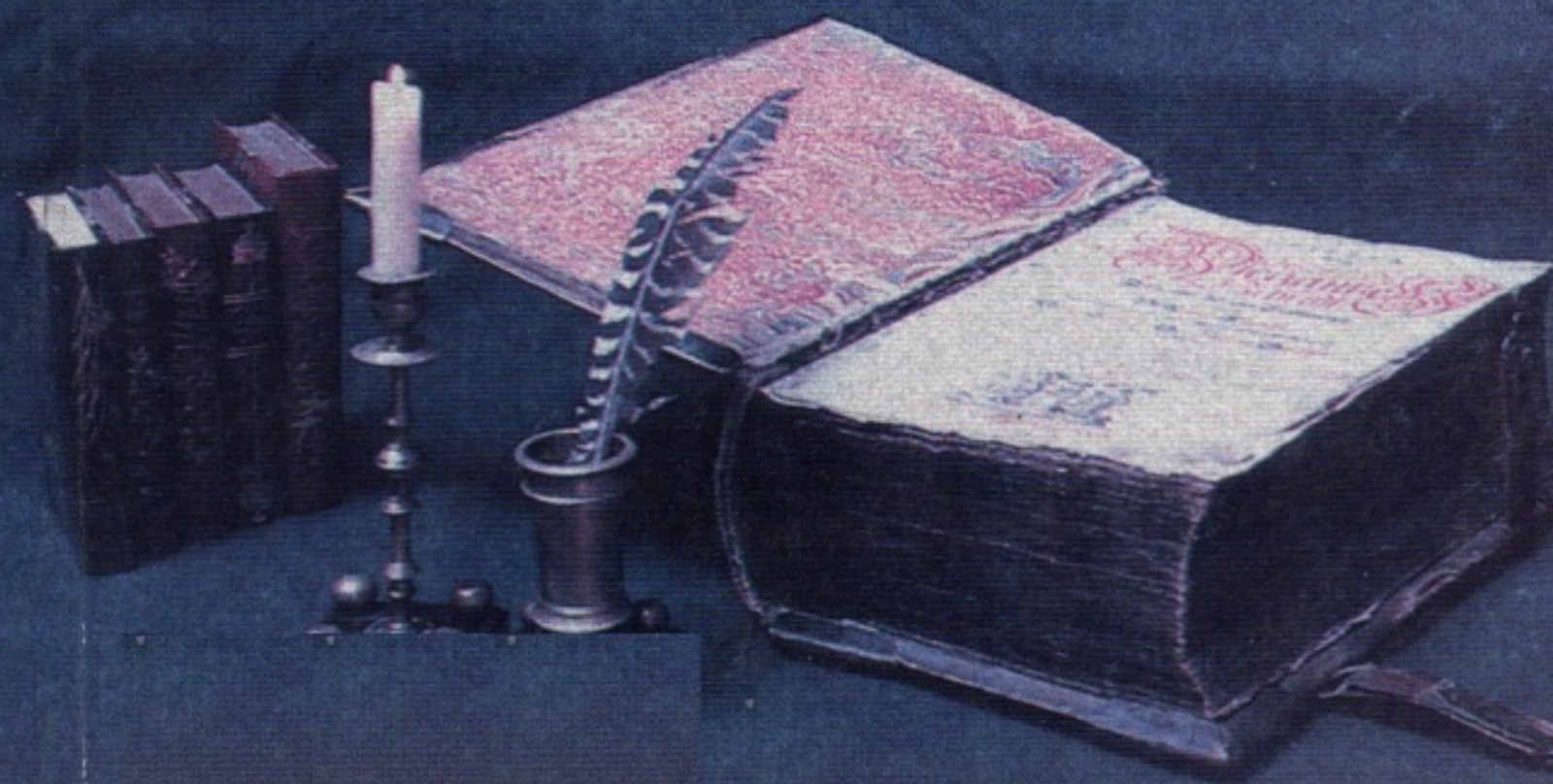

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

ЗАПИСКИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 16

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені І. І. МЕЧНИКОВА

ЗАПИСКИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 16

Присвячується 140-й річниці
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова

Scan by Skorpion Professional

Одеса
«Астропринт»
2005

У шістнадцятому випуску Записок історичного факультету Одеського національного університету подані дослідження співробітників кафедр, аспірантів та студентів факультету, які присвячені питанням археології, етнології і історії України, методологічним і теоретичним проблемам історичної науки, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін та всесвітньої історії.

Редакційна колегія:

В. Г. Кушнір, канд. іст. наук (головний редактор);
О. М. Дзиговський, д-р іст. наук; **О. Б. Дьомін**, д-р іст. наук;
І. С. Гребцова, д-р іст. наук; **І. М. Коваль**, д-р політ. наук;
П. К. Лобазов, д-р іст. наук; **О. В. Сминтина**, д-р іст. наук;
В. М. Хмарський, д-р іст. наук; **Н. М. Якулов**, д-р іст. наук;
Т. С. Вінцовський, канд. іст. наук (відповідальний секретар);
Н. О. Петрова, канд. іст. наук (технічний редактор)

Адреса редакційної колегії:

65082, Одеса, вул. Єлисаветинська, 12, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, історичний факультет

Рецензенти:

д-р іст. наук **Г. І. Гончарук**, д-р іст. наук **М. О. Скрипник**

Автори статей несуть повну відповідальність за стилістику та орфографію, підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.

Затверджено до друку Вченою радою історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, 2005.

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 11 жовтня 2000 р. № 1-03/8 збірник наукових праць включено до переліку № 6 наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати наукових досліджень на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю "історичні науки" (Бюлетень ВАК України.- 2000.-№ 6)

Зміст

Розділ I. АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

<i>О. В. Сминтина.</i> Постмодерністські ландшафти та проблема концептуалізації просторових рамок дослідження давніх культур: 2. Ландшафт як текст	7
<i>О. М. Дзиговський.</i> Проблеми історії та археології сарматів в Одеському (Новоросійському) університеті	14
<i>А. О. Добролюбський.</i> Новоросійський (Одеський) університет і античний попередник Одеси	24
<i>В. Г. Кушнір.</i> Українці Одеси: до аналізу етнографічної спадщини О. І. Маркевича	29
<i>А. В. Шабашов.</i> Етнологічна болгаристика в Одеському (Новоросійському) університеті: уроки і перспективи	35
<i>Д. Звоздецький.</i> Особливості вірувань та світогляду липован Буковини	54
<i>В. М. Бошков.</i> Гагаузи у наукових дослідженнях учених Одеського (Новоросійського) університету	58
<i>О. Ю. Косміна.</i> Елементи традиційної культури, як етнічні символи сьогодення (за результатами анкетування)	66
<i>Н. О. Петрова.</i> Регіональні дослідження весільної обрядовості українців Південно-Західної України кінця XIX — початку XX ст.	72

Розділ II. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>В. Полторак.</i> Проблема існування південно-східних паланок Війська Запорозького 1734–1746 рр.	84
<i>Т. М. Шершун.</i> Купецтво Херсонської губернії в кінці XVIII — першій половині XIX ст.: історія вивчення	89
<i>Ф. Ф. Стоянов.</i> Внутрішня служба Малоросійських кінних козацьких полків після польського повстання 1830–1831 рр.	99
<i>Т. Г. Гончарук.</i> "Одесько-кавказький транзит" у 1820–1850-х рр.: правовий аспект	107

<i>В. В. Грибовський. "Козацькі" формування ногоайців на початку XIX ст.</i>	<i>113</i>
<i>Ю. В. Котляр. Висунськ-Ватурина: топоніміка селянсько-козацької столиці</i>	<i>133</i>
<i>І. В. Сидун. "Новий світ" США та Канади у сприйнятті українських письменників другої половини XIX століття</i>	<i>139</i>
<i>Ю. І. Сурай. Преса російських політичних партій про національно-визвольний рух в Україні (1917 рік)</i>	<i>149</i>
<i>І. А. Іванова. Витоки політики радянської влади щодо єврейської аграрної колонізації Півдня України (1917–1923 рр.)</i>	<i>161</i>
<i>В. В. Левченко. Дослідження з історії України в одеському інституті народної освіти</i>	<i>171</i>
<i>Ю. Ф. Антіпов. Боротьба безробітних за право на працю у містах півдня України (середина 20-х рр. XX ст.)</i>	<i>176</i>
<i>Е. П. Петровський. Історичні дослідження на кафедрі історії України Одеського державного університету в 30-ті роки XX століття</i>	<i>184</i>
<i>С. М. Боган. Діяльність української поліції у системі органів місцевого самоврядування на окупованій німецькими військами території України у 1941–1942 роках (за матеріалами державного архіву полтавської області та окупаційної преси)</i>	<i>192</i>
<i>Н. В. Терефера. Боротьба підпільників та партизан на території півночі Одещини в роки фашистської окупації краю (1941–1944)</i>	<i>199</i>

Розділ III. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>М. М. Кулачинський. Ідея сильної влади у суспільстві в трактовці Т. Гоббса, Ж. Б. Боссюе та Х. Томазія: порівняльно-критичний аналіз</i>	<i>209</i>
<i>О. О. Уварова. Вплив зовнішньополітичного курсу Російської імперії на становище греків Одеси на початку Грецької революції 1821–1829 рр.</i>	<i>215</i>
<i>С. О. Ганус. Німецька історична думка середини XIX ст. і легітимізація об'єднання країни малонімецьким шляхом</i>	<i>223</i>

<i>О. Вельможко. Розвиток морських озброєнь у 1922–1939 рр. та Вашингтонська конференція</i>	241
<i>Ю. В. Шахін. Інтеграція Югославії до світового ринку в 1950-і рр.</i>	248
<i>С. В. Ковальський. Гуманітарна діяльність ООН на Кіпрі (1960–1974)</i>	260
<i>А. С. Поспелов. Особливості воєнних конфліктів 1975–1991 рр. в Азії, Африці та Латинській Америці</i>	267
<i>М. П. Сухушин. Діяльність уряду Російської Федерації по соціальному захисту військовослужбовців у 1992 році (за матеріалами "Червоної зірки")</i>	276

Розділ IV. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

<i>О. Є. Музичко. Козацтво у процесі формування української ідентичності у XVI — першій половині XVII ст.: стан вивчення проблеми у вітчизняній історіографії</i>	286
<i>Л. В. Новікова. До питання про особливості епістолярних джерел до подій 1649 р. в Україні та їх значення для історичної реконструкції і в контексті своєї епохи</i>	293
<i>О. Б. Дьомін. Вивчення історії революцій XVI–XVIII століть в Одеському університеті</i>	304
<i>С. А. Накаєва. Періодична преса як джерело вивчення становлення благодійності в кавказькому регіоні в середині XIX ст.</i>	314
<i>О. О. Радзиховська, Т. О. Ізбаш, С. Є. Березін. Традиції антико-знавства та медієвістики в Новоросійському — Одеському університеті: кафедра історії стародавнього світу та середніх віків</i>	321
<i>Н. І. Швайба. Доробок Н. Д. Полонської-Василенко з історії запорозького козацтва в контексті історіографічної ситуації 1920–1930-х рр.</i>	327
<i>І. В. Нємченко. Проблеми середньовічної культури в дослідженнях науковців Новоросійського університету</i>	336
<i>І. С. Гребцова. Викладання російської історії в Новоросійському університеті</i>	342

<i>О. А. Горчакова. Розвиток психолого-педагогічних наук на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету</i>	351
--	------------

Розділ V. РЕЦЕНЗІЇ. ПЕРСОНАЛІЇ. ХРОНІКА

<i>О. Ф. Самойлов, Ф. О. Самойлов. Наукова та педагогічна діяльність професора Ф. І. Успенського в імператорському Новоросійському університеті</i>	358
<i>В. Г. Берковський, В. М. Хмарський. Moklak J. W walce o tożsamość ukraińców. Zagadnienie języka wykładowego w szkołach ludowych i Średnich w pracach galicyjskiego sejmu krajowego. 1866–1892. Kraków, 2004. 318 s.</i>	365
<i>О. Бачинська, Т. Гончарук. Пореформена Одещина та Одеса на сторінках навчального посібника: Самойлов Ф. О. Історія Одещини й Одеси (II половина XIX ст. — 1917 р.): Навчальний посібник. — Одеса: Астропринт, 2006. — 264 с.</i>	369
<i>О. А. Пригарін. "Древне благочестя" між Європою та Азією. Рец.: Данилко Е. С. Старообрядчество на Южном Урале: очерки истории и традиционной культуры. — Уфа: Гилем, 2002. — 219 с., 13 илл., 4 карты</i>	372

Розділ I

АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

О. В. Сминтина

ПОСТМОДЕРНІСТСЬКІ ЛАНДШАФТИ ТА ПРОБЛЕМА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ПРОСТОРОВИХ РАМОК ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНІХ КУЛЬТУР:

2. Ландшафт як текст

Соціальні потрясіння перших десятиліть ХХ ст. у специфічних соціокультурних, політичних та культурних умовах західноєвропейського постіндустріального суспільства проявляють себе у постійному пошуку принципово нових форм свідомості, в тому числі й наукової. В ході поступового розвитку та поширення в природничих науках феноменалістської філософії та методології пізнання серед західноєвропейських дослідників поступово утверджується думка про те, що світ слід розглядати виключно через призму свідомості, оскільки він є феноменом письмової культури. На цій підставі постструктуралісти інтерпретують свідомість особистості та оточуючий її світ як суму текстів різноманітного характеру, при чому ця сукупність, на їх думку, й складає світ культури. При цьому сам текст, за висловом М. Елштейна, мислиться "інтертекстуально", як гра свідомих та не-свідомих запозичень, цитат, кліше¹. Роман Барт, обгрунтовуючи загальну теорію тексту, особливо накреслює на багатовимірності тексту як "простору, де сполучаться і сперечаються друг з другом різноманітні види письма, жоден з яких не є вихідним, текст витканий з цитат, що відсилають до тисяч культурних джерел"².

Подекуди текст переростає у гіпертекст, тобто текст особливого роду, який є "стерильним продуктом, створеним в критичній лабораторії за методом розщеплення літератури на складові та видалення "історичності", "біографічності", "культурності", "емоціональності", "філософічності" як шкідливих, неорганічних домішок до тексту"³. Гіпертекст постає подобою штучного розуму, комп'ютерного банку даних, "текстуальної машини", "лабіринту значень"⁴. Жак Дерида, один з провідних теоретиків постструктуралізму, доводить, що весь

світ слід сприймати як нескінченний, безкрай текст, як "космічну бібліотеку" (за термінологією Вінсента Лейча) або як словник чи енциклопедію, за Умберто Еко⁵.

Процес пізнання людиною самої себе та свого оточення розглядається представниками цього напрямку як читання текстів такого роду. Читання в їх очах перестає бути простим споживанням продукту (тексту), набуваючи значення перформанції, тобто акту перетворюючої діяльності. Жак Дерида у своєму "Листі до японського друга" пропонує для позначення процесу пізнання такого роду використовувати термін "деконструкція", під якою він розуміє розбирання споруди, артефакту, яка здійснюється з метою встановити структуру, за його висловом, "нервову систему або скелет" об'єкту, що вивчається⁶. Деконструкція не є критикою, як не є вона й аналізом чи взагалі методом; це "художня транскрипція", яка створюється на підставі даних естетики, мистецтва, гуманітарних наук, це "метафорична етимологія філософських понять"⁷. Епіцентром теорії деконструкції часто вважається проблема дисконтинуальності, відсутності першосмислу: замість "трансцендентального значущого" тут як значущі пропонуються різноманітні "естетичні" ракурси — бажання (Ж. Делез, Ф. Гваттарі), лібідозні пульсації (Ж. Лакан, Ж.-Ф. Ліотар), спокуси (Ж. Бодрійар), відрази (Ю. Кристева) тощо⁸.

Оскільки йдеться про деконструкцію текстів, Ж. Дерида, Ж. Делез, М. Фуко, Р. Барт та інші постмодерністи та постструктуралісти вважають доцільним активно використовувати в ході процесу пізнання такого роду засоби літератури, причому переважно художньої. Мішель Фуко у серії робіт 1961–1969 рр. ("Історія безумства у класичну епоху", "Слова і речі", "Археологія знання") обстоює ідею дискурсу в постмодерністському пізнанні. Дискурс (discours) він розуміє як сукупність кодів, що складається з суто індивідуальних за характером висловлювань; на його думку, дискурс є не механістичною сукупністю знаків, а їх своєрідною похідною, або функцією. На думку М. Фуко, дискурсивна формація є полем, в якому всі тексти детермінуються специфічним набором правил, що не пов'язані з індивідом або з історією ідей в традиційному сенсі, а мають безпосереднє відношення до загальної моделі мислення, що панує в суспільстві; при цьому в рамках певного проміжку часу в суспільстві може існувати більш ніж одна дискурсивна формація⁹. Плюралістичність дискурсів та багатоваріантність їх декодування визнає й Жан Бодрійар, який базовими вважає економічні, психоаналітичні та лінгвістичні варіанти дискурсів. Відносини між різними дискурсами як між окремими частками проблеми аналізує, за Річардом Рорті, герменевтика¹⁰.

В даному контексті йдеться не про саме загальне поняття герменевтики, зміст якого, за загальною думкою, є практично неосяжним: в центрі уваги дослідників тексту такого роду герменевтика філософська, яка займається проблемами "інтерпретації" та "розуміння" і виникнення якої пов'язується з іменами В. Шляйєрмахера, В. Ділтея та Г. Гадамера¹¹. Так, зокрема Ганс-Георг Гадамер вважає, що "за своїм первинним визначенням герменевтика — це мистецтво пояснювати й повідомляти нам те, що сказано іншими і що надійшло до нас від попередніх поколінь"¹². На його думку, універсальне завдання її виникає з того, що люди поступово втрачає взаєморозуміння як в синхронному, так і в діахронічному вимірах, відтак, на порядок денний стає необхідність пошуку порозуміння між ними. Сам він в пошуках такого порозуміння пропонує відштовхуватися від витворів мистецтва, а в ході аргументації своїх висновків залучає, зокрема, доробки естетичної теорії ландшафту¹³. Відтак вже в середині 60-х років закладаються підвалини містка між інтерпретацією ландшафту як тексту та тлумаченням ландшафту як образу.

Близької точки зору дотримуються й представники наступної генерації розробників теорії герменевтики. Так, її теоретик в галузі соціальних наук Поль Рікер вважає, що герменевтику слід розуміти як "теорію операцій розуміння в їх співвідношенні з інтерпретацією текстів... Слово "герменевтика" означає ні що інше як послідовне здійснення інтерпретації"¹⁴.

Акцент на проблемах дискурсивності дає життя нескінченній множині оригінальних понять, які вводяться до наукового обігу; Н. Маньковська інвентаризує лише ті, що можна знайти у Ж. Дериди: "слід, розсіювання, подряпина, грамма, вуаль, додаток, щеплення, гібрид, контрабанда та ін.". Концептуального значення в дослідженнях такого роду набуває звернення до анаграм, чернеток, підписів, конспектів, шрифтів, маргіналій, виносок, створюються численні неологізми, виникають несподівані метафори й символи, причому слова й терміни часто застосовуються поза звичним контекстом¹⁵.

З кінця 80-х років ХХ ст. представники цього напрямку все більше уваги приділяють не стільки текстуалізації свідомості людини, скільки її нарративізації, тобто здатності людини описати себе та свій життєвий досвід у вигляді лінгвістичного тексту. Отже, мовна репрезентація результату пізнання стає не менш важливою, ніж сам цей результат. Такий підхід обумовив створення специфічного — інтуїтивно-метафоричного, поетично-багатозначного — понятійного та термінологічного апарату досліджень цього роду.

До середини 80-х років ХХ ст. спостерігається абсолютне панування лінгвістичних моделей теоретичної рефлексії. При цьому як

пост-структуралістами, так і пост-модерністами досить активно дискутується проблема віддання переваги живому слову, тобто фонетичному письму, або письму традиційному. З іншого боку, ряд дослідників поступово доходить думки про те, що будь-яка ідея чи інформація може бути передана немовними засобами. Зокрема, Фердінан де Сосюр, постулюючи в своєму "Курсі загальної лінгвістики" існування окремої науки про знаки (семіології), ще в 1916 р. до кола її об'єктів включає не лише слова, але й картини, жести, звуки, предмети та все інше, що застосовується у обрядах, етикеті, театральних виставах, тобто нелінгвістичні соціокультурні знаки. В семіологічному контексті оточуюче середовище (ландшафт) може розглядатися як сукупність натуральних та умовних знаків, де межа між знаками мистецького та іншого характеру розмита.

Ця ідея стала своєрідним містком для обґрунтування можливості та навіть доцільності перенесення акцентів від безпосереднього аналізу матеріального простору оточуючого середовища на концептуалізацію шляхів, якими воно може бути репрезентоване у письмовому вигляді, у мистецтві, на карті або у топографічних оглядах¹⁶. Відтак впроваджується ідея про текст, конкретне вираження якого може бути далеким від літературного. Завдання ж дослідника в такому контексті — прочитати цей текст, зрозуміти послання, яке він містить. При цьому поняття реальності конституюється в ході прочитання тексту як похідне від множини концептуальних схем і текстуальних стратегій, які, в свою чергу, залежать від багатьох факторів та явищ. Серед останніх прихильники постмодерністського способу мислення та наукового пізнання часто називають етнічні, расові, сексуальні орієнтації дослідника, його відношення до власті, особисті позиції й прагнення, тощо¹⁷.

Одним з перших ландшафт як текст розглядав вікторіанець Джон Раскін, запозичуючи свій метод з теорії біблійних тлумачень. Основною метою його концептуальній монографії "Сучасні художники" (1843) стає прагнення локалізувати ландшафт у більш широкому контексті, ніж дослідження форми та історії стилю, а саме: встановити залежність "найвищого ландшафту" від смиренного підкорення людини великим законам природи¹⁸.

Фактичними авторами ідеї про можливість читати ландшафт за допомогою порівнянь, метафор, символів, виступають літератори, які вводять цей процес до кола складових культурної практики. Численні приклади такого роду читання ландшафту, які вважаються сьогодні класичними, фахівці в галузі екоестетики знаходять в творчості В. Набокова та інших письменників 1930-х — 1950-х рр.¹⁹. Завдяки їх творчості ми маємо задоволення знайомитися з переважно худож-

ними описами ландшафтів, за допомогою яких, з одного боку, створюються певні стандарти сприйняття природного оточення, та, з іншого, фіксуються унікальні моменти в бутті ландшафтів.

Концепція "прочитання ландшафту" в її сучасному, науковому, розумінні бере свій початок в другій половині 50-х років ХХ ст. в роботах В. Хоскінса. На його думку, "візуальні свідчення минулого" мають особливу цінність, оскільки вони дозволяють відтворити давні ландшафти в ході спостереження сучасних форм. При цьому дослідженню мають підлягати лише конкретні ландшафти, тобто певні ділянки земної поверхні, а не їх абстрактні типи²⁰.

Починаючи з другої половини 60-х років ХХ ст. можна спостерігати поступове виокремлення певної групи представників постмодерністського та пост-структуралістського напрямків географічної та історичної науки, які головну увагу приділяють процесу сприйняття ландшафту, залишаючи поза увагою проблеми пояснення його специфічних рис та дослідження особливостей їх формування²¹. Найбільш повно цей процес можна спостерігати в роботах adeptів ландшафтно́ї школи в "новій географії", які переносять акценти від аналізу матеріального простору оточуючого середовища на дослідження шляхів, через які ландшафти можуть бути репрезентовані в письмовому вигляді, в мистецтві, на карті тощо²².

В контексті застосування наукових доробків представників цього напрямку ландшафтознавства для дослідження давніх ландшафтів особливої уваги заслуговує інтерпретація ландшафту як цілісної знакової системи, основною функцією якої є трансмісія інформації про минуле колективів, що населяли цей ландшафт²³. При цьому часто підкреслюється інтегруюча функція ландшафту по відношенню до всього послання, яке ми отримуємо від наших предків, оскільки соціальна та функціональна їх діяльність відбувалися не в ізоляції від оточуючого середовища, а у тісній взаємодії з ним²⁴.

Слід підкреслити, що важливим кроком у розробці так званого текстового напрямку постмодерністського ландшафтознавства стала концепція ландшафту як культурного образу, наочного засобу репрезентації, структурування та символізування оточення, висунута наприкінці 80-х років ХХ ст. Д. Косгроувом та С. Деніелсом²⁵. На думку цих дослідників та їх послідовників, символічність та пікторіальність ландшафту стає найбільш наочною саме в роботах тих дослідників, які уподібнюють ландшафт тексту, а його інтерпретацію порівнюють з прочитанням цього тексту специфічного жанру²⁶.

В зв'язку з цим на початку 90-х років на порядок денний виходить необхідність вироблення та удосконалення засобів прочитання ландшафту. Ряд дослідників вважає можливим читати ландшафт так, ніби

це є книга, щоправда, не пояснюючи, що саме є буквами, а що — розділовими знаками, де у цієї книги обкладинка, а де знаходиться зміст²⁷. Підкреслимо, проте, що переважна більшість фахівців в цій галузі ставиться до рішення цієї проблеми більш помірковано, вважаючи за необхідне розробляти методику прочитання ландшафту в "текстах" різного роду, зокрема, в академічній та "високій" літературі, в архітектурі, кінофільмах, живопису та інших видах мистецтва²⁸.

Паралельно стає більш чітким й розуміння кінцевої мети прочитання ландшафту як тексту: основним завданням дослідника починає вважатися "екстракція ідей, практик і контекстів, які конституують культуру, що створила ландшафт"²⁹.

Поступово розуміння ландшафту як тексту збагачується різноманітними аспектами, підходами та нюансами. Так, вже в другій половині 80-х рр. ХХ ст. дослідники звертають увагу на діяхронічний аспект соціальних знаків, які комбінуються в ландшафті в культурні послання, що мають бути декодовані дослідником. В цей час особливою увагою користуються висновки історичних географів, ландшафтних істориків та ландшафтних археологів про те, що "індивідуальне й культурне значення ландшафтів забезпечується не лише тими, хто їх створює, але й наступними генераціями, що використовують їх"³⁰. Відтак стає можливим розглядати ландшафт як культурну спадщину, де реалізується ідентичність соціальних спільнот та етнічних груп.

Отже, теоретичним підґрунтям концептуалізації ландшафту як тексту постає загальні поняття тексту й дискурсу, деконструкції й декодування, знаку й семіології та деякі інші, що виробляються та вживаються в рамках герменевтичних досліджень різного роду. Більшість прихильників цього напрямку розглядає ландшафт як вмістилище послання від предків, а своє завдання вони вбачають в прочитанні цього послання та в його декодуванні (В. Хоскінс, Г. Морфі, С. Деніелс, Д. Косгроув та інші). Ідея культурного послання від предків, яке міститься в ландшафті, обумовлює виключну важливість діяхронічного аспекту концептуалізації ландшафту як тексту. При цьому, на відміну від інтерпретації ландшафту як образу, де діяхронія пов'язана із сприймачем, прихильники тлумачення ландшафту як тексту розглядають в еволюції в часі саме послання, де відбиваються, накладаються одне на одне та перетворюються послання багатьох генерацій попередніх мешканців ландшафту. Відтак, особливої важливості набуває функціональний та морально-естетичний аспекти прочитання ландшафту.

Примітки:

1. Эпштейн М. Н. Постмодерн в России: литература и теория. — М., 2000. — С. 3.
2. Барт Р. Смерть автора // Постмодерн в философии, науке, культуре: хрестоматия. — Харьков, 2000. — С. 205.
3. Эпштейн М. Н. Указ. соч. — С. 19.
4. Маньковская Н. Б. Эстетика постмодернизма. — С.-Пб., 2000. — С. 21–22.
5. Ильин И. П. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм. — М., 1996. — С. 10–50.
6. Деррида Ж. Письмо японскому другу // Вопросы философии. — 1992. — № 4. — С. 53–57.
7. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей. — К., 1998. — С. 238; Маньковская Н. Б. Указ. соч. — С. 16.
8. Маньковская Н. Б. Указ. соч., С. 329; Рюс Ж. Вказ. пр. — С. 238–242.
9. Foucault M. *L'Archeologie du Savoir*. — Paris, 1969. — P. 28; Cornell P. *Poststructuralism and "archaeology": Michel Foucault and Jacques Derrida // Philosophy and Archaeological Practice. Perspectives for 21st century*. — Goteborg, 2000. — P. 174–175.
10. Горти Р. Философия и зеркало культуры // Постмодерн в философии, науке, культуре: Хрестоматия. — Харьков, 2000. — С. 161.
11. Наливайко Д. Вступне слово упорядника // Гадамер Г. Г. Герменевтика і поетика: Вибрані твори. — К., 2001. — С. 5.
12. Гадамер Г. Г. Герменевтика і поетика: Вибрані твори. — К., 2001. — С. 10.
13. Там же. — С. 9.
14. Рикер П. Герменевтика и метод социальных наук // Постмодерн в философии, науке, культуре: Хрестоматия. — Харьков, 2000. — С. 228.
15. Маньковская Н. Б., Указ. соч. — С. 21.
16. McDowell L. *The transformation of cultural geography // Human Geography: society, space and social science*. — Basingstoke, 1994. — P. 162.
17. Эпштейн М. Н. Указ. соч. — С. 3.
18. Cosgrove D. John Ruskin and the geographical imagination // *Geographical Review*. — 1979. — Vol. 69. — P. 43–62.
19. Маньковская Н. Б. Вказ. пр. — С. 274.
20. Hoskins W. G. *Local History in England*. — London, 1959. — 196 p.
21. Muir R. *The New Reading the Landscape: fieldwork in landscape history*. — Exeter, 2000. — P. 4, 9.
22. McDowell L. *Op. cit.* — P. 162.
23. Morphy H. *Landscape and the reproduction of the ancestral past // The Anthropology of Landscape: perspectives on place and space*. — Oxford, 1996. — P. 186.
24. Fairelough G. *Protecting time and space: understanding historical landscape for conservation in England // The Archaeology and Anthropology of Landscape: sharing your landscape*. — London, 1999. — P. 120.
25. Daniels S., Cosgrove D. *Introduction: iconography and landscape // The Iconography of Landscape*. — Cambridge, 1988. — P. 1.

26. Meining D. W. *The beholding eye. Ten versions of the same scale // The Interpretation of Ordinary Landscapes: geographical essays.* — Oxford, 1979. — P 33–47; Duncan J. S. *Individual action and political power: a structuration of geography // The Future of Geography.* — London, 1985. — P. 174–189.
27. Duncan J. *The City as Text: the politics of landscape interpretation in the Kandyen Kingdom.* — Cambridge: Cambridge University Press, 1990. — 229 p.
28. Aiken S., Zonn L. E., Weir D. *Sex: representation of gender and environment relations in Peter Weir's "Picnic at Hanging Rock and Gallipoli" // Environment and Planning D: Society and Space.* — 1993. — Vol. 11. — P. 192–212.
29. Ley D. *Cultural / humanistic geography // Progress in Human Geography.* — 1985. — Vol. 9. — P. 419; Fullagar R., Head L. *Exploring the prehistory of hunter-gatherer attachment to place: an example from the Keep River area, Northern Territory, Australia // The Archaeology and Anthropology of Landscape: sharing your landscape.* — London, 1999. — P. 323.
30. Baker A. R. H. *Historical geography and the study of the European rural landscape / Geografiska Annaler.* — 1988. — Vol. 70B. — P 12–13.

О. М. Дзиговський

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ САРМАТІВ В ОДЕСЬКОМУ (НОВОРОСІЙСЬКОМУ) УНІВЕРСИТЕТІ

Становлення та розвиток археологічної науки в Одесі в цілому, та в Новоросійському університеті, зокрема, цілком заслужено пов'язується з іменами таких авторитетних дослідників старожитностей як П. К. Брун, Е. Р. Штерн, М. М. Мурзакевич, Н. П. Кондаков, Ф. І. Успенський, В. М. Юргевич, М. Х. Красносельцев. Їх праці в області історичної географії, античної та церковної археології, епіграфіки та нумізматики, без сумніву, не втратили своєї наукової значимості й в наш час. Очевидні успіхи у вивченні епіграфічних та нумізматичних пам'яток Північного Причорномор'я, розкопки Е. Р. Штерна в Аккерманській фортеці, що поклали початок дослідженню стародавньої Тіри, багато в чому визначили всю подальшу розробку в Одеському (Новоросійському) університеті різноманітних проблем, як стародавньої історії, так і археології, одразу ж позначив в останніх основні тематичні пріоритети.

Цілком природно, що при такому стані речей, старожитності номадів та, передусім, скіфів і сарматів, опинились витісненими, ледь на

адній план. До того ж, зміні даної ситуації явно не сприяла й відсутність на заході степового Причорномор'я більш-менш значної кількості археологічних пам'яток цих кочовиків.

Суттєві, а головне, якісні зміни у вивченні та відтворенні історії кочовиків доби раннього залізного віку, зокрема, сарматів, що мешкали на землях західніше Дніпра, чітко намітилися лише на початку 60-х років XX ст., і пов'язані вони дуже тісно з ім'ям видатного вченого, професора Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова, завідувачого кафедрою історії стародавнього світу та середніх віків П. Й. Каришковського. Перу цього блискучого ерудита, знавця наративних джерел, епіграфічних, нумізматичних та археологічних пам'яток належить ціла низка узагальнюючих праць, що торкалися ключових проблем сарматської історії.

На думку автора, першим свідоцтвом, яке вказує на конкретне місцезнаходження сарматів у Північному Причорномор'ї, слід вважати повідомлення Страбона, котрий фіксує між гирлами Дунаю та Дніпра ятінгів, сарматів царських та ургів. Ретельний аналіз всіх можливих джерел, які були використані стародавнім географом в своїй відомій праці, дозволив П. Й. Каришковському припускати, що повідомлення Страбона про розміщення сарматських племен на вказаній території відповідає політичним реаліям, які склалися тут наприкінці III — початку II ст. до н. е. Згідно з дослідником, середина — друга половина III до н. е. стала переломним моментом в історії Північно-Західного та Північного Причорномор'я, коли, з одного боку, сармати нанесли вирішальний удар по "Великій Скіфії" та витіснили колишніх повновладних господарів причорноморських степів в Крим та Добруджу, а з іншого — коли в басейнах Пруту та Нижнього Дунаю з'являються племена центрально-європейського походження, зокрема, бастарни.

В роботах П. Й. Каришковського було реанімовано й давню тезу Ф. О. Брауна про можливість співставлення "саїв" ольвійського декрету на пошану Протогена і сарматів "царських", котрих згадує Страбон в своїй діатесі племен, що мешкали між гирлами Істра та Борисфена, яку дослідник не лише розвинув, але й суттєво доповнив лінгвістичним аналізом етноніму "царські" ¹.

Безумовної уваги в дослідженнях П. Й. Каришковського заслуговує й ціла низка інших дуже тонких та цікавих зауважень, що торкаються історії сарматів Північного Причорномор'я. Взяти хоча б наприклад його визначення варварських басилевсів Фарзоя та Інісея, що карбували в Ольвії свою монету, як аланських правителів ². Однак, для нас принципово важливо підкреслити, що теза П. Й. Каришковського про раннє перебування сарматських племен на землях

західніше Дніпра, зокрема, вже наприкінці III ст. до н. е., яка була висловлена дослідником більш ніж тридцять років тому, на основі вивчення свідочств античної письмової традиції та епіграфічних пам'яток, зараз, на нашу думку, знаходить все більше підтверджень і серед археологічних джерел. І, саме на цьому аспекті є всі підстави зупинитися більш конкретно.

За минуле десятиліття, незважаючи на деякі труднощі, з якими зіткнулася польова археологія, на заході степового Причорномор'я була досліджена достатньо велика група старожитностей різних культурно-історичних епох. Серед них зовсім не останнє місце, як у кількісному відношенні, так і за своїми діагностуючими ознаками, займають матеріали могильника біля с. Глине у Нижньому Подністров'ї, котрий датується другою половиною III — початком II ст. до н. е.³. Даний могильник є складовою частиною великого Тираспольського курганного поля, де з 1896 по 1910 рр. подружжям І. Я. та Л. П. Стемпковськими біля сіл Глине, Чобручі, Плоське, Тернівка, Паркани в процесі археологічних розкопок була виявлена значна кількість поховань, що були здійснені в могильних ямах єдиної конструкції (катакомбах), які характеризуються також спільністю й інших основних складових поховального ритуалу⁴. Означені старожитності знайшли своє якісне осмислення в роботах Г. І. Мелюкової, яка датувала їх в переважно II ст. до н. е., відзначивши при цьому наявність окремих комплексів кінця IV — початку III ст. до н. е. та кінця III ст. до н. е.⁵, після чого вони надовго увійшли до наукового обігу як скіфські.

Зовсім не ставлячи перед собою першочерговим завданням категоричне несприйняття, міцно встановленої у скіфологів, як, до речі, і у сарматологів, точки зору на дане питання, хотілося б все ж таки звернути увагу на наступне. Результати сучасних досліджень могильника біля с. Глине, який лише на підставі знахідок фібул в його комплексах, може бути датований в рамках другої чверті III — другої чверті II ст. до н. е.⁶, з усією очевидністю демонструють нагальну необхідність нового вивчення та осмислення даних старожитностей, оскільки ціла низка специфічних особливостей поховального ритуалу та складу начиння курганів Тираспольщини ну ні як не узгоджуються з їх загальноприйнятим тлумаченням⁷. Висловлену думку підтверджує й повторний аналіз польової документації розкопок подружжя І. Я. та Л. П. Стемпковських. Виявляється, що в пам'ятках, які нас цікавлять, насправді чи не менш за все власне степового скіфського. З іншого боку, пошуки відповідностей цим особливостям виводять нас не лише на сарматів, але, більше того, на сарматів цілком конкретного регіону, а саме — Північно-Західного Кавказу.

Причому, що вкрай важливо, жорсткий зв'язок між окремими рисами поховального обряду та складом начиння, який характерний для сарматських пам'яток вказаної території, простежується й в старожитностях Тираспольського курганного поля⁸. Навряд чи буде справедливо промовчати й про те, що частина предметів поховального начиння, котрі були знайдені в курганах Тираспольщини, характеризуються яскраво вираженим етнічним забарвленням і конкретно пов'язуються із сарматами (сіраками) Прикубання⁹. Дана обставина і є, насамперед, достатньо очевидною підставою для припущення про можливість проникнення останніх у Нижнє Подністров'я, де ними й був закладений могильник на Тираспольському курганному полі¹⁰, який, в свою чергу, репрезентує собою першу групу археологічних свідомств доволі раннього перебування сарматів на землях західніше Дніпра.

Другою аналогічною групою, за нашим переконанням, є так звані "скарби", або "скарби" спорядження вершника, або "дивні" комплекси¹¹, котрі найчастіше, знаходять у полах курганних насипів чи поряд з ними і котрі, як цілком обґрунтовано припускають, були залишені сарматами Прикубання¹², або ще більш конкретно саїями царя Сайтифарна ольвійського декрету на пошану Протогена¹³. До складу більшості подібних комплексів входить стабільний набір предметів спорядження коня, зброї, металевий чи скляний посуд при відсутності власне поховання людини, що і є їхньою характерною рисою. На території на захід від Дніпра зараз вже відомо дванадцять таких "скарбів" і, не дивлячись на всю складність та дискусійність визначення хронологічних позицій останніх, принаймні, третина з них, цілком визначено вкладається у межі III ст. до н. е. Вони, не без підстав, тлумачаться як ранньосарматські культові поминально-жертвовні пам'ятки¹⁴, в яких найскоріше, слід вбачати своєрідні "олтарі", за допомогою котрих "маркувалися" нові, завойовані номадами території, та які були свого роду знаками передових, а згодом й прикордонних воєнних контингентів. Окрім того, вони ж являлися й місцями поклоніння божеству, що охороняло дані землі¹⁵.

Нарешті, третю за кількістю матеріалів, але зовсім не за їх значенням, групу археологічних відповідей тезі П. Й. Каришковського про ранню присутність сарматів на заході степового Причорномор'я можуть скласти знахідки окремих предметів звіриного стилю в цьому регіоні. Серед таких необхідно назвати свинцеву відливку із зображенням сцени терзання, яка походить з Кошарського городища та чотири бронзові навершя із зібрання Одеського археологічного музею, що були виявлені ще в дореволюційний час в одному із зруйнованих курганів в районі Тилігульського лиману. До даної групи

артефактів по праву належить й ливарна форма для виготовлення прикрас у вигляді голови дикого кабана, котра була знайдена при дослідженні житлового будинку все на тому ж Кошарському городищі. Датування відзначених пам'яток звіриного стилю в рамках кінця IV–III ст. до н. е. та явне тяжіння останніх до цілком конкретного мікрорегіону дають певні підстави припускати можливість виготовлення частини подібних виробів на самому вказаному городищі під значним східним впливом. Призначалися вони, найскоріше, головним чином для задоволення попиту кочовиків, зокрема, ранніх сарматів¹⁶.

Таким чином, "ахіллесова п'ята", під якою розуміється повна або практично повна відсутність археологічних джерел, що підтверджували б освоєння сарматами земель західніше Дніпра вже в III ст. до н. е. насправді є не таким вже вразливим місцем при відтворенні історії цих кочовиків, що мешкали у даному регіоні. Причому, всі три групи старожитностей пов'язуються між собою не лише єдиною територією та хронологічно. Вони мають значно більш міцний взаємозв'язок на рівні загальних артефактів та семантики окремих речей. Так, в деяких "дивних" комплексах, як і в похованнях могильника Глине відомі типологічно схожі предмети — вудила з хрестоподібними псалиями із шипами, кінські налобники з гачком та сокироподібною лопаттю, бронзові бляхи із зображенням людського обличчя¹⁷, а спена терзання, яку ми бачимо на одній з пластин бубуєцького "скарбу", знаходить свої прямі семантичні аналогії в зображенні на свинцевій відливці з Кошарського городища¹⁸. Отже, між ними існує певний взаємозв'язок, як у світі матеріальних речей, так і духовної культури, а це може означати, що перед нами старожитності одного культурного кола.

Прояснивши, до певної міри, ситуацію з археологічними джерелами, що мають, на наш погляд, пряме відношення до ранньої історії сарматів Карпато-Дніпровського регіону, зовсім не зайвим на цей предмет буде звернутися до епіграфічних пам'яток та свідoctв античної письмової традиції, де, з одного боку, все значно простіше, а з іншого — набагато складніше. Простіше, оскільки П. Й. Каришковським вже переконливо доведена можливість датування пасажу Страбона про розміщення сарматських племен між гирлами Істра та Борисфена двома останніми десятиліттями III ст. до н. е. та ототожнення сарматів царських даної діатеси із саїями ольвійського декрету на пошану Протогена, що датується, в свою чергу, двома передостанніми десятиліттями того ж століття¹⁹. Таким чином, виходить, що свідoctва епіграфічних документів античних полісів Північно-Західного Понту та письмових джерел достатньо синхронні усім трьом групам

визначених раніше старожитностей і до цього навряд чи можливо що-небудь додати більш суттєвого. Складніше, оскільки визнаючи можливий зв'язок курганів Тираспольщини, що нас займають, як, до речі й "скарбів" із сарматами (сіраками) Прикубання, ми, тим самим, вступаємо у протиріччя зі свідцтвами письмових джерел, які за виключенням, як вважають, помилкового повідомлення Плінія Старшого про сіраків в районі "Ахіллова Дрому", зовсім не фіксують останніх на землях західніше Дніпра. З іншого боку, безумовно враховуючи дану обставину, ми не можемо повністю виключати й того, що можливо сіраки відомі в античній письмовій традиції зовсім під іншою назвою. Наприклад, "сарматів царських" Страбона, котрих, як відомо, більшість дослідників ототожнює з саїями ольвійського декрету на пошану Протогена. Зовсім недавно А. А. Туаллаговим була висловлена достатньо обґрунтована та дуже цікава думка про те, що в відомій псефізмі могли бути зафіксовані назви союзу сірацьких племен, в якому провідна роль належала власне сіракам — саїям. При цьому важливо відзначити, що самих сіраків дослідник пов'язує із дахо-массагетсько-сакським етнічним середовищем²⁰. В цьому зв'язку, досить доречно буде згадати й думку М. І. Ростовцева про сіраків як гілку саків²¹, котрих він, в свою чергу, ототожнював з массагетами та дахами²². Не менш цікавою в цьому плані є й теза Д. О. Мачинського, який вважає, що етнонім "сіраки" виник в дахо-массагетському середовищі Закаспію²³. Із середовища "царських" дахів або даїв виводив сіраків й Ю. М. Десятчиков, котрий вважав, що вони представляли собою власне дружинні загони приуральських кочовиків²⁴. Хоча, у відношенні визначення соціального статусу носіїв етноніму "сіраки" у зазначеному етнічному середовищі думки Ю. М. Десятчикова та А. А. Туаллагова діаметрально протилежні²⁵.

Наступний важливий момент. Єдиним із стародавніх авторів, хто фіксує сіраків західніше Дніпра є Пліній Старший. Як вже згадувалося, вважається, що дане повідомлення є помилковим, оскільки Пліній, змішуючи Гіпаніс — р. Кубань з Гіпанісом — р. Південний Буг, переносить, таким чином, сіраків з Прикубання до Побужжя²⁶. Уявляється, що подібне ствердження хоча й можливе, однак навряд чи правомірне. Справа в тому, що Пліній Старший не міг припуститися подібної помилки, оскільки, судячи з усього, мав особисті контакти з Мітрідатом VIII²⁷, на боці якого, як відомо, в його боротьбі з Котісом виступали сіраки, до котрих й змушений був тікати Мітрідат після вступу римських воєнних загонів до Пантикапею²⁸. Отже, стародавній автор повинен був бути добре інформованим про райони мешкання союзників боспорського царя-заколотника, котрих він, до речі, й розміщує під ім'ям "савроматів" у передкавказьких степах²⁹.

Далі. Якщо виходити з тексту "Природної історії" Плінія, то його "сіраків", так само як й "скіфів-сардів" слід розташовувати не в районі Нижнього Побужжя або "Ахіллова Дрому", а по узбережжю Чорного моря, між сучасними о. Зміїним та Тендрівською косою³⁰. Тому, зовсім не випадково М. В. Скржинська, яка присвятила аналізу праці Плінія фундаментальне дослідження, локалізує згадані племена у Північно-Західному Причорномор'ї³¹. Тепер, відносно часу, до якого може бути віднесене повідомлення Плінія про сіраків. В свій час, ще М. І. Ростовцев звернув увагу на достатньо ранній шар свідощів про Північне Причорномор'я, який міститься у працях Помпонія Мели та Плінія Старшого³². Дані висновки відомого дослідника знайшли своє продовження в роботах Д. О. Мачинського, де автором, взаємопов'язані повідомлення Мели та Плінія про Скіфію і Боспор були дещо уточнені хронологічно. Згідно Д. О. Мачинського, свідощтва Мели відображають реальність останньої чверті IV ст. до н. е., а Плінія — III ст. до н. е. (та пізніше)³³. І ось тут, вкрай важливо відзначити, що і у Мели, і у Плінія між сучасними Дністром та Тилігулом розташовані такі собі асіаки³⁴, а у Плінія, до того ж, в західній частині північного берега Понту Евксинського ще й сіраки³⁵. Виходячи з даного факту, само собою напрошується питання — чи не існує якогось зв'язку між асіаками Мели і Плінія та сіраками останнього? Незважаючи на свою очевидну, на перший погляд, проблематичність, а можливо навіть й абсурдність, подібна постановка питання, тим не менш, цілком припустима, якщо виходити із припущення про можливу тотожність асіаків та сіраків Плінія, свідощтва про яких стали відображенням контамінації, що є досить характерним для його знаменитої праці³⁶. Достатньо очевидною підставою справедливості запропонованої нами тези може служити та обставина, що назва "асіаки", хоча й співзвучна з "апасіаками"³⁷, в той же час, зовсім нічого не говорить про етнічну належність його носіїв³⁸, і навряд чи може бути визнана етнонімом в істинному розумінні цього терміну. Вони визначаються лише за місцем свого проживання, тобто, як народність, що мешкає біля р. Асіак³⁹, а отже, під даною назвою могли "переховуватися" будь-які племена, в тому числі й власне сіраки. В такому разі, "скіфи-сарди" Плінія, які також локалізуються давнім автором у Північно-Західному Причорномор'ї, можливо, є не хто інші, як ті скіфи, котрі шукали "укріплене місце" в Ольвії, "побоюючись жорстокості Галатів", що і знайшло своє відображення в Протогенівській хроніці.

На завершення, хотілося б знову повернутися до старожитностей Тираспольського курганного поля, а вірніше, до їх хронології. Незважаючи на безумовно слабку розробленість та "розмитість" останньої,

в той же час неможливо не помітити її деякої відповідності блискучій та міцно аргументованій гіпотезі цілої низки дослідників, згідно якої не пізніше межі IV–III ст. до н. е. чи самого початку III ст. до н. е. сармати поклали кінець існуванню "Великої Скіфії", а дещо пізніше, наприкінці першої — початку другої третини III ст. до н. е. наносять "нищівного удару" по осілому населенню Північного Причорномор'я⁴⁰. Екстраполюючи ці висновки на проблеми, що досліджуються в регіон, який нас цікавить, звертає на себе увагу визначена синхронність свідочств Мели про асіаків та найранішого поховання кургану 345, котрим власне й було закладено могильник на Тираспольському курганному полі, першій тезі, а нижньої дати курганів біля с. Глине, коли цей некрополь почав активно функціонувати — другій. З іншого боку, удар сарматів по осілому населенню Північного Причорномор'я хронологічно, до певної міри, співставляється з повідомленням Плінія про сіраків та практично синхронний утворенню сірако-меотського воєнно-політичного союзу племен в Прикубанні, де ми знаходимо повні відповідності, як багатьом особливостям поховального ритуалу, так і предметам начиння, дослідженим в курганах Тираспольщини. Як бачимо, археологічні джерела (старожитності Тираспольського курганного поля, "скарби" спорядження вершника, окремі предмети ширинного стилю) разом зі свідочтвами античної письмової традиції та епіграфічних документів грецьких полісів Північно-Західного Понту (праці Страбона, Помпонія Мели, Плінія Старшого, ольвійський декрет на пошану Протогена) надають нам можливість відтворити достатньо панорамне полотно значних подій, що мали місце на землях західніше Дніпра в останній чверті IV–III ст. до н. е., котрі, по суті, й поклали початок історії сарматів вказаної території. Наскільки повно зображення на даному полотні відображає дійсність того часу, сказати доволі важко, проте відзначимо, що робота над ним, використовуючи матеріали окресленого кола джерел, саме у викладеному вище ракурсі уявляється цілком правомочною.

Примітки:

1. Карышковский П. О. Истрия и ее соседи на рубеже III–II вв. до н. э. // ВДИ. — 1971. — № 2. — С. 43–45; Його ж. О времени появления сарматских племен в степях Северного Причерноморья // Тези пленарних і секційних доповідей XV Наукової конференції Інституту археології АН УРСР. — Одеса, 1972. — С. 32–33; Його ж. Царські сармати у Страбона // Іноземна філологія. — 1973. — Вип. 32. — № 11. — С. 88–93; Карышковский П. О., Клейман И. Б. Древний город Тира. Историко-археологический очерк. — К.: Наук. думка, 1985. — С. 66–70.

2. Каришковський П. Й. З історії греко-скіфських відносин у Північно-Західному Причорномор'ї (Про монети царів Фарзоя та Іненси́мея, карбовані в Ольвії) // АП УРСР. — 1961. — Т. XI. — С. 102–121; Його ж. Новая монета царя Фарзоя // Археологические исследования на Украине в 1978–1979 гг. — Днепропетровск, 1980. — С. 120–121.
3. Яровой Е. В., Четвериков И. А., Субботин А. В. Новый курганный могильник скифской культуры в Нижнем Поднестровье // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. — Одесса, 1997. — С. 251–255; Яровой Е. В., Четвериков И. А., Субботин А. В. Погребальный обряд курганного могильника у с. Глиное (по данным раскопок 1995–1997 гг.) // Чобруцкий археологический комплекс и вопросы взаимовлияния античной и варварской культур (IV в. до н. э. — IV в. н. э.). — Тирасполь, 1997. — С. 14–19; Яровой Е. В., Четвериков И. А. К вопросу о культурной принадлежности памятников Тираспольской группы (в свете исследований могильника у с. Глиное) // Чобруцкий археологический комплекс и древние культуры Поднестровья. — Тирасполь, 2000. — С. 3–28; Четвериков И. А. Варварское население левобережья Нижнего Днестра во второй половине III в. до н. э. (попытка этнополитической реконструкции Тираспольской группы) // Северное Причерноморье: от энеолита к античности. — Тирасполь, 2002. — С. 234–245.
4. Стемпковский И. Я., Стемпковская Л. П. Дневники раскопок // Фонд археологии Херсонского областного краеведческого музея. — №№ 104/125; 120-2; 121-2; 122-2.
5. Мелюкова А. И. Скифские курганы Тираспольщины (по материалам И. Я. и Л. П. Стемпковских) // МИА. — 1962. — № 115. — С. 115–166.
6. Пачкова С. П. Про оксидський компонент у Чаплинському могильнику зарубинецької культури // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. — К., 2003. — Рис. 2, 1–7.
7. Четвериков И. А. Варварское население... — С. 234–236; Дзиговский А. Н. Очерки истории сарматов Карпато-Днепровских земель. — Одесса, 2003. — С. 25–49.
8. Дзиговский А. Н. Очерки... — С. 46–48.
9. Лимберис Н. Ю., Марченко И. И. Сиракский союз племен и Боспор // Скифия и Боспор. — Новочеркасск, 1989. — С. 124; Абрамова М. П. Сарматы и Северный Кавказ // Проблемы сарматской археологии и истории. — Азов, 1988. — С. 8–9; Симоненко А. В. "Клады" снаряжения всадника II–I вв. до н. э.: опыт классификации и этнической интерпретации // Вторая Кубанская археологическая конференция. — Краснодар, 1993. — С. 90; Марченко И. И. Сираки Кубани (по материалам курганных погребений Нижней Кубани). — Краснодар, 1996. — С. 74, 75.
10. Dzygovzky O. Sarmatians on the West of the Eurasian Steppe belt (The beginning of story) // BAR International Series 1224, 2004. — P. 147–154.
11. Симоненко А. В. "Клады"... — С. 89–90; Його ж. Погребение у с. Чистенькое и "странные" комплексы последних веков до н. э. // НАВ. — Вып. 4. — 2001. — С. 92–104; Шукин М. Б. На рубеже эр. Опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н. э. — I в. н. э. в Восточной и Центральной Европе. — Санкт-Петербург, 1994. — С. 97.

12. Лимберис Н. Ю., Марченко И. И. Сиракский союз... — С. 124; Симоненко А. В. "Клады"... — С. 90; Його ж. Особенности раннесарматской культуры Северного Причерноморья // Раннесарматская культура: формирование, развитие, хронология. — Вып. 1. — Самара, 2000. — С. 161, 162.
13. Шукин М. Б. На рубеже эр. — С. 97.
14. Редина Е. Ф., Симоненко А. В. "Клад" конца II—I в. до н. э. из Веселой Долины в кругу аналогичных древностей Восточной Европы // Материалы и исследования по археологии Кубани. — 2002. — Вып. 2. — С. 86.
15. Дзиговський О. М., Островецьких А. С. Пам'ятки звіриного стилю з мікрорегіону "Тилігул" та деякі питання історії Північно-Західного Причорномор'я ранньобелліністичного часу // Записки історичного факультету. — 2004. — Вып. 15. — С. 71–73.
16. Там само. — С. 63–91.
17. Дзиговський А. Н. Очерки... — С. 58, 59.
18. Дзиговський О. М., Островецьких А. С. Пам'ятки... — С. 64–66.
19. Карышковский П. О. Истрия... — С. 44, 45; Його ж. Царські сармати... — С. 88–93.
20. Туаллагов А. А. Сирматы и сираки // Древности Кубани. — 1999. — Вып. 15. — С. 13, 14.
21. Ростовцев М. И. Боспорское царство // ПАВ. — 1993. — № 5. — С. 82, прим. 22 на с. 87; Його ж. Сарматы // ПАВ. — 1993. — № 5. — С. 92, прим. 8 на с. 97.
22. Цит. за Смирнов К. Ф. Савроматы и сарматы // Проблемы археологии Евразии и Северной Америки. — М.: Наука, 1977. — С. 136.
23. Мачинский Д. А. Скифия и Боспор. От Аристия до Волошина (развернутые тезисы концепции) // Скифия и Боспор. — Новочеркасск, 1993. — С. 15.
24. Десятчиков Ю. М. Дахи и держава Ахеменидов // Античная культура Средней Азии и Казахстана. — Ташкеаendash Ташкеа. — Ташкент, 1997. — С. 94.
25. Пор. Десятчиков Ю. М. Дахи... — С. 94 та Туаллагов А. А. Сирматы... — С. 13, 14.
26. Див. наприклад Ельницкий Л. А. Знания древних о северных странах. — М., 1961. — С. 182.
27. Скржинская М. В. Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего. — К.: Наук. думка, 1977. — С. 9.
28. Виноградов Ю. Г. Очерк военно-политической истории сарматов в I в. н. э. // ВДИ. — 1994. — № 2. — С. 164.
29. Ждановский А. М. К истории сиракского союза племен (по материалам курганных погребений Среднего Прикубанья) // Дон и Северный Кавказ в древности средние века. — Ростов-на-Дону, 1990. — С. 40. В той же час, дане повідомлення Плінія не дає жодних підстав вважати сираків нащадками савроматів, оскільки стародавній автор тут лише називає сарматів "по-грецьки", що сам і відзначає у 80 розділі IV книги своєї праці (Див. Г. Пліній Секунд. Естественная история // Латышев В. В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. — Т. II. Латинские писатели. — Вып. 1. — Спб., 1904. — С. 171, пор. Ждановский А. М. К истории... — С. 36).

30. Г. Плиний Секунд. *Естественная история* // Латышев В. В. *Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе*. — Т. II. Латинские писатели. — Вып. 1. — С. 172.
31. Скржинская М. В. *Северное Причерноморье...* — С. 44; Див. також Шукін М. Б. *Две реплики: о Фарзое и надписи из Мангуна, о царе Артавазде и погребении в Косике* // ВДИ. — 1995. — № 4. — С. 177.
32. Ростовцев М. И. *Скифия и Боспор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических*. — Л., 1925. — С. 45–57.
33. Мачинский Д. А. *Скифия и Боспор*. — С. 17, 18.
34. Г. Плиний Секунд. *Естественная история* // Латышев В. В. *Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе*. — Т. II. Латинские писатели. — Вып. 1. — С. 121, 172.
35. Скржинская М. В. *Северное Причерноморье...* — С. 34.
36. Там само. — С. 87, 88.
37. Див. про це Четвериков И. А. *Варварское население...* — С. 238; Дзиговський О. М., Островерхов А. С. *Пам'ятки...* — С. 70.
38. Скржинская М. В. *Северное Причерноморье...* — С. 44.
39. Там само.
40. Виноградов Ю. А., Марченко К. К., Рогов Е. Я. *Сарматы и гибель "Великой Скифии"* // ВДИ. — 1997. — № 3. — С. 98, 99; Див. також Виноградов Ю. Г. *Херсонесский декрет о "Несении Диониса" IOSPE 1?, 343 и вторжение сарматов в Скифию* // ВДИ. — 1997. — № 3. — С. 122; Його ж. *Разгром сарматами Великой Скифии: следы орды ведут в Тавриду* // *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья*. — Запорожье, 1999. — С. 59–62.

А. О. Добролюбський

НОВОРОСІЙСЬКИЙ (ОДЕСЬКИЙ) УНІВЕРСИТЕТ І АНТИЧНИЙ ПОПЕРЕДНИК ОДЕСИ

У 1820-х рр. І. П. Бларамберг та І. О. Стемковський — фундатори Одеського музею старожитностей — знайшли біля Оперного театру і на Приморському бульварі в Одесі античне поселення і могильник¹. На цій підставі професор Новоросійського університету Е. Р. Штерн передбачав, що саме тут лежить ключ до розгадки таємниці античного попередника Одеси. А професор Одеського університету П. Й. Карішковський вважав, що на Приморському бульварі варто шукати археологічні залишки Гавані Істріан². У 1960–70-х рр. Е. І. Діамантом було встановлено, що культурний шар поселення глибиною до 1,5 м займає південну частину самого бульвару між пам'ят-

никами Пушкіну та Рішельє. Були отримані дані про те, що на поселенні "були кам'яні будинки, криті черепицею з глиняними вогнищами". Самий же некрополь простирається від Театрального провулку й Оперного театру до Грецької площі. Поселення і могильник датуються V–III ст. до н. е. Характер археологічних знахідок дозволяє припускати тут існування значного античного центру³.

У протилежній, північній частині Приморського бульвару, біля Воронцовського палацу, в 1996–2004 рр. був виявлений культурний шар, завтовшки до 2 м, який датується другою половиною VI — першою чвертю V ст. до н. е. Цей шар у більшій своїй частині виявився зруйнованим більш пізніми будівельними роботами. Були відкриті дві землянки та вісім зернових і господарських ям цього часу. Всі ями округлі або овальні в плані, "дзвоноподібні", діаметри по дну — від 1,5 до 2 м, вони належать до двох різних будівельних періодів.

Обидва виділені шари — стратиграфічні періоди — різняться кольором та пухкістю, у деяких випадках між ними простежується чітка межа у вигляді глинистого прошарку або дрібного каменю-ракушняка⁴. у верхньому шарі знайдене бронзове трилопатеve втулкеve вістря стріли V ст. до н. е. Виділені періоди визначаються і за залишками двох кам'яних кладок, що були впущені у заповнення згаданих землянок⁵.

Ці дві землянки та ями відносяться до нижнього, раннього періоду. Вони виявилися заплелими землею, а на заповненні, що утворилася, були покладені фундаменти двох кам'яних кладок. До цього ж раннього періоду відносяться ще чотири ями, що становили собою погребі для збереження посуду і зольник для спалювання сміття (об'єкт 3, 5, 6, 8)⁶. В одній з ям були сходинки. Горловина іншої ями (об'єкт 6) була акуратно обкладена каменями по колу. На дні її лежав "скарб рибалки": згорнутий у бухту рибальський невід, від якого збереглися лише кам'яні і керамічні грузила (біля 100 шт.) із пазами загальною вагою біля 15 кг. Поруч знаходилися рибні тарілки з кістками, сільничка, декілька фрагментованих ліпних посудин, залізні ніж і прут (певне, вертел), точильний камінь, а також шматок слюди з обробленою площиною і пазом для кріплення до якоїсь основи. Названі предмети були розміщені в ямі явно навмисно — для збереження їх до "кращих часів". Яма була перекрита заставою вапнякових камнів, що просіли у її заповнення. Ями, що відносяться до першого періоду, були надмірно засипані мешканцями селища, які після цього покинули його на деякий час.

Три інші ями, що відносяться до верхнього, більш пізнього, періоду виявилися зерносховищами — їхні стінки глибоко врізані в ске-

лю і вимашені вапном. Днища обпалені вогнем, після чого на прошарок попелу була постелена солома. Горловини перекриті великими плоскими каменями. Ці три зернові ями були покинуті, про що свідчать їхні стінки, що завалилися та запливли, прошарки у заповненні (об'єкти 1, 4, 7). Після їхньої загибелі колоністи сюди більш не поверталися.

Одна з ям верхнього періоду перерізала яму нижнього періоду (об'єкти 7 та 8). Це означає, що поселенці другого періоду, які повторно заселили цю ділянку, не бачили залишків життєдіяльності своїх недавніх попередників.

У колекції кераміки (біля 6 тис. екз.) переважають уламки амфори тари, переважно з Хаосу, Клазомен, Самосу, Лесбосу. Сіро глиняний посуд репрезентований уламками кратероподібних посудин, кіликів, відкритих дворіжкових світильників, мисок з увігнутим вінцем, ойнохой. Широко представлені фрагменти ліпних посудин місцевого виробництва: банкоподібних горщиків "скіфо-фракійського" типу, мисок, сільничок, чаш. Більшість з них прикрашено ямково-пальцевим орнаментом по вінцю або стінкам. Зустрічаються і різноманітні типи кам'яних лутеріїв. Іонійська кераміка представлена кілками на низькому кільцевому піддоні, з концентричним орнаментом бурого і білого лаку на стінках; ангобірованими мисками, фрагментами хіоських кубків, глечиків з концентричними бурими смугами лаку на тубулі, світильників. Чорнофігурна та розписна кераміка репрезентована фрагментами тонкостінних кіликів аттичного виробництва, чорнофігурних кіликів на низькому піддоні, скіфосів, амфориску, уламком чорнофігурної посудини з малюнком людини у фригійській шапці і фрагментом посудини з зображенням воїнів із щитами. Кухонний посуд складає незначний відсоток і представлений уламками каструль.

З усієї сукупності керамічного матеріалу на дослідженій ділянці виділяються незначна група фрагментів чорнолощеної ліпної кераміки, а також уламки посудин епохи пізньої бронзи. Тісто чорнолощених посудин (переважно мисок) щільне, зернисте, з домішкою піску, добре відмучене. Лощіння ретельне, до блиску. На зовнішньому краї вінця однієї з таких мисок є хвилеподібний орнамент. Така кераміка має гето-фракійське (пізньогальштатське?) походження і датується кінцем VII–VI ст. до н. е.

Загалом, склад керамічної колекції може бути зіставлений, і, мабуть, є адекватний матеріалам інших синхронних пам'яток Північно-Західного Причорномор'я. Всі закриті комплекси і шари поселення біля Воронцовського палацу сукупно датуються серединою — другою половиною VI ст. до н. е. — першою чвертю V ст. до н. е. Виділення двох окремих періодів в даних хронологічних рамках

може означати, що будівництво на цій ділянці пов'язано з життєдіяльністю, як мінімум, двох поколінь колоністів. Нижній шар (п'ять ям і землянки) був заселений першим поколінням. Очевидно, він датується другою половиною VI ст. до н. е. Верхній шар маркується залишками кам'яних кладок, що були впущені у заповнення землянок, а також трьома зерновими ямами. Цей шар може бути датований самим кінцем VI — першою чвертю V ст. до н. е.

Фрагменти чорнолощених ліпних мисок, а також посудини епохи пізньої бронзи зустрінуті в перевідкладеному виді як у складі всього шару, так і в описаних ямах раннього періоду. Це означає, що ями були впущені в ще більш ранній, попередній шар. А отже, грецька апойкія середини VI ст. до н. е. виникла тут на обжитому місці.

Наведені хронологічні та стратиграфічні спостереження дозволяють виділити на поселенні "Приморський бульвар" чотири хронологічні періоди. Це, на північному боці бульвару: 1) гето-фракійське селище VI ст. до н. е.; 2) апойкія архаїчного часу (середина — кінець VI ст. до н. е.); 3) повторна апойкія (кінець V — перша чверть V ст. до н. е.); 4) поселення і могильник V — III ст. до н. е. — на південному, протилежному боці бульвару.

Таким чином, поселення "Приморський бульвар" складається з двох віддалених одна від одної "топохронологічних" ділянок: вся південна частина Приморського бульвару і район Оперного театру, що примикає до неї, являють собою значне (вірогідно, міського типу) поселення і багатий некрополь, що датується серединою V—III ст. до н. е. На протилежній, північній частині бульвару, біля Воронцовського палацу розташоване більш раннє селище другої половини VI — першої чверті V ст. до н. е. Обидві ділянки знаходяться одна від одної на відстані близько 0,5 км.

Ці спостереження цілком узгоджуються з історичними свідченнями. Так, археологічна фіксація гето-фракійського селища VI ст. до н. е. на Приморському бульварі цілком підтверджується звістками про існування на цьому місці гавані гето-фракійського племені істріан. Це — свідчення втрачених периплів елліністичного часу, що збереглися у Арріана (§31) і пс. Арріана (§87), а також згадка в скороченій Юстином "Історії" Помпея Трога про війну скіфів з істріанами (біля 140 р. до н. е.), яких очолював їх цар⁷.

Виникнення на цьому ж місці грецької секундарної апойкії жителів Істрії в середині VI ст. до н. е., як і всіх інших подібних поселень у Північно-Західному Причорномор'ї, зв'язуються з масовим переселенням еллінів з Мілету, який у той час, як і вся Іонія, постійно піддавався руйнуванням і здирствам (лідійцями, кіммерійцями, а потім і персами). Ця апойкія представлена тут двома землянками, а та-

кож п'ятьма ямами-погребам. Ями консервуються наприкінці VI ст. до н. е. Очевидно, власники захованого майна сподівалися незабаром за ним повернутися. Час вимушеної "консервації" селища відповідає часу походу перської армії Дарія до цієї місцевості (між 519 і 505 рр. до н. е.). Не виключено, що мешканців забрали в цю армію. На місці покинутого селища утворюється стерильний прошарок. Цим часом і завершується перший, "доперський" період.

Після відходу Дарія, населення сюди повертається. Але жителі, які повернулися, вже не могли відшукати своє старе майно. Або ж повернулися інші люди, які не знали, де знаходяться землянки і ями першого періоду. Життя тут відроджується вже після утворення стерильного прошарку. Другий будівельний період з трьома ямами і кам'яними кладками в заповненні старих землянок датується самим кінцем VI — першою чвертю V ст. до н. е.

Зернові ями другого, "постперського" періоду проіснували біля чверті століття. Потім жителі закидали свої ями і знову покинули селище, але вже назавжди. Це може пояснюватися наростаючою небезпекою нападів з боку скіфів після перемоги над Дарієм.

Дійсно, після різкого посилення скіфів наприкінці VI ст. до н. е. сільські грецькі поселення архаїчного періоду занепадають або зовсім зникають. До кінця першої третини V ст. до н. е. із декількох десятків поселень хори Ольвії залишаються одиниці. У самій Ольвії не спостерігається ніяких ознак спаду — у місті очевидний розквіт багатьох сторін життя. Скіфська загроза обумовила відтік сільських мешканців у столицю⁸.

Подібна картина спостерігається і на поселенні Приморський бульвар. Сільське поселення біля Воронцовського палацу з кінця VI ст. до н. е. занепадає, а до кінця першої чверті V ст. до н. е. повністю зникає з цього місця. В той же час, на протилежній стороні біля Оперного театру розквітає інше, куди більш велике поселення, що за всіма первинними археологічними ознаками (повсюдне кам'яне домобудівництво, багатство некрополю) було містом. Це місто в V—III ст. до н. е. переживало безсумнівний розквіт.

Таким чином, в умовах постійної скіфської загрози мешканці селища біля Воронцовського палацу поступово, протягом другої чверті V ст. до н. е. переселяються у більш значне найближче місто — на південну сторону Приморського бульвару.

Особливість селища біля Воронцовського палацу можна вбачати в тому, що тут знайдені в повній збереженості закриті комплекси VI ст. до н. е., які при цьому вірогідно розділяються на два будівельно-хронологічних періоди — до навали Дарія і після неї. Ця обставина дозволяє бачити в поселення "Приморський бульвар" надзвичайно

пріоритетну пам'ятку, подальші дослідження котрої створюють нові можливості вивчення всього кола цієї проблематики.

Примітки:

1. Добролюбский А. О., Губарь О. И., Красножон А. В. Борисфен-Хаджибей-Одесса — Одесса-Кишинев, 2002. — С. 95–103.
2. Там само. — С. 88–89.
3. Добролюбский А. О., Красножон А. В. Некрополь античного поселения "Приморский бульвар" в Одессе // Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища. — Ч. 2. — СПб., 2002.
4. Добролюбский А. О. Отчет о раскопках поселения "Приморский бульвар" в Одессе в 2004 году // Архив Музея археологии Одессы Южноукраинского педагогического университета, №1/2005. — С. 15–20.
5. Добролюбский А. О., Губарь О. И., Красножон А. В. Вказ. прац. — С. 108–109.
6. Добролюбский А. О. Отчет о раскопках... — С. 15–20.
7. Карышковский П. О., Клейман И. Б. Древний город Тира. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 40.
8. Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII–I вв. до н. э. — М.: Наука, 1989. — С. 81–83.

В. Г. Кушнір

УКРАЇНЦІ ОДЕСИ: ДО АНАЛІЗУ ЕТНОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ О. І. МАРКЕВИЧА

Серед учасників XII Археологічного з'їзду 1902 року в Харкові був професор Новоросійського університету Олексій Іванович Маркевич. Він брав участь у роботі етнографічної секції під головуванням відомого вже на той час етнографа М. Сумцова, але почесним головою секції обрали саме одеського професора, чим підтвердили його авторитет як етнографа, хоча в історіографії він більш відомий як історик та археограф¹. У своїй вступній промові на відкритті засідання секції О. І. Маркевич не тільки окреслив досягнення, зокрема, етнографів і фольклористів Харкова й Одеси, але й наголосив на важливості розвитку регіональних етнографічних досліджень², чим він й займався протягом тривалого періоду.

Етнографічна спадщина Маркевича порівняно невелика, але достатньо вагома, особливо на рівні регіональних досліджень. Як етногра-

фа — регіоналіста О. І. Маркевича знали за межами Одеси і Новоросійського краю. В кінці XIX на початку XX ст. його роботи вивчали, рецензували³. Так І. Я. Франко, оцінюючи роботу Маркевича "Очерк сказок, обращающихся среди одесского простонародия", відмітив фаховий підхід автора до систематизації 50 казок, записаних від одеських учнів, наголосив, водночас, що хоча казки й записані російською мовою, але мають домішки українських зворотів, та й тематично подібні більш до українських, ніж до московських⁴. Крім сучасників, етнографічну спадщину О. І. Маркевича тривалий час не досліджували, хоча й згадували професора як дослідника-народознавця⁵. На основі матеріалів з архіву вченого, низки авторських публікацій розглянемо його діяльність як дослідника українського фольклору.

Народознавчі дослідження О. І. Маркевича припадають на другу половину XIX ст., коли етнографічні студіювання в Новоросійському краї помітно активізувались. Значною мірою цьому сприяло стрімке зростання інтересу до багатоетнічного півдня України, де розмаїття культур насамперед привертало увагу науковців і громадськості, що сприяло швидкому накопиченню емпіричного матеріалу для вирішення широкого спектру історико-етнографічних проблем. Невеликі за обсягом фрагментарні, без узагальнень відомості про населення південного краю імперії з'являються на сторінках періодичних видань, зокрема, в "Одеському віснику", "Одесских новостях". Часописи стали для О. І. Маркевича одним із джерел етнографічної інформації (в особистих архівах зберігаються вирізки з газет, що використовувались при написанні народознавчих розвідок), з яких він друкував свої етнографічні статті.

В кінці XIX — на початку XX ст. О. І. Маркевич, як дослідник народної культури українців, став найпомітнішою постаттю не тільки в Новоросійському університеті, а й за межами Одеського регіону. Його здобутки в галузі етнографії — результат багатолітньої пошукової і аналітичної роботи. Він вводив до наукового обігу навіть невелику за обсягом інформацію (як то "Старинная свадебная запись"⁶), розуміючи її важливість як джерела. Джерельній базі дослідник приділяв особливу увагу. Етнографічну інформацію отримував із різноманітних джерел, навіть тих, які, на перший погляд, не мають відношення до етнографії. За приклад можна навести опублікований текст епітафії з села Гурбинці Полтавської губернії Прилукського повіту, як джерела до вивчення історії роду, взаємин соціальних верств населення, як ілюстрації щодо процесу втрати українцями етнічної ідентичності⁷.

В тій чи іншій формі О. І. Маркевича цікавила не тільки народна культура українців, (за існуючою на той час традицією називає мало-

росами), але й питання заселення південних регіонів, причини переселення українців у степову зону. Він стверджує, що процес колонізації набув широкого розмаху тільки після приєднання Причорномор'я до Російської імперії, оскільки Польща, на його думку, була неспроможною захистити інтереси українців, або хоча б "...помочь южной Руси организовать собственную защиту против татар" ⁸.

Незважаючи на твердження, що "малороси", "южнорусский народ" і росіяни були раніше одним народом, ("...Великая и Малая Русь были одним народом" ⁹), О. І. Маркевич фактично визнає культуру українців як культуру окремого народу і доводить це на прикладі народної поезії Одеси. Варто зауважити, що О. І. Маркевича цікавив не лише український фольклор, але й російський, та його доробок тут незрівнянно менший ¹⁰.

Фольклор дослідник розглядав чи не як єдине джерело вивчення особливостей і умов формування регіональної ментальності населення як на регіональному рівні (південь чи окремі його регіони), так і на локальному, наприклад, міста Одеси. Ґрунтовність підходу до вивчення проблем народного фольклору простежується в методологічних підходах дослідника. Першочерговим завданням для себе він вважав необхідність формування джерельної бази й приділяв цій справі особливу увагу. Збір фольклорного матеріалу — народних пісень, анекдотів, загадок, казок був тривалим, але плідним ¹¹. О. І. Маркевич застосовував можливі для нього на той час форми й методи збору фольклорних матеріалів й користувався принаймні чотирма групами джерел інформації: відомостями від безпосереднього спілкування з респондентами, листування із кореспондентами, матеріалами із регіональних газет, публікаціями результатів експедиційних етнографічних досліджень, монографій, статей, надрукованих у визнаних на той час виданнях. Він занотовував імена та прізвища, професію і навіть соціальний стан носіїв інформації, оскільки вважав це важливим для розуміння процесу формування своєрідності місцевого фольклору. Аналізуючи одеський фольклор, О. І. Маркевич оперував вже існуючими на той час записами інших дослідників — факт, що засвідчує наявність інтересу одеської інтелігенції до народного фольклору, передусім українського, найбільш розповсюдженого на той час у місті. Зокрема, посилався на записані в Одесі на початку 1888 року А. С. Геккер і М. С. Гуковською низки українських народних пісень: "Сидить голуб на березі, голубка на вишні", "Та внадивсь журавель", "Ой спать мені не хочеться", "Діду мій, світе мій", "У сусіда хата біла", "Хилилися густі лози", "Підмовляла дівчина", "Чоловік сіє жито", "Ой у полі могила", "Дід рудий, баба руда", "Ой ти, дівчино, горда та пишна", "Ворскла річка невеличка", "Дівчино кохана здорова

була", Ой вже чумаки дочумакувалися", "Болить моя головонька", "Повій вітре в ту країну", "Ой в долині вітер віє", "Ой на горі ячмін", "Лугом іду, коня веду".

Крім власних спостережень, записів, дослідник користувався послугами знайомих і незнайомих людей як в Одесі, так і далеко за її межами. Матеріали надходили як від окремих осіб, так і від колективів. В архіві О. І. Маркевича зберігаються листи з текстами народних пісень, надісланих на його адресу 1874 року із Санкт-Петербурга. Під однією з чумацьких пісень (передана в 1869 році) значиться підпис: "сочинение домовладельца Тимофея Ивановича Василенка" ¹².

О. І. Маркевич розумів, що збагнути регіональну специфіку фольклору можливо лише через його порівняння з фольклором інших етнографічних областей, тому підтримував зв'язки з кореспондентами із західних, центральних, східних губерній України. Народні пісні, казки, притчі, загадки надсилались О. І. Маркевичу з Полтавщини, Катеринославщини, із хутора Лебедин Переяславського повіту інших регіонів і населених пунктів України. Чимало кореспондентів мали українські прізвища, серед них: Головка, Клименко, Гончаренко інші.

Чи користувалися кореспонденти методичними вказівками й рекомендаціями на зразок етнографічних програм і чи ставив О. І. Маркевич перед ними такі завдання ми не знаємо, однак у його архіві зберігається "Программа для собирания этнографических сведений" ¹³. Вона досить детальна й охоплює широкий спектр питань господарства, матеріальної та духовної культури, побуту. Зокрема, передбачає дослідження антропологічних та психологічних особливостей населення. За цією програмою дослідники мали вивчати основні й допоміжні види господарської діяльності, фіксувати інформацію про повір'я й вірування, пов'язані з господарством, торгівлею. Особлива увага надається дослідженню народних знань, методів народного лікування. У вивченні побуту передбачено з'ясування звичаїв розпланування поселень, осель, інтер'єру житла. Окремі розділи програми присвячені студіюванню традиційного одягу, національній кухні, засобів пересування, фольклору, однак мало уваги приділено родинній обрядовості.

Не залишалися поза увагою О. І. Маркевича й матеріали етнографічних експедицій, зокрема праці П. Чубинського, хоча вони й не мали безпосереднього відношення до Одеси чи Одеського регіону.

Фольклор для О. І. Маркевича — важлива складова духовної культури, де відображені характер господарства і побуту, ментальність, морально-етичні принципи людини і суспільства. У фольклорі віддзеркалюються зміни в суспільстві, в концентрованій лаконічній формі передаються настрої соціальних верств. Мабуть, тому

О. І. Маркевич досліджує не народні пісні про Одесу, а одеські народні пісні про Одесу. Олексій Іванович писав, що публікація статті "Одесса в народной поэзии" ¹⁴ "обратила на себя внимание одесских окраин, чему я как автор очень рад". Варто додати, що не тільки одеських окраїн. Учений отримує листи з піснями про Одесу з віддалених регіонів. Але зауважує, що йому потрібні пісні, складені в Одесі, а "не где угодно", тому що там "одесского колорита мало". Тобто, для О. І. Маркевича українська народна пісня, що складена в Одесі, є виразником ментальності українця-одесита, в характері якого, на його думку, поєднуються традиційні риси селянина-землероба і специфічна атмосфера непересічного міста, яким була Одеса, але до яких він, зрештою, або пристосовується, або гине морально чи навіть фізично. Адаптація як процес тривалий, виявилась для багатьох переселенців складною й болісною, а то й трагічною, однак відбувалась вона в місті вільного життя, із перспективою достатку, за умов реалізації власних можливостей. На цьому тлі й розвивався одеський фольклор з властивим лише йому колоритом.

Через народну поезію власне Одеси О. І. Маркевич намагався простежити еволюцію світогляду українського селянина, який перетворювався у міського мешканця, трансформацію народної традиційної культури. Тому, крім народної пісні, О. І. Маркевича цікавить й календарна обрядовість українців, якої в Одесі ще дотримувались. Дослідник відстежує в народній поезії етнографічні особливості українців. Питання звичаєвого права, родинної обрядовості і навіть антропології у фольклорі не залишалися поза його увагою. Він спостерігав виконання різноманітних обрядів "...видел на улицах одесских предместий пригание через огонь в ночь на Ивана Купала". Хоча звичай, обряди українців не були предметом дослідження О. І. Маркевича, деякі з них він прокоментував. Завдяки його зауваженням і роздумам ми дізнаємось про існування чи зникнення, на момент написання автором статті, певних обрядів і звичаїв, зафіксованих у народних піснях. Так, коментуючи слова "Созови, созови, наш отамане, весь дівочий кол", відзначає, що в молодіжних об'єднаннях такого звичаю ще дотримуються. Дізнаємось й про існування такої форми молодіжного дозвілля як досвітки ("та не пускай їх на досвітки подовгу гулять").

Особливу увагу О. І. Маркевич приділяє дослідженню через фольклор специфіки Одеси як міста особливого. Йдеться про специфіку господарської діяльності мешканців міста й регіону (чумацтво, візництво, соледобування тощо), про долю селян, про соціальні верстви населення. В народних піснях Одеса представлена як місто, де можна сховатися від важкої селянської праці, розбагатіти, або збан-

кротувати, стати розбійником, загинути. Атмосфера вільності й розкутості одеситів і Одеси лаконічно і ємко, на думку О. І. Маркевича, сформульована в прислів'ї "В Одессе хлеб — белый, народ — смелый".

Отже народну поезію Одеси кінця XIX ст. О. І. Маркевич показує в динаміці, як таку, що сформувалася на українській традиційній основі, але розвиваючись під впливом специфічних умов, притаманних Одесі XVIII–XIX століття, набула неповторної своєрідності й виразності.

Примітки:

1. Алексей Иванович Маркевич (1847–1903). Библиографический указатель. — Одесса, 1997; Хмарський В. М. Олексій Маркевич як археограф (до постановки проблеми) // Записки історичного факультету / ОДУ ім. І. І. Мечникова. — Одеса, 1999. — Вип. 8. — С. 234–240.
2. Труды XII Археологического съезда в Харькове. — М., 1905. — С. 290–292.
3. Див. Наприклад: Рецензия на статью Маркевича "Сказки, обращающиеся среди одесского простонародья" // Дневник X съезда русских естествоиспытателей и врачей в Киеве. — К., 1898. — № 10.
4. Реценз. И. Франка на Юбилейный сборник в часть Всеволода Федоровича Миллера, изданный его учениками и почитателями под редакцией И. А. Янчука. — М., 1900 // ЗНТШ. — 1901. — Т. 43. — С. 371.
5. Алексей Иванович Маркевич (1847–1903). Библиографический указатель. — Одесса, 1997; Синявська О. О. Історик Олексій Іванович Маркевич: життя та діяльність. — Одеса, 2003.
6. А. С. М-ч. Старинная свадебная запись // КС. — 1897. — Т. 9. — С. 538.
7. Ал. Маркевич Образчик малорусских эпитафий XVIII в. // КС. — июнь. — 1883. — Т. VI. — С. 394.
8. Маркевич А. И. Южная Россия при Петре Великом // Одесский вестник. — 1891. — № 70.
9. Маркевич А. И. Там само.
10. Народные песни на русском языке // Архив профессора А. И. Маркевича. — ООДА. — Ф. 150. — Оп. 1. Спр. 13.
11. Одесские песни и стихотворения. Анекдоты // Архив профессора А. И. Маркевича. — ООДА. — Ф. 150. — Оп. 1. — Спр. 11; Песни об Одессе. — Ф. 150. — Оп. 1. — Спр. 12, інші.
12. Одесские песни и стихотворения // Архив профессора А. И. Маркевича. — ООДА. — Ф. 150. — Оп. 1. Спр. 11.
13. Этнографические материалы // Архив профессора А. И. Маркевича. — ООДА. — Ф. 150. — Оп. 1. Спр. 72.
14. Маркевич А. И. Одесса в народной поэзии // Одесские новости. — 1894. — № 3047.

ЕТНОЛОГІЧНА БОЛГАРИСТИКА В ОДЕСЬКОМУ (НОВОРОСІЙСЬКОМУ) УНІВЕРСИТЕТІ: УРОКИ І ПЕРСПЕКТИВИ

ЕМБРІОГЕНЕЗ

Інтерес до народної культури та побуту болгарського населення з'явився в Одесі практично відразу після завершення процесу переселення частини цього народу (кінець XVIII — перша третина XIX ст.) з прабатьківщини до Північно-Західного Причорномор'я, що було приєднано у цей же період до Російської імперії. Дослідження етнографії задунайських переселенців в цей час відбувалось у різних наукових центрах Росії, зокрема, одеських, таких як Одеське товариство історії та старожитностей, Головний статистичний комітет Новоросійського краю.

З започаткування в 1865 р. Новоросійського університету, участь у вивченні традиційної культури болгар півдня Росії беруть його викладачі, перш за все, філологи-славісти. Так, в 1889 р. відомий філолог і історик О. О. Кочубинський друкує документ, знайдений ним в архіві Новоросійського генерал-губернатора, в якому характеризуються деякі сторони народної культури болгар Північно-Західного Причорномор'я¹. Особливу увагу у цьому матеріалі привертає опис весільного обряду, а також традиційного болгарського одягу.

Сучасний дослідник О. В. Капацина відмітила, що існує "деяка детальна схожість цього документу з описом болгарського весілля у статті П. Е. Задерацького, надрукованим у "Москвітязині" в 1845 р. Можна припустити, що Задерацький або був автором вищезгаданого тижису, надрукованого Кочубинським, або ж використовував його при написанні своєї роботи"².

Деякі спостереження, що торкаються етнографії болгар, є і в інших працях О. О. Кочубинського. Наприклад, у книзі "Ми та вони..." він підмічає такі етнопсихологічні риси болгар півдня Росії, як неохочість до спілкування, скупість, негостинність³.

Окремі сюжети з етнографії болгар знаходимо у роботах першого декана історико-філологічного факультету, відомого філолога-славіста професора В. І. Григоровича, не менш відомого дослідника у цій же галузі М. Г. Попруженка, історика Ф. К. Бруна та ін.

У нарисі, написаному після подорожі до Південної Бессарабії, В. І. Григорович одним із перших відмічає різну етнічну та мовну

приналежність задунайських колоністів: "...у болгарському поселенні Бессарабии можна розрізняти декілька національностей, які покриваються одним ім'ям — болгаре"⁴. Крім, власне болгар, тут розселяються, пише він, також албанці і гагаузи⁵.

У даній роботі В. І. Григорович зупиняється на місцях виселення із Болгарії задунайських колоністів, етапах їх переселення до Бессарабії, деяких етнічних особливостях болгар, одним із перших у науці пропонує гіпотезу про походження гагаузів⁶.

Дуже важливим, на наш погляд, є спостереження дослідника про, як би ми сказали, субетнічне розмаїття болгар Бессарабии. Він відмічає, що серед болгар відсутня природна національна єдність. "Із різних місць, з різними мовами, з побутом не завжди природно-громадським, а привитим, ці колоністи страждають, так би мовити, доморошеним сепаратизмом. Відсутність єдності має приводи не зовнішні, але внутрішні"⁷.

Професор Ф. К. Брун в одній із своїх робіт запропонував оригінальну версію про походження гагаузів⁸.

Інший відомий вчений-славіст, учень О. О. Кочубинського, професор М. Г. Попруженко надрукував деякі документи та матеріали про переселення задунайських колоністів та їх облаштування у Бессарабії⁹.

Слід також відмітити "Програму для собирания историко-географических сведений о населенных местностях Новороссийского края с обращением внимания на этнографические и статистические данные", що була складена Матвеевим напередодні Шостого Всеросійського археологічного з'їзду в Одесі (1884 р.)¹⁰. Нами знайдено три відповіді, що характеризують побут і культуру болгарських населених пунктів Південної Бессарабії другої половини XIX ст.: Чійшії (суч. Городне Болградського р-ну), Кулевчі (суч. Саратський р-он) та Купорану (суч. Рівне Тарутинського р-ну)¹¹, і є достатньо цінними етнографічними джерелами.

Історія вивчення етнографії болгар у Новоросійському університеті залишається недостатньо висвітленою¹², однак, незважаючи на це, а також на ті відомі дані про певний інтерес у цьому науковому осередку до даної проблематики, на наш погляд, не можна стверджувати про оформлення у ньому школи етнографічної болгаристики. Викладачі університету, перш за все, філологи-славісти, звертаються до етноболгаристичної проблематики лише спорадично, по суті, як до другорядних сюжетів, побічного продукту своєї наукової творчості. Тим не менш, певна традиція, база для формування у подальшому етнологічної болгаристики в Одеському університеті все ж була закладена вченими Новоросійського університету.

Сплеск народознавчих та етнологічних досліджень у СРСР в 1920-і роки меншою мірою торкнувся етноболгаристичного напрямку у початкових наукових осередках Одеси. Причиною цього стало, вірогідно, входження Бессарабії з її болгарським населенням до складу Румунії, а також перманентна реорганізація, що тривала в цей період у системі вищої освіти в Одесі.

Мабуть, єдиним яскравим дослідником етнографії і фольклору болгарських сіл, що увійшли до складу України, в ці роки став С. І. Цветко — уродженець болгарського поселення Тернівка біля м. Миколаєва.

С. І. Цветко закінчив в 1911 р. Новоросійський університет, брав участь у першій світовій війні, після якої працював викладачем у школах Первомайська (Ольвіополя) і Миколаєва. З 1922 р. він проживав в Одесі, працює викладачем сільськогосподарського інституту та інших учбових закладів (яких — не маємо даних), при цьому стає одним із засновників Одеської комісії краєзнавства, яка повністю сформувалась в 1924 р. і етнографо-лінгвістична секція якої стає до початку 1930-х років провідним науковим осередком міста з вивчення етнографії населення краю. Пізніше С. І. Цветко бере участь у роботі болгарської секції Кабінету національних меншин етнографічної комісії Всеукраїнської академії наук у м. Києві.

Між 1924 і 1931 рр. С. І. Цветко написав низку робіт, присвячених етнографії та фольклору болгар України. Частина з них була надрукована, інша знаходиться у різних рукописних фондах¹³.

Але поживлення інтересу до етнографії народів СРСР у цей період було нетривалим. На початку 1930-х років політика "коренізації" була завершена, і це безпосередньо відбилась на етнологічних дослідженнях. Так, того ж С. І. Цветко було в 1933 р. заарештовано і за звинуваченням в українському буржуазному націоналізмі відправлено до заслання. Після повернення він відмовляється від продовження своїх наукових пошуків, вірогідно, остерігаючись подальших переслідувань, але це йому не допомагає. Можна припустити, що відразу після другого арешту 1947 року, враховуючи тяжкий стан здоров'я, він помер (місце та обставини смерті С. І. Цветко й досі залишаються невідомими).

Після 1930-х років, на протязі декількох десятиліть, ніяких досліджень в Одесі, що стосувались би етнографії болгар Бессарабії, наскільки нам відомо, не проводилось. Хоча вже з другої половини 1940-х — в 1950-х роках виявилась тенденція відродження у СРСР

етнографічних досліджень, у тому числі присвячених етнічній групі, що розглядається. До середини 1980-х років вони проводились у наукових центрах Москви, набагато менше — Києва, Ленінграда та Кишинєва, відображаючи загальну тенденцію розвитку етнографії у СРСР у післявоєнні роки.

Основною організаційною особливістю радянської етнографії (безперечно однієї з кращих у світі наукових шкіл у цій науці¹⁴) було обмеження її рамками, перш за все, академічних наукових осередків. В певний період в Радянському Союзі кафедри етнографії були тільки у двох — Московському та Тбіліському — університетах, а кафедра археології, етнографії та музеєзнавства Київського університету, започаткована 1989 року, стала тільки сьомою в країні¹⁵. З академічних центрів значення Москви — Інституту етнографії АН СРСР — було більшим у розвитку науки, ніж усіх інших подібних установ-інститутів або секторів інститутів академії наук союзних республік, у назвах яких було присутнім слово "етнографія"¹⁶.

Тому не випадково, що вивчення етнографії болгар Південної Бессарабії у другій половині ХХ ст. концентрувалось, перш за все, в рамках Інституту етнографії ім. М. М. Миклухо-Маклая АН СРСР (м. Москва), де над цією тематикою плідно працювали такі відомі спеціалісти, як Л. В. Маркова¹⁷, О. Р. Будіна¹⁸, Ю. В. Іванова¹⁹. У Ленінграді одяг задунайських колоністів за музейними колекціями вивчала Н. М. Калашнікова²⁰. Певну увагу цій проблематиці приділяли співробітники Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР (м. Київ): Л. А. Демиденко²¹, В. І. Наулко²², А. В. Орлов²³, пізніше — Г. С. Щербій²⁴, А. П. Пономарьов²⁵ та ін., а також — відділу етнографії та мистецтвознавства АН Молдавської РСР (м. Кишинів)²⁶.

При цьому, в Одесі і, зокрема, в Одеському університеті в зазначений період не мали подальшого розвитку не тільки дослідження у галузі етнографії болгар, але й етнографія в цілому. Лише в якійсь мірі пов'язані з етнографією болгарської діаспори сюжети привертали увагу деяких філологів та істориків (антропонімія болгар — В. О. Колесник²⁷, їх топонімія — Ю. О. Карпенка²⁸, болгарський етнічний компонент у козацьких формуваннях Півдня України — А. Д. Бачинського²⁹ та О. А. Бачинську³⁰).

СТАНОВЛЕННЯ

Мабуть, першими роботами другої половини ХХ ст. в галузі етнографії, де значне місце приділено і вивченню болгарського населення Бессарабії були дослідження Ю. Г. Розуменко, який закінчив Одесь-

вий університет, де і відбулось його становлення як ученого. Але, кандидатська дисертація Ю. Г. Розуменка була виконана у вищезгаданому академічному науковому етнографічному центрі у Києві, а не в Одесі, а захищена в 1986 р. у відповідному інституті АН Білоруської РСР. Через деякий час Ю. Г. Розуменко трагічно загинув, та започаткований ним напрямок — історія досліджень етнографії населення Півдня України — деякий час подальшого розвитку тут не мав.

По суті, становлення етнологічної болгаристики, як окремого напрямку, в Одеському державному університеті ім. І. І. Мечникова відбулось на межі 1980-х — 1990-х років. В цей період на історичному факультеті під керівництвом професора В. Н. Станко створюється група студентів, яка почала збирати емпіричний матеріал з термінології спорідненості та сімейно-спорідненим стосункам у болгар Півдня України, а також аналізувати системну організацію цієї термінології, зумовлену етносоціальними та етноісторичними особливостями даної етнічної групи.

Перша публікація, в якій обґрунтовується вибір цього напрямку дослідження, належить самому В. Н. Станко³¹. Потім, на протязі декількох років були надруковані попередні результати виконаної роботи³², визначена тематика подальших досліджень. Серед найактуальніших проблем вивчення етнографії болгар України та Молдавії були виділені: дослідження переселення болгар у Північно-Західне Причорномор'я з точки зору визначення місць виходу з прабатьківщини конкретних груп переселенців, аналіз субетнічної структури болгарської діаспори³³, подальше вивчення їх системи термінів спорідненості, визначенням її типології, еволюції та зовнішніх детермінант, що умовили її специфіку³⁴, етнічні зв'язки групи³⁵.

В 1996 р. в Інституті національних відносин та політології НАН України була захищена перша кандидатська дисертація, присвячена етноболгаристичній проблематиці, що була виконана у рамках напрямку започаткованого в Одеському університеті, — "Система спорідненості болгар України"³⁶.

Причини та обставини появи етноболгаристики, як самостійного напрямку наукових досліджень в Одеському університеті, мають як об'єктивну основу, так і специфіку, зумовлену суб'єктивними факторами.

Однією з основних рис суспільного розвитку СРСР з середини 1980-х років, як відомо, був сплеск етнічної самосвідомості, активізація процесів національно-культурного відродження багатьох народів країни. Не обминули дані процеси й болгарську діаспору України та інших республік СРСР. У цей період болгари СРСР проводили з'їзди, конференції, створювали громадсько-політичні організації, висували вимоги стосовно національно-культурного будівництва. Дані обставини, безумовно,

підігрівали інтерес до історії та культури болгарської діаспори, сприяли активізації наукових досліджень. Довготривалий період відсутності належної уваги до наукового вивчення багатьох етнічних груп країни, зокрема болгар, також сприяв посиленню болгаристичних досліджень. Таким чином, склались об'єктивні передумови для формування в Одесі — традиційному культурному центрі болгарської діаспори Північно-Західного Причорномор'я з перших років існування міста, з його потужним науковим потенціалом — етноболгаристичного напрямку.

Не можна не відмітити й особистої ролі В. Н. Станко в формуванні цього напрямку досліджень в Одеському університеті. Цікаво, що він не тільки має болгарську етнічну приналежність, але і доводиться внучатим племінником згаданого С. І. Цветко (онуком сестри останнього — Марії).

Відомо, що у національних наукових школах етнологія (етнографія, народознавство та ін.), як самостійна наука, сформувалась, відокремлюючись від різних суміжних дисциплін, достатньо пізно. В одних випадках основою її формування була географія (німецька, частково російська етнографія), в інших — фольклористика (багато наукових шкіл Європи), в третіх, чи не біологія (англо-американська соціокультурна антропологія). Дуже показово у цьому зв'язку, що в Одеському університеті етнологічна болгаристика зародилась під впливом проблематики історії первісного суспільства, більш того — археології, бурхливий розвиток якої мав місце у науковому центрі, що розглядається, з часу його заснування. Відома прискіплива увага в Радянському Союзі до історії первісного суспільства, проблематика цієї дисципліни складала значну частину етнографічної науки. Остання значною мірою розглядалась як джерелознавча база цього розділу історії. Тому є природним, що біля витоків одеської етнологічної болгаристики кінця ХХ ст. стояв відомий фахівець з археології та історії первісного суспільства — В. Н. Станко, і започаткована ним 1993 року кафедра на історичному факультеті отримала назву "кафедра археології та етнології України". Ці обставини визначили, в якійсь мірі, й тематику подальших досліджень — вивчення системи термінів спорідненості, яке цікавило у СРСР, перш за все, спеціалістів у галузі вивчення архаїчних суспільств. Подібний шлях формування інфраструктури етнографічної науки мав місце у низці інших наукових шкіл держав колишнього Радянського Союзу.

СПЛЕСК

Невдовзі після формування етноболгаристичного напрямку в Одеському університеті, розширюється проблематика досліджень, коло

авторів, які пишуть на цю тему. Так, з 1994 р. з'являються роботи, присвячені життю болгар Північно-Західного Причорномор'я³⁷, сім'ї, сімейно-спорідненим групам³⁸ та сімейної обрядовості³⁹, одягу⁴⁰, календарної обрядовості⁴¹, звичаєвому праву⁴², загальним питанням етнології, зокрема, етнічної історії групи⁴³, продовжувалось вивчення термінології та системи термінів спорідненості⁴⁴ і т. д. Набула розвитку принципово нова для Одеського університету проблематика — історична етноболгаристика — дослідження середньовічних тюркських спільностей Східної Європи, які стали основою болгарської народності на Балканах⁴⁵. З'являються видання, присвячені виключно етнології болгар України та Молдавії. Значними віхами у розвитку етноболгаристики треба вважати колективні монографічні описи окремих болгарських населених пунктів Південної Бессарабії⁴⁶, населення яких, як було обґрунтовано автором цих рядків, є найменшими таксонами субетнічної структури даної етнічної групи⁴⁷. У цих роботах через призму окремих субетнічних груп розглянуті основні риси традиційної культури болгар Бессарабії.

Таким чином, можна констатувати, що, невдовзі після зародження етноболгаристики на історичному факультеті, даний напрямок почав бурхливо розвиватися, і певний період цього активного розвитку можна визначити як "сплеск". Більш того, етноболгаристика, мабуть, зіграла дуже важливу роль й у становленні на історичному факультеті етнології в цілому. Оскільки дослідження етнології болгар передували тут вивченню інших народів, напрямки по вивченню народної культури українців, росіян, гагаузів та інших етнічних груп Південно-Східної Європи, що виникали дещо пізніше, відчували за своєю тематикою та теоретико-методологічними принципами вплив з боку вже існуючого і бурхливо прогресуючого етноболгаристичного напрямку.

Певні результати досліджень в Одеському університеті у галузі етнологічної болгаристики до середини 1990-х років були підведені у статтях В. Н. Станко і А. В. Шабашова, де також була зроблена спроба намітити основні пріоритети та методологічні засади подальших досліджень⁴⁸. Але, як побачимо, ця спроба була невдалою.

Тенденція по формуванню наукової школи в Одеському університеті з етнологічного вивчення болгар Південної Бессарабії та інших регіонів їх компактного розселення в Україні, яка проявилась на початку 1990-х років, незабаром перервалась в наслідок розщеплення авторів, які працюють над даною проблематикою, за їх дослідницькими пріоритетами, орієнтацією на різні теоретичні та методологічні підходи.

КЛАДОГЕНЕЗ

Поступово, у другої половині 1990-х років не тільки в етноболгаристиці, але й в етнологічній науці в цілому в Одеському університеті зокрема виділились два напрямки з чіткою специфікою. Умовно один із них можна визначити як "місіонерський", інший, — як "народознавчий".

Особливостями "місіонерського" напрямку, по-перше, стала відсутність уваги до етнографічного факту, який тут не є відправним пунктом дослідження, а скоріш — ілюстративним матеріалом для логічно сконструйованих концепцій авторів. Відповідно, для даного напрямку характерний апріоризм, в основу дослідження кладуться перед- і позадослідні погляди, гіпотези, концепції, сформульовані незалежно від фактів, що збираються шляхом емпіричних досліджень.

Так, наприклад, у роботах О. А. Пригаріна, присвячених населенню Південно-Західної України, червоною стрічкою проводиться думка про наявність так званої "етнічної виразності" житла у народів цього регіону, у тому числі й у болгар, що висунуто у назву його кандидатської дисертації⁴⁹ та низки інших робіт⁵⁰. Тоді як численні дослідження з цієї проблематики інших авторів (перед усім, Л. В. Маркової і М. В. Маруневич) достатньо ґрунтовно, на наш погляд, доводять їх до, по суті, протилежних висновків. Так, в одній з робіт згадані автори констатують: "Описаний вище тип степового дому (характерний як для болгар, так і для гагаузів. — *Ш. А.*) був наслідком інтеграції первісно різномірних традицій в одну етнорегіональну під впливом єдиних природних та соціально-економічних умов ще у Добруджі, що служила перевалочним пунктом для мас переселенців з різних регіонів Болгарії, які потім переправлялись до Буджацького степу. В останній інтеграція традицій продовжувалась. Тому при дослідженні житла цих поселень дуже важко з'ясувати етнічні відмінності з такою ж легкістю, як соціальні. Ось чому складно співвідносити будівлі болгарських колоній з типами будівель у Болгарії. Прямих аналогій за комплексом ознак практично не спостерігається..."⁵¹.

Ще одним яскравим прикладом апріоризму "місіонерського" напрямку є надрукована в 1996 р. програма для збору польового етнографічного матеріалу⁵². Ймовірно, головна ідея цієї програми полягає у необхідності вивчення різних сторін народної культури за допомогою запитальників, а запитання, з яких вони складаються, сформульовані так, що у значній мірі визначають відповіді на них — виходячи з уявлень авторів запитальника про особливості тієї чи іншої сфери культури⁵³.

По-друге, виходячи з попереднього, складається враження, що представники даного напрямку не ставлять за мету занурення у куль-

туру, духовний світ народу, який вивчається, а задовольняються суто зовнішнім її описом, який базується на стереотипах та уявленнях культури, до якої належить сам дослідник. Це, зрозуміло, не може негативно не позначитись на результатах досліджень. Яскравою ілюстрацією зазначеної тези, на наш погляд, є слабке знання мови народу, що ілюструється масою прикладів⁵⁴.

Говорячи про мову, не можна не помітити ще однієї особливості робіт представників означеного напрямку, — фактично створення ними деякого піджина або кресольської мови, яка значно відрізняється і лексично, і синтаксично від будь якої відомої літературної мови, — на якій вони й пишуть свої праці. На жаль, нашими вченими надано достатньо підстав для введення в етнологію поняття "одесизми", про публічне засилля яких у російському (додамо — і в українському) мовленні писав в одній зі своїх останніх робіт відомий російський етнолог В. М. Басілов⁵⁵.

Ще однією особливістю даного напрямку є недостатня увага до наукового доробку попередників. Складається враження, що їм невідомі надруковані праці, які навіть безпосередньо торкаються вибраної тематики. Так, О. І. Ганчев описує термінологію та систему термінів спорідненості села Євгенівки Тарутинського району Одеської області, ймовірно, не знаючи, що у тому же Одеському національному університеті ім. І. І. Мечникова, під егідою якого була опублікована і його праця, вийшли друком десятки статей, присвячених не тільки термінології та системі термінів спорідненості болгар Бессарабії взагалі, але і села Євгенівки, що досліджувалось ним, зокрема. При цьому О. І. Ганчевим, по відношенню до попередніх досліджень за даною темою нічого нового взагалі не вноситься.

Втім ця "традиція" універсально розповсюджена у роботах представників зазначеного напрямку. Автори дослідження "Кубей и кубейцы: быт и культура на българите и гагаузите в с. Червоноармейское, Болградски район, Одесска област" (Одеса, 2001) змогли навіть не помітити, що назва їх роботи (правда, без підзаголовку) повторює назву дослідження, яке вийшло друком в Одесі за два роки перед цим (Шабанов А. В., Челак Е. И., Дыханов В. Я. "Кубей и кубейцы". [Одеса, 1999]).

На жаль, все це вписується, за думкою деяких спеціалістів, у "справжнє відродження етнологічної болгаристики в Одесі"⁵⁶.

Народознавчому напрямку, навпаки, притаманний дійсний інтерес до свого народу (представники цього напрямку, як правило, самі належать до народу, якій вони вивчають). Це дозволяє їм виразно, з емоційним піднесенням репрезентувати культуру свого народу, правда, з надмірним для науково-дослідницької роботи пафосом. Але,

детальністю, точністю та виразністю описів народної культури у кращому випадку й обмежуються достоїнства таких досліджень, які страждають надмірним емпіризмом та не мають пояснювальної сили. У цих роботах практично завжди відсутні які-небудь теоретичні уявлення, порівняльний аналіз, що дозволяє з'ясувати місце явища культури у загальному контексті історичного процесу. По суті, народознавчий напрямок — це початкова стадія етнологічного дослідження, що включає в себе збір польового матеріалу та його попередня систематизація. На жаль, далі представники даного напрямку в одеській етнологістиці не йдуть. Ще однією важливою позитивною рисою народознавчого напрямку необхідно вважати також те, що їх представники дозволяють зберегти для науки та суспільства безслідно зникаючі з сучасного побуту явища народної культури.

Народознавчий напрямок в Одесі у більший ступені розповсюджений в етнологічному вивченні українського народу, що взагалі характерно для україністики у загальнонаціональному масштабі. У сучасній одеській етнологістиці до нього можна, наприклад, віднести роботи В. М. Шевченко⁵⁷.

ПЕРСПЕКТИВИ

На нашу думку, перспективи розвитку етнологістики в Одеському університеті, як і в цілому в Україні, значною мірою залежать від позанаукових факторів. У першу чергу серед них треба відзначити ступінь актуальності національно-культурного відродження для самої болгарської діаспори, а також напрямок політики влади щодо національних меншин. Зниження інтересу до проблем відродження рідної мови та культури, загалом з адаптацією національної болгарської еліти до владних структур на сучасному етапі, призвело до скорочення наукових розробок і не може не мати негативних наслідків на розвитку галузі в цілому.

З іншого боку, політика держави по відношенню до національних меншин на сьогодні, за оцінками спеціалістів, не є оптимальною. Низка вітчизняних законодавчих актів з цієї сфери не мають механізмів реалізації, інші протягом багатьох років не виконуються або виконуються органами державної влади лише частково. Права представників національних меншин знаходяться у більшості випадків на рівні декларативних норм, що стосується, зокрема, права на здобуття освіти рідною мовою, питання щодо збереження етнічної історично-культурної спадщини та низки інших проблем⁵⁸. Даний фактор також об'єктивно не сприяє підвищенню інтересу серед учених до розробок проблем національних меншин, включаючи численну групу болгар України.

Але наукові досягнення та існуючі традиції, дозволяють дивитись у майбутнє етнологічної болгаристики в Одеському національному університеті зі стриманим оптимізмом. Зрозуміло, що при цьому для гармонійного розвитку даного напрямку потрібно виправити зазначені недоліки.

Примітки:

1. Кочубинский А. А. Материалы по этнографии болгар из архива Новороссийского генерал-губернатора // ЗООИД. — 1889. — Т. 15.
2. Катацына Е. В. Этнографическое изучение болгарского населения южных губерний Российской империи XIX — начала XX в. // Проблемы языка, истории и культуры болгарской диаспоры в Молдове и на Украине. Кишинев, 1993. — С. 173.
3. Кочубинский А. Мы и они (1711–1878). Очерки истории и политики славян. — Одесса, 1878. — С. 237.
4. Григорович В. Донесения об испытаниях в Тираспольском уездном училище, Кишиневской гимназии и о болгарских народных училищах, предоставленные попечителю округа профессором В. И. Григоровичем // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. 1869. № 7, цит. за: Григорович В. И. Донесения об испытаниях в Тираспольском уездном училище, Кишиневской гимназии и о болгарских народных училищах в Бессарабии, предоставленные попечителю округа ординарным профессором Новороссийского университета В. И. Григоровичем // Григорович В. И. Собр. соч. Одесса, 1916. — С. 136.
5. Там само.
6. Там само. — С. 136–139.
7. Там само. — С. 141.
8. Брун Ф. Некоторые исторические соображения по поводу названия Добруджи // Брун Ф. — Черноморье. — Ч. 2. — Одесса, 1880. — С. 333.
9. Попруженко М. Г. Материалы для истории славянских колоний в России // ЗООИД. — 1902. — Т. 24; його ж. Из материалов по истории славянских колоний в России // ЗООИД. — 1910. — Т. 28.
10. Розуменко Ю. Г. Этнографическое изучение населения юга Украины в XIX — начале XX века. Автореф. дис... канд. ист. наук. — Минск, 1986. — С. 11.
11. Д[...]риев Андрей. Село Чийшия (Аккерманского уезда) // ІР НБУВ. — Ф. 5. — Д. 678; Кульчицкая Евдокия. Село Кулевча (Ак. уезда, Бес. губ.). Краткий очерк. // ІР НБУВ. — Ф. 5. — Д. 683; Чебан Феодор (учитель). Описание селения Купарин, Аккерманского, Бессарабской губернии // ІР НБУВ. — Ф. 5. — Д. 681.
12. У цьому відношенні можна відмітити лише кандидатську дисертацію Ю. Г. Розуменка: Розуменко Ю. Г. Вказ. праця. С. 10–11, 16–17, а також деякі інші його праці, див.: Там само. — С. 18–19.
13. Про життя та творчість С. І. Цветко див.: Шабашов А. В. Сергей Ильич Цветко: судьба и творческий путь этнолога и фольклориста болгарского населения Украины // Проблемы славяноведения. Сборник научных статей и материалов. — Вып. 1. — Брянск, 2000.
14. Басилов В. Н. Традиции отечественной этнографии // ЭО. — 1998. — № 2.

15. Итс Р. Ф. Введение в этнографию. Л., 1991. — С. 27.
16. Там само. — С. 23–24.
17. Маркова Л. В. Поселения и жилище болгар-переселенцев в Бессарабии // КСИЭ. — 1955. — Вып. 24; ii ж. Сельская община у болгар в XIX в. // ТИЭ. — 1960. — Т. 62; ii ж. Землепользование у болгар и гагаузов в Бессарабии в XIX в. // ТИЭ. — 1960. — Т. 62; ii ж. Некоторые тенденции развития культуры и быта болгар юго-западных районов СССР. (К вопросу об устойчивости этнических традиций). — М., 1966; ii ж. Некоторые наблюдения над развитием календарных обрядов у болгар междуречья Прута и Днестра // ИЕИМ. — 1968. — Кн. 11; ii ж. Типы болгарского жилища в Днестровско-Прутском междуречье // Этнография и искусство Молдавии. — Кишинев, 1972; ii ж. О проявлении этнической специфики в материальной культуре болгар // СЭ. — 1974. — № 1; ii ж. Традиции и инновации в устройстве и использовании жилища болгар западных районов Одесской области УССР // Культурно-бытовые процессы на Юге Украины. — М., 1979; ii ж. Болгары Советского Союза: Тенденции этнического развития // РН. — 1984. — Вып. 14; ii ж. Особенности этнического развития болгар СССР // Болгаристика в системе общественных наук: опыт, уроки, перспективы. Тезисы докладов и сообщений Второй всесоюзной конференции по болгаристике (II Дриновских чтений). 5–7 февраля 1991 г. Доп. вып. — Харьков, 1991; ii ж. Этнографические заметки о болгарях Запорожской области. (По материалам экспедиции 1993 г.) // Болгарське населення півдня України: дослідження і документи. — Вып. 1. — Запоріжжя, 1993; ii ж. Болгари України, Молдови та Росії: доля, культура, самосвідомість // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. — К., 1994; ii ж. Эволюция этнической традиции болгарского населения Молдовы и Украины // Страницы истории и этнографии болгар Молдовы и Украины. — Кишинев, 1995; Маркова Л. В., Маруневич М. В. Жилище народов Пруто-Днестровского междуречья // Традиционное жилище народов России: XIX — начало XX в. М., 1997.
18. Будина О. Р. Жилище болгар, греков, албанцев // Материальная культура компактных этнических групп на Украине. Жилище. — М., 1970; ii ж. О некоторых обычаях при строительстве жилого дома // Новое в этнографии и антропологии. Итоги полевых работ Института этнографии в 1973 г. — М., 1975; ii ж. О соотношении общих и локальных традиций (на примере балканских этнических групп на Украине и в Молдавии) // СЭ. — 1984. — № 2; ii ж. К проблеме миграции в Россию: особенности культурно-бытовых традиций у потомков балканских мигрантов // История. Культура. Этнология. Доклады российских ученых к VII Международному конгрессу по изучению Юго-Восточной Европы. (Салоники, сентябрь 1994). — М., 1994.
19. Иванова Ю. В. Проблемы этнографии болгар в трудах советских ученых // СЭ. 1982. — № 2; ii ж. Этнографическое изучение болгарского народа в СССР // Советская болгаристика. Итоги и перспективы. — М., 1983. — С. 24, 25.
20. Калашникова Н. М. Етнокультурні врзки между бесарабските българи и молдованите. (По дані на народното облекло) // Векове. — 1978. — № 6; ii ж. Колекция от носии на бесарабските българи в Държавния етнографски музей на народите на СССР // България 1300. — София, 1983; ii ж. Етнокультурные особенности в одежде бессарабских болгар // Субэтноты в СССР. — Л., 1986; ii ж.

- Българските колекции в етнографския музей на Русия. История и изследователи // БСП. — 1995. — Т. 4; II ж. Колекция одежди бессарабских болгар в собрания Государственного музея этнографии // Страницы истории и этнографии болгар Молдовы и Украины; Лукьянец О. С., Калашникова Н. М. Молдавские коллекции в собраниях Государственного музея этнографии народов СССР. — Кишинев, 1990. — С. 35, 72.
- 21 Демиденко Л. А. Громадський побут болгар Одещини. (На матеріалах Болградського району) // НТЕ. — 1965. — № 2; II ж. Сімейна обрядовість болгар Одещини. (На матеріалах колгоспів Болградського району Одеської області) // НТЕ. — 1966. — № 3; II ж. Семейный быт, общественная и культурная жизнь болгарского населения УССР. (На материалах колхозов Болградского района Одесской области). Историко-этнографическое исследование. Автореф. дис... канд. истор. наук. — К., 1967; II ж. Культура и быт болгарского населения в УССР. (На материалах колхозов Болградского района Одесской области). — К., 1970; II ж. Земледельческие орудия болгар и гагаузов Молдавии в XIX — начале XX века // ЕВ. — 1974. 4; II ж. К вопросу об историко-этнографическом изучении болгарского населения в УССР // ВНР. — 1975. — № 2; II ж. Сватбата на българите в Болградски район УССР // БЕ. — 1975. — № 2; Демиденко Л., Наулко В. Современные этнокультурные процессы среди болгарского населения Украинской ССР // Първи международен конгрес по българистика. София, 23 май — 3 юни 1981. Доклади: Т. 2. Етнография и фолклор. — София, 1983.
- 22 Наулко В. І. Вивчення етнічного складу населення Української РСР // НТЕ. — 1962. — № 3; його ж. Етнічний склад населення Української РСР (Опыт статистико-картографического исследования). Автореф. дис... канд. истор. наук. — М., 1964; його ж. Етнічний склад населення Української РСР. Статистико-картографічне дослідження. — К., 1965; його ж. Географічне розміщення народів в УРСР. Додаток до карти етнічного складу населення Української РСР. К., 1966; його ж. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк). — К., 1975; його ж. Этнокультурные процессы в Украинской ССР // РН. — 1979. — Вып. 9. — С. 119, 126, 128; його ж. Современные этнокультурные процессы среди болгарского населения Украины // Българистика в системѣ общественных наук: опыт, уроки, перспективы; його ж. Етнічний склад населення України // Культура і побут населення України. — К., 1993; його ж. Етнографічні особливості інших народів України і сучасні етнічні процеси в державі // Культура і побут населення України; його ж. Хто і відколи живе в Україні. — К., 1998; його ж. Етнічні процеси серед болгарської діаспори України // Україна і Болгарія: віхи історичної дружби (матеріали міжнародної конференції, присвяченої 120-річчю визволення Болгарії від османського іга). — Одеса, 1999 і др.
- 23 Орлов А. В. Деякі аспекти сучасних українсько-молдавських етнозв'язків // НТЕ. — 1984. — № 1; його ж. Етнічні автостереотипи і самопочуття національних меншин в Україні // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. — К., 1994.
- 24 Щербій Г. С. Етнічні стереотипи болгар України (попередні результати дослідження) // Щорічні записки з історії та етнографії: Збірник науков. статей. Вип. 1. — Одеса, 1995.

25. Пономарьов А. Українська етнографія. Курс лекцій. — К., 1994. — С. 190–191.
26. Зеленчук В. С. Этнографическое изучение населения Молдавии // СЭ. — 1974. — № 6; Зеленчук В. С., Чобану В. В. Национально-смешанные браки и развитие сельской семьи в Молдавии // Изв. АН МССР. Сер. общ. наук. — 1980. — № 2; Зеленчук В. С., Урсул Д. Т. Население Молдавской ССР (этнодемографические аспекты) // Проблемы исторической демографии СССР (период социализма). — Кишинев, 1985.
27. Колесник В. О. Форми іменування чоловіків у болгарських говірках півдня України // ПС. — 1981. — № 23; її ж. Антропонимия болгарских сел Одесской области Украинской ССР // СЕ. — 1984. — № 5; її ж. Болгарская антропонимия юга Украины. Автореф. дис... канд. филол. наук. — Минск, 1984; її ж. Историю на българското преселване и отражението ѝ в антропонимията на българските жители в Южна Украина // Из документалното богатство на Варненския край. Сборник. — Т. 9. — Варна, 1988; її ж. Личные имена и прозвания болгарских поселенцев юга Украины // Имя и этнос. — М., 1996.
28. Карпенко Ю. А. Топонимия болгарских сел Одесской области. (Вопросы топонимического взаимодействия языков) // Историческая ономастика. — М., 1977; Карпенко Ю. А., Сергеев Ф. П., Смольская А. К., Колесник В. А. Инославянские элементы в топонимической системе юга Украины // Слов'янське мовознавство. — К., 1993.
29. Бачинський А. Д. До історії Усть-Дунайського Буджацького козацького війська. (Література і джерела з питань народної колонізації Буджацького степу в кінці XVIII — на початку XIX ст.) // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. — 1962. — № 6. — С. 52–58; його ж. Джерело до вивчення історії народної колонізації Буджацького степу і пониззя Дунаю в кінці XVIII — на початку XIX ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. — 1963. — № 4. — С. 66–67, 70–73; його ж. Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо і селянський рух на півдні України та Поділлі на початку XIX ст. // Питання історії народів СРСР. — Вип. 1. — Харків, 1965. — С. 131; його ж. Сербы и болгары в Усть-Дунайском казачьем войске // Славянское источниковедение. — М., 1965; його ж. Българи в Отвъддунавската сеч // Векове. — 1974. — № 2–3; його ж. Болгари — задунайські запорожці // Историчне краєзнавство Одещини. Збірник матеріалів. — Вип. 5. З історії та етнографії болгарського населення Одещини. — Одеса, 1994; Бачинський А. Д., Бачинська О. А. Козацтво на півдні України. 1775–1869. — Одеса, 1995. — С. 34.
Про болгаристичні дослідження А. Д. Бачинського див.: Бачинська О. А., Самойлов Ф. О. Українсько-болгарські зв'язки в працях А. Д. Бачинського (1933–1995) // Україна і Болгарія: віхи історичної дружби (матеріали міжнародної конференції, присвяченої 120-річчю визволення Болгарії від османського ґа). — Одеса, 1999.
30. Бачинська О. Болгарські волонтери в Дунайському козацькому війську // Историчне краєзнавство Одещини. Збірник матеріалів. — Вип. 5. З історії та етнографії болгарського населення Одещини. — Одеса, 1994; її ж. Българските волонтери в Дунавската казашка войска (1828–1869) // БСП. — 1995. — Т. 4; її ж. Волонтировка — станица болгарских волонтеров Дунайского казачьего войска // АПП. — 1997. — Год. 6. — Кн. 1–2; її ж. Волонтировка — станица болгарска

- рських волонтерів Дунайського казачього війська // Археологія і етнографія Восточної Європи: матеріали і дослідження. — Одеса, 1997; її ж. Българи і молдовці в Дунавската казачка войска (1828–1869) // Молдавско-български отпощения през средновековието и новото време. Доклади на международна наукова конференция. — Кишинев, 21–23 октомври 1996. — Кишинев, 1998; її ж. Българи в казачьих формированиях Южної України в концe XVIII–XIX вв // БСП. — 2000. — Т. 7.
11. Станко В. Н. Изучение системы кровного родства у болгар южной Украины. (К проблеме этнографии болгарской диаспоры) // Болгаристика в системе общественных наук: опыт, уроки, перспективы.
 12. Шабашов А. В., Шабашова Ю. О. Система на кръвното родство при българите от Южна Украйна. По материали от Одеса и Николаевска област // БФ. — 1994. — № 3; її же. Система родства у болгар Южної України (по матеріалам Одеської і Николаевської областей) // БЕЖ. — 1994. — Т. 1; її же. Типологія системи кровної спорідненості у болгар Південної України // НТЕ. — 1994. — № 4.
 13. Шабашова Ю. О. Етнографічне районування болгар Одещини та їх етнічні особливості // Історичне краєзнавство Одещини. — Вип. 5; її ж. Изучение субэтнических групп болгар Украины // III Дриновские чтения. Проблемы источниковедения, историографии истории и культуры Болгарии, истории болгаристики. Тезисы докладов. — Харьков, 1994; її ж. Етнографічні групи болгар півдня України // Щорічні записки з історії та етнографії: Збірник науков. статей. — Вип. 1. — Одеса, 1995.
 14. Шабашов А. В. Система родства болгар как источник для реконструкции социальной организации народа // III Дриновские чтения; його ж. Болгарская семья в 40-х годах 20 века (по материалам похозяйственных книг села Главаны) // Древние культуры и цивилизации Восточной Европы. (Материалы 3-ей международной археологической конференции студентов и молодых ученых. Одеса, февраль 1995). — Одеса, 1995.
 15. Шабашов А. В. Система спорідненості й етнічні зв'язки болгар України // Щорічні записки з історії та етнографії: Збірник науков. статей. — Вип. 1. — Одеса, 1995; його ж. Опыт сравнительного изучения болгарской и гагаузской систем родства (по материалам Южной Украины) // ЭО. — 1995. — № 3.
 16. Шабашов А. В. Система родства болгар Украины. Автореф. дис... канд. истор. наук. — К., 1996.
 17. Пригзурін О. А. Сільське житло та садиба болгар Південної Бессарабії в XIX — на початку XX ст. // Історичне краєзнавство Одещини. — Вип. 5; його ж. Етнічна виразність будівельної обрядовості болгар Півдня Бессарабії // Етнографія Півдня України. — Вип. 1. — Одеса, 1996; його ж. Строительната обрядовість на българите в Южна Бессарабия // БСП. — 1996. — Т. 5; його ж. Разновидности строительной жертвы у болгар Бессарабии // Етнографічні дослідження населення України: матеріали I Всеукраїнської етнологічної конференції студентів та молодих вчених. — Одеса, 1996; його ж. Етнічеськата изразителност на българското жилище в Бессарабия през XIX–XX в. // БСП. — 1997. — Т. 6; його ж. Ритуальне освоєння нового житла у традиційній обрядовості болгар Бессарабии (перша половина XX ст.) // ЗІФ. — 1997. — Вип. 4; його ж. Общественно-территориальная структура болгарских сел Украины (на матери-

- алах юго-западных районов Одесщины) // *Культурата на българите в Украйна. Международна научно-теоретична конференция. Ноември 1997 г. гр. Болград. — Одесса, 1997; його ж. Етнічна виразність житла слов'янського населення Південно-Західної України (XIX–XX ст.). Автореф. дис... канд. истор. наук. — К., 1998; його ж. Категория "время" в строительной обрядности болгар Бессарабии // *Україна і Болгарія: віхи історичної дружби (матеріали міжнародної конференції, присвяченої 120-річчю визволення Болгарії від османського іга). — Одеса, 1999.**
38. Шабашов А. В. Система родства болгар как источник для реконструкции социальной организации народа; його ж. Болгарская семья в 40-х годах 20 века...; його ж. До реконструкції типології сім'ї болгар і гагаузів Південної Бессарабії у 10-х–60-х роках XIX ст. 1. Постановка проблеми. Загальна типологія родини // *ЗІФ. — 2002. — Вип. 12; його ж. До реконструкції типології сім'ї болгар і гагаузів Південної Бессарабії у 10-х–60-х роках XIX ст. 2. Типологія та еволюція сім'ї у болгар і гагаузів // ЗІФ. — 2003. — Вип. 13.*
39. Петрова Н. А. Добрачное общение молодежи: джок // *Україна і Болгарія: віхи історичної дружби (матеріали міжнародної конференції, присвяченої 120-річчю визволення Болгарії від османського іга). — Одеса, 1999; Пригарін О. А., Захарченко Г. М. Статевікові відмінності в традиційній поховально-поминальній обрядовості болгар (на матеріалах південно-західних районів Одещини) // ЗІФ. — 1999. — Вип. 9; Захарченко Г. М. Уявлення про душу, смерть та потойбічний світ в світогляді слов'ян (за матеріалами експедицій на Одещині) // *Етнічна історія народів Європи. Традиційна етнічна культура слов'ян. Збірник наукових праць. — К., 1999; її ж. Уявлення "народження-доля" в традиційній культурі болгар (на матеріалах експедиційних досліджень на Одещині) // НЗ. — 2001. — № 3; її ж. "Обряди першого разу" в системі ритуалів переходу (на матеріалах сімейної обрядовості болгар Південної Бессарабії) // БІЕВ. — 2001. — Вип. 3; її ж. Табу в поховальній обрядовості (на матеріалах слов'янського населення Одещини) // *Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження: Т. 3: збірка наукових праць. — Одеса, 2002; її ж. Уявлення про "невжитий вік" та його прояви в поховальному ритуалі (на матеріалах слов'янського населення Півдня України) // ЗІФ. — 2002. — Вип. 12; її ж. Поховальний обряд болгар в контексті гендерних стереотипів (на матеріалах традиційної обрядовості болгар Півдня України) // *Славянські світ: межетнічні аносини на мязгы трэцяга тысячагодзя: Зборнік матэрыялаў міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі студэнтаў і аспірантаў вышэйшых навучальных устаноў, 16–17 лістапада 2001 г. — Брэст, 2002.****
40. Агафонова Т. А. Було в свадебных обрядах болгар Южной Бессарабии (XIX — начало XX века) // *Археология и этнология Восточной Европы: материалы и исследования. — Одесса, 1997.*
41. Пригарина Т. В. Обряды вызывания дождя болгар Южной Бессарабии // *Етнографічні дослідження населення України (Матеріали Першої Всеукраїнської етнологічної конференції студентів та молодих вчених, лютий 1996 рік). — Одеса, 1996; її ж. Обряды, связанные с дождем в весенне-летнем календарном цикле праздников украинцев, болгар и русских Одесщины // *Археология и этнология Восточной Европы: материалы и исследования. — Одесса, 1997; Дыханов**

- В. М. Основные праздники календарного обрядового комплекса болгар и гагаузов Украины. 1. Гергьовден (Идерлес) и Димитровден (Касым): Генезис и семантика образов // ЗІФ. — 1997. — Вып. 5; його ж. Основные праздники календарного обрядового комплекса болгар и гагаузов Украины. 2. Гергьовден (Идерлес) и Димитровден (Касым): Обрядность // ЗІФ. — 1998. — Вып. 7; його ж. Культ умерших в календарной обрядности болгар и гагаузов Украины // История и культура болгар и гагаузов Молдовы и Украины. — Кишинев, 1999; його ж. Обряд жертвоприношения в традиционной духовной культуре болгар и гагаузов Украины // Україна і Болгарія: віхи історичної дружби (матеріали міжнародної конференції, присвяченої 120-річчю визволення Болгарії від османського іга). — Одеса, 1999; його ж. Ислам — проводник переднеазиатских компонентов в духовной культуре болгар и гагаузов // III конгресс этнографов и антропологов России, 8–11 июня 1999 г. Тезисы докладов. — М., 1999; його ж. Традиционные системы календарных дат болгар и гагаузов // Археология та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. Збірка наукових робіт, присвячена 135-річчю Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. — Одеса, 2000; його ж. Свята Різдяного поста у традиційному календарі болгар і гагаузів України // Етнічна історія народів Європи. — 2001. — Вип. 8; його ж. Календарна обрядовість болгар та гагаузів Південної України. Автореф. дис... канд. істор. наук. — К., 2001.
- Ганчев А. И. Обычное право в этнической культуре болгар Южной Бессарабии первой половины XX века // Археология и этнология Восточной Европы: материалы и исследования. — Одесса, 1997.
- Шабашов А. В. Ойконимическая группа как этническая микрообщность болгар Украины...; його ж. Этнографические группы болгар Тарутинского района Одесской области // ЗІФ. — 1999. — Вып. 9; його ж. Ойконимия болгарских населенных пунктов юга Украины (Одесская, Кировоградская, Николаевская области) // Българска Бесарабия. — Вып. 1. — Болград, 1999; його ж. Бессарабские болгары: перспективы этнокультурного развития // Україна і Болгарія: віхи історичної дружби (матеріали міжнародної конференції, присвяченої 120-річчю визволення Болгарії від османського іга). — Одеса, 1999.
- Шабашов А. В., Шабашова Ю. О. Н. С. Державин как исследователь терминологии и системы родства болгар // Наукова спадщина М. С. Державина і розвиток слов'язнознавства. Матеріали міжнародн. наук. конф. 15–17 травня 1995 року. — Інтержіжжа, 1995; Шабашов А. В. Терминология родства болгар Украины // ЗІФ. — 1996. — Вып. 3; його ж. Някои теоретични резултати от изследването на системата на родство у българите в Украйна // БСП. — 1997. — Т. 6.
- Шабашов А. В. Гадание по бараньей лопатке как этнокультурный феномен // Археология и этнология Восточной Европы: материалы и исследования. — Одесса, 1997; Шабашов А. В., Шабашова Ю. О. К проблеме генезиса антропоморфных надгробных памятников болгар Бессарабии // Україна і Болгарія: віхи історичної дружби (матеріали міжнародної конференції, присвяченої 120-річчю визволення Болгарії від османського іга). — Одеса, 1999; Шабашов А. В. К вопросу о происхождении европейских гузнов // Археология та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. Збірка наукових робіт, присвячена 135-річчю Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. — Одеса, 2000; Шабаш

- шов А. В., Шабашова М. Н. *Этнонимия и антропонимия праболгар в связи с реконструкцией их ранней истории* // Сугдея, Сурож, Солдаия в истории и культуре Руси-Украины. Материалы научной конференции (16–22 сентября). — К.; Судак, 2002; їх же: *Этнонимия и антропонимия праболгар как источник реконструкции их ранней истории (к постановке проблемы)* // Сугдейский сборник. — К.; Судак, 2004.
46. *Очерки истории и этнографии села Кирнички в Бессарабии*. Одесса, 1998; Шабашов А. В., Челак Е. И., Дыханов В. Я. *Кубей и кубейцы*. — Одесса, 1999; Чийшия: *очерки истории и этнографии болгарского села Городнее в Бессарабии*. — Одесса, 2003.
 47. Шабашов А. В. *Ойконимическая группа как этническая микрообщность болгар Украины* // *Культурата на българите в Украйна. Международна научно-теоретична конференция*. Ноември 1997 г. гр. Болград. — Одесса, 1997; його ж. *Введение* // *Очерки истории и этнографии села Кирнички в Бессарабии*. — Одесса, 1998.
 48. Станко В. Н., Шабашов А. В. *Этнографическое изучение болгар Южной Украины в Одесском университете: Методика и направление исследований* // ЗІФ. — 1996. — Вып. 3; їх же. *Етнографското изучаване на българите от Южна Украйна в Одеския университет: методика и направление на изследванията* // БЕ. — 1996. — Кн. 2; їх же. *Этнологическая болгаристика в Одесском университете* // *Україна і Болгарія (матеріали міжнародної конференції, присвяченої 120-річчю визволення Болгарії від османського ґа)*. — Одеса, 1999.
 49. Прігарін О. А. *Етнічна виразність житла слов'янського населення Південно-Західної України...*
 50. Прігарін О. А. *Етнічна виразність будівельної обрядовості болгар Півдня Бессарабії...; його ж. Етнічеськата изразителност на българското жилище в Бессарабия...*
 51. Маркова Л. В., Маруневич М. В. *Вказ. праця*. — С. 183–184.
 52. Пригарин А. А., Агафонова Т. А., Пригарина Т. В., Нетрова Н. А. *Быт и культура населения Степной Украины: Программа для сбора полевого этнографического материала*. — Одесса, 1996. — Вып. 1.
 53. Так, наприклад, питання у цій програмі ставляться таким чином:
 "Чим огороджувалась садиба? " (садиба — огороджувалась)... "а) з боку вулиці б) з боку сусідів" (з боку вулиці і з боку сусідів садиба огороджувалась по-різному);
 "Чим відрізняються садиби Вашого населеного пункту від садиб у сусідніх?" (садиби "нашого" населеного пункту відрізняються від садиб сусідніх, питання тільки — "чим?");
 "Який дім можна вважати характерним для Вашого народу у цілому, для Вашого населеного пункту?" (питання не з етнопсихології, не з виявлення етнічних стереотипів, а про "житло"! Цікаво було б переадресувати його самому етнографу і запропонувати йому описати дім, який є "характерним", наприклад, для російського народу "у цілому");
 "Що закладали у фундамент дому...? З чим це пов'язано?" (у фундамент дому щось закладали! Якщо припустити, що простакуватий інформатор нічого не закладав у фундамент дому, та встидається своєї неосвіченості, він, вірогідно, буде вигадувати, що ж він закладав, добре, що підказки для нього на вибір є в

запитальнику (стоять у дужках після питання): вино, насіння і т. ін. Але за-
дання для інформатора цим не обмежуються — це закладення має бути ще з
чимось пов'язаним!)

"Із допомогою чого взуття прикріплювалось до ноги?" або: "Коли... та хто
"поселявся" у новому будинку? Що при цьому приносилось до будинку? Куди це
ставили? З чим це пов'язано?" (Взагалі "це", про яке знають дані дослідники
та про яке треба пригадати їх інформаторам, щоб підтвердити уявлення про
свою культуру, яке вже склалось у головах цих дослідників, — є словом, яке най-
частіше вживається у запитальнику).

- 34 Скажімо, у відміченій програмі садиба батьків "по-болгарськи" називається
авторами "бацата къца" (Пригарин А. А., Агафонова Т. А., Пригарина Т. В.,
Петрова Н. А. Вказ. праця. — С. 7) — словосполучення (якщо можна так висло-
витись), яке не має змісту, буквально "батько (в членній формі, іншими слова-
ми, з артиклем — "цей [певний] батько") дім". Правильно, батьківський дім,
садиба, спадщина по-болгарськи називається бащина, або бащинска къца, або
бащиния.

- Після, в даних роботах болгарські слова пишуться то з членною формою (огнище-
то [Пригарин О. А. Сільське житло та садиба болгар Південної Бессарабії...
— С. 42] — букв. "ця кабиця"), то без неї, то в орфографії болгарської літерату-
рної мови — къца [Пригарин О. А. Етнічна виразність житла слов'янського на-
селення Південно-Західної України... — С. 9], то в транскрипції на основі росій-
ської або української графіки — кьшита [Пригарин О. А. Сільське житло та са-
диба болгар Південної Бессарабії... — С. 43], то, напевно, в авторській орфо-
графії — кешита [Пригарин О. А. Ритуальне освоєння нового житла... — С. 44],
при цьому ніде не пояснюються письмові правила передачі болгарських слів, що
вживаються.

- 35 Басилов В. Н. Вказ. праця. — С. 21. Відмітимо деякі з цих "одесизмів" у працях
представників "місіонерського" напрямку: наказательное право (Ганчев А. И.
Соционормативная культура // Очерки этнографии болгарского населения Евге-
новки Тарутинского района Одесской области // Одеська болгаристика: На-
уковий щорічник Одеського наукового товариства болгаристів. — Вип. 1. —
Одеса, 2003. — С. 53) — карне право (рос. уголовное право), від болг. наказате-
льно право; кумство (Там само. — С. 49) — мається на увазі кумівство (рос.
кумовство), від болг. кумство; термин на адрес (Там само) — від болг. — "во-
кативний, кличний термін", рос. вокативный термин; институция (Там само.
— С. 43) від болг. чи українського институция (інституція) "установа, інсти-
тут", рос. институт; землище (Пригарин А. А., Агафонова Т. А., Ганчев А. И.
Материальная культура // Очерки этнографии болгарского населения Евгено-
вки Тарутинского района Одесской области // Одеська болгаристика: Науко-
вий щорічник Одеського наукового товариства болгаристів. — Вип. 1. — Оде-
са, 2003. — С. 9) від болг. землище "ділянка землекористування", рос. землепо-
льзование, участок; чубрика (Там само. — С. 13) від болг. диал. чубрика "чаб-
рець", рос. чабрец та ін. Всі ці лексеми взяти тільки із однієї роботи, написаної
напевно російською мовою.

- 36 Предисловие // Одеська болгаристика: Науковий щорічник Одеського науково-
го товариства болгаристів. — Вип. 1. — Одеса, 2003. — С. 5.

57. Шевченко В. Н. Традиционная технология ткачества болгар Бессарабии (подготовительный этап) // Україна і Болгарія: віхи історичної дружби (матеріали міжнародної конференції, присвяченої 120-річчю визволення Болгарії від османського іга). — Одеса, 1999; її ж. Предмети домашнього обихода и утварь // Очерки истории и этнографии села Кирнички в Бессарабии. — Одесса, 1998; її ж. Изготовление одежды и традиционный костюм // Очерки истории и этнографии села Кирнички в Бессарабии. — Одеса, 1998; її ж. Обрядность, связанная с рождением ребенка // Очерки истории и этнографии села Кирнички в Бессарабии. — Одеса, 1998; її ж. Свадебная обрядность // Очерки истории и этнографии села Кирнички в Бессарабии. Одеса, 1998; її ж. Бондарство // Чийшия: очерки истории и этнографии болгарского села Городнее в Бессарабии. — Одеса, 2003 та ін.
58. Толерантність у поліетнічному суспільстві: питання теорії і практики. — К., 2003. — С. 25–26.

Д. Звоздецький

ОСОБЛИВОСТІ ВІРУВАНЬ ТА СВІТОГЛЯДУ ЛИПОВАН БУКОВИНИ

Питання особливостей вірувань та формування світогляду росіян-старообрядців Буковини в науковій літературі не досліджувались. Лише окремі питання характеру віри і обрядовості буковинських старообрядців публікувались у кінці XIX ст. у працях Д. Дана¹, Й. Полека² та у місцевій пресі кінця XX ст.³. Перш за все слід відзначити надзвичайну відчуженість липованських общин Чернівецької області України. Липовани досить стримано і з деяким побоюванням ставляться до іновірців, вважаючи їх до певної міри "нечистими" і обмежують своє спілкування з ними найнеобхіднішими справами. Проте суттєвою ознакою є те, що одружений чоловік може залишити свою дружину і жити з іновіркою, але тільки при тій умові, якщо він напевне її в старообрядництво⁴. Ця обставина яскраво ілюструє бажання общини поповнюватися не тільки своїми одновірцями, а й прихильниками інших віросповідань, що пояснюється як побоюванням кровозмішування між членами общини, яке може призвести до її виродження, так і прихильністю до її кількісного збільшення, як запоруки подальшого розквіту та благополуччя общини.

Щоб не осквернитися через відвідини іновірця, липовани завжди тримали наготові килимки, якими застеляли запропоновану гостей

лавку. Якщо ж гість сів на не застелену лавку, то після його відходу її обов'язково мили начисто⁵.

Вони ніколи не їдять разом з іновірцями, рідко їдять і п'ють із посуду липованина чи посуду, що був використаний іновірцем, тому під час подорожей дехто бере з собою власний посуд⁶. Коли приходиться липованину навідатись до іновірця, то й тут він з острахом намагається уникнути будь-якого доторку свого одягу до меблів та речей господаря⁷.

Часто у поселеннях, де поряд з липованами жили іновірці, зустрічалися випадки, коли старовіри обгороджували своє житло і навіть були високими парканами, щоб сховати їх від "нечистих" поглядів чужинців⁸.

Особливо негативно липовани ставились до всіх мирських насолод та нововведень. Так, липовани не надто полюбляли танці та музику, доказом чого може слугувати відсутність серед населення музичних інструментів. Серед народного пісенного репертуару кінця XIX ст. виділяються передусім духовні пісні, а то й цілий спів церковних служб, що часто полюбляли виконувати липовани⁹.

Горілку липовани споживав з великою обережністю, особливо це стосувалося періоду, коли липовани лише поселилися на території Буковини. Вже в кінці XIX ст. неодноразово відзначалося, що у багатьох днях в міських шинках можна було побачити співаючих липован, які були напідпитку. Однак як позитивний момент відзначається, що в їхніх селах немає шинків¹⁰. Липовани були супротивниками каюну, чаю та тютюну. Останній вважався зіллям, що виникло з крові чорта і тому вони не тільки самі не курили, а й не дозволяли іншим. Характерною ознакою всіх чоловіків-липован було те, що вони носили бороди, підкреслюючи цим відданість давнім традиціям, коли бороди повинні були носити абсолютно всі чоловіки¹¹.

Релігійний консерватизм мав і очевидні негативні наслідки для липован, зокрема це стосувалося упередженого ставлення до медицини: старовіри відмовлялися від щеплень проти епідемій, медичного огляду, навіть від приймання ліків. Хворобу намагалися прогнати передусім молитвами та традиційними методами — зіллям та лазнею. Це часто призводило до фатальних наслідків і нерідко можна було зустріти липованина з пошкодженим коров'ячою віспою обличчям. Також релігійні приписи забороняли облік та мічення худоби, зокрема у взятій на облік корови вважалося, що засохне вим'я, а саме молоко вже не буде придатним до споживання¹².

Ці ці релігійні принципи суттєво впливали і на освітній рівень липованського населення XIX ст. Тодішні старовіри вважали, що всіляка вища освіта знищує їхні релігійні підвалини і побоювалися самі

йти вчитись і відпускати на навчання своїх дітей. Вся вища освіта липован зводилась до вміння читати релігійну літературу, написану на старослов'янській мові, тому нерідко в містах можна було побачити липованина, що читає релігійну книгу за овочевим прилавком¹³. Проте, вже в кінці XIX ст. перші кроки було зроблено. Про це свідчать дані про конфесійну належність студентів щойно заснованого Чернівецького університету: у 1885–1886 н. р. тут навчався 1 липованин-старообрядець¹⁴. Відомості про релігійні вірування та їх вплив на життя липован зустрічаються у працях австрійських дослідників кінця XIX ст. Вже тоді вони, відзначаючи цілий ряд позитивних моментів, що були у житті липован ще з часу їх заселення краю, змушені були констатувати, що на кінець XIX ст., попри міцність їх релігійних устоїв, йде поступовий відхід від традиційності.

Спостереження за станом релігійності та вірувань старообрядців Буковини кінця XX — початку XXI ст. свідчать, що значна частина традиційних вірувань зникла, їх дотримуються лише липованами старшого покоління.

З іншого боку це свідчить, що, незважаючи на свою замкненість, липовани все ж розвивались разом з усім світом і втрата деяких традицій — це лише данина часу, а те, що залишилось, є безцінним для розуміння дониконівського суспільства, дух якого старообрядці пронесли крізь віки майже до сьогодні.

Доречно зазначити, що Ватикан та греко-католицька церква у особі Митрополита Андрія Шептицького ще на початку XX ст. мали на меті приєднати старообрядців до Ватикану¹⁵. Але це зробити їм не вдалося.

Отже, старообрядництво виникло в середині XVII ст. внаслідок розколу російської православної церкви, спричиненого проведенням патріархом Никоном церковно обрядової реформи. Не сприйнявши цілої низки нововведень, частина населення та нижчого духовенства виступила за збереження віковичних традицій, і, незважаючи на переслідування з боку офіційної влади та церкви, зуміла утвердити старообрядництво окремою гілкою православ'я. Протягом XVII–XVIII ст. старообрядництво розкололось на ряд згод та толків, які в цілому можна віднести до двох напрямків: попівщини та безпопівщини. Представники обох цих напрямків були в числі перших поселенців на території Буковини (нинішньої Чернівецької області України) і стали тут компактно проживати. Переселенці відразу ж виділились серед буковинців своєю релігійністю та набожністю, а також замкненістю й боязню всього нового. Така поведінка була обумовлена як їх багаторічними гоніннями, так і особливим релігійним світоглядом. Саме завдяки своєму традиційному, можливо дещо консервативному

характеру, старообрядці зуміли здолати вир віків і донести до сьогодення стару віру з незначними змінами. Не малу роль в цьому відіграло заснування Білокриницької митрополії, яка ще більше укріпила релігійно та вірування всіх старообрядців, оскільки було відновлено давню церковну ієрархію.

Примітки:

1. Dan D. *Die Lippowaner // Herzogthum Bukowina in Wort und Bild.* — Wien, 1897.
2. Polek J. *Die Lippowaner in der Bukowina. 3. Sitten und Gebrauche.* — Czernowitz, 1899.
3. Алатій І. Два владики, а Біла Криниця одна // Буковина. — 2002. — 25 грудня; Сундукова І. Біла Криниця // Час. — 1996. — 29 листопада; Топало І. Біла Криниця // Крайова освіта. — 1999. — 29 березня).
4. Dan D. *Die Lippowaner // Herzogthum Bukowina in Wort und Bild.* — Wien, 1897. — P. 288.
5. Polek J. *Die Lippowaner in der Bukowina. 3. Sitten und Gebrauche.* — Czernowitz, 1899. — P. 8.
6. *Bevölkerung der Bukowina* — Населення Буковини / Переклад з нім. Ф. С. Андрійци, А. Т. Квасецького. — Чернівці: Зелена Буковина. — P. 288.
7. Simiginowicz-Staufe L. A. *Die Volkergruppenn der Bukowina.* — Czernowitz: Bucholruckerei H. Czopp, 1884. — P. 99.
8. Dan D. *Die Lippowaner // Herzogthum Bukowina in Wort und Bild.* — Wien, 1897. — P. 289–290.
9. Simiginowicz-Staufe L. A. *Die Volkergruppenn der Bukowina.* — Czernowitz: Bucholruckerei H. Czopp, 1884. — P. 100.
10. Dan D. *Die Lippowaner // Herzogthum Bukowina in Wort und Bild.* — Wien, 1897. — P. 289.
11. Simiginowicz-Staufe L. A. *Die Volkergruppenn der Bukowina.* — Czernowitz: Bucholruckerei H. Czopp, 1884. — P. 101–102.
12. Чеховський І. Липовани: беручкі до роботи, але упереджені щодо кави і чужих / Час — 2000. — 2003. — 7 березня. — С. 14; Dan D. *Die Lippowaner // Herzogthum Bukowina in Wort und Bild.* — Wien, 1897. — P. 288; Simiginowicz-Staufe L. A. *Die Volkergruppenn der Bukowina.* — Czernowitz: Bucholruckerei H. Czopp, 1884. — P. 101.
13. Расколь и противораскольническая миссионерская деятельность въ северной части Бессарабии въ 1902 году, по отчету миссионера Ив. Сахарова // Кишиневския епархиальныя ведомости. — 1903. — № 4. — Отдел неофициальный. — С. 87; Dan D. *Die Lippowaner // Herzogthum Bukowina in Wort und Bild.* — Wien, 1897. — P. 291.
14. Чернівецький університет. 1875–1995. Сторінки історії. — Чернівці: Рута, 1995. — С. 16–17.
15. Алатій І. Два владики, а Біла Криниця одна // Буковина. — 2002. — 25 грудня. — С. 13.

ГАГАУЗИ У НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ УЧЕНИХ ОДЕСЬКОГО (НОВОРОСІЙСЬКОГО) УНІВЕРСИТЕТУ

Історія, етнічні особливості та традиційний фонд культури гагаузів цікавив учених Новоросійського університету практично з часів його утворення, як одного з провідних наукових центрів Бессарабії та всього Північно-Західного Причорномор'я.

На думку деяких учених¹, одним з перших відзначав різну національну та мовну приналежність задунайських переселенців В. І. Григорович. Він писав: "...у болгарському поселенні Бессарабії можна відокремити декілька національностей, які покриваються одним ім'ям — болгари. Про чисельні відносини достеменно не можу говорити, але можу припустити, що суто слов'янська народність у колоніях не є переважаючою. Окрім албанців, виселенців з села Арбанасі, значну частину колоній населяють так звані гагаузи. Це суть виселенці із Добруджі та інших східних окраїн Болгарії. Гагаузи розмовляють турецькою мовою, мало розуміючи болгарську. За моїм розумінням, гагаузи — нащадки половців, які оселились у Болгарії в XI та XII сторіччях. Рано обернені у християнство вони не сприйняли слов'янську мову"².

Слід відзначити, що Віктор Іванович Григорович був першим деканом історико-філологічного факультету Новоросійського університету, та, здавалось, зацікавленість першого керівника цього учбового закладу питанням етногенезу та культури гагаузів, які були однією з складових частин задунайських переселенців, мала підштовхнути колеґ-учених на подальші дослідження гагаузького етносу, але, на жаль, цього не сталося. Дослідження гагаузів носили випадковий, okazіональний характер. Серед таких "оказій" відзначимо деякі праці Ф. К. Бруна³ та М. Г. Попруженка⁴.

Якщо М. Г. Попруженко, в основному, розглядав задунайських переселенців у цілому, не відокремлюючи гагаузів серед загальної маси населення, то Ф. К. Брун у своєму дослідженні наводить цікаві факти з етногенезу гагаузів, пропонуючи оригінальну гіпотезу їх походження: "...турецький автор XVI століття Сеїд Локман свідчить, що ще у 1236 році область, звана Добруджею, була віддана Михайлом VIII колишньому султанові іонійському Іццеддіну, який перемістив туди з Малої Азії від 12.000 до 15.000 туркменських родин.

Їх нащадками можна вважати так званих гагаузів, які дотепер ще зустрічаються у Варні та в околицях цього міста. Сповідуючи християнську віру, вони, подібно малоазійським караманлі, розмовляють турецькою, але на письмі застосовують грецькі літери. Про поборників Іщеддіна нам відомо, що ті з них прийняли православ'я, котрі не могли переселитись у володіння Берке-хана, який звільнив султана з його почесного полону у Греції. Але, так як, за Сеїдом-Локманом, туркмени або огузи, частали у Добруджі вже інших мешканців, котрі самі могли легко змішатись з малоазійськими їх родичами, то серед теперішніх гагаузів можуть також знаходитись нащадки вищезгаданих тюркських племен, особливо половців, так як саме вони, після навали монголів на Південну Русь, у великій кількості перебрались у Болгарію"⁵.

Тим не менш, треба відзначити, що мабуть єдиним значним вітчизняним внеском у гагаузнавство в часи Російської імперії були дослідження В. О. Мошкова⁶, тому доробок вчених Новоросійського університету не виглядає на цьому фоні не суттєвим.

Як вже зазначалось, хоча подібні дослідження мали "оказіональний" характер, вони з'являлись, на відміну від наступних майже сімдесяти років нехтування "гагаузької" теми у радянський період. Ще однією причиною не значного інтересу до гагаузнавчої проблематики у свій час в СРСР було те, що в 1918–1940 рр. етнічна територія гагаузів входила до складу Румунії. Тому за весь цей час в радянській науці можна відзначити хіба що історіографічну статтю М. С. Державіна⁷ та деякі етюди з філології гагаузів, які вийшли з під пера М. К. Дмитрієва⁸.

Зазначимо, що зацікавлення гагаузьким народом, як об'єктом наукових досліджень, збігається у часі із так званими "відлигами" у політичному становищі у державі. Скажімо, у період "хрущовської відлиги" в Одеському університеті з'явилися учені, які займалися болгаристикою та гагаузнавством. Серед них — Анатолій Діомидович Бачинський, який написав декілька оригінальних статей, що торкаються історії болгар та гагаузів⁹. Він також був одним з авторів тому Одеська область в "Історії міст і сіл УРСР". У цьому виданні, зокрема, найшла відображення історія гагаузьких сіл області¹⁰. Однак, треба зазначити, що етнічна культура гагаузів по суті залишалась поза увагою і в таких дослідженнях.

На філологічному факультеті проблематикою болгарської та гагаузької топоніміки цікавився Ю. О. Карпенко. Але Юрій Олександрович, в основному, цікавиться болгарською топонімією, хоча у наукових статтях прямо або безпосередньо він торкається і гагаузької топоніміки. Так, скажімо, у статті "Топонимия болгарских сел Одесской области (вопросы топонимического взаимодействия язы-

ков)" Ю. О. Карпенко зазначав: "Болгарська топонімія Одеської області простежується у глибину історії недалеко — тільки до кінця XVIII — початку XIX ст., тому що раніше болгар на даній території не було. За цією межею з'являється доболгарський топонімічний шар, — шар турецько-татарський... Майже усі болгарські села з'явилися на місці колишніх татарських (ногайських) поселень, що цілком збезлюдніли до 1807 р. У заснуванні цих сіл, що переважно зосереджені у колишній Південній Бессарабії, так званому Буджаку, разом із болгарами (та гагаузами. — *Б. В.*) брали участь українці, молдавани та росіяни" ¹¹.

Але, на жаль, і так звана "хрущовська відлига" не сприяла заснуванню гагаузнавчої школи на базі Одеського університету. Більш того, "застій" у суспільстві спричинив застій і в гагаузнавстві, як розділі науки у даному науковому закладі.

Основним центром гагаузнавства, зокрема етнографічного, в Радянському Союзі з 1950–1960-х років поступово стала молдавська школа, яка дала таких відомих дослідників-істориків як М. М. Губогло ¹², М. В. Маруневич ¹³, С. С. Курогло ¹⁴. Зараз у Молдові працює друге покоління дослідників, вихованців цієї школи: О. Каранастас-Радова, Є. Квілінкова, Д. Нікогло, Л. Чімпоеш ¹⁵.

Але, як вже зазначалось вище, відлига у політичному становищі тягне за собою і оновлювання зацікавленості до гагаузького народу, до його культури та мови, як об'єкту наукових досліджень університетських учених. На початку 90-х років минулого сторіччя в Одеському університеті на історичному факультеті з'явилась плеяда молодих вчених, котрим, сподіваємося, вдасться створити гагаузнавчу школу. Серед них відзначимо А. В. Шабашова, В. Я. Диханова, В. Г. Кушніра та О. А. Пригаріна ¹¹.

Перша праця Андрія Васильовича Шабашова з гагаузнавства, видана у московському "Етнографічному огляді", присвячена порівняльному аналізу гагаузької та болгарської системи термінів спорідненості ¹⁶. Автор, зокрема, пише про своєрідність тюркських, у тому числі гагаузької, термінології спорідненості і ставить питання про необхідність відокремлення їх в особливий тип, найвищого таксономічного рангу. Співставлення гагаузької та болгарської системи спорідненості доводить його до важливих висновків щодо етнічного співвідношення цих спільнот, — з одного боку про самостійність етнічних витоків гагаузів, з іншого, — про їх всебічні зв'язки, у тому числі через міжетнічні шлюби. Ці ж питання стисло розглянуті і в іншій роботі автора ¹⁷.

Логічним продовженням цього напрямку досліджень стала наступна праця А. В. Шабашова, яка присвячена питанню етногенезу гага-

улі 18. В ній автор критикує упередженні та недостатньо обґрунтовані погляди попередників та пропонує свою оригінальну гіпотезу походження цього народу. Зокрема він пише: "В розумінні дуалізму та глибокого взаємопроникнення, обміну культурною та генетичною інформацією на Балканах між двома суперетносами — тюркським та слов'янським — і лежить ключ до розуміння походження багатьох балканських етнічних груп" 19. А також: "...гагаузи формувались на єдиній етнічній основі зі східними і, перш за все, північно-східними болгарами, яка являла собою складний конгломерат слов'яно-тюркського населення... різниця між гагаузами та болгарами складається у кількісному співвідношенні цих компонентів, якщо для гагаузів вирішальним став тюрко-огузький, то для болгар — слов'янський фактор..." 20.

В 2002 р. вийшла друком фундаментальна монографія А. В. Шабашова, в якій на основі багатого емпіричного матеріалу, що вперше було введено до наукового обігу, висвітлюються всі основні питання, що пов'язані з системою термінів спорідненості (перша частина книги) та етногенезом гагаузів (чому присвячена друга частина роботи) 21. Широкий порівняльний аналіз дозволяє досліднику висвітлити місце гагаузької системи термінів спорідненості у загальній історичній типології, особливості її розвитку, що у свою чергу відображує специфіку етнічної та соціальної історії цього етносу. Широтою питань, що ставляться, глибиною їх наукового розв'язання та фундаментальністю методологічних підходів монографія А. В. Шабашова безперечно складає епоху у сучасному гагаузнавстві.

Інші роботи дослідника присвячені окремим питанням етнології гагаузів — структурі і еволюції їх сім'ї та родинної організації 22, антропологічним особливостям, у зв'язку з проблемою їх походження 23 та ін. 24.

Роботи В'ячеслава Яковича Диханова, що також виконані на кафедрі археології та етнології України, присвячені календарній обрядовості гагаузів та болгар 25. Основною метою, що ставить перед собою дослідник — виявити етнокультурні компоненти з яких складається ця підсистема культури етносів, що їм розглядаються. Він вважає, що за походженням у гагаузів і болгар існує п'ять найважливіших етнокультурних компонентів: слов'янський, тюркський, фракійський, семіто-перський, східно-романський і грецький. При цьому гагаузам південного діалекту (переселенцям з приморських регіонів) в більшій ступені притаманні старослов'янські, тюркські й семіто-перські елементи, а гагаузам центрального діалекту (переселенцям із Північно-Східної Болгарії) — тюркські й східно-романські. А взагалі традиційна календарна обрядовість болгар і гагаузів "склалася на основі єдиних ет-

нокультурних компонентів, переважно слов'янських і тюркських. Для болгар перші стали суперстратом, а другі — субстратом, тоді як для гагаузів тюркські стали домінуючими, а слов'янські — субстратними" ²⁶.

У навчальному посібнику В. Г. Кушніра "Народознавство Одещини" висвітлюється традиційна культура та побут гагаузів, їх етнічна специфіка ²⁷.

Емпіричний характер мають деякі праці, що торкаються етнографії гагаузів, автором яких є О. А. Пригарин. Серед таких, перш за все, треба відмітити колективну монографію "Кубей и кубейци" ²⁸. В ній стисло розглядається динаміка сучасного болгарського та гагаузького населення села Кубей, їх господарство, житло, одяг, календарна та сімейна обрядовість. У рішенні питання походження кубейців автори спираються на спірну думку З. Т. Барболової ²⁹, не взявши до уваги інші дослідження за темою ³⁰.

Враховуючи початковий етап становлення гагаузнавства як наукового напрямку в Одеському університеті, треба відзначити не тільки роботи, що вийшли друком, але й студентські дослідження. Варто зазначити, що тільки за останні два роки на кафедрі археології та етнології України (завідуюча кафедрою — Олена Валентинівна Смиртина) були захищені десять курсових робіт з етнографії гагаузів ³¹.

В основному, ці роботи досліджують матеріальну культуру, весільну та календарну обрядовість гагаузів, але найважливішою, на нашу думку, для гагаузького населення є проблема етногенезу гагаузів, у зв'язку з чим бажано бачити її як пріоритетну в тематиці.

Розвиток гагаузнавчих студій відображено в декількох наукових роботах, які були надруковані автором у різних наукових виданнях ³².

З 1993 року на Одеському обласному радіо заснована гагаузька радіопрограма "Ана тарафи" ("Рідний край"), в якій постійно висвітлюються проблеми етнології та перспективи розвитку духовної культури гагаузів ³³.

Окрім цього, 1993 рік є початком гагаузького книговидання в Україні. За цей час, безпосередньо за участю автора даної роботи, було видано майже 20 книжкових видань, близько десятка з них є збірками гагаузького фольклору — важливого джерела для реконструкції традиційної культури та побуту гагаузького народу ³⁴.

Примітки:

1. Шабашов А. В. Етнологічна болгаристика в Одеському (Новоросійському) університеті: уроки і перспективи // *Записки історичного факультету*. — Вип. 16. — Одеса, 2006.

1. Григорович В. И. Донесення об испытаниях в Тираспольском уездном училище, Кишиневской гимназии и о болгарских народных училищах в Бессарабии, пред-
ставленные попечителю округа ординарным профессором Новороссийского
университета В. И. Григоровичем // Григорович В. И. Собр. соч. — Одесса, 1916.
— С. 136.
2. Брун Ф. К. Некоторые исторические соображения по поводу названия Добру-
джей // Брун Ф. К. Черноморье. — Ч. 2. — Одесса, 1886.
3. Попруженко М. Г. Материалы для истории славянских колоний в России //
ЗООИД. — 1902. — Т. 24; його ж. Из материалов по истории славянских коло-
ний в России // ЗООИД. — 1910. — Т. 28.
4. Брун Ф. К. — Вказ. праця. — С. 333.
5. Мошков В. А. Гагаузы Бендерского уезда. (Этнографические очерки и матери-
алы). Кишинев, 2004 — останне окреме перевидання з "Етнографічного огля-
ду". Образцы народной литературы тюркских племен изданные В. Радловым.
Ч. X. Наречия бессарабских гагаузов. Тексты собраны и переведены В. Мошко-
вым. — СПб., 1904; Мошков В. А. Турецкие племена на Балканском полуострове
// ИРГО. — 1904. — Т. 40. — Вып. 3.
6. Державин Н. С. О наименовании и этнической принадлежности гагаузов. //
СЭ. — 1937. — № 1.
7. Дмитриев Н. К. Фонетика гагаузского языка // Дмитриев Н. К. Строй тюрк-
ских языков. — М., 1962 (перевидання праць, які вийшли друком раніше); его
ж. Гагаузские этюды // Там само; його ж. К вопросу о словарном составе га-
гаузского языка // Там само.
8. Анатолій Діомидович Бачинський. — Одеса, 1994.
9. Бачинский А. Д., Дихан М. Д. Червоноармійське // Історія міст і сіл УРСР. Оде-
ська область. — К., 1969; їх же. Червоноармейское // История городов и сел
УССР. Одесская область. К., 1973.
10. Карпенко Ю. А. Топонимия болгарских сел Одесской области (вопросы топони-
мического взаимодействия языков) // Историческая ономастика. — М., 1977.
11. Серед його основних праць з гагаузнавства див.: Губогло М. Н. Этническая
принадлежность гагаузов (историография проблемы) // СЭ. — 1967. — № 3;
його ж. Малые тюркоязычные народы Балканского полуострова: К вопросу о
происхождении гагаузов. Автореф. дис. канд. ист. наук. — М., 1967; його ж.
Этнокультурные данные о кочевом прошлом гагаузов // Археология, этногра-
фия и искусствоведение Молдавии. (Материалы и исследования). — Кишинев,
1968; його ж. Гагаузская терминология по скотоводству // Тюркская лексико-
логия и лексикография. — М., 1971.
12. Серед основних праць див.: Маруневич М. В. Традиционная свадебная обрядность
у гагаузов Молдавской ССР // Этнография и искусство Молдавии. — Кишинев,
1972; її ж. Некоторые особенности развития народного жилища гагаузов в
XIX — начале XX века // СЭ. — 1975. — № 5; її ж. Поселения, жилища и усадьба
гагаузов южной Бессарабии в XIX — нач. XX в. — Кишинев, 1980; її ж. Матери-
алы культуры гагаузов, XIX — нач. XX в. — Кишинев, 1988.
13. Курогло С. С. Личные имена у гагаузов // Историческая ономастика. М., 1977;
його ж. Семейная обрядность гагаузов в XIX — начале XX в. — Кишинев, 1980.

15. Каранастас-Радова О. К. Гагаузы в составе задунайских переселенцев и их поселения в Буджаке (конец XVIII — первая четверть XIX вв.). — Кишинев-Комрат, 2001; Квилинкова Е. Н. Гагаузы Молдовы и Болгарии. (Сравнительное исследование календарной обрядности, терминов родства и фольклора). — Кишинев, 2005; Никогло Д. Е. Система питания гагаузов в XIX — начале XX вв. — Кишинев, 2004; Чимпоеш Л. С. Дастанный эпос гагаузов. — Кишинев, 1997.
16. Шабашов А. В. Опыт сравнительного изучения болгарской и гагаузской систем родства (по материалам Южной Украины) // ЭО. — 1995. — № 3.
17. Шабашов А. В. Система спорідненості й етнічні зв'язки болгар України // Щорічні записки з історії та етнографії: Збірник науков. статей. — Одеса, 1995. — Вип. 1.
18. Шабашов А. В. К проблеме этногенеза гагаузов. Новые подходы // История и культура болгар и гагаузов Молдовы и Украины. Сборник статей к 100-летию со дня рождения И. И. Мещеряка. — Кишинев, 1999.
19. Там само. — С. 172.
20. Там само. — С. 171–172.
21. Шабашов А. В. Гагаузы: система терминов родства и происхождение народа. — Одесса, 2002.
22. Шабашов А. В. До реконструкції типології сім'ї болгар і гагаузів Південної Бессарабії у 10-х — 60-х роках XIX ст. 1. Постановка проблеми. Загальна типологія родини // ЗІФ. — 2002. — Вип. 12; його ж. До реконструкції типології сім'ї болгар і гагаузів Південної Бессарабії у 10-х — 60-х роках XIX ст. 2. Типологія та еволюція сім'ї у болгар і гагаузів // ЗІФ. — 2003. — Вип. 13.
23. Шабашов А. В. О некоторых антропологических особенностях гагаузов в связи с проблемой их этногенеза // Материали Международной научно-практической конференции, посвященные 7-ой годовщине Гагауз Ери (Гагаузии) "О развитии научных исследований в области истории гагаузского народа и проблем экономического становления современной Гагаузии". 21–23 двкабря 2001 г. — Т. 1. История и этнография. — Комрат, 2003; його ж. Etnogenez problemasıPna gora gagauzlarPn kimi antropologiya ozellikleri icin // Sabah yPldPzP. — 2003. — № 23.
24. Шабашов А. В., Дыханов В. Я. Особливості традиційної календарної обрядовості гагаузів України // Етнонаціональний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі: сутність, реалії конфліктності, проблеми та прогнози на порозі XXI століття. Тези п'ятої Міжнародної науко-практичної конференції. 22–25 травня 1997 р. — Київ; Чернівці, 1997; Шабашов А. В., Дыханов В. Я., Челак Е. И. Кубей и кубейцы. — Одесса, 1999; Шабашов А. В., Шабашова М. Н. Гагаузско-чувашикие лингвистические параллели // Этногенез и этническая история гагаузов. Материалы и исследования, посвященные 150-летию В. А. Мошкова. — Вип. 1. — Кишинев-Етулия, 2002; Шабашов А. В. Антропоніміка і антропологія. Про використання даних антропоніміки в антропологічних дослідженнях // ЗІФ. — 2004. — Вип. 15. Присвячується 140-річчю Одеського (Новоросійського) університету ім. І. І. Мечникова.
25. Дыханов В. Я. Основные праздники календарного обрядового комплекса болгар и гагаузов Украины. 1. Гергьовден (Идерлес) и Димитровден (Касым): Генезис и семантика образов // ЗІФ. — 1997. — Вип. 5; його ж. Основные праздники

- календарного обрядового комплексу болгар и гагаузов Украины. 2. Гергьовден (Нверлес) и Димитровден (Касым): Обрядность // ЗІФ. — 1998. — Вип. 7; його ж. Культ умерших в календарной обрядности болгар и гагаузов Украины // История и культура болгар и гагаузов Молдовы и Украины. Сборник статей к 100-летию со дня рождения И. И. Мещерякова. — Кишинев, 1999; його ж. Обряд жертвоприношения в традиционной духовной культуре болгар и гагаузов // Україна і Болгарія: віхи історичної дружби (матеріали міжнародної конференції, присвяченої 120-річчю визволення Болгарії від османського ґа). — Одеса, 1999; його ж. Ислам — проводник переднеазиатских компонентов в духовной культуре болгар и гагаузов // III конгресс этнографов и антропологов России. 8–11 июня 1999 г. Тезисы докладов. — М., 1999; його ж. Календарна обрядність болгар та гагаузів Південної України. Автореферат дис... канд. істор. наук. — К., 2001; його ж. Традиционные системы календарных дат болгар и гагаузов // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. — Одеса, 2000; його ж. Свята Різдваного поста у традиційному календарі болгар і гагаузів України // Етнічна історія народів Європи. — 2001. — Вип. 8.
16. Дыханов В. Я. Календарна обрядність болгар та гагаузів Південної України. — С. 13.
17. Кушнір В. Г. Народознавство Одещини. Навчальний посібник. — Одеса, 1998.
18. Пригарин А., Тхоржевская Т., Агафонова Т., Ганчев А. Кубей и кубейци. Бит и культура на българите и гагаузите в с. Червоноармейское, Болградки район, Одесска област. — Одеса, 2002.
19. Там само.
20. Шабашов А. В., Дыханов В. Я., Челак Е. И. Вказ. праця. — С. 8–15.
21. Тамфираки М. А. Хозяйство и материальная культура гагаузов. Курсовая работа. (Науч. рук. — Кушнір В. Г.). — Одеса, 2004; Карастан С. К. Поселения, жилища и усадьба гагаузов Южной Бессарабии XIX — начало XX вв. Курсовая работа. (Науч. рук. — Шабашов А. В.). — Одеса, 2001; Карастан С. К. Семья и семейные отношения у гагаузов на Юге Украины. Курсовая работа. (Науч. рук. — Захарченко Г. Н.). — Одеса, 2003; Клименко И. Материальная культура болгар и гагаузов Буджасака. Курсовая работа. (Науч. рук. — Шабашов А. В.). — Одеса, 2002; Маленков І. М. Поселення гагаузів у Південній Бессарабії. Курсова робота. (Наук. кер. — Пригарин О. А.). — Одеса, 2004; Молла А. Гагаузы и болгары в этнологической литературе. Курсовая работа. (Науч. рук. — Пригарин А. А.). — Одеса, 2002; Молла А. Строительные обряды у гагаузов. Курсовая работа. (Науч. рук. — Пригарин А. А.). — Одеса, 2003; Молла А. Житло у календарній обрядовості гагаузів Південної Бессарабії. Курсова робота. (Наук. кер. — Пригарин О. А.). — Одеса, 2004; Терзи Н. И. Особенности социализации у гагаузов. Курсовая работа. (Науч. рук. — Пригарин А. А.). — Одеса, 2003; Терзи Н. И. Дети в календарной обрядности гагаузов. Курсовая работа. (Науч. рук. — Пригарин А. А.). — Одеса, 2004.
22. Бошakov В. М. Роль книгоиздания в формировании духовности гагаузского народа // Научные труды молодых ученых Одесского государственного политехнического университета. Гуманитарные науки. Естественные науки. Технические науки. — Одеса, 1997; його ж. Роль інформаційного поля в формуюванні

нии духовных ценностей гагаузского этноса // Современное состояние и перспективы развития гуманитарных наук (Социология, социальная психология, менеджмент). — Ч. 2. — Одесса, 1997.

33. Бошков В. М. "Ана тарафы" на Одеському радіо // Фабрика радіоінформації. Збірник матеріалів. — Одеса, 1999.
34. Мыр-мыр котобан. Гагауз халк масаллар / Уклад. В. М. Бошков. — Одеса, 1996; Гагауз халк солейишлери / Уклад. В. М. Бошков. Одеса, 2004; Маанелар / Уклад. С. С. Курогло, під ред. В. М. Бошкова. — Одеса, 1998; Гагауз халк масаллары / Упоряд. В. М. Бошков. Одеса, 2002; Гагауз халк туркулери хем балладалары. — Одесса, 2004.

О. Ю. Косміна

ЕЛЕМЕНТИ ТРАДИЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ, ЯК ЕТНІЧНІ СИМВОЛИ СЬОГОДЕННЯ (за результатами анкетування)

Для з'ясування символічної ролі окремих сфер традиційної української культури в сучасному урбаністичному середовищі нами була розроблена анкета — запитальник з набором взаємопов'язаних питань. В анкету були закладені питання щодо широкого спектру історичних культурних явищ України, відповіді на які мали проявити найбільш символічно значимі для сучасної молоді України.

Питання в анкеті були переважно відкриті, тобто такі, які не мали варіантів відповідей. Це було зроблено навмисно, щоб не обмежувати респондента і не заганяти його в стандартні рамки відповідей. Крім того метою таких питань було підтвердити чи спростувати існуючі стереотипи відносно розуміння національної символіки.

Для конкретизації уявлень про характер існуючих у сучасній молоді стереотипів сприйняття українського традиційного вбрання нами було проведено анкетне опитування студентів найбільших міст України: Львова, Києва, Харкова та Одеси. Відповіді на анкети забезпечили представництво уявлень молоді чотирьох основних регіонів України: західного, центрального, східного та південного.

В даній статті ми подаємо деякі результати отриманих нами анкетних відповідей студентів, які ми звели у таблиці*.

* Розробка "Анкети" та анкетне опитування було проведене автором впродовж безрезня-травня 2005 року. Було опитано 503 респонденти.

Ставлення студентів до історичних подій та рухів в Україні подає табл. 1.

Таблиця № 1

№ п/п	Історичні події та рухи — символи УНК	У % відношенні до всіх опитаних			
		Київ	Львів	Одеса	Харків
1	Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького	16.2	4.2	16.3	12.2
2	Запорізька січ	9.0	1.7	3.1	10.2
3	Хрещення Русі	7.2	3.4	6.1	2.7
4	Велика Вітчизняна Війна	5.4	-	8.2	5.4
5	Незалежність України	24.3	8.5	14.3	8.2
6	Помаранчева революція.	17.1	33.1	24.5	19.0

У відповідях на питання: "Які з історичних подій чи рухів на Вашу думку можуть виступати в якості символів української національної культури?" перше місце посіла "Помаранчева революція". Максимальний відсоток 33.1% належить львівській молоді, а мінімальний 1.7% київській. Досить високий 24.5% належить одеситам, тоді як харків'яни "Помаранчевій революції" віддали лише 19.0%, але майже на 2% більше, ніж кияни. Кияни найменше. Натомість кияни найбільший відсоток 24.3% віддали "Незалежності України", тоді як найменші відсотки у львів'ян 8.5% та у харків'ян 8,2%. Одесити оцінили значення "Помаранчевій революції" в якості національного символу у 14.3%. Третю позицію на шкалі символічних цінностей української молоді посіла Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького. Майже порівну розподілилися відсотки серед одеської, київської та харківської молоді — відповідно 16,3%, 16,2% та 12,2%. Найменше у 4,2% оцінила цю історичну подію львівська молодь. Велика Вітчизняна Війна виявилась найменш значимою подією для молоді всіх досліджених міст України. Її престижність на шкалі символічної значимості коливається від 0% серед львів'ян до 5,4% у киян та харків'ян. Найбільш значимою ця історична подія виявилася для одеситів — 8,2%. Значення Запорізької Січі найбільше оцінили харків'яни — 10,2% та кияни — 9,0%, а Хрещення Русі — найбільше кияни — 7,2% та одесити — 6,2%.

Пріоритетність сфер сучасної побутової культури, в яких, на думку студентів, продовжують використовувати елементи традиційної української культури, представляє табл. 2. На питання: "В яких сферах сучасної побутової культури на Вашу думку продовжують використовувати елементи традиційної української культури?" максимальний процент в межах 98–84% молодь віддала формам традиційно-побутової обрядової культури — сімейним, календарним та релігійним святам. Найбільший відсоток присутності елементів традиційної української культури в сучасній обрядовості засвідчила одеська молодь — 98%. Друге місце зайняв інтер'єр житла, в оздобленні якого продовжують використовувати предмети народного декоративно-прикладного мистецтва. І на третьому місці виявився сучасний одяг. При цьому по ступеню використання елементів традиційної української культури як в інтер'єрі, так і в одязі найбільший відсоток дали львівські студенти — відповідно 61,0% та 41,5%, а в двічі менший — харківські — 29,3 та 13,6 %.

Таблиця № 2

№ п/п	Сфери сучасної присутності елементів традиційної української культури	У % відношенні до всіх опитаних			
		Київ	Львів	Одеса	Харків
1	В одязі	32.4	41.5	18.4	13.6
2	В інтер'єрі житла	53.2	61.0	28.6	29.3
3	В сімейних, календарних та релігійних святах	94.6	94.1	98.0	83.0

У Табл. 3, 4, 5 названі українські діячі різних культурних сфер (театру, кіно, літератури, музики) які, на думку студентів, виступають в якості символів української національної культури.

На запитання "Які з авторів літературних творів на Вашу думку можуть виступати в якості символів української національної культури?" студенти всіх міст віддали вагоме лідерство Тарасу Шевченку — від 71,4% в одеситів, 65,8% у киян і 63,3% харків'ян — до 49,2 у львів'ян. Друге місце у шкалі авторів — символів української народної культури посіла Леся Українка, а третє Іван Франко.

Серед музичних символів пріоритетним виявився народний жанр — народна пісня. 15,3% київської та 13,6% львівської молоді музичним символом України назвали Миколу Лисенка. Най більший

відсоток — 23,8% — харків'ян та 19,4% одеситів музичним символом назвали Руслану, тоді як її назвали лише 5,1% львів'ян та 6,3% київ'ян.

Таблиця № 3

№ п/п	Автори – символи УНК	У % опитаних відношенні до всіх			
		Київ	Львів	Одеса	Харків
1	Шевченко	65.8	49.2	71.4	63.3
2	Франко	14.4	21.2	25.5	14.3
3	Л.Українка	20.7	22.0	29.6	30.6
4	Нечуй-Левицький	6.3	2.5	4.1	4.1
5	Котляревський	9.0	4.2	9.2	6.1
6	Коцюбинський	3.6	3.4	7.1	3.4
7	Костенко	5.4	5.9	4.1	3.4
8	Хвильовий	0.9	3.4	1.0	1.4
9	Інші	13.5	16.1	12.2	27.9

Таблиця № 4

№ п/п	Музичні символи УНК	У % відношенні до всіх опитаних			
		Київ	Львів	Одеса	Харків
1	М.Лисенко	15.3	13.6	5.1	8.2
2	ВВ	1.8	-	1.0	5.4
3	Оксан Ельзи	1.8	3.4	7.1	16.3
4	Руслана	6.3	5.1	19.4	23.8
5	Народний жанр	16.2	7.6	13.3	11.6
6	Інше	20.7	32.2	32.7	34.7

Олександра Довженка назвали режисером — символом української національної культури 24,6% львівських студентів, 12,9% харківських та 12,6% київських, тоді як 7,1% одеситів віддали перевагу Гофману та Ступці. Друге місце було віддане Параджанову — від 11,7% київських студентів та 11,0% львівських. Найбільший відсоток київської молоді — 15,3% назвали символом української культури Івана Миколайчука.

Диференціацію пам'яток архітектури щодо надання їм значення національного символу подано в табл. 6.

Показово розподілилися між студентством західних та східних міст призначення архітектурних пам'яток в якості національних символів. Київські та львівські студенти віддали перевагу Софії Київській — відповідно 35,1% та 22,9% а харківські Києво-Печерській Лаврі — 25,9%.

Таблиця № 5

№ п/п	Театральні та кінорежисери й актори - символи УНК	У % відношенні до всіх опитаних			
		Київ	Львів	Одеса	Харків
1	Параджанов	11.7	11.0	3.1	2.0
2	Довженко	12.6	24.6	5.1	12.9
3	Ільєнко	4.5	5.1		1.4
4	Миколайчук	15.3	5.1	3.1	-
5	Карпенко-Карий	1.8	0.8		0.7
6	Жолдак	-	-	-	6.8
7	Саксаганський	1.8	-		-
8	Заньковецька	0.9	6.8	1.0	-
9	Гофман	-	-	7.1	4.8
10	Ступка	1.8	1.7	7.1	2.7
11	Інші	19.8	16.1	30.6	29.3

Таблиця № 6

№ п/п	Пам'ятки - символи УТК	У % відношенні до всіх опитаних			
		Київ	Львів	Одеса	Харків
1	Кисво-Печерська Лавра	27.9	8,5	11,2	25,9
2	Софія Київська	35,1	22,9	14,3	11,6
3	Золоті Ворота	9,0	1,7	-	3,4
4	Храми, Собори	26,1	12,7	11,2	8,2
5	Хати (народне житло)	4,5	1,7	11,2	0,7

Цікавим фактом стало те, що в якості архітектурного національного символу найбільший відсоток 11,2% одеських студентів назвали народне житло "українську хату".

Перелік страв національної кулінарії в якості символів фіксує табл. 7.

Таблиця № 7

№ п/п	Страви – символи УТК	У % відношенні до всіх опитаних			
		Київ	Львів	Одеса	Харків
1	Борщ	64.9	63.6	65.3	66.7
2	Вареники	44.1	55.1	49.0	40.1
3	Галушки	14.4	2.5	8.2	11.6
4	Пампушки	9.9	5.1	4.1	4.1
5	Страви з картоплі	2.7	4.2	3.1	4.1
6	Кутя	4.5	15.3	2.0	4.1
7	Голубці	-	3.4	9.2	0.7
8	Інше	36.0	26.6	38.8	44.9

Передбачуваними стали результати надання українською молоддю всіх досліджених міст статусу національних символів таким українським стравам, як "борщ" та "вареники".

Три таблиці — 8, 9 та 10 розкривають символічне значення елементів традиційного українського вбрання в свідомості сучасної молоді.

Таблиця № 8

№ п/п	Елементи вбрання- символи УНК	У % відношенні до всіх опитаних			
		Київ	Львів	Одеса	Харків
1	вишита сорочка	59.9	66.9	45.9	55.1
2	шаровари	14.4	10.2	21.4	40.1
3	червоні чоботи	5.4	6.8	9.2	8.2
4	плахта	5.4	6.8	3.1	3.4
5	запaska, фартух	1.8	6.8	9.2	1.4
6	вінок	9.0	11.9	26.5	21.1
7	намисто	4.5	5.1	3.1	3.4
8	кептар	3.6	5.9	-	-
9	хустка	4.5	5.9	4.1	6.8
10	весь комплекс	10.8	5.9	5.1	4.1
11	інше	16.2	15.3	12.2	14.3

Таблиця № 9

№ п/п	Елементи УТВ	У % відношенні до всіх опитаних			
		Київ	Львів	Одеса	Харків
1	орнамент геометричний	4.5	11.0	-	0.7
2	орнамент рослинний	9.9	12.7	4.1	2.0
3	червоно-чорний колір	30.6	28.0	8.2	15.0
4	жовто-блакитний колір	4.5	6.8	11.2	2.7
5	льон	23.4	15.3	10.2	4.8
6	шерсть	9.0	2.5	2.0	0.7
7	домоткана тканина	8.1	14.4	-	1.4
8	вишивка	9.9	12.7	5.1	16.3
9	намисто	38.7	35.6	22.4	16.3
10	бісер	9.0	21.2	1.0	2.7
11	пояс	5.4	3.4	1.0	0.7
12	стрічки	4.5	1.7	9.2	2.0
13	інше	28.8	16.1	15.3	17.7

Респонденти практично всіх регіонів в якості етнічних символів назвали такі елементи українського традиційного вбрання, як: вишита

сорочка, вінок, шаровари, червоні чоботи, намисто, запаску/фартух, плахту та хустку, або весь комплекс.

Таблиця № 10

№ п/п	Чи існує сучасне українське вбрання?	У % відношенні до всіх опитаних			
		Київ	Львів	Одеса	Харків
1	Ні	27.0	24.6	51.0	45.6
2	Так	71.2	73.7	49.0	53.1
3	Немає відповіді	1.8	1.7	0	1.4

В анкеті було ряд питань, відповіді на які мали проявити існування/відсутність сучасного національного вбрання. На питання: "Чи існує сучасне українське вбрання?" — у Львові "так" відповіло 73% всіх опитаних, у Києві 71%, у Харкові — 53%, в Одесі — 49%. Зокрема, це проявилось у колористиці, декорі та орнаментиці, одяговому текстилю, прикрасах. Кольоровою символічною ознакою були названі: традиційний червоно-чорний та жовто-блакитний колір державної символіки. В орнаментиці домінує рослинний над геометричним. Відносно тканин, які уособлюють "український стиль", перевага була віддана льону та домотканим тканинам. Перше місце в усіх регіонах посіло намисто, тоді як вишивка (вишита сорочка) втратила своє лідерство.

Таким чином, практично по всіх позиціям (харчування, вбрання, архітектура, література, музика, кіно і театр) респондентами була проявлена пріоритетна роль сільської культурної традиції кінця XIX — початку XX століття в сучасній практиці функціонування національної символіки.

Н. О. Петрова

РЕГІОНАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕСІЛЬНОЇ ОБРЯДОВОСТІ УКРАЇНЦІВ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ XIX — ПОЧАТКУ XX СТ.

Весільна обрядовість українців степової зони і прилеглих до неї лісостепових районів Південно-Західної України є малодослідженою, що зумовило актуальність огляду регіональних студій зокрема кінця XIX — початку XX ст., які стосуються питань дошлюбного спілкування молоді, передвесільної, власневесільної і післявесільної обрядовості.

Таких матеріалів вкрай мало, але вони є важливим етнографічним джерелом для вивчення динаміки розвитку весілля, трансформації весільних обрядів.

У другій половині XIX ст. продовжується накопичення емпіричних матеріалів, з'являються роботи узагальнюючого характеру. Однією з таких є "Новые данные о союзах неженатой молодежи на Юге России" В. Ястребова¹, в якій громадські об'єднання молоді розглядаються як важлива ланка в дошлюбному спілкуванні. Дослідник вказує на неоднозначне тлумачення молодіжних громад як соціального явища, та дотримується точки зору, що молодіжне об'єднання відіграло визначальну роль не стільки в організації дозвілля, як саме у виборі шлюбних партнерів. Розуміння значимості громадських молодіжних об'єднань позначилось на методичному підході В. Ястребова до вивчення проблеми. Він переконаний, що як соціальне явище парубочькі і дівочі громади потрібно досліджувати на рівні одного чи декількох великих регіонів, для того, щоб всебічно з'ясувати його сутність і механізм функціонування. Тому він застосовує метод збору матеріалу за розробленою програмою, з залученням кореспондентів з різних районів Півдня Російської імперії, але переважно з Херсонської губернії².

Така методика дозволила накопичити достатньо велику кількість етнографічного матеріалу і, відповідно систематизувавши його, з'ясувати низку питань, пов'язаних з структурою парубочької громади, місцем її в житті молоді села чи окремої його частини, регіональними особливостями громад тощо. Ключові питання, на яких автор акцентував увагу читача, можна розділити на дві групи. Це питання пов'язані з життєдіяльністю громади як соціального організму і її взаємодією з мешканцями села, іншими громадами. В. Ястребов подає достатньо повну інформацію про структуру парубочького об'єднання як колективу молодих людей певного віку (16–18 років для парубків), який складається з виборного керівника (отаман, береза), в деяких випадках і його помічника, старших парубків і рядових членів громади. Автор детально описує різноманітні варіанти виборів отамана, припому рядових членів, вилучення з громади та інше. Чимало уваги приділено аналізу життєдіяльності громади, звичаєво-правовим нормам у відповідності до яких кожний член об'єднання мав дотримуватись відповідних обов'язків, користуючись при цьому досить широкими правами³. Морально-етичним питанням спілкування парубків як в своїй громаді, так і з дівчатами, членами інших громад, дорослими мешканцями села приділено чи не найбільше уваги і наголошено на їхній важливості і значенні у створенні нової сім'ї.

Детально зупиняється автор й на висвітленні форм молодіжного дозвілля, які розділені за типами та ув'язані з календарною обрядовістю.

Не обминув В. Ястребов малозначимих, здавалось би нюансів, що мають побічне, на перший погляд, відношення до теми (наприклад, стосунки парубків з господарями, в хаті яких вони влаштовували вечорниці), але збагачують наше уявлення про механізм організації заходів, звичаїв, яких дотримувались під час їх проведення.

Грунтова джерельна база дозволила досліднику визначити властиві Херсонщині регіональні особливості.

Ще однією роботою В. Ястребова, присвяченій весільній обрядовості є "Свадебные обрядовые хлеба в Малороссии"⁴. Предметом його дослідження були весільні хліби українців лісостепової і степової зони, зокрема Єлисаветградського, Літинського, Олександрійського повітів. Як і в попередній роботі, він користується матеріалами, присланими з місць від його кореспондентів, опублікованими матеріалами і висновками, надрукованими в різних виданнях.

Розуміючи значимість весільного хліба як ритуального, дослідник чітко усвідомлює, що кожний з його видів (коровай, лежень, дивень тощо) був складовою частиною того чи іншого обряду. Виходячи з цього, автор типологічно розділив весільний хліб на шишки, коровай, лежень, борону інші вироби з тіста. Детально зупиняючись на технології приготування, він особливу увагу звертає на дії коровайниць, використання ними різного роду предметів, продуктів з метою надання короваю не тільки зовнішньої привабливості, а й магичності, заради чого, власне, його й виробляли. Тому оригінальні вироби з тіста, квіти на короваї для В. Ястребова не просто прикраси, а символи з конкретним змістом і смисловим навантаженням. Однак при цьому він не посилається на відомі в публікаціях тлумачення символів, а намагається передати народні знання і уявлення про символіку того чи іншого атрибуту, зберігаючи таким чином регіональні ознаки обрядовості. За приклад можна навести уявлення місцевого населення, які він наводить, про символіку барвінку, калини на короваї⁵. Виділення регіональних ознак — одне з основних завдань дослідника. Саме на цій основі він виокремлює варіативні особливості короваю, леження тощо⁶.

Об'єктом його уваги став весільний хліб й інших народів, що проживали поряд з українцями, наприклад молдован. Зроблені ним спостереження є важливими для вивчення наслідків міжетнічних зв'язків українців і молдован.

Весільну обрядовість В. Ястребов описав у роботі "Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском

в Александрийском уездах Херсонской губернии" ⁷. Якщо обмаль інформації про приготування короваю, дошлюбних форм спілкування молоді можна пояснити тим, що цим питанням присвячені окремі його статті, то описання передвесільних і весільних обрядів на п'яти сторінках книги свідчать, що розділ про весілля за своєю значимістю був рівним серед інших, що репрезентували традиційну культуру українців північних районів Херсонської губернії. Знаючи про методику збору етнографічного матеріалу В. Ястребовим, не має сумніву, що автор мав у своєму розпорядженні значно більше матеріалів про весілля, ніж він надрукував. Наприклад, про такі важливі обряди, як головиця, гільце чи весільні атрибути обмаль інформації. Викликає ряд запитань і схема власневесільної обрядовості, за якою весілля описується переважно лише в оселі молодої, однак наведені деякі елементи обрядів, як-то перев'язування (стрічками, рушниками різних кольорів) молодої, дружби після обряду комори доповнюють наші уявлення про розмаїття обрядової практики.

Весільній тематиці присвячена робота Ф. Николайчика "Новые свадебные малорусские песни" ⁸. Автор ставив перед собою завдання досліджувати весільні пісні українців, тому мало уваги приділив обрядовій стороні ритуалу. Відображені, хоча і коротко, сватання, розглядини, догівір ⁹, розповідається про приготування шишок, короваю, лежена, дивня ¹⁰. Коротко описується дівич-вечір ¹¹, обряд комори ¹².

Цікавими в етнографічному плані є статті священика з Вилкового А. Бахталовського. Пишучи про населення Вилкового — українців і старонірів, — він описує, насамперед, духовну культуру, зупиняючись при цьому на віруваннях і повір'ях вилківчан, актуалізував тему виховання дітей, в зв'язку з чим описав деякі дитячі ігри ¹³.

Окремо про весілля українців села Вилкове йдеться, в матеріалах, зібраних А. Бахталовським, якого цікавили, насамперед, запозичення українцями у липованів весільних обрядів чи окремих їх елементів. Інатовані автором спостереження висвітлюють характер взаємостосунків між українцями і росіянами-старообрядцями (липованами). Інначається, що українці і росіяни в селі змішуються "крайне туго" і запозичень у весільній обрядовості вкрай мало. Автор повідомляє про окремі деталі весілля українців, зокрема про гільце, яке готували з гілки калини, про весільний почт, який тут називали поїзд інше ¹⁴.

Досить детально описане весілля східно-подільських українців М. Дучинським в роботі "Свадебные обряды в Ольгопольском уезде Подольской губернии" ¹⁵. Як і інші дослідники цього часу, М. Дучинський усвідомлює, що весілля (без якого, як правило, не відбувається укладання шлюбу) являє собою систему обрядів, структуру якої

він відтворює, але переважно за власним баченням, а не подає такою, якою вона була насправді, тобто традиційною. Він ще не розподіляє весільні обрядодії на передвесільний, весільний і післявесільний цикли, хоч більшість обрядів вказаних циклів ним описується. Структуру весілля він розділив на 28 частин які називає розділами, кожний з яких має свою назву. Однак назви розділів не завжди відображають відповідні обряди, хоч помітне прагнення автора до дотримання такої відповідності. І все ж, в багатьох виділених ним розділах описується по декілька обрядів (наприклад, "приготовление венка и расплетение косы")¹⁶, в інших йдеться лише про окремі елементи обрядодій. Більшість назв розділів є авторськими і не відповідають традиційній термінології ("Маскарад", "Розбирают честь молодого" тощо), але відображають окремі дії у структурі обряду.

Ще однією важливою проблемою, що виділяється у статті М. Дучинського, є розподіл весільних обрядів по днях, якого він дотримується лише в окремих випадках. Наприклад, приготування короваю (субота)¹⁷, вінчання (неділя)¹⁸. Автор описує весільну обрядовість не окремого села, а повіту, звичайно ж він узагальнював інформацію, однак не зміг остаточно розібратися в існуючій варіативності обряду, тому відтворена ним схема традиційного для повіту весілля не завжди відображає логіку розвитку подій. Зрозуміло, що на практиці, як і в наш час, так і тоді мав місце певний відхід від традиційної схеми весілля, але те, що наводиться М. Дучинським, навряд чи було у кінці XIX ст. Так, наприклад, він пише про те, що обряд комори відбувався після обряду цигани, тим більш що останній проходив у понеділок¹⁹. Таких прикладів можна навести декілька.

В цілому, його стаття, безперечно, цінне джерело для вивчення весілля українців Південно-Східного Поділля. Насамперед ним зафіксовано і описано чи не всі обряди, що побутували у регіоні в кінці XIX ст. Вони стосуються всіх трьох циклів весільної обрядовості. Багато з них або зникли, або збереглися до 70–80-х років XX ст. у трансформованому вигляді. Описаний зміст цілої низки обрядів викликає неоднозначне тлумачення. Так, дослідник пише, що у молодії в суботу збирались "її дружки і світилки"²⁰, хоча останні, як відомо, входили до найближчого оточення молодого. Однак і в інших обрядодіях згадується світилка, в даному випадку сестра молодії, яка брала участь у виконанні ритуалу²¹.

Обряд роздачі короваю, описаний у розділі 16 "Требование "миры" и роздача корова" ²², є власне тим, що тепер називають даровизною під час почесни, хоча обряд почесни описується автором в іншому розділі²³. Про це йдеться і в обрядових піснях, наведених дослідником у 16 розділі: У нас роду много, /А у вас дарів не много.

кому відбирати, /А в вас нічим даровати²⁴. Обрядові пісні складають чи не половину обсягу статті і доповнюють уявлення про той чи інший обряд, а в окремих випадках є визначальними при розгляді спеціальних питань. Зокрема, відображають моменти "переходу", як при злитті дружок до молодого: "...бо з парубоцтва ступає, на чоловіче перестає". Відповідно — до молодої: "...на жіноче перестає"²⁵, ритуальну їжу²⁶.

Практично не приділяється дослідником ніякої уваги післявесільній обрядовості. Він лише зазначає, що закінчується весілля у середу післямовідуванням родичів молодого і молодої²⁷, що називають обплескуванням двох родів.

У 20-ті роки ХХ ст. помітно активізуються етнографічні дослідження, зокрема установами Української Академії Наук, які за участю громадського краєзнавчого активу створили в цей період ґрунтовну джерельну базу для вивчення традиційно-побутової культури, а також до наукового обігу новий фактичний матеріал²⁸. В регіоні активно працювала Одеська комісія краєзнавства, яка мала свій друкований орган. Окремим випуском Вісника Одеської комісії краєзнавства у 1925 р. видано праці етнографічно-лінгвістичної секції²⁹. Однією з них була стаття Б. В. Юрківського. Він описав весільний обряд с. Дуфінка (сучасна Нова Дофінівка), що знаходиться поблизу Одеси³⁰. Як і М. Дучинський, Б. В. Юрківський, описуючи весільну обрядовість розподіляє її на окремі, але пов'язані між собою частини (у нього їх 6), подає назви частин весілля у відповідності до обрядів (наприклад сватання, вінчання, запросини)³¹ і назви, які в народній традиції вже не існують (або він їх не з'ясував), але відображають суть подій ("недільний ритуал", "обряд у понеділок")³². Дивує те, що ці виокремлюються серед інших обряди з відповідними назвами, які збереглись в українців до 80-х років ХХ ст. Це такі обряди як головання (дівич-вечір), розплетення коси інші.

Однак, описані, хоч і стисло обряди, відображають послідовність весільних подій. Вони не вирізняються чимось особливим, за винятком, хіба що, деяких обрядових пісень. Головні, більшість з яких є функціональними і мають безпосереднє відношення до початку чи закінчення циклу "обрядів переходу", зафіксовані Б. В. Юрківським. Це: сватання, запросини, коровайний обряд, дівич-вечір, вінчання, обряди у молодого і у молодої інші.

Дослідник не занотував інформацію про заручини, договір, гільце та інші важливі обряди і весільні атрибути, але навіть з такого короткого опису зрозуміло, що весілля мешканців Дуфінки (Нової Дофінівки) є традиційно українським в цьому регіоні.

Особлива увага приділена весільним обрядовим пісням, які займають основну частину змісту двох публікацій автора і надають змогу виокремити серед них відомі не лише у південно-західному, а і в інших регіонах України, а також виділити ті, що виникли в даній місцевості з відображенням регіональної специфіки, зокрема господарсько-побутової (везем тобі невісточку з винограду інші), мовної тощо³³.

Весілля середини XIX ст. у селі Глибокояр (тепер Фрунзівський р-н Одещини) записав О. Сікиринський³⁴. Описуючи його, автор, принаймні на час публікації своїх матеріалів був знайомий з працями, як він сам зазначає, П. Чубинського, О. Терещенка інших³⁵, наголошуючи, що записані ними пісні і обряди дещо відрізняються від записаних ним. Автор порівнює результати своїх досліджень не тільки з іншими регіонами України, але й намагається простежити еволюцію весільних обрядів у часі на прикладі одного села — Глибокояру, та зазначає, що за період більше ніж півстоліття весільна обрядовість значно трансформувалась³⁶. Усвідомивши важливість інформації, яку дослідник отримував від учасника весільних подій середини XIX ст., він намагався акцентувати увагу саме на тих обрядах, які зазнали найбільших змін. Так, про форми дошлюбного спілкування молоді автор нічого не пише, однак детально зупиняється на стосунках батьків і сина, чим вони керувалися і що радили синові при виборі дівчини для одруження. Весільні обряди Глибокояру в цілому були традиційними. Відзначимо лише деякі суттєві, на наш погляд, особливості, які вже у 20-х роки XX ст. починають зникати. Так, наприклад, автор вказує на випадки, коли дівчина і парубок до сватання не були знайомі і дівчина приймала рішення про шлюб, поспілкувавшись з парубком вже під час сватання³⁷. Вказує він і на те, що згода про шлюб закріплювалась "закладом" (заставою) — грішми від молодого і хусткою — від молоді³⁸, а дівчина одягала вінок на голову одразу ж як отримувала його від нареченого і так вона (у вінку) ходила до церкви ще до весілля³⁹.

О. Сікиринський відходить від традиційного поділу шлюбних обрядів. Хоч сталого поділу весільних обрядів за циклами ще не було, однак ніхто з дослідників регіону не вважав, що весілля починається з п'ятниці (хоча при цьому уточнює, що справжнє весілля починається в суботу), з запросин, як стверджує це дослідник⁴⁰. Автор описує чимало елементів коровайного обряду, яких не спостерігаємо в даній місцевості вже на початку XX ст.⁴¹. Дійсно, схоже на те, що О. Сікиринський свідомо не описував деякі обряди, які, на його думку, і це дійсно так, були традиційними, загальновідомими і за походженням відносились ще до слов'янських часів. Наприклад, обмін кала-

чани, ламання калача над головою молодого. На жаль є неточності в описаній О. Сікиринським весільній схемі. Так, пісню, що має відношення до обряду покривання голови молодої ("...зробили з веррита наляницю, з дівчини молодицю") співають при зустрічі з батьками, коли молодий приводить молоду до своєї оселі, тоді як її зазвичай співали під час покривання голови молодої. Це ще одне підтвердження того, наскільки є ризикованим видавати за зразок ту чи іншу схему весільних обрядодій на основі однієї публікації та ще й періоду кінця XIX — початку XX ст., коли збором і систематизацією матеріалу, принаймні у нашому регіоні, займалися люди без відповідної підготовки. Разом з тим, завдяки їх відданості справі, прагненню зберегти знання про традиційну культуру, ми маємо змогу досліджувати ці не численні, але надзвичайно важливі джерела.

Серед обрядів, що зникають у кінці XIX ст., але на той час їх ще дотримувались, описується обряд комори⁴². Завдяки обов'язковості його виконання, автору повідомили чимало елементів, про які вже не надіють в більш пізні часи. Не можна не погодитись з О. Сікиринським, що за півстоліття весільна обрядовість зазнала суттєвих змін і сам автор, зробивши відповідні порівняння, вказує яких саме, хоча і не з усім можна погодитись, наприклад, з відсутністю запросин тощо⁴³.

Примітним є те, що багато уваги приділялось збору весільного фольклору. Так, весільні пісні записувались у селі Северинівка, але без будь-яких коментарів⁴⁴.

Отже, інформація про весілля з'являється на сторінках видань кінця XIX — початку XX ст. носить переважно описовий характер. Увага зосереджувалась насамперед на описуванні обрядодій, весільних атрибутів. Зміст і значення більшості обрядів не пояснюються, дослідників цікавила зовнішня сторона весілля як яскравого родинного свята. Однак вже в цей час вирізняється робота А. Бахталовського, в якій він зробив спробу простежити відмінності у весіллі українців і росіян-старообрядців. Це перша спроба виявлення відмінностей у весільній обрядовості серед мешканців одного села з білоруським населенням.

Використання наукового підходу в опрацюванні етнографічного джерела дало можливість репрезентувати весілля як систему, що складалась з відповідних обрядів, яких дотримувались українці при укладанні шлюбу. Вона не є повною, і не висвітлює всього розмаїття весільної обрядовості. Це пояснюється декількома причинами. По-перше, варіативністю весільних обрядів, яка існувала завжди. По-друге, звіти про весілля, що надсилались з місць, були неповними, оскільки, як свідчить і сучасна практика, сільське населення не надає

і не надавало особливого значення багатьом елементам обрядів, як таким, що, на думку селян, не мають особливого значення. Та й самі автори статей, узагальнюючи матеріали, не обтяжували себе висвітленням наявних відмінностей і особливостей.

Разом з тим, маючи інформацію про весілля середини XIX ст., ми не можемо відтворити всю систему весільної обрядовості, оскільки нам відомі лише окремі обряди. І причина не тільки в тому, що на той час вони вже не існували, а в тому, що часто-густо дослідників цікавили лише "екзотичні" обряди, чи ті, яких вже не дотримувались сучасники. До того ж не всі дослідники досконало знали весільну обрядовість і це видно з написаних ними текстів, де вони допускають певні неточності. Яскравим прикладом у цьому відношенні є стаття О. Сікоринського.

Відтак, ми маємо відносно повні свідчення про весілля тільки кінця XIX — початку XX ст. на основі яких можна сказати наступне.

Весільна обрядовість українців складалася з передвесільного, власневесільного і післявесільного циклів, з яких найбільш наповненими обрядами були перші два — передвесільний і власневесільний. Схоже на те, що післявесільна обрядовість починає втрачати своє значення, порівняно з обрядами перших двох циклів вже у другій половині XIX ст. Практично всі роботи кінця XIX — початку XX ст. містять надзвичайно мало інформації про післявесільні обряди. Можливо автори статей не розглядали їх такими, що мають безпосереднє відношення до весілля, або ж не отримували їх від селян у відповідях на свої запитальники.

Практично не розглядаються питання семантики і символіки обрядів, можливо деякі автори статей не записували народні знання і тлумачення обрядів, очевидно не до кінця усвідомлюючи їх значення.

Помітним в роботах є висвітлення тенденції трансформації весільних обрядів, насамперед таких, як комора, почесна інші. Обґрунтовуються причини, що вплинули на зміни у весільній обрядовості і призвели до її спрощення.

Достатньо багато уваги приділено весільній атрибутиці і обрядам: описання весільних атрибутів міститься майже у всіх роботах про весілля. Це дає змогу простежити розвиток весільної атрибутики в часі і дійти висновку, що порівняно з весільними обрядами атрибутика зазнала менших змін.

Стосовно власневесільних обрядів, слід відмітити, що ми не можемо відтворити хоча б відносно повну схему обрядодій на підставі матеріалів, опублікованих у ранніх виданнях, оскільки вони не відображають всі три цикли весілля, до того ж багато з тих, що опубліковані, є фрагментарними. Особливо це помітно при описанні весіл-

ли конкретного села (Вилкове, Глибокояр, Дуфінка інші). Дещо краща ситуація з описанням весільної обрядовості повіту (Ольгопільського), однак в узагальнюючій роботі М. Дучинського відсутні бодай натяки про обрядову відмінність, що безперечно мала місце у селах повіту.

Натомість, ми бачимо, що деякі обряди чи їх елементи середини XIX ст., вже не існували у весільній практиці на початку XX ст., а в 70–80-х роках XX ст. ми не спостерігаємо обрядів, яких дотримувались на початку століття. Це дає змогу простежити динаміку весільної обрядовості у часі, охарактеризувати зміни, що сталися як у структурі обрядів, зокрема, так і у весільній обрядовій системі в цілому.

У 20-ті рр. XX ст. зароджується новий напрямок у дослідженні весільної обрядовості — це визначення чинників, що впливають на трансформацію весільних обрядів, зокрема економічних⁴⁵.

За радянських часів в 20-ті рр. XX ст. ситуація ні у методологічному підході до вивчення проблеми, ні у методиці збору етнографічних матеріалів практично не змінюється. Як і раніше, автори друкують або власну інформацію про весілля, або користуються послугами кореспондентів. Однак в опублікованих статтях, навіть при описовому їх характері, ми ще не бачимо (особливо це стосується степової зони) відтвореної схеми весілля у всіх трьох циклах. Щоправда, зростає розуміння її багатоваріативності на півдні, відтак помітне прагнення до порівняння весільної обрядовості як на регіональному рівні, так і в певних хронологічних межах.

Таким чином, наявні публікації дають невеликий за обсягом, але цінний за змістом етнографічний матеріал, який є основою для вивчення весільної обрядовості регіону в цілому, вони вказують на найменш вивчені питання, пов'язані з весіллям, актуальність яких з часом лише зростає.

Примітки:

1. Ястребов В. Новые данные о союзах неженатой молодежи на Юге России. — К., 1896. — 19 с.
2. Там само. — С. 1.
3. Там само. — С. 6.
4. Ястребов В. Свадебные обрядовые хлеба в Малороссии // Киевская старина. — Т. LIX. — К., 1897. — С. 281–288.
5. Там само. — С. 283.
6. Там само. — С. 285, 287.
7. Ястребов В. Н. Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии. — Одесса, 1894. — 202 с.

8. Николайчик Ф. Новые свадебные малорусские песни // Киевская старина. — 1883. — Т. V. — С. 390–399.
9. Там само. — С. 369.
10. Там само. — С. 370.
11. Там само. — С. 373.
12. Там само. — С. 395.
13. Бахталовский Г. Посад Вилков. — Кишинев, 1881. — 56 с.
14. Там само.
15. Дучинский Н. Свадебные обряды в Ольгопольском уезде Подольской губернии / Живая старина. — Вып. III. — Год шестой. — СПб., 1896. — С. 501–522.
16. Там само. — С. 504.
17. Там само. — С. 504.
18. Там само. — С. 508.
19. Там само. — С. 518.
20. Там само. — С. 504.
21. Там само. — С. 513.
22. Там само. — С. 511.
23. Там само. — С. 506.
24. Там само. — С. 511.
25. Там само. — С. 513.
26. Там само. — С. 514.
27. Там само. — С. 522.
28. Скрипник Г. А. Етнографічне вивчення Поділля установами Української Академії Наук у 20-ті роки ХХ ст. // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля / Науковий збірник. / Л. В. Баженов, І. С. Винокур, О. М. Завальнюк, М. Г. Кукурудзяк. — Кам'янець-Подільський, 1992. — С. 9–10.
29. Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській академії наук. — Ч. 2–3. — Секція етнографічно-лінгвістична. — Одеса, 1925. — 106 с.; Волков Р. М. Звіт про діяльність секції етнографічно-діалектологічної // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській академії наук. — Ч. 2–3. — Секція етнографічно-лінгвістична. — Одеса, 1925. — С. 2–4.
30. Юрківський Б. В. Весільний обряд у селі Дуфінці на Одещині // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській академії наук. — Ч. 2–3. — Секція етнографічно-лінгвістична. — Одеса, 1925. — С. 36–40.
31. Там само. — С. 36.
32. Там само. — С. 38, 40.
33. Юрківський Б. Весільні пісні (с.с. Дуфінка, Макогінка, Чабанка біля Одеси) // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській академії наук. — Ч. 2–3. — Секція етнографічно-лінгвістична. — Одеса, 1925. — С. 40–41.
34. Сікиринський О. Українське весілля (с. Глибокояр Тираспільської округи) // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській академії наук. — Ч. 2–3. — Секція етнографічно-лінгвістична. — Одеса, 1925. — С. 41–53.
35. Там само. — С. 41.
36. Там само. — С. 41.
37. Там само. — С. 42.

- 18 Там само. — С. 42.
19 Там само. — С. 43.
40 Там само. — С. 43.
41 Там само. — С. 43–45.
42 Там само. — С. 50–51.
43 Там само. — С. 52.
44 Сікиринський О. В. Етнографічні матеріали // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській академії наук. — Ч. 2–3. — Секція етнографічно-лінгвістична. — Одеса, 1925. — С. 86–88.
45 Кастко С. І. Весільні звичаї і пісні у болгар на Херсонщині (Село Тернівка на Миколаївщині) // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській академії наук. — Ч. 2–3. — Секція етнографічно-лінгвістична. — Одеса, 1925. — С. 53–74.

Розділ II

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

В. Полторак

ПРОБЛЕМА ІСНУВАННЯ ПІВДЕННО-СХІДНИХ ПАЛАНОК ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО 1734–1746 рр.

Поступове і методичне просування імперської влади на південь призвело до "звуження" колись широкого поясу Дикого поля. Обмежена козацька стихія скерувала свій потенціал в бік інтенсифікації господарського використання ресурсів південноукраїнських територій. Захищаючи свої права на ці землі та впорядковуючи засоби управління ними, Військо Запорозьке вдається до створення гнучкої адміністративно-територіальної системи управління, яка отримала в історіографії назву "паланковий устрій".

Досить заплутаною в історіографії є проблема існування південно-східних паланок Війська Запорозького, серед яких називають Міуську, Єланчицьку та Кальміуську паланки. Головне питання полягає в наступному: розрізняти ці паланки як окремі адміністративні одиниці або вважати їх різними назвами однієї паланки. Інтерес викликають також питання пов'язані з формуванням паланкових адміністрацій, їхніми відносинами з центральною Кошовою владою та з сусідами, зокрема з донськими козаками, хід заселення та господарського освоєння запорожцями приазовських земель. Вивчення цих питань дозволить з'ясувати напрямки зовнішньої та внутрішньої політики Війська Запорозького у першій половині XVIII ст.

Достеменно відомо, що паланковий поділ земель Війська існував після переходу під протекцію Російської імперії у 1734 р., однак точний час його запровадження невідомий. Існування паланок на південно-східних територіях Нової Січі засвідчене документами внутрішнього або міжрегіонального вжитку після російсько-турецької війни 1736–1739 рр.

Згідно Белградської мирної угоди землі на захід від р. Берди залишались у володінні Кримського ханства, а на схід від неї — відійшли до володінь Росії. Узбережжя Азовського моря від гирла Міуса до Берди було оголошене нейтральною "бар'єрною землею", на яку

було заборонено вихід мешканцям обох держав. Однак де-факто ситуація склалась інакше. Ні Турецька, ні Російська імперії, ні Кримське ханство на початок 1740-х рр. не мали реальної змоги впливати на розподіл приазовських земель, що підштовхнуло запорожців, ногайців і донців до використання ресурсів регіону всупереч нормам Бєлардської мирної угоди та інструкцій про розмежування земель двох імперій. Протягом 1743–1746 рр. відбулась ескалація запорозько-донського конфлікту навколо питання приналежності цих земель. Указом Сенату 30 квітня 1746 р. був офіційно затверджений кордон між Запорозьким і Донським військами: "щоб надалі в них запорожців з донськими козаками ніяких суперечок і сварок не відбувалося, відвести їм нині у володіння землі і ріки і ліси угіддя... І для того бути між ними, запорозькими і донськими козаками, ...річці Кальміусу кордоном, а від вершини її, прямою лінією, навіть до колишнього 1714 р. Російського з Портою Оттоманською кордону, унітих пристойну межу"¹. Це, однак, не призвело до остаточного припинення суперечок між Донським і Запорозьким військами. Вже в березні 1747 р. урядом була розіслана спеціальна грамота "Про припинення будь-яких суперечок та сутичок між донськими і запорозькими козаками за прикордонні землі". Запорозьке Військо висувало претензії на землі між Кальміусом і Міусом й надалі². І тільки після того, як у 1775 р. Нова Січ була ліквідована, а її територія ввійшла до складу Новоросійської губернії, спірна земля була остаточно закріплена за Військом Донським.

Уясування проблеми існування південно-східних паланок Війська Запорозького в період 40–70-х рр. XVIII ст. передбачає визначення мети їхнього створення і функціонування, а також окреслення території паланок.

Територію південно-східних паланок Війська Запорозького в історичній літературі точно не визначають. Землі Єланчицької паланки дослідники обмежують узбережжям Азовського моря, Кальміусом та навіть Кубанню³. Землі Кальміуської паланки окреслюють на сході Кальміусом, а на заході і півночі — межею Самарської паланки⁴.

Єланчицьку паланку, названу так від розташування паланкового центру на "Висшому" (тепер — Мокрому) Єланчику⁵, дослідники нерідко називають ще Єланецькою, плутаючи річки Чорний, Гнилий та Кудий Єланці, які впадають в Південний Буг, з річками, які несуть свої води до Азовського моря — Сухим, Мокрим і Грузьким Єланчиками. Не має також одноманітності у вирішенні питання керівництва паланок, адже, йдучи за документами, дослідники називають тих самих полковників одночасно Міуськими, Єланчицькими або Кальміуськими.

Наявні опубліковані документи та архівні джерела дозволяють нам висловити певні припущення щодо даної проблеми. Існування Єланчицької паланки припало на час інституціалізації адміністративно-територіального устрою Війська Запорозького. Паланковий устрій в прикордонних теренах на той момент не був сталим і перебував на стадії оформлення. "Старожитні" товщі (паланки) були густозаселеними землеробськими регіонами, в той час як прикордонні паланки являли собою форпости впливу Кошу, пунктами управління діяльністю численних запорозьких промислових ватаг. У зв'язку з цим різнилися функції та засоби управління паланками. Саме тому говорити про межі, центр, посадовців південно-східних прикордонних паланок (або паланки) в 40-х рр. XVIII ст. можемо лише як про явище повністю не оформлене.

Представник січової влади на прикордонні мав посаду полковника, його адміністративний центр називався паланкою. Прикордонний полковник віддалений територіально від Кошового управління, міг розраховувати на певну самостійність в своїх діях. Так, у 1743 р. старшина Василь Кишенський сам себе оголосив міуським полковником. Призначений Кошем для викорінення розбійництва у межириччі Міусу та Берди, він самостійно діяв в питаннях використання приазовських ресурсів, активно протидіяв зазіханням на "підконтрольні йому" території з боку донських козаків, відстоював належність земель Війську Запорозькому. Отаман Війська Донського Данило Єфремов скаржився російському уряду, що полковник В. Кишенський, відряджений з "пристойною командою", почав зганяти із земель у межириччі Міусу та Берди донських рибалок. Більш того, відчуваючи брак у людях, полковник відправився до столиці Війська Донського Черкаська, де почав закликати запорожців та малоросійських людей, які тимчасово мешкали на Дону, під свій "регімент"⁶. Слід зазначити, що Кіш не протидіяв подібним діям старшини, розраховуючи збільшити населення та територію вольностей Війська Запорозького⁷. Виправданням для подібних заходів виступали як норми звичаєвого права (впевненість у першості появи запорожців на цих теренах порівняно з відносно недавньою появою на них донців), так і законодавчі акти імперії (зокрема, грамоти монархів, що гарантували Війську Запорозькому ті землі, якими вони володіли до 1709 р.)⁸. Незадоволена такими діями донська старшина на чолі з Єфремовим затримала полковника. Це викликало у свою чергу запит з Запорозького Коша до вищих інстанцій щодо правомірності подібних дій донців. Не маючи вагомих підстав на тривалий арешт Кишенського, Д. Єфремов змушений був його звільнити.

Зищений полковник знову очолив загін і поновив контроль над Міусом, не допускаючи донських козаків до рибної ловлі у північно-східному Приазов'ї. Поновились і скарги донської старшини на дії полковника та його осавула Журавля. Тоді ж, влітку 1743 р., адміністрація паланки підтримала запорожців, які ловили рибу на кубанській стороні Азовського моря⁹.

В вирішенні питання розмежування земель активно діяли й інші старшини Війська Запорозького. Часто одні й ті самі полковники могли згадуватись як керівники Міуської, Єланчицької або Кальміуської паланки¹¹. Привертає увагу й те, що у 1746 р. представники старшини Єланчицької паланки згадуються на таких самих посадах серед старшини паланки Кальміуської. Одночасне існування декількох паланок на одній і тій самій території викликає сумніви. Очевидно, що не було потреби у наявності на прикордонні паланок з ідентичними функціями (захист запорозьких промисловиків, забезпечення кордону з Військом Донським тощо).

На нашу думку, паланка як центр прикордонної території в 40-і рр. XVIII ст. не мала постійної дислокації, була сезонною і розташовувалась то у Кальміуській слободі, то на "Вищому" (Мокрому) Єланчику (Таганрозького р-ну Російської Федерації). В залежності від розміщення центру отримувала в документах назву територіальна одиниця та її керівник. Згідно різних джерел та їхніх тлумачень, полковниками під час перебування паланкового центру на Єланчику у 1743 р. були Василь Кишенський, Павло Таран; у 1744 р. — Іван Андрійович Ступак, Йосип Баран та Іван Прокоф'єв, у 1745 р. — Йосип Баран, Левко Чорний та Тимофій Іванович Пастернак. Старшинами у 1743–1744 рр. були — полковим осавулом Ярема, полковим писарем Андрій Бирюк, отаманом на Сазальницькій косі Павло Дикий, у 1746 р. полковим осавулом — Олексій Іванов (Чорний). Одночасно в документах маємо згадки про існування у 1743–1746 рр. старшини Кальміуської паланки: тих самих полковників Василя Кишенського, Івана Прокоф'єва, Левка Чорного, Тимофія Івановича Пастернака, Андрія Чорного, Леонтія Тарана, полкового писаря Андрія Бирюка та полкового осавула Олесія Чорного.

Восени 1745 р. та навесні 1746 р. згадки про "паланку на Єланчику" стають більш регулярними. Тоді в ній головував полковник Леонтій Федорович Таран ("полковник при Єланчику") на чолі загону в 100 козаків. Також є відомості про існування дерев'яної церкви в паланці. Так, в квітні 1746 р. (до отримання Указу про розмежування по Кальміусу) під час каральної експедиції в межириччя Міусу та Кальміусу донськими козаками на чолі з полковником Туроверовим запорожців "з паланки (йдеться про паланку як поселення, укріплен-

ний пункт — В. П.) вигнали і церкву їх розкидали..."¹¹. Д. Яворницький при описі церков земель Війська Запорозького відзначав наявність церкви в Кальміуській слободі в першій половині XVIII ст. У 1754 р. кальміуський полковник Андрій Порохня писав до Коша, що ця церква постаріла і на її місці потрібно побудувати нову. До побудови нової будівлі було надіслано стару похідну церкву ще часів перебування Запорозького Війська під протекцією кримського хана¹². Можна припустити, що згадувана під 1746 та 1754 роками будівля — одна й та сама паланкова церква, яку в 1746 р. було "розкидано" донцями в Єланчицькій паланці та перевезено запорожцями до Кальміуської слободи.

Після вище згаданих подій і подальшого розслідування цієї справи Бахмутською слідчою комісією існування Єланчицької паланки не засвідчене документально. Її полковник Леонтій Таран певний час згадувався як полковник Кальміуської паланки, а у вересні 1746 р. спільна запорозько-донська розмежувальна комісія провела демаркацію нового кордону, встановленого квітневим сенатським Указом.

В результаті конфлікту між військом Запорозьким та Донським запорожці отримали досвід боротьби за кордони у нових умовах, відстояли частину своїх земель (адже донські козаки претендували на землі до Берди), а також закріпились на узбережжі Азовського моря. Вони отримали документи на землі і в майбутньому саме запорозько-донський кордон залишався непохитним.

Усе вище зазначене дає нам можливість стверджувати, що на південно-східних територіях Війська Запорозького з 1740-х рр. XVIII ст. існувала одна південно-східна паланка, яка в документах в різні часи, а іноді й одночасно, називалась Міуською, Єланчицькою та Кальміуською. Населення паланки займалося сезонним промислом. Її територія в період 1742–1746 рр. сягала на сході Міусу, на півдні Чубурської та Сійської кіс. Починаючи з квітня 1746 р. південно-східна паланка Війська Запорозького була обмежена Кальміусом, в гирлі якого розмістився паланковий центр. За паланкою закріпилась назва "Кальміуська".

Примітки:

1. Полное собрание законов Российской империи / Собр. 1-е. — СПб., 1830. — Т. XII. — С. 544–545.
2. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІАУК). — Ф. 229. — Оп. 1. — О.з. № 212. — Арк. 1-1 зв.
3. Пірко В. О. До питання про адміністративний устрій східних окраїн Нової Січі. — С. 88.
4. Пірко В. Кальміуська паланка. — С. 74, 77; Пірко В. О. До питання про адміністративний устрій східних окраїн Нової Січі. — С. 85–88.

8. Запорицький Д. И. Источники для истории запорожских козаков. — Т. 2. — С. 525.
9. ЦДІАУК. — Фонд КМФ-9. — Оп. 2. — О.з. № 15. — Арк. 1 зв.
10. Пірко В. Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст. — С. 98.
11. Грозовський І. Право Нової Січі (1734–1775). — С. 16–17.
12. ЦДІАУК. — Фонд КМФ-9. — Оп. 2. — О.з. № 15. — Арк. 4-4 зв.
13. ЦДІАУК. — Ф. КМФ-9. — Оп. 2. — О. з. № 19. — Арк. 1-4 зв.
14. Запорицький Д. И. Источники для истории запорожских козаков. — Т. 2. — С. 1474–1481.
15. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 289–290.

Т. М. Шершун

КУПЕЦТВО ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В КІНЦІ XVIII — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.: ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ

Купецтво протягом сторіч відігравало помітну роль в економічному, суспільно-політичному і культурному житті суспільства. Купецтво привертало увагу багатьох істориків, економістів та правознавців як вітчизняних, так і іноземних. На сьогоднішній день склався певний історіографічний доробок, в літературі розглянуті питання чисельності, формування, національного складу, підприємницької та суспільно-політичної діяльності та інших аспектів історії цієї соціальної групи міського населення.

Дослідження з різних питань історії купецтва Херсонської губернії кінця XVIII — першої половини XIX ст. за традицією сучасної української історіографії, можна поділити на чотири періоди. Перший — із початку XIX ст. до 1917 року. Другий — охоплює 1920–1930-ті роки. Третій — середину 1930-х — першу половину 1980-х років. Четвертий — з середини 1980-х років до сьогодення.

Дореволюційна історіографія не встигла систематизувати історію купецтва Херсонської губернії й інших регіонів України. Немає в ній і узагальнюючих робіт з історії українського й російського купецтва. Довгий час проблеми вивчення купецтва торкалися лише в роботах по загальних або суміжних проблемах, написаних статистиками, економістами, юристами.

Вельми показово, що з кінця XVIII ст. й до 20-х років XIX ст. існувало кілька друкованих робіт французьких авторів присвячених

історії Новоросії (як тоді називали Південну Україну), вони є доказом зацікавленості французького купецтва в поширенні торгівлі на ново-завойований регіон Росії. Великий інтерес представляє книга Антуана під довгою назвою "Історичний нарис торгівлі та судноплавства на Чорному морі...", яка вийшла друком у 1805 році. По суті, це автобіографічний твір французького негоціанта, що довгий час жив та займався комерцією у Херсоні, який представляє значний науковий інтерес. Коли у 1781 році Антуан прибув до Росії, уряд надав йому дозвіл на відкриття французької торговельної компанії, ця установа мала ряд пільг (митних та ін.). В той час Антуан добивався від влади, щоб в разі виникнення суперечок між російською владою та французькими купцями, вони вирішувалися за участю французького консула¹. Торговельний дім братів Антуанів у Херсоні був першим подібним закладом у Новоросії. Разом з тим, Антуан пропонував надати французьким купцям дозвіл піднімати на своїх суднах російський прапор, щоб користуватися тими пільгами, які отримала Росія внаслідок переможної війни з Туреччиною. Книга Антуана безсумнівно вимагає критичного осмислення, проте саме окремі факти викладені в ній пояснюють ті "профранцузькі тенденції", що простежуються у політиці Росії стосовно французького купецтва в кінці XVIII — на початку XIX ст.

Інший французький негоціант Карл Сікар, був родом з Марселя, він оселився в Одесі з 1804 р., в своїх двох книгах описував чорноморську торгівлю, особливу увагу приділив Одесі. Сікар чи не найпершим розповів світові про "одеське чудо" — велике і багате місто, що виникло серед бессарабських степів. Книга містить цінний матеріал про стан зовнішньої торгівлі на Чорному морі, в першу чергу одеської, про питому вагу французького купецтва². Визначаючи місце праць Сікара в історіографії купецтва Херсонської губернії, слід зазначити, що його книги поклали початок хибної концепції, згідно якої Новоросія (і особливо Одеса) швидко розвивалася і процвітала завдяки діяльності іноземців — купців-негоціантів, землевласників-колоністів і адміністраторів французького походження.

Важливі відомості про історичну долю Південної України та її перші десятиліття XIX ст. знаходимо у трьохтомній праці маркіза Кастельно, який був кілька років ад'ютантом новоросійського генерал-губернатора Рішельє. Найбільшу цінність представляє третій том "Нарис давньої та сучасної історії Новоросії", присвячений історії та культурному розвитку краю у перші десятиліття XIX ст. Кастельно пише особисті спостереження, використовує розповіді очевидців подій, цитує офіційні документи. Особливу увагу приділив Одесі, особливо її ролі у розвитку зовнішньої, переважно хлібної, торгівлі. Для

ного Одеса це передусім ворота в світ для хліба з "України, Подолії та Волині". Кастельно намагається розкрити успіх швидкого розвитку міста, вбачаючи його в активній діяльності купецтва, адже, на його думку, тут для нього склалися усі необхідні умови — правовий захист, банки, біржа та ін.³

Деякі роки після виходу у світ твору Кастельно, французький консул в Тбілісі Гамба намагався знову привернути увагу французького купецтва до торгівлі Південної Росії. В праці "Подорож у Південну Росію...", в цілому присвячену Закавказзю, він немало уваги приділив й Південній Україні, особливо ролі Одеси в зовнішній та транзитній торгівлі на півдні Російської імперії. Гамба наводить докладні відомості про чисельність населення Одеси, проте приходять до суперечливих висновків стосовно національного складу мешканців міста. Автор стверджує, що вихідці з Росії складають чверть населення міста, а інші — "суміш усіх народів Європи та Азії"⁴. Таке твердження Гамби можна спростувати посилаючись на офіційні статистичні відомості, згідно яких іноземці складали менше чверті населення Одеси⁵. В цілому для Гамби характерно перебільшення ролі іноземців, в першу чергу французів, у розвитку Одеси та південноукраїнської торгівлі.

До цієї групи літератури за формальними ознаками можна віднести опубліковану на французькій мові книгу Юліуса Гагенмейстера про торгівлю Новоросії, Молдавії та Валахії. Гагенмейстер, співробітник Міністерства фінансів, у 1834 році за дорученням новоросійського генерал-губернатора відвідав чорноморські порти, а також Молдавію та Валахію, в результаті цієї подорожі він написав книгу. Вочевидь, цей твір переслідував завдання популяризації серед широких кіл іноземного купецтва тих можливостей, які відкривали перед ними торговельні операції через чорноморські порти⁶.

Праці дореволюційних дослідників умовно можна розділити на дві групи. До першої групи, на наш погляд, слід віднести твори дослідників першої половини XIX ст., сучасників вивчаемого періоду, серед них: Ф. Брун, М. Вольський, Г. Неболсін, І. Сокальський, О. Захарієвич, Д. Мейєр, А. Мітьков. До другої групи належать твори дослідників другої половини XIX ст., вони характеризуються більшим ступенем науковості та достовірності, серед них праці: А. Скальковського, К. Смольянінова, В. Надлера, С. Бернштейна, А. Пашутіна, Г. Ге, О. Орлова, О. Маркевича та ін.

В дореформений період з'являється ряд робіт місцевих істориків і економістів, присвячених різним питанням зовнішньої торгівлі Південної України. Це твори Ф. Бруна⁷, О. Захарієвича⁸, І. Сокальського⁹, М. Вольського¹⁰. Ці дослідники виступали на захист порто-франко

в Одесі, вважаючи, що це лише сприяло збільшенню купецьких капіталів та зміцнило позиції вітчизняного купецтва. Серед інших позитивних наслідків називають: збільшення асортименту експортних товарів, здешевлення фрахту, також збільшення кредитування місцевого купецтва за кордоном.

Великий інтерес представляють роботи Г. П. Неболсіна, присвячені історії зовнішньої торгівлі Росії. Чиновник Міністерства фінансів Г. Неболсін у своїх працях наводить важливі статистичні відомості офіційних документів (передусім зі збірника "Государственная внешняя торговля в разных ее видах"), головне, розглядає значення портів Одеси та Таганрога. Неболсін намагався спростувати думку багатьох своїх сучасників, про те що режим порто-франко в Одесі сприяв залученню іноземного капіталу. Прибічник протекціонізму, він доводив зворотне, що купці-експортери хліба приїздили без грошей, а зароблені капітали вивозили закордон, чим безперечно шкодили розвитку торгівлі та промисловості ¹¹.

Привертають увагу твори, присвячені юридичному боку діяльності купецтва, це передусім роботи Мейера та Митькова. Мейер наприклад, звертав увагу на дотримання законів місцевим купецтвом, легітимність усіх торговельних операцій, а також що серед одеського купецтва поширена практика усної домовленості, яка цілком себе виправдовує і свідчить про чесність та високий ступінь довіри серед негоціантів ¹². Митьков підкреслював, що важливу роль у налагодженні стосунків та вирішенні спірних питань відігравав Комерційний суд, як надзвичайно корисна установа в торговому місті ¹³.

Перш за все слід зупинитися на працях "Геродота Новоросійського краю", як називали у XIX ст. А. О. Скальковського. В чисельних дослідженнях і розвідках Скальковський багато уваги приділяв розвитку зовнішньої торгівлі, звертався до питань розвитку промисловості, незважаючи на те, що скептично ставився до промислового розвитку краю, вважаючи, що широке залучення населення краю до сільськогосподарських занять і торгівлі; відсутність сировини і дорожнеча палива унеможливлювали успішний розвиток промисловості ¹⁴. На думку дослідника, всі галузі промисловості краю, насамперед Одеси, з'явилися та розвиваються завдяки торгівлі ¹⁵. Для Скальковського незаперечний той факт, що комерційна діяльність купецтва Новоросії мала колосальний вплив на життя населення та добробут регіону ¹⁶.

Цікавили Скальковського національний склад та чисельність купецтва Новоросії, передусім Одеси. Так, за підрахунками Скальковського у 1837 році мешканців Одеси, що жили безпосередньо з торгівлі нараховувалося близько 25 тис. чоловік ¹⁷. Ця чисельність без-

умовно перебільшена, адже дослідник разом з купцями рахував представників інших станів, що займалися торгівлею, а це не відповідає реальній чисельності купецтва міста. Автор стверджує, що "російське купецтво найчисельніше, хоч і включає греків, німців, євреїв та караїмів — підданих Росії, а в останні роки торгівлею зайнялися "малоросіяни" та поляки" ¹⁸.

Цікаві матеріали з історії купецтва міст Південної України знаходимо в узагальнюючих оглядах, коротких розвідках і невеликих публікаціях з історії краю й міста інших представників дореволюційної історіографії. Серед таких творів краєзнавчої літератури перш за все слід відзначити роботи О. Бернштейна ¹⁹, О. Маркевича ²⁰, К. Смольянинова ²¹, О. Орлова ²², В. Надлера ²³.

Серед інших робіт краєзнавчої літератури, в яких розглядаються ті чи інші питання історії купецтва, слід згадати твори дослідників історії Миколаєва та Єлисаветграду: Г. М. Ге ²⁴ та О. М. Пашутіна ²⁵. Стильною рисою цих праць є те, що вони присвячені столітньому ювілею згаданих міст. До того ж велику увагу автори приділили громадському управлінню міст, відзначаючи велику активність місцевого купецтва в роботі органів місцевого самоврядування.

Таким чином, можна сказати, що в дореволюційній історіографії дослідження купецького стану кінця XVIII — першої половини XIX ст. як спеціальна проблема у цілому по Російській імперії, тим більше по Україні і її окремих регіонах, так і не була поставлена. Проте, дореволюційні дослідники в своїх роботах зверталися до різних аспектів історії купецтва Херсонської губернії, головна ж цінність полягає у накопиченні та збереженні важливого фактичного матеріалу.

В радянській історіографії купецтво вивчалось в руслі соціально-економічного та формаційного підходів тільки як невід'ємна частина буржуазії. Дослідження, що з'явилися в 20-ті роки XX ст. були прямим продовженням традиції закладеної дореволюційними дослідниками. З одного боку, вперше в дослідженнях цього періоду економіка України розглядалися, як важлива ланка вітчизняної історії, з другого, на відміну від попереднього періоду, вони набули академічного характеру, до того ж дослідниками в цей період було проаналізовано важливі групи джерел з даної проблематики.

Дослідників цього періоду цікавили питання національного складу торговців та підприємців. В ґрунтовній праці М. Є. Слабченка підкреслюється визначальна роль торговельного капіталу в житті українського суспільства XVII — початку XX ст. в цілому, і зокрема щодо розвитку промисловості та транспорту ²⁶. Неодноразово Слабченко підкреслював, що Україна протягом кількох століть була країною

до якої сунули іноземні купці та підприємці. Від XVII ст. відвідували її московські купці, деякі з російських купців та підприємців, у XVIII ст. осідали в українських містах, витісняючи місцевих та іноземних. Безумовно, він перебільшував роль російського капіталу та його питому вагу в українській економіці. Слабченко висвітлював гостру конкуренцію між російським та іноземним капіталом.

Такої ж думки дотримувався і О. Оглоблін, який вважав, що серед торговців і підприємців першої половини XIX ст. переважали неукраїнці²⁷. На його думку, найбільше панування російських купців мало місце на Півдні України. Дослідивши національний склад лише тих купців і міщан, що володіли промисловими підприємствами, Оглоблін поширює хибну думку про боротьбу російського і українського капіталу у складі тих підприємців, що займалися торгівлею. Переймався питанням національного складу купців південноукраїнських міст, насамперед Одеси, дослідник початку 1930-х років Бровер І., продовжуючи тенденцію своїх попередників стверджував, що в південноукраїнських містах переважало іноземне купецтво, або купці-іноземці, що приймали тимчасове підданство Росії, а наживши статки поверталися на батьківщину²⁸. Хибність таких тверджень полягає у тому, що ні дослідники XIX ст. ні дослідники першої третини XX ст., абсолютно не приймали до уваги той факт, що у внутрішній торгівлі переважало саме вітчизняне купецтво, до того ж найчисельніше, адже саме місцеві купці очолювали контори, філії іноземних комерційних фірм у південноукраїнських містах.

У 30–40 роки XX ст. історія буржуазії, а разом з тим і купецтва випала з поля зору істориків. Роботи, які торкалися окремих аспектів цієї проблеми, носили найчастіше описовий характер і ґрунтувалися на вузькій джерельній базі. Питання про необхідність вивчення історії буржуазії (у першу чергу на матеріалах купецького стану), як одного з основних класів капіталістичного суспільства, було знову поставлено лише наприкінці 40-х — першої половини 60-х років. Основна увага приділялася економічній і політичній діяльності, питанням чисельності, джерелам формування тощо. Інші аспекти не вивчалися зовсім, наприклад, доброчинність та спосіб життя. Діяльність окремих представників купецтва Херсонської губернії фрагментарно висвітлювалася в нарисах історії промислових підприємств. У радянській історіографії 30–80-х років XX ст. пріоритетним об'єктом дослідження стали торгівля, промисловість й інші галузі народного господарства. Купці цікавили радянську історичну науку лише як складова російської буржуазії.

Боровий С. у своїх чисельних працях він продовжував історіографічну традицію започатковану Слабченко, досліджуючи різні питання

соціально-економічної історії України, передусім Півдня України. Дослідник історії господарства та ґрунтовної монографії з історії фінансів Росії, Саул Якович неодноразово підкреслював, що купецький капітал відіграв велику роль у розвитку кредитно-банківської справи на Півдні України. Боровий, продовжуючи певні дореволюційні традиції, вважав, що присутність великої кількості купців-іноземців приносило певну шкоду економіці краю²⁹.

Дослідники 1960-х років використовуючи більш широкий, ніж їх попередники джерельний матеріал, доводили, що дані про невеликий відсоток та невелике значення купецтва місцевого походження в південноукраїнських містах були занадто перебільшені, серед них В. Золотов³⁰, О. Дружиніна³¹, І. Гуржій³². Так, Золотов В. стверджує про переважання іноземного купецтва у зовнішній торгівлі Південної України першої половини XIX ст., пов'язує це з пасивністю вітчизняного купецтва, остання в свою чергу обумовлена відсутністю російського торговельного флоту. Натомість, російське (тобто піддані Російської імперії — Т. Ш.) купецтво зайняло міцні позиції у внутрішній та посередницькій торгівлі з іноземними комерційними фірмами. Використавши широке коло архівних джерел, Гуржій доводив, що переважання росіян-купців було лише локальним явищем в деяких українських губерніях, в той же час купці-українці складали більшість серед свого стану не тільки на Слобожанщині, а й на Херсонщині.

Значний інтерес представляють дослідження американської дослідниці Патріції Герлігі, присвячені торгівлі зерном та окремим купецьким громадам Одеси³³. Дослідниця вважає, що саме місцеве купецтво відіграло важливу роль у стрімкому розвитку південноукраїнських міст, передусім Одеси. Історії Одеси авторка присвятила окрему монографію, в ній на основі широкого кола джерел з фондів різних архівів Росії, України, Італії, Франції тощо, розглядає поступ Одеси в ракурсі розвитку торгівлі, а купецтву відводить визначальну роль у цьому процесі³⁴. Захоплюючись швидкою забудовою Одеси, Герлігі порівнює її історію з історією інших портових міст — Неаполя, Нового Орлеану, Буенос-Айреса та Балтимора.

В останні роки, у зв'язку з переходом до ринкової економіки, певний інтерес до історії підприємництва виник у вітчизняній історіографії. Роль купців в обробній, харчовій промисловості України вивчав Ващенко В. П., його науково-дослідницькі інтереси пов'язані з вивченням історії соціально-економічного розвитку Південної України, дослідження історії функціонування місцевого ринку, місця українського ринку в системі всеросійського ринку, розвитку підприємництва у південноукраїнських містах у дореформений період³⁵. Велику увагу

В. П. Ващенко приділив дослідженню купецького капіталу та його участі у розвитку промисловості, водного транспорту, внутрішньої торгівлі. Зокрема, вчений вивчав роль різних етнонаціональних груп купецтва у житті Одеси.

Серед сучасних дослідників, які розв'язують деякі аспекти історії купецтва на новому науковому рівні — одеські науковці: Н. М. Діанова та Т. Г. Гончарук. Діанова Н. М. активно вивчає соціально-національний склад населення міст Південної України, залучаючи до наукового обігу невивчені джерела російських архівів, лівову частку у її дослідженнях займає питання чисельності та національного складу купецтва Херсонської губернії³⁶.

Гончарук Т. Г. плідно вивчає історію торгівлі на Півдні України, велику увагу приділяє історії порто-франко в Одесі. Численні наукові розвідки Гончарука Т. присвячені різним видам діяльності купецтва: його участь у зовнішньо, внутрішньоторговельних операціях та транзиті, у забудові Одеси у I половині XIX ст., також видатним представникам купецтва тощо³⁷.

Таким чином, планомірне вивчення історії купецтва кінця XVIII — першої половини XIX ст. як особливої соціальної верстви почалося лише в середині 80-х років XX ст. однак в Україні, незважаючи на інтерес до підприємництва, що виник в останні роки, історія купецтва (у тому числі Херсонської губернії) вивчається фрагментарно і непослідовно. Історія власне купецтва Херсонської губернії до останнього часу практично не вивчалась, це одна з найменш розроблених тем у вітчизняній історіографії.

Примітки:

1. *Antoine. Essai historique sur la commerce et la navigation de la Mer Noire ou Voyage et entreprises pour etablir des rapports commerciaux et maritimes entre les ports de la Mer Noire et ceux de Meditteranee. — Paris, 1805. — P. 143.*
2. *Sicard Ch. Lettres sur la Crimee, Odessa et la Mer d'Azof. — Moscou, 1810; Sicard Ch. Lettres sur Odessa. — St. Petersburg, 1812. — P. 81.*
3. *Castelnau G. Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle Russie. Statistique des provinces qui la composent, fondation d'Odessa; ses progres, son etat actuel, details sur son commerce, avec cartes, vues, plan ets. — T. I–III. — Paris, 1820. — T. III. — P. 64.*
4. *Gamba G.-F. Voyage dans la Russie meridionale et particulierement dans les provinces situees au-della du Caucase fait depuis 1810 jusqu'a 1824. — Paris, 1826. — P. 24.*
5. *Статистика. Народнонаселение Одессы // Одесский вестник. — 1828. — № 77. — 29 сентября.*
6. *Hagemeister J. Memoire sur le commerce des ports de la Nouvelle-Russie, de la Moldavie et de la Valachie. — Odessa: D. Mieville et I. Saurov, 1835. — 199 p.*

7. Брун Ф. К. О внешней торговле Новороссийского края и Бессарабии // ЗООИД. — Т. 2. — Одесса, 1848. — С. 307.
8. Захариевич О. Хлебная торговля в черноморских и азовских портах южной России. — СПб.: Б. В., 1854. — С. 28.
9. Сокальский И. О внешней торговле Новороссийского края и Бессарабской области в 1853 году // Новороссийский календарь. — 1856. — С. 396; Його ж. Очерк торговли хлебом в 1858 году и значение Одессы в этой торговле. — Одесса: Гор. тип., 1854. — С. 31.
10. Вольский М. Очерк истории хлебной торговли Новороссийского края: с древнейших времен до 1852 года. — Одесса: тип. Францова и Нитче, 1854. — С. 63.
11. Небольсин Г. Статистические записки о внешней торговле России: в двух частях. — Ч. I–II. — С.Пб.: Тип. департамента внешней торговли, 1835; Його ж. Статистическое обозрение внешней торговли России. — С.Пб.: Тип. МВД, 1850. — Т. 1. — С. 47.
12. Мейер Д. Юридические исследования относительно торгового быта Одессы. — Казань: изд. И. Дубровина, 1855. — С. 17.
13. Митьков А. Очерк торгово-юридической статистики Одессы // Труды Одесского статистического комитета. — Вып. I. — Одесса: тип. П. Францова, 1865.
14. Скальковский А. А. Торговая промышленность в Новороссийском крае // ЖМВД. — 1850. — Ч. 29. — Кн. 3. — С. 213.
15. Скальковский А. А. Одесское градоначальство в начале 1846 года // Журнал Министерства Внутренних дел (далі ЖМВД). — 1846. — Ч. 14. — С. 239.
16. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. — Ч. I. — Одесса: Нитче, 1850. — С. 359.
17. Скальковский А. А. Первое тридцатилетие истории города Одессы. 1793–1823. — Одесса, 1837. — С. 93.
18. Скальковский А. А. Коммерческое народонаселение города Одессы // Одесский вестник. — 1845. — № 5 (17 января); № 6 (20 января); Його ж. Коммерческое народонаселение города Одессы (1846–1947гг.) // Одесский вестник. — 1847. — № 12 (февраля); Його ж. Коммерческое сословие в Новороссийском крае // Одесский вестник. — 1849. — № 43 (28 мая).
19. Бернштейн С. Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. — Одесса, 1881.
20. Маркевич А. И. Дмитрий Спиридонович Инглези // Записки Одесского общества истории и древностей (ЗООИД). — Т. XXII. — Одесса, 1900; Його ж. Еще слова два о жизни в Одессе // Одесский альманах на 1839 год. — Одесса, 1839; Його ж. Из жизни старой Одессы // ЗООИД. — Т. XXII. — Одесса, 1900; Його ж. Торговля и промышленность // Одесса (1794–1894). К 100-летию города. — Одесса: Тип. Шульце, 1894.
21. Смольянинов К. История Одессы. — Одесса: Гор.тип., 1883.
22. Орлов А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 годы. — Одесса, 1885.
23. Надлер В. К. Одесса в первые эпохи ее существования. — Одесса: Тип. Кирхнера, 1893.
24. Ге Г. Н. Очерк столетнего существования г. Николаева. — Николаев, 1890.
25. Паишутин А. Н. Исторический очерк г. Елисаветграда. — Елисаветград, 1897.

26. Слабченко Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. — Т. I (I половина XIX ст.). — Одеса: П держ. друк., 1925. — С. 200–207.
27. Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. — К.: Госиздат Украины, 1925. — С. 45–48.
28. Бровер І. М. Україна на переломі до промислового капіталізму: соціально-економічні нариси й матеріали. — Харків: Пролетар, 1931. — Т. I. — С. 67–77.
29. Боровой С. Я. Кредит и банки России. — М.: Политиздат, 1958. — 288 с; Його ж. Некоторые особенности промышленного развития Южной Украины в дореформенный период // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. — Вил. 4–5. — К.: Наукова думка, 1970. — С. 113–117; Його ж. Одеса. К 150-летию со дня основания // Исторический журнал. — 1944. — № 5–6. — С. 41–49; Його ж. Россия и иностранные банкиры в XVIII и в начале XIX в. // Из истории общественных движений и международных отношений. Сборник статей в память ак. Е. Тарле. — М.: Изд-во АН СССР, 1957. — С. 106–115.
30. Золотов В. А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века. — Ростов-на-Дону: изд. Ростов, ун-та, 1963. — 190 с.
31. Дружинина Е. И. Южная Украина 1800–1825 гг. — М.: Наука, 1970. — 382 с; Її ж. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825–1860 гг. — М.: Наука, 1981. — 214 с.
32. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з к. XVIII — до 1861 року). — К.: "Вид-во АН УРСР", 1962. — 205 с; Його ж. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII — першої половини XIX ст. // Український історичний журнал. — 1959. — № 5. — С. 36–52.
33. Hezlihy Patricia. Russian Wheat and the Port of Livorno, 1794–1865 // The Journal of Economie Histozy. — Vol. I. — № 1. — 1976. — P. 45–68; Hezlihy Patricia. Gzeek merchants in Odessa in the Nineteenth Century // Hazvazd Ukzainian studies. — Vol. 3–4. — 1979–1980. — P. 399–420.
34. Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794–1914. — К., 1999.
35. Ващенко В. П. Розвиток капіталістичної промисловості в Одесі в дореформенний період // Збірник робіт аспірантів ОДУ ім. І. І. Мечникова. Гуманітарні науки. — Одеса: тип. Главполіграфпром, 1964. — С. 156–165; Він ж. Розвиток капіталістичної промисловості і торгівлі в містах півдня України в дореформенний період (кінець XVIII ст. — 1861 г.). Дис... канд. іст. наук. — Одеса, 1971. — 304 с; Він ж. Участь греків у розвитку промисловості і транспорту дореформеної Одеси // Историческое краеведение Одещины. Сборник материалов. — Одесса, 1992. — Вып. 3. — С. 36–37; Він ж. Участь росіян у розвитку промисловості Одеси у дореформенний період // Історичне краєзнавство Одещини. Збірник матеріалів. — Одеса, 1995. — Вып. 6. — С. 24–30.
36. Діанова Н. М. Динаміка чисельності міського населення Південної України в к. XVIII — 1-й половині XIX ст. // Записки історичного факультету. — Одеса, 1998. — Вып. 7. — С. 59–64; Вона ж. Вклад етнічних груп Одеси у розвиток зовнішньої торгівлі в кінці XVIII — першій половині XVIII ст. // Записки історичного факультету. — Вып. 5. — Одеса, 1997. — С. 74–78; Вона ж. Етно-соціальний склад населення Одеси у дореформенний період в історіографії // Записки

- історичного факультету. — Вип. 2. — Одеса, 1996. — С. 31–41; Вона ж. Етнічний склад населення міст Південної України у дореформений період (на основі С.-Петербурзьких архівів) // Записки історичного факультету. — Одеса, 2001. — Вип. 11. — С. 238–245.
17. Гончарук Т. Г. З історії вивчення української економіки першої половини XIX ст. (Історіографічні нариси). — Одеса: Астропринт, 1999. — 152 с; Його ж. Купці Новиковы в дореволюционной Одессе // Історичне краєзнавство Одещини. Збірник матеріалів. — Одеса, 1995. — Вип. 6. — С. 30–35; Його ж. Підрядники у будівництві Одеси в кінці XVIII ст. — I половині XIX ст. // Одесі-200. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції присвяченої 200-річчю міста. — Одеса: Іванів, тип., 1994. — Ч. I. — С. 18–20; Він ж. Участь купецтва в одеському транзиті першої половини XIX ст. // Записки історичного факультету. — Вип. 11. — Одеса, 2001. — С. 250–253.

Ф. Ф. Стоянов

ВНУТРІШНЯ СЛУЖБА МАЛОРОСІЙСЬКИХ КІННИХ КОЗАЦЬКИХ ПОЛКІВ ПІСЛЯ ПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1830–1831 рр.

Участь українського козацтва Полтавської і Чернігівської губерній в приборканні Польського повстання 1830–1831 рр. і внутрішня служба після нього залишається питанням малодослідженим. Цьому прикладу використання російською владою військового потенціалу українського козацтва присвячено небагато наукових розвідок. М. Стороженко розглядав військову службу козаків в російській армії через призму еволюції правового і соціально-економічного положення козацтва в кінці XVIII — на початку XIX ст.¹ Перебігу військової служби Малоросійських козацьких полків в 1831 р. присвячені деякі роботи полтавського історика І. Павловського². В монографії В. Шандри дана оцінка діяльності генерал-губернатора М. Г. Рєпніна по економічному відродженню українського козацтва на початку 30-х рр. XIX ст.³ На жаль, вищезгадані праці містять лише уривчасті відомості про долю козацьких формувань після приборкання Польського повстання 1830–1831 рр. Можливість висвітлити ці питання надають фонди ЦДІАК (Ф. 1284).

Дана публікація присвячена розкриттю питань внутрішньої служби малоросійських козаків в 1831–1833 рр.

В розпалі боротьби російської влади з Польським національно-визвольним рухом початку 30-х рр. XIX ст. з козаків Полтавської і Чернігівської губерній почалося формування восьми кавалерійських полків. Малоросійському генерал-губернатору М. Г. Репніну наказувалося направити їх до Мінська у розпорядження головнокомандуючого Резервною армією генерала від інфантерії графа П. О. Толстого⁴.

Протягом вересня–жовтня 1831 р. вони несли службу у Віленській, Гродненській, Мінській та Білостокській губерніях. Козаки займалися знищенням залишків розгромлених загонів польських заколотників, конвоювали полонених і арештантів, брали участь в каральних експедиціях з метою збирання державних податків з місцевого населення.

По завершенню польського повстання розпочалося поетапне переформування Малоросійських кінних козацьких полків. В жовтні 1831 р. частину полків було вирішено звільнити зі служби. Чотири з восьми, а саме 3-й, 4-й, 5-й і 8-й, отримали наказ передислокуватися з Віленської, Гродненської, Мінської і Білостокської губерній на місце свого сформування до наступних вказівок військового командування. За збірні пункти слугували великі міста: Мінськ, Білосток, Вільно. На збір розміщених по містечках і селах козацьких команд, а також на приготування до відправлення потребувався деякий час, отож полки могли вирушити в похід лише після декількох тижнів з дня отримання наказу, тобто не раніше середини листопада⁵.

Під час переходів через білоруські губернії місцева адміністрація допомагала козацьким полкам всім необхідним, особливо транспортними засобами (підводами)⁶.

В канцелярії 5-го полку зберігся лист командира цього підрозділу підполковника Гайворонського до М. Г. Репніна, в якому він просить генерал-губернатора поклопотатися перед вищим військовим командуванням про нагородження його "відзнакою за військове достоїнство". Підполковник Гайворонський мав на увазі медаль на згадку про підкорення Варшави, яку було встановлено 31 грудня 1831 р. для нагородження солдатів і офіцерів російської армії⁷. Генерал-губернатор делікатно роз'яснив командирі полку, що отримувати подібну відзнаку мають право лише ті військові чини, що брали участь у бойових діях проти польських заколотників і перебували безпосередньо в межах Царства Польського⁸. Ця переписка ще раз свідчить про те, що козацькі підрозділи з України не відносилися до категорії безпосередніх учасників бойових дій. Малоросійські козацькі полки не перебували на території Польщі і не використовувалися у сутичках з головними силами повстанців. Їх внесок у приборкання Польського

повстання стосувався виконання ролі внутрішніх військ в Західних російських губерніях. Створюючи подібні контингенти, військово-командування вбачало їх ціль в запобіганні розвитку повстанського руху на територіях, які потенційно могли підтримати заколотників.

Після повернення 3-го, 4-го, 5-го і 8-го полків в Чернігівську і Полтавську губернії, козаки деякий час знаходилися в розпорядженні полкового начальства і квартирувалися в містах і селах згаданих губерній. На період грудня 1831 р. — січня 1832 р. припадає розвиток епідеміологічних захворювань (особливо гарячки) серед особового складу⁹. Для боротьби з хворобами до полків відряджалися працівники Полтавської лікарняної управи. Головними причинами збільшення випадків захворювань полтавські лікарі вважали погане харчування, антисанітарію в казармах, не своєчасна ізоляція хворих, небережність і безвідповідальне ставлення козаків до свого здоров'я¹⁰. Можливо саме погіршення санітарних умов та епідемії прискорили розформування козацьких частин.

19 січня 1832 р. імператор Микола II наказав звільнити дієві і резервні ескадрони 3-го, 4-го, 5-го і 8-го Малоросійських козацьких полків від служби. Всі нижні чини, штаб і обер-офіцери відпускалися по домівках, але при умові, що вони будуть готові у разі потреби знову поступити на військову службу. За словами генерал-губернатора М. Г. Репніна, цей тимчасовий розпуск по домівках є ознакою уваги і пошани з боку монарха до козаків і офіцерів за їх труд і готовність захищати Вітчизну¹¹.

Про наміри влади продовжити використовувати особовий склад полків у військовій службі в майбутньому, свідчить той факт, що офіцерам заборонялося виїздити за межі Полтавської і Чернігівської губерній без дозволу генерал-губернатора, а козаки ставали на особливий адміністративний облік у земських судах. Їм залишали військові мундири, які наказувалося берегти і не використовувати під час сільськогосподарських робіт¹².

В липні 1832 р. ще два Малоросійські полки (6-й і 7-й) за вказівкою Віленського тимчасового військового губернатора князя М. А. Долгорукого відправилися з Віленської і Мінської до Чернігівської губернії. Після деякого часу, що потрібен був на збори, козацькі полки у вересні вирушили в похід на батьківщину; 6-й з Мінська, а 7-й з Росії¹³.

Протягом першої половини 1832 р. командир 7-го полку підполковник Стоцький обіймав посаду начальника тимчасового поліцейського управління Російського повіту, що підтверджує тезу про те, що козацькі підрозділи використовувалися місцевою адміністрацією в якості додаткових поліцейських сил для підтримання стабільності

в Західних російських губерніях. Свої посадові повноваження напередодні передислокації підполковник Стоцький передав майору Бобову командиру 2-го полку, що залишався для продовження служби у Віленській губернії. Про високі ділові якості, професіоналізм і наполегливість Стоцького у виконання обов'язків начальника тимчасового поліцейського управління свідчать слова Віленського тимчасового військового губернатора князя М. А. Долгорукова: "я вважаю для себе за честь засвідчити особливу мою вдячність за труди, завзяття і повагу, які Ви проявили для зберігання спокою і законного порядку в Росієнському повіті... Про винагороду Ваших заслуг я обов'язково подам клопотання" ¹⁴.

Пости, що залишили козаки, займалися підрозділами гарнізонних військ або солдатами інвалідних команд ¹⁵. Навіть після того, як 6-й і 7-й полки отримали наказ покинути межі Мінської і Віленської губернії, земські суди продовжували використовувати козаків для участі в екзекуціях ¹⁶. Деяким командам доводилося наздоганяти свій полк на марші після того як вони затримувалися "на екзекуціях у несправних платників державних недоїмок" ¹⁷.

Після повернення в Чернігівську губернію козаків 6-го і 7-го полків не розпустили по домівках. Вони разом з козаками 3-го, 4-го, 5-го і 8-го полків, що донедавна знаходились у тимчасовій відпустці, були призвані знову на військову службу. Такого розвитку події набули внаслідок імператорського указу "Про обов'язки малоросійських козаків відносно військової служби та інших повинностей" від 25 червня 1832 р. ¹⁸.

Згідно з ним козаки Полтавської і Чернігівської губерній звільнялися від рекрутської повинності, але замість неї запроваджувався щорічний набір п'яти чоловік з кожної тисячі. Цими козаками поповнювалися виключно регулярні кавалерійські полки. Строк служби встановлювався 15 років. Призов на військову службу мав проводитися раз на рік з 15 січня по 15 лютого. Ті козаки, що вже зараховані до малоросійських козацьких полків, не чекаючи зимового призову, повинні були продовжувати службу у регулярних частинах на засадах даного указу. Офіцерам Малоросійських полків надавалось право продовжити службу в армійських полках ¹⁹.

Разом з цим, згідно указу імператора, за козаками довічно закріплювалися їх спадкові землі з правом продажу особам козацького походження. Підтверджувалось право на власне судочинство, а також можливість винокуріння та продажу горілчаних напоїв. У наказі генерал-губернатора від 17 жовтня 1832 р. повідомлялось козакам, що за їх оперативність і готовність служити престолу, імператор надає їм податкові пільги. Зокрема скасовувалася недоїмка, яка рахувалася за

малоросійським козацтвом при сплаті подушного, оброчного і подорожнього податків. Залишалося лише відшкодування земських повинностей. Оброчний податок з 8 крб. зменшувався до 4²⁰.

Такі заходи уряду дещо покращили соціально-економічне положення козацького населення Полтавської і Чернігівської губернії, але не цілковито відповідали його прагненням. Захисником станових інтересів козацтва виступив Малоросійський генерал-губернатор М. Г. Репнін, який прагнучи закріпити вже отримані фіскальні пільги, намагався довести столичним урядовцям недоцільність розформування козацьких полків і аргументувати вигідність створення на їх основі постійних козацьких контингентів в Україні. Він постійно нагадував уряду, що така обіцянка була дана козакам під час формування козацьких полків ще в 1812 р. Тоді їх господарство зазнало значних збитків, що призвело до зuboжіння козацького стану. М. Г. Репнін пропонував не лише повернути козакам попередній устій, а й зменшити податки до розмірів, які б дозволили розвивати їхнє господарство. Власний проект М. Г. Репніна про запровадження постійного козацького війська в Україні, з яким він виступав в Кабінеті міністрів 13 квітня 1832 р., не був підтриманий ні імператором, ні урядовцями²¹. Отже, козацькі полки, що приймали участь в приборканні польського повстання, чекало переформування, а їх особовий склад — продовження служби в регулярній кінноті.

В жовтні-листопаді 1832 р. переформування розпочалося. Частина козаків поступала за наказом військового міністра на службу в гвардійські кавалерійські частини строком на 15 років. Козаків до гвардії приймали після ретельного відбору: дотримувалися вимоги щодо зросту, який встановлювався не нижче двох аршин і дев'ять вершків (тобто 1,85 метра). Крім цього майбутні гвардійці повинні були мати приналежну зовнішність²².

На основі шести малоросійських полків створювалися два легкові полки для продовження служби на Кавказі. Ці полки, до яких М. Г. Репніну рекомендувалося зараховувати малоземельних і безземельних козаків, входили до складу Кавказького Лінійного козацького війська. Козаки, які не потрапили до гвардії або на Кавказ увійшли до складу регулярних гусарських, драгунських і уланських полків²³.

Не всі офіцери малоросійських полків згоджувалися продовжувати службу. Нагадаємо, що мова йде про відставних армійських офіцерів (частина яких досягла вже досить поважного віку) та колишніх державних службовців. Рішення про свою готовність або неготовність служити вони передавали шляхом подачі відповідної заяви до командира полку. "Хоч я і маю велике бажання продовжити службу,

але перебуваючи в ній безпорочно понад 15 років, я остаточно втра- тив здоров'я, і не можу в подальшому виконувати своїх обов'яз- ків" ²⁴. Подібний характер мали заяви значної кількості офіцерів. Се- ред причин, що стояли на заваді подальшій військовій службі зустрі- чаються: "повний розлад сімейних обставин", "згубний вплив численних ран на здоров'я", "розділ з братами родового маєтку" та ін. ²⁵. Особливо не приваблювала офіцерів перспектива служби на Кавказі. Однак були й такі, які заявляли про готовність відправитися до "гарячої точки" ²⁶. Деякі офіцери подавали клопотання про службу в інших кавалерійських і піхотних регулярних частинах, мотивуючи своє бажання родинними зв'язками з іншими офіцерами того чи ін- шого полку ²⁷. Об'єднаним командуванням всіх Малоросійських пол- ків (Штабом Малоросійського козацького війська) докладалося бага- то зусиль для того, щоб врахувати прохання кожного офіцера, щодо його служби.

Враховуючи те, що козаки призову 1831 р. після завершення Польської кампанії увійшли до регулярних збройних сил восени 1832 р., указом імператора було відмінено зимовий набір козаків на службу в 1833 р. ²⁸. Це, чергове, полегшення у відбуванні державних повинностей було ознакою вдячності і поваги монарха за готовність козаків захищати інтереси імперії. Повний (безпільговий) набір плану- валось провести в наступному 1834 р.

У листопаді 1832 р. реорганізація торкнулася двох останніх (1-го і 2-го) Малоросійських козацьких полків, які довше за інших продо- вжували служити як охоронці порядку та допоміжні підрозділи мит- ної варті у Віленській і Курляндській губерніях ²⁹. Згідно проекту, ук- валеного імператором Миколою I 14 вересня 1832 р., ці полки, як досвідчені в охороні кордону і боротьбі з контрабандистами, направ- лялися на укомплектування митної варті. Перш за все козаками посилювалися Скулянський та Ізмаїльський митні округи. В січні 1833 р. чотири ескадрони 2-го Малоросійського кінного козацького полку відправлялися з м. Ковно до Бессарабської губернії ³⁰. Козаки 1-го Малоросійського полку увійшли до складу Радзивілівського і Юрбургського митних округів. В бригади митної варті козаків зара- ховували на посади кінних об'їждчиків і піших стражників.

Згідно затвердженого імператором проекту до митної варті перехо- див особовий склад полків лише козацького походження. Дворянам, що служили офіцерами і унтер-офіцерам, не дозволялося продовжувати службу в митниці ³¹. У випадку, якщо унтер-офіцери дворянського походження наполягали на продовженні служби, керівництво митних округів всіляко відмовляло їх від цього, мотивуючи це тим, що митна служба не прирівнюється до військової, і на ній не діє правило отри-

вання офіцерського звання за чотири роки служби, навіть, для дворян³². Офіцерів — не дворян, після подачі відповідної заяви, без перешкод зараховували до митних бригад.

Вільних посад для офіцерів у митній службі майже не було, але через зміни в штаті, що відбулися у зв'язку з запровадженням карантинних рот, для здійснення зовнішнього пікетування державного кордону, в Скулянському і Ізмайльському митних округах з'являлась вакансія для 10 офіцерів з окладом 1200 карбованців на рік. Це були посади помічників командирів карантинних рот, які могли обійматися лише офіцерами вищої ланки, які до служби в малоросійських полках вже служили в армії і мали звання штаб-ротмістрів та штабс-капітанів.

В митних округах по західному і північному кордоні також з'являлось декілька вакансії для молодших офіцерів, їх зайняли представники нижчої і середньої ланки командного складу 1-го і 2-го Малоросійських полків. Представникам офіцерства, які не хотіли служити в митниці (включаючи дворян) доводилося або переводитися в інші полки, або просити відставки.

Щоб скоротити видатки через передачу малоросійських полків до відомства міністерства фінансів, у всіх митних округах Російської імперії було проведено скорочення загального асигнування на заробітну плату. В рамках цього заходу відбувся поділ митників на три категорії, що отримували різну зарплатню. Зменшення заробітної плати в першу чергу торкнулося українських козаків. Не маючи стажу, вони, як новоприбулі, автоматично зараховувалися до нижчої категорії працівників і отримували, відповідно, оклад по нижчому розряду (в Скулянському та Ізмайльському округах 12 крб. на місяць, а в Юрбурзькому і Радзивілівському — 18 крб.) Лише після кількарічної вислуги і відмінної служби козаки могли сподіватися на переведення до середньої категорії (з окладом 18 і 24 крб. відповідно), або вищої категорії (24 і 36 крб. відповідно).

Додатково на харчування козаки отримували в Юрбургському 10 крб., в Радзивілівському 8 крб., в Скулянському та Ізмайльському округах 6 крб. на місяць³³.

Таким чином, після участі Малоросійських кінних козацьких полків Полтавської і Чернігівської губерній у приборканні Польського повстання 1830–1831 рр. уряд юридично оформив для козацького стану зазначених губерній деякі податкові полегшення та пільги в дійсненні військової повинності. Частина полків (шість з восьми) зазнали переформування. На їх основі були створені два легко-кінні полки для продовження служби в Кавказькому Лінійному війську, а більша частина їх особового складу увійшла до регулярних армій-

ських і гвардійських кавалерійських частин. Два полки були розподілені між підрозділами митної варти і продовжили службу в Ізмайльському, Скулянському, Юрбурзькому та Радзивілівському митних округах. Розформуванням іррегулярного Малоросійського козацького війська було покладено кінець сподіванням козацького населення Полтавської і Чернігівської губерній на створення постійних козацьких формувань в Україні; українські козаки продовжили захищати інтереси імперії вже в складі інших козацьких і регулярних частин російської армії.

Примітки:

1. Стороженко Н. С. К истории малороссийских казаков в конце XVIII начале XIX века. — К., 1898. — 104 с.
2. Павловский И. Ф. К истории Малороссии во время генерал-губернаторства Н. Г. Репнина. — Полтава, 1905. — 112 с.; Павловский И. Ф. Малороссийские козацкие полки в борьбе с поляками в 1831 г. // Труды ПГУАК. — Полтава, 1910. — Вып. 7. — С. 108–116.
3. Шандра В. С. Малоросійське генерал-губернаторство. 1802–1856: функції, структура, архів. — К.: [Держ. Ком. Архівів України], 2001. — 356 с.
4. О сформировании из Малороссийских казаков 8-ми Кавалерийских полков, по приложенному Положению и Штату // Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗРИ). — Собрание 2. — М., 1833. — Т. VI. — Отд. 1. — № 4535. — С. 338–341.
5. Центральний державний історичний архів України в Києві (далі — ЦДІАК). — Ф. 1284. — Оп. 1. — № Од. зб. 260. — Арк. 34.
6. ЦДІАК. — Ф. 1284. — Оп. 1. — № Од. зб. 95. — Арк. 2., 33–33 зв., ЦДІАК. — Ф. 1284. — Оп. 1. — № Од. зб. 218. — Арк. 44.
7. Об установлении медали за воспоминание покорения Варшавы // ПСЗРИ. — Собрание 2. — М., 1833. — Т. VI. — Отд. 1. — № 5049. — С. 357–358.
8. ЦДІАК. — Ф. 1284. — Оп. 1. — № Од. зб. 177. — Арк. 46–46 зв.
9. Там само. — Арк. 14–14 зв.
10. Там само. — Арк. 38–38 зв.
11. Там само. — № Од. зб. 118. — Арк. 5–7.
12. Там само. — Арк. 5–7.
13. Там само. — № Од. зб. 218. — Арк. 1–1 зв.
14. Там само. — № Од. зб. 177. — Арк. 75–75 зв., 80.
15. Там само. — № Од. зб. 218. — Арк. 9, 38.
16. Там само. — Арк. 28, 62.
17. Там само. — Арк. 31–31 зв., 33–33 зв.
18. Об обязанностях малороссийских Козаков относительно военной службы и прочих повинностей // ПСЗРИ. — Собрание 2. — М., 1833. — Т. VII. — Отд. 1. — № 5458. — С. 398–401.
19. Там само.

30. Шандра В. С. Малоросійське генерал-губернаторство. 1802–1856: функції, структура, архів. — К.: [Держ. Ком. Архівів України]. — С. 131.
31. Там само. — С. 133.
32. ЦДІАК. — Ф. 1284. — Оп. 1. — № Од. зб. 251. — Арк. 19.
33. Шандра В. С. Малоросійське генерал-губернаторство. 1802–1856: функції, структура, архів. — К.: [Держ. Ком. Архівів України]. — С. 131.
34. ЦДІАК. — Ф. 1284. — Оп. 1. — № Од. зб. 251. — Арк. 59.
35. Там само. — Арк. 58, 77–80, 160–160 зв.
36. Там само. — Арк. 85, 86, 87, 88, 89, 90.
37. Там само. — № Од. зб. 177. — Арк. 91, 96.
38. Об отмене набора с Малороссийских Казаков в бедующем 1833 году // ПСЗРИ. — Собрание 2. — М., 1833. — Т. VII. — Отд. 1. — № 5730. — С. 821.
39. О передаче в Таможенное ведомство двух Малороссийских казачьих полков // ПСЗРИ. — Собрание 2. — М., 1834. — Т. VII. — № 5602. — С. 601–606; ЦДІАК. — Ф. 1284. — Оп. 1. — Спр. 86. — Арк. 34–35 зв.
40. ЦДІАК. — Ф. 1284. — Оп. 1. — № Од. зб. 95. — Арк. 2.; № Од. зб. 86. — Арк. 38–39.
41. Там само. — № Од. зб. 86. — Арк. 34–35 зв.
42. Там само. — № Од. зб. 95. — Арк. 4.
43. О передаче в Таможенное ведомство двух Малороссийских казачьих полков // ПСЗРИ. — Собрание 2. — М., 1834. — Т. VII. — № 5602. — С. 601–606.

Т. Г. Гончарук

"ОДЕСЬКО-КАВКАЗЬКИЙ ТРАНЗИТ" У 1820–1850-х рр.: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Функціонуванню транзитної торгівлі між Одесою та Закавказзям у першій половині XIX ст. приділялася певна увага у дореволюційній літературі (зокрема в працях А. О. Скальковського, Г. П. Неболсіна, Ю. А. Гагеймстера та ін.). Ґрунтовно цей транзитний шлях, як важливу ланку "західноєвропейського транзиту" через українські землі першої половини XIX ст. вивчав О. П. Оглоблін. Однак правовому аспекту функціонування зазначеного маршруту спеціальних розвідок у вітчизняній історіографії ще не присвячувалось.

Ще до виникнення "одесько-кавказького транзиту" функціонували транзитні шляхи, що зв'язували Одесу та митниці на західних кордонах імперії з Австрією, Прусією та Молдовою (у Радзивилові, Усти-лугі, Брест-Литовську, Гродно, Юрбурзі, Дубоссарах та Могилів-Подільському). Найуспішнішим з них виявився маршрут Лейпциг —

Броди — Радивилів — Одеса. Він мав загальноєвропейське значення за часів "Континентальної блокади" й досяг найбільших показників у 1808 р., коли ця галузь торгівлі отримала від уряду особливих привілеїв. Однак внаслідок дії заборонного указу від 24 березня 1810 р.¹ одеський транзит фактично занепав. Відродження зазначеного транзиту було безпосередньо пов'язано з проголошенням одеського порто-франко та нетривалим періодом політики "російського фритредерства", а його функціонування регламентувалося додатковим актом від 5 серпня 1818 р.² до російсько-австрійського трактату від 21 квітня 1815 р. та затвердженими царем 14 серпня 1818 р. положеннями "Про транзитний торг від Європейського кордону до Одеси" (указом від 11 вересня 1820 р. зазначені правила були поширені і на транзит товарів до Одеси з "Царства Польського"³). Вищезгадані правила визначили шляхи, якими мали прямувати товари від західних кордонів до Одеси та у зворотному напрямку, місця перевірки цих товарів, розміри транзитного мита (30 копійок сріблом з пуда товарів бруто), застав за товари тощо⁴.

Проте "одеський транзит" у 1820-х — 1830-х рр. прямував не тільки вже традиційним для часів "Континентальної блокади" маршрутом: Лейпциг — Броди — Радивилів — Одеса — Константинополь. З'явився новий шлях транзитних товарів — через Кавказ до Персії. Виникнення останнього зумовлювалося пільгами, що їх отримав "Закавказький край" у 1821 р.

8 жовтня 1821 р. іменним указом "головнокомандуючому" Грузією О. П. Єрмолову довіреній йому провінції, що надто терпіла "через нестачу капіталів та торговельних закладів", терміном на 10 років було "подаровано" низку пільг. Серед яких, зокрема, надання усім російських та іноземним підданам, які створили у краї торгові доми, прав купців першої гільдії без сплати відповідних податей, а також встановлення єдиного для всіх ввезених до Грузії іноземних товарів мита у розмірі 5% їхньої вартості⁵. В указі 8 жовтня 1821 р. жодного слова не було сказано про міжнародний транзит. Однак зазначений документ мав визначальне значення саме для цієї галузі торгівлі. Дозвіл привозити до Грузії іноземні вироби зі сплатою лише 5% вартості відкривав можливість доставляти туди транзитні товари з Центральної Європи через Одесу, що потім могли або продаватися на місці, або прямувати через Грузію до Персії. Цьому сприяло й облаштування єдиного на той час порту на грузинському узбережжі у Редут-Кале.

Отже, внаслідок низки заходів уряду імперії за часів нетривалого періоду "російського фритредерства" (в першу чергу указів від 14 серпня 1818 р. та 8 жовтня 1821 р.) склалася сприятлива ситуація

для розвитку нового маршруту міжнародного транзиту. Він зв'язав виробників у Німеччині зі споживачами у Персії шляхом: Лейпциг — Броди — Радзивилів — Одеса — Редут-Кале — Тифліс — персидський кордон. Отже, виникла нова галузь торгівлі, яка позитивно відбилася на загальних показниках товарообміну Одеси, Бродів й, особливо, Грузії.

Проте "російське фритредерство" тривало недовго. Наляканий приливом іноземних товарів та зміною не на користь Росії зовнішньоторговельного сальдо, уряд імперії вже від 1821 р. вдався до низки заходів, найкардинальнішим з яких був тариф 1822 р., що мав протекціоністський, "заборонний" характер. Первісно зазначені протекціоністські заходи не зачіпали прав закавказького транзиту (так, коли уряд у 1 червня 1821 р. намагався майже повністю скасувати одеське порто-франко міжнародний транзит мав зберегти усі свої привілеї)⁶. Однак з часом захисники промислових та фіскальних інтересів звернули увагу і на цю галузь товарообміну.

До таких захисників належав міністр фінансів імперії у 1823–1844 рр. Є. Ф. Канкріна, відомий своїми висловлюваннями супроти "епідемічних впливів мрій про вільну торгівлю"⁷ та привілеїв окремих регіонів. Канкрін вважав недоречним продовження терміну дії митних пільг Закавказзя й зокрема прав транзиту. Оponentами Канкріна виступали генерал-губернатор південних українських губерній М. С. Воронцов, його приятель "кавказький намісник" О. П. Єрмолов та тифліський губернатор М. М. Сипягін. Однак внаслідок інтриг, що їх здійснювали І. Ф. Паскевич та І. І. Дібіч у березні 1827 р. Єрмолов було усунуто від влади⁸, а Сипягін несподівано помер у 1828 р. Новий "кавказький намісник" І. Паскевич-Єриванський був прихильником політики митного протекціонізму (між іншим, за його пропозицією 3 січня 1831 р. було створено спеціальне "товарне депо" у Тифлісі для поширення у Закавказзі російських промислових виробів)⁹ та приятелем Канкріна. Зазначене призначення полегшило останньому підготувати скасування пільг Закавказзя. Щоправда, під час російсько-турецької війни (на прохання, що його подали тбіліські купці 7 травня 1828 р. царю у Єлісаветграді) 12 червня 1828 р. сенатським указом були затверджені "Правила для тимчасового сухопутного транзиту з Одеси до Тифлісу"¹⁰. Вони призвели до різкого підвищення обсягів транзиту, однак діяли лише на час війни.

3 червня 1831 р. царем були підписані "Положення про влаштування торговельних та митних справ у Закавказькому краї", які фактично скасовували усі головні пільги надані краю указом від 4 жовтня 1821 р. Певну роль у ліквідації митних привілеїв Закавказзя та одеського транзиту відіграли статі у "Коммерческой газете" її

редактора, співробітника Канкріна. Неболсіна, який вважав, що до 1831 р. "охоронна тарифна система не мала повного розвитку," бо "надання Закавказькому краю у 1821 р. пільгової торгівлі ...відкрило там вільний збут іноземним сукнам." ¹¹.

"Положення" 3 червня 1831 р. поширювали на митниці Закавказзя дію загального європейського тарифу Російської імперії. Для товарів, що прямували з Одеси до Редут-Кале було зроблене виключення — з них стягували ½ частину мита. Це стосувалося і товарів, що прямували через Одесу з Бродів. Рух транзитних товарів з Одеси регламентувався згідно зі спеціальними "Правилами про транзит, очистку та складування товарів у Закавказькому краї" доданими до положень (Зокрема, тюки з товарами в Одесі мали бути запечатані особливим "одеським закавказьким штемплем", запломбовані та ув'язані "з видачею на провезення до Редут-Куле від Одеської митниці ярликів, до яких прикріплюються за підписом члена й печаткою її докладного реєстру товарам записаних у ярлику, з визначенням міри та ваги та з засвідченням про сплату за них у Одесі закавказького мита," прямувати ¹²). Таким чином, Одесі трішки "підсолодили пілюлю", надавши їй ніби якихось надзвичайних прав. Що не забув відзначити і "Одесский вестник" ¹³.

Однак насправді зазначені виключення не могло врятувати "одесько-кавказького транзиту". Його обіги почали різко падати, маршрут транзиту перейшов на турецьку територію (до Трапезунду), куди переселилася з Грузії й певна кількість багатих купців. Гагеймстер вважав, що, таким чином, Росія втратила важливу галузь торгівлі, а Скальковський, звертаючи увагу на цілковитий занепад транзиту, коментував це так: "Взаємна торгівля двох ринків не могла припинитися водночас, адже потреби та вигоди від неї були обопільними. Що ж знищило її так зненацька та назавжди? Указ 3 червня 1831 р., що ліквідував усі права транзиту." ¹⁴. Перешкождали транзиту також і деякі митні заходи російського уряду на західному кордоні (наприклад сенатським указом від 30 грудня 1829 р., за поданням Канкріна, було заборонено застосовувати особисту за поруку замість майнових та грошових застав під час провезення транзитних товарів від західного кордону імперії до Одеси) ¹⁵.

Воронцов міг переконатися у згубних наслідках "Положень" 3 червня 1831 р. для торгівлі Закавказзя під час своєї подорожі Чорним морем на пароплаві "Петр Великий" у 1836 р. ("Приведення тутешньої торгівлі під загальні правила, скасування транзиту ...майже знищили колишні промисли та квітучий стан базару у Редут-Кале." — відзначав Воронцов у доповідній записці царю) ¹⁶. Після відставки та смерті Канкріна продовжувачем його політики став

Ф. П. Вронченко, що перебував на посаді міністра фінансів у 1844–1852 рр. Проте позитивний вплив на розвиток Закавказького транзиту мало призначення у 1844 р. головнокомандуючим російських військ на Кавказі та "Намісником кавказьким з необмеженими повноваженнями" М. С. Воронцова. Він після свого прибуття до Тифлісу (25 березня 1845 р.), ініціював низку законодавчих актів щодо покращення становища краю. Серед них, 14 грудня 1846 р. було підписано указ про "полегшення торгівлі Закавказького краю", яким, зокрема, встановлювався безмитний транзит "європейських товарів з Редут-Кале та Сухум-Кале до Персії через Тифліс та Нахичевань, і персидських товарів з Баку у Редут-Кале та Сухум-Кале". Звичайно, функціонування зазначеного транзиту було жорстко регламентовано причому транзит європейських товарів мав контролюватися особливо (транспорти з товарами рухалися спеціальною дорогою через Тбілісі, Єреван та Нахичевань, з державним конвоєм, мали перевірятися у Редут-Кале, Тбілісі та на Гюлістанській митниці тощо)¹⁷. Внаслідок дії зазначеного указу транзитні товари з іноземних портів отримали перевагу перед тими, що прибували з Одеси (адже на останні продовжувало поширюватися "Положення" від 3 червня 1831 р.). Тому логічним продовженням дій Воронцова було підписання 29 травня 1847 р. за його поданням "Правил для відправлення з Одеси до Закавказького краю товарів неочищених митом", якими одеський та закавказький транзит були знов поєднані. Зазначені правила стосувалися як тих товарів, що прибували до Одеси транзитом з Бродів, або з інших пунктів на західному сухопутному кордоні імперії, так і тих, що привозилися до одеського порто-франко з-за кордону морем¹⁸. Таким чином, зберігалися дві конкуруючі між собою гілки транзиту: Дейнциг — Броди — Радзивилів — Одеса — Редут-Кале — Персія, а також: Одеса — Редут-Кале — Персія. Завдяки Воронцову Одеса отримала низку інших привілеїв щодо торгівлі у портах Закавказзя (наприклад, дозвіл безмитного привезення з Одеси до Редут-Кале "харчових припасів та предметів військового одягу для військ, розташованих на східному березі Чорного моря", який 29 травня 1846 р. "продовжено на майбутнє до закінчення терміну, призначеного для існування Одеського порто-франко."¹⁹). Однак зазначені зміни законодавства не могли кардинально покращити стан транзиту, бо, по-перше, транзитний маршрут вже перейшов до турецьких теренів, по-друге, сприятливими були лише правові умови для транзиту товарів з Одеси до Персії, а не для їх споживання у Закавказзі.

Слід згадати й те, що внаслідок дій австрійського уряду та сприяння з боку російського економіста та дипломата, відомого фритрелера Л. В. Тенгоборського були повернуті певні привілеї транзиту

Броди — Одеса (право застосовувати особисту запоруку замість застав за товари, тощо). Зазначені полегшення транзиту знайшли відбиток у статтях російсько-австрійського торговельного трактату від 28 червня (10 липня) 1847 р.²⁰ та у сенатському указі від 29 січня 1848 р. "Про додаткові правила щодо транзитної торгівлі з Бродів до Одеси та про збільшення прав Радзивилівської митниці"²¹. Припинення дії "одесько-кавказького" транзиту у першій половині XIX ст. було пов'язано зі скасуванням прав одеського порто-франко ("транзит знижає після р. 1857 у зв'язку зі знесенням одеського-порто-франко", — писав Оглоблин)²².

Таким чином, у 1821–1857 рр. правові умови функціонування "одесько-кавказького транзиту" суттєво змінювалися принаймні двічі. У 1831 р., коли дію транзиту було фактично унеможливлено, а також у 1847–1848 рр., коли правові умови для транзиту стали більш сприятливими й могли спонукати до його відродження.

Примітки:

1. Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗРИ). — Собр. 1. — Т. 31. — № 24.565. — С. 592.
2. ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 35. — № 27.453. — С. 413–415.
3. ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 37. — № 28.418. — С. 444, 445.
4. ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 35. — № 27.479. — С. 449–454.
5. ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 37. — № 28.771. — С. 871, 872.
6. Там само. — № 28.633. — С. 716, 717.
7. Б-ов И. Н. Граф Е. Ф. Канкрин и его двадцатилетнее управление русскими финансами // Русский вестник. — 1895. — Т. 239. — № 8. — С. 236.
8. Андреев В. Ермолов и Паскевич // Русский архив. — 1873. — Т. 2. — С. 1575, 1578, 1579; Похвиснев М. Н. Алексей Петрович Ермолов (по поводу помещенных в "Русской старине" материалов "Ермолов, Дибич и Паскевич") // Русская старина. — 1872. — Т. 4. — С. 484–486.
9. ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 6. — Отд. 1. — № 4.238. — С. 4, 5.
10. ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 3. — №. 2093. — С. 621, 622.
11. Небольсин Г. Статистическое обозрение внешней торговли России. — СПб., 1850. — С. 375.
12. ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 6. — Отд. 1. — № 4622. — С. 443, 444.
13. Внутренние известия. Одесса, 19-го Сентября // Одесский вестник. — 1831. — 19 сентября
14. Nahemeister I. Memoire sur le commerce der ports de la Nouvelle-Roussie, de la Moldavie et de la Valachie. — Odessa, 1835. — P. 176; Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы. — СПб., 1865. — С. 93.
15. ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 4. — № 3392. — С. 965.
16. Зиссерман А. Воронцовский "Перипл" Черного моря // Русский архив. — 1894. — Т. 2. — № 6. — С. 225, 226.

17. ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 21. — Отд. 2. — № 20699. — С. 642–646.
18. ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 22. — Отд. 1. — № 21.275. — С. 503, 504.
19. ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 21. — Отд. 1. — № 20.064. — С. 568, 569.
20. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами, по поручению Министерства иностранных дел составил Ф. Мартенс. — СПб., 1878. — Т. 4. — Ч. 1. — С. 576–580.
21. ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 23. — № 21.948. — С. 85–87.
22. Оглоблін О. Нариси з історії капіталізму на Україні. — Х., 1931. — С. 65.

В. В. Грибовський

"КОЗАЦЬКІ" ФОРМУВАННЯ НОГАЙЦІВ НА ПОЧАТКУ ХІХ ст.

Ногайські козацькі формування або військо проіснували недовго (липень 1801 — листопад 1804) і було скасоване ще перед тим, як закінчилося його формування. Його типологічна сутність до цього часу не вивчена, так само залишається поза з'ясуванням зміст етно-політичних та соціально-економічних перетворень у ногайському суспільстві, оселеного російським урядом біля річки Молочної у 1790 р.

Формально є всі підстави для визначення політико-правового статусу молочанських ногайців у проміжок 1801–1804 рр. як козацького війська: був розпорядчий акт, що наказував "обратить в казачье состояние нагайцев, обитавших в Таврической области на Молочных Водах", існувало іррегулярне озброєне утворення, призначення, комплектування та забезпечення якого у принципі не відрізнялося від інших козацьких військ, санкціонованих імперським законодавством. Поняття козацького війська в Російській імперії поширювалося не лише на прикордонні спільноти східно-слов'янського походження, в яких козацтво як явище виникло історично¹. Тривала і тісна взаємодія Росії з іншорідним довкіллям (у більшості — тюркомовним світом, так званими "інородцями"), завоювання і включення до складу Російської держави суспільств з відмінними формами соціально-політичної організації примушували до випрацювання певних перехідних, адаптивних форм їхнього підпорядкування. Жорстка модель централізації Російської держави не залишала місця для регіонального авто-

номізму². То ж і статус козацького війська, наданий "інородцям", звичайно складав проміжну стадію між відносною незалежністю спільноти (або невпорядкованими союзницькими відносинами з Росією) та повним її підпорядкуванням та інкорпорацією до імперської системи.

Отже, з огляду на те, що назву козацьких військ отримували також і башкири, астраханські ногайці (юртівські татари), ногайбаки (хрещені ногайці), автохтонне населення Західного Сибіру та Забайкалля, тобто великі групи тюркомовних народів утворювали осібі іррегулярні формування або входили до складу інших козацьких військ, випадок з молочанськими ногайцями не є унікальним. Однак зазначимо, що запропонований нами термін "ногайське козацьке військо" не використовувався в офіційній документації часу його існування, де більше застосовувалося поняття "два п'ятисотенних ногайських конних полка". Тому й написання терміну пропонується з прописної літери.

Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. більша частина причорноморських ногайців (Буджацька, Єдисанська, Єдичкульська, Джембуйлуцька орди) пристала до союзу з Росією та в кількості 80 тис. сімей (кибиток) була поселена на правому березі Кубані, під контролем пристава з резиденцією в Єйському укріпленні³. Спроби царату запровадити на Кубані режим прямого колоніального управління та переселити до р. Урал спричинили хвилю повстань і зумовили хаотичну міграцію ногайців на лівобережжя Кубані, що належало Туреччині. На 1783 р. під контролем Росії на Кубані залишилося близько 3 тис. ногайських родин. Хаотичні міграції ногайців вздовж російсько-турецького порубіжжя дестабілізували ситуацію на кордоні, що створювало серйозну перешкоду для подальших завоювань Росії. То ж наприкінці XVIII ст. російський уряд почав шукати інші форми підпорядкування ногайців, що передбачали збереження автономії внутрішнього управління та традиційного ладу. У 1790 р., під час чергової російсько-турецької війни, 3 тис. ногайських сімей були виведені з Північно-Західного Кавказу та поселені в українському Приазов'ї, біля річки Молочної.

Наявні джерела не дозволяють докладно з'ясувати обставини переведення ногайців з Прикубання до р. Молочної, а також висвітлити питання про те як саме їхньому начальнику Баязет-бію вдалося стати на чолі ногайських орд. Здається, сам Баязет-бій не був зацікавлений у ясності документів і вдався до навмисної фальсифікації. У підвідомчій йому експедиції ногайських орд (канцелярії) "производство дел... чинилось без всякого основания и уверительно от произвола в ней находящихся". Як зазначив О. Сергеев, досліджуючи матеріали

експедиції, за перші 15 років її існування залишилися лише "випадково вцілілі документи"⁴. Тому для реконструкції процесу переселення до р. Молочної слід відштовхуватися від версії Баязет-бія, сформульованої під час розгляду проекту створення ногайського козацького війська у 1801 р.

За цією версією, під час повстання ногайців у 1783 р. Баязет-бій був єдиним ногайським мурзою, який залишився вірним Росії. Він відмовився від втечі за кордон і всіляко заохочував ногайців повертатися до російського підданства. Зібравши 900 сімей (казанів), він був змушений рятуватися від бунтівників і йти під захист Війська Донського. Коли ж через рік усі бунтівники "с того места разбежались по разным местам, возимел я, — писав Баязет-бій, — с ними при мне имеющимися ногайцами около речки Ей кочеванье, и разбежались слыша о моем спокойном там кочевании, начали некоторые побегать являться ко мне, которых я в число находящихся при мне принимал"⁵. Потерпаючи від набігів черкесів, Баязет-бей буцім звернувся до астраханського губернатора І. Салтикова з проханням відослати ногайців "от толь далее к России". Салтиков ніби наказав виділити ногайцям землю для кочування поблизу р. Волги, але з невідомої причини цей наказ не був виконаний. "И я с оными ногайцами 1790 года по повелению ... Потемкина переведен на нынешнее наше пребывание", тобто на р. Молочну⁶.

Між зображеними подіями та часом їх фіксації пролягло майже 11 років, з їх "многия перемены", на які посилався Баязет-бій, готуючи проект створення ногайського козацького війська. У 1796 р. скінчилося правління Катерини II, розпочалося суперечливе царювання Павла I, що обірвалося переворотом 11 березня 1801 р. і декларуванням новим імператором Олександром I повернення до катерининської політики. Всі ці перетворення мали наслідком розпорошення документів столичних та губернських канцелярій, що дозволило версії Баязета лишитися без перевірки. Та й російський уряд улітку 1801 р. був зацікавлений прийняти цю версію та не чіплятися до її суперечливих моментів.

Перебуваючи під впливом урядової позиції, А. Скальковський, не критично сприйняв фальсифікат⁷, що, завдячуючи авторитету цього дослідника, перетворився на усталену історіографічну традицію. Тому й О. Сергєєв, докладно вивчивши документи ногайської експедиції, із зайвою обережністю припускав, що першим начальником молочанських ногайців був зовсім не Баязет-бій, а Халіл-ага⁸, який при цьому не співставлявся із зазначеним ще у подіях 1783 р. ногайським начальником Халіль-агою-ефенді⁹. Свідчення, необхідні для прямого ототожнення, подаються Корнісом, який, зі слів ногайців, су-

часників тих подій, записав, що попередником Баязет-бія ("бей Ясит-бей") був кримський татарин Каміл-ефенді. Саме він "с главною толопою роздробленною орды перебрався через реку Дон к Молочне, где вскоре и скончался". Вказано і місце його поховання — поблизу ногайського селища Кенегес¹⁰.

Прямі відомості про Халіл-агу-ефенді містять документи ногайської експедиції. 24 грудня 1790 р. Потьомкін наказав Халіл-агі з підвідомчими йому ногайцями Єдисанської та Джембуйлуцької орд "взять пребывание от крепости Петровской к Молочным Водам". Ногайці різних орд, що прибували з-за Кубані того ж року, також доручалися його відомству. На той час Халіл-ага вже був надвірним радником. При ордах перебував канцелярист Іван Штукаръов, якому пожалувано чин прапорщика і наказано залишатися під командою Халіла-аги¹¹. У відомстві Халіла-аги створювалася експедиція на зразок єйської в складі 6 словесних суддів та кількох канцеляристів¹². Однак, на відміну від умов перебування на Кубані, молочанські ногайці не були підконтрольні російському приставу. Більшість функцій останнього перебрав на себе головний начальник ногайських орд — кримський татарин Халіль-ага-ефенді, що вказує на більш м'який режим підпорядкування ногайців, порівняно з тим, що був у Прикубанні.

Обставини смерті Халіль-аги невідомі. Ймовірно, між ним та Баязет-бієм були ворожі відносини ще з часу перебування на Кубані. Вперше ім'я єдисанського Баязет-мурзи, вказується восени 1782 р., коли він зі своїми братами Кудекетом та Солтаном відігнав з аулів Джембуйлуцької орди Кашадур і Шекле 15 табунів коней та намагався втекти за Кубань. Для їх переслідування Халіль-ага відрядив загін з 200 ногайців на чолі з Нурадин-мурзою¹³. Комплексний аналіз джерел часу формування ногайського козацького війська дозволяє дійти висновку, що Баязет-бій (Баязет-бій Султан Мурат-беїв) став начальником ногайських орд близько 1791 р.

За даними О Варнеке, Баязет-бей був "сыном простого мурзы, пашего мирской лошадиный табун"¹⁴. Можливо це запевнення походить від нерозуміння того, що слово "чабан" мало лайливе значення у кочівницької аристократії і його могли застосувати для образливого приниження особи з високим соціальним статусом. Так, побічна гілка кримських Гіреїв звалася Чобан-Гіреям. Хоча, справді, серед підвладних Баязет-бею мурз були "родом превосходнее" ніж він¹⁵, котрі мали всі підстави ображатися на нього і ляти його. Отже, слід зупинитися на думці, що Баязет-бій походив із ногайських мурз не нижче середнього штибу знатності, оскільки мав багато знатних родичів серед різних локальних груп ногайців, зокрема й тих, що

викликали в Бесарабії. Сам факт урядового призначення Баязета начальником ногайських орд вказує на наявність певних його заслуг перед царатом.

За версією Баязет-бія, на початку січня 1793 р. його викликали до Петербургу для "представления Е. И. В." ¹⁶, але, будучи в столиці, він через хворобу не потрапив на прийом імператриці та залишився "без получения желаемой было мною ногайцам привилегии уехал, только с обнадешиванием от князя Зубова что все просимое мною для ногайцев доставлено мне будет чрез таврического губернатора". У 1794 р. Катерині викликав Баязет-бея в Акмечеть (Сімферополь) і, зібравши представників від кримських татар, оголосив царський указ про закріплення Баязет-бія "полным начальником" над ногайцями, "и притом без всякого документа... словесно утверждал меня... и потому я на начальство документа... по сие время не имеют", — писав Баязет-бія у червні 1801 р. ¹⁷.

У проектах Катерини II передбачалося, що всі кочовики мають стати осілими і корисними (з точки зору фіскальної політики) населенням імперії, залишивши "згубну звичку до кочівницької непостійності" ¹⁸. З часом ця позиція стала більш обережною, а перехід ногайців до осілості вже визначалося здійснити "не иначе, как по добровольному их желанию, убеждая примером кротости и справедливости, наравне с прочими подданными нашими", "дабы они... могли со временем... сделаться из кочевого неподвижными поселянами" ¹⁹. Те, що Катерина II розуміла всю складність трансформації традиційного ладу кочових народів, виразно зображено Л.-Ф. Сегюром ²⁰. Існувала також практична перешкода для негайного осадження кочовиків на землю, пов'язана з браком будівельних матеріалів у степових губерніях та необхідністю великих державних асигнувань: "Воля покойной... императрицы была, дабы чрез время соделать сии народы из кочевых поселенными", однак "обращение сих народов из кочевых поселенными... сопряжено с немалыми затруднением, сколь потому, что от самого начала бытия их всегда существовали они кочевыми, а не меньше и по великой отдаленности от лесных мест, и что на всякую необходимости к селениям леса получают весьма трудно" ²¹.

Приазовські ногайці початково перебували на пільговому становищі, подібному до іноземних колоністів. Але на відміну від них статус ногайців не мав чіткого юридичного визначення. Вони не входили до відомства колоністської адміністрації та формально вважалися державними селянами ²². Уряд не втручався до традиційного життя ногайців, не порушував звичаїв і традицій та не силував одразу відмовлятися від усталеного способу господарювання. Тим самим створювалися умови для заохочення переселення в межі імперії тих ногайців,

які лишалися в турецьких володіннях та інших "незручних" місцях. Це також відповідало завданням урядової колонізації Півдня України. Місце розташування ногайців у приазовських степах визначалося з того міркування, щоб звести до мінімуму можливість їхнього повернення до турецьких територій. Шлях на Кубань з р. Молочної їм перекривали Військо Донське та Чорноморське козацьке військо. Ще менш досяжним був шлях до турецького Буджака через Херсонську губернію. Зокрема херсонський військовий губернатор Розенберг у 1804 р. зазначив: "они, ежели бы вздумали все свои заведения оставить здесь и возвратиться за Кубань, долженствуя проходить черноморскою землею (тобто чорноморського козацтва, — В. Г.), встретят на всяком шагу в намерении своем препятствие, и никак в том успеть не могут"²³. Ногайці могли виїхати за кордон лише приватним чином, отримавши відповідний паспорт і попередньо розпродавши своє майно спекулянтам за безцінь²⁴.

Для виокремлення пасовиськ ногайців з казенних фондів Таврійської області виділялося 285 тис. дес. "зручної" та 67776 дес. "незручної" землі. Цю площу визначено з розрахунку, що вона буде достатньою для розміщення наступних вихідців з турецьких територій²⁵. На думку таврійського губернатора Д. Мертваго, оптимальна щільність населення для ногайців мала складати 15 десятин на одну особу²⁶. Межі ногайських кочовищ тягнулися від гирла р. Берди, вздовж азовського побережжя до Молочного лиману, звідти простягалися до верхів'я р. Токмак²⁷. Указом Павла I від 5 березня 1799 р. частина цієї землі в 10069 дес. (1279 сажнів "зручної" і 1350 дес. "незручної") пожалувана генералу Денисову, а ногайцям, як компенсацію, виділено порожні казенні землі між річками Єланчиком та Келтечею, що призначалися для французьких колоністів.

Протягом 1790–1801 рр. ногайці охоче мігрували до р. Молочної. На 1790 р. тут зосередилося до 3 тис. сімей ("казанів"). У 1791 р. Баязет-бій надіслав за Кубань свого сина Кокшу-бія для запрошення ногайців "к совместному кочеванию". Кокша-бій привів з собою 700 ногайських сімей. Ще 1500 сімей додалося у 1793 р., з числа полонених під час здобуття російськими військами турецької фортеці Анапи у 1793 р. Проте більшу частину їх було поселено в Криму і розподілено між поміщиками²⁸. Зокрема, у В. С. Попова до 1814 р. перебувало 1503 чол. покріпачених ногайців, котрі мешкали у Сімферопольському та Феодосійському повітах. Наступна група ногайців прикочувала до р. Молочної з Кизлярського степу у 1795 р. в кількості до 1 тисячі сімей, належних до Єдисанської та Джембуйлуцької орд²⁹. На січень 1794 р. чисельність населення в приазовських ордах складала 5062 осіб чоловічої статі і 4828 жіночої. До того ж, кіль-

ість духовенства становила 135 чол. ст. і 128 жін. ст.³⁰. На 1799 р. чисельність ногайців збільшилася до 7889 осіб чол. ст., а на червень 1801 р. зазначено 3600 сімей, крім мурз та духовенства, усіх же ногайців чол. статі — 7883 особи³¹. Слід також зазначити, що ногайське населення біля р. Молочної збільшувалося не лише за рахунок санкціонованих урядом міграцій. Багато покріпачених ногайців тікало з Криму від своїх поміщиків до р. Молочної, сподіваючись на те, що родичі допоможуть викупити їх з панської неволі³².

Ліквідація Таврійської області у 1799 р. ускладнила питання визначення юридичного статусу ногайців. Їх зарахували до податного населення, на кшталт казенних поселян і вже не розглядали як категорію, прирівняну до іноземних колоністів. Як казенним поселянам, ногайцям поставлено вимогу: "дабы никто не мог выбыть из оклада и удалиться от законных повинностей непозволенным образом"³³. Тоді також виникло питання відповідності становища окремих промарків ногайського суспільства загальноімперському законодавству, зокрема тих кочовиків, що були особисто залежні від Баязет-бія. Під час ревізії 1795 р. він спробував записати в кріпаки 774 осіб чол. ст. та 597 жін. ст., адже, як виправдовувався Баязет-бій, вони — "живущие еще у предков его вроде подданных называемые негоры и нагайцы, по... магомтанским правам добровольно пожелали остаться с ним как и за предками его в подданстве"³⁴. Втім 17 липня 1796 р. таврійська казенна палата заборонила переводити їх на становище кріпаків, за виключенням ногайських ясирів та тих, що були взяті в полон при штурмі Анапи у 1791 р., і постановила "негорів і ногайців" "яко казне принадлежащих показать казенными". Баязет-бію під загрозою штрафу заборонено примушувати їх до відробітків, "по их правам следуемых". Але вже через три роки перекопський нижній земський суд вимагає від Баязет-бія виплати за 1797 і 1798 рр. 1197 руб. недоїмок за його 774 кріпаки. Тоді Баязет-бій відмовився від претензій перевести цю частину ногайців на становище своїх кріпаків, щоб уникнути виплати недоїмки, виправдовуючись при цьому, що їх вже переведено до казенного відомства і вони відбувають казенні та громадські повинності³⁵.

Зрештою 15 жовтня 1800 р. у відповідь на подання новоросійської казенної палати Сенат постановив, щоб з усіх народів, які користувалися 10-річними пільгами, стягувати податки та накладати повинності так само, як і з казенних поселян. Ногайців об'єднали в одну групу з кримськими татарами, які раніше утримували військові дивізіони, казенними поселянами колишнього грецького війська і так званими киргизами (казахами), що проживали в Таврійській області. Усіх їх наказано "обложить узаконенными податями и поземель-

ним окладом наряду с таковыми же казенными поселянами, не исключая и от натуральной поставки рекрут". 4 грудня за наказом Сенату ногайців зараховано до казенних поселян і наказано встановити відповідні податки, а 19 квітня 1801 р. обкладено поземельним (75 коп.), подушним (56 коп.), оброчним (1 крб.) податками, накладними по 2 коп. з ревізської душі"³⁶. За ногайцями остаточно закріплено статус казенних поселян указом Павла I від 10 грудня 1800 р.

Переведення на становище казенних поселян і запровадження прямого оподаткування істотно змінило становище ногайців і скасувало стан їхньої фактичної автономії. Всі 44 ногайських аули розподілялися між волосними правліннями: Шинбадайським, Тююшковським та Месітським. У кожному аулі були сотники та по два десятицьких. Волосне правління складалося з волосного голови та писаря. Баязет-бію, разом з словесними суддями з числа ногайських мурз та почесними стариками, залишалася тільки функція вирішення внутрішніх суперечок між ногайцями. Йому заборонялося накладати штрафи без відома нижнього земського суду, стягувати штрафи до 5 руб. визначено прерогативою тільки волосних правлінь. Ногайський начальник став підзвітним маріупольському справнику та маріупольському нижньому земському суду³⁷. Однак скоро виявилось, що нова адміністрація була неспроможна ефективно управляти кочовиками. Волосні чиновники скаржилися: "весною ногайцы в степь покочуют, а голова и писарь должны оставаться не при чем"³⁸. Дія волосних правлінь тривала лише з кінця осені до початку весни, коли ногайці перебували у своїх зимівниках. Таким чином, запровадження волосних правлінь не забезпечило ані прямого колоніального управління ногайцями, ані фактичної автономії ногайських орд. Урядові доводилося знову шукати нові форми підпорядкування приазовських ногайців.

Питання створення Ногайського козацького війська було поставлено під час підготовки перевodu частини ногайців з турецької Бесарабії на р. Молочну. На кінець XVIII ст. там зосередилося до 10 тис. сімей з тих же Єдисанської, Джембуїлуцької та Єдичкульської орд, які мали тісні родинні зв'язки з приазовськими ногайцями, включаючи й самого Баязет-бія. Гостюючи у своїх родичів у Буджаку, він переконав їх до перейти до російського підданства й оселитися на Молочних Водах³⁹. Занепокоєні розмахом повстання в турецьких володіннях Пасвант Оглу та Мегмет Гірей Султана, бесарабські ногайці на початку 1801 р. стали настійливо прохати надання російського підданства. Вони звернулися до Баязет-бія, щоб він виявив у цьому сприяння. Баязет-бій повідомив про це військовому губернатору І. І. Міхельсону, обіцяючи вивести з Бесарабії "одних хорошово

и надежново поведенія земледельцы", а 25 лютого 1801 р. Павло І наказав Міхельсону через Баязет-бія негайно розпочати переговори з Бессарабськими ногайцями. На той час Баязет-бію вже вдалося переконати закубанських ногайців у кількості до 100 кибиток прийняти російське підданство, проти чого не заперечував анапський паша⁴⁰. Розглядаючи ногайське питання, Павло І виявив намір переглянути стан управління приазовськими ордами. Баязет-бій вже сподівався потрапити на аудієнцію до царя, однак переворот 11 березня 1801 р. перекреслив ці сподівання⁴¹. Тоді Баязет-бій без дозволу губернатора самовільно виїхав до Петербургу, в надії потрапити на прийом нового імператора Олександра І. Вже 14 червня він подав на урядовий розгляд проект створення ногайського козацького війська⁴².

Надання статусу козацького війська ставило справу підпорядкування ногайців на якісно інший рівень, вперше визначаючи юридичний статус приазовських ногайців, з чітко означеними обов'язками та привілеями, а також з гарантіями для традиційних форм внутрішнього управління, господарства та соціального життя. Дія волосних правління та оподаткування скасовувалися. Прикметно, що вищі державні урядовці Росії підтримали проект Баязет-бія, розглядаючи його як повернення до катериненської політики стосовно ногайців. 12 квітня 1801 р. віце-канцлер О. Куракін писав генерал-прокурору О. Беклешову, що переведення ногайців в один оклад з казенними поселенцями здійснено "вопреки прежде пожалованным им прав и привелегий", чим вони "приведены в такое огорчение, что от того оказывают даже затруднение и для самого перевода из Бессарабии... единоплеменных их семейств ногайских"⁴³. Баязет-бій користувався помітним сприянням з боку російського генералітету та вищих урядовців. Його версія про обставини переселення ногайців з Прикубання до р. Молочної без перевірки була включена до багатьох офіційних документів⁴⁴. Вірогідно, певну роль відіграв рекомендаційний лист колишнього командувача Кавказької лінії І. В. Гудовича, який так поручився за Баязет-бія: "он человек честного поведения и во время бывшей у нас с турками войны показал совершенную свою России преданность"⁴⁵. Отже, Баязет-бій дійсно мав певні заслуги перед царством. Хоча вірогідно, що набагато більше усіх рекомендацій йому прислужилося мистецтво дачі хабарів, в чому так пристрасно звинувачував його у своїх мемуарах Б. Д. Мертваго. Зважимо також на те, що лист Гудовича був адресований на ім'я "Дмитрия Прокофьевича", вірогідно Д. П. Трощинського, вплив якого у перші часи правління Олександра І був досить високим і це, звісно, могло суттєво прискорити розгляд проекту створення ногайського козацького війська першою особою імперії.

Баязет-бій запевнив уряд у тому, що ногайці, здавна перебуваючи під владою його предків, зазвичай здійснювали "службу на верховых лошадях и считались воинским народом", а тому в пропонуваному ним проєкті йшлося про продовження такого роду служби. Основний зміст документу полягав у наступному:

— оскільки ногайці, не маючи привілеїв іноземних колоністів, були обкладені податками та рекрутським набором, про які їхні прадіди ніколи не знали, бажають вони замість того здійснювати військову службу, "к каковой они природни имеют свою охоту". Для цього пропонувалося сформувати підрозділ в "тысячу конных человек", забезпечених власними кіньми, одягом та усім "козацким оружием". Військова старшина має призначатися з числа ногайських мурз "по достоинству старшинства". У військовий час провіант та фураж постачаються російським урядом, а в мирний час ногайські козаки перебувають на власному забезпеченні;

— ногайці зобов'язуються утримувати на своїй території власним коштом поштові станції "всегда и во всей исправности";

— уряд дозволяв вільний перехід ногайців із-за кордону та гарантував, що в разі бажання вони можуть селитися біля р. Молочної;

— для зростання скотарства ногайців, що становило "по их обычаям всю их экономию и иждевение" та для розміщення прибулих за кордону уряд зобов'язується виділяти нові землі, за умови, "чтобы в средине их земель ничего более кроме их владений не было";

— ногайська експедиція зі своїм штатом зберігала свій устрій, "то есть чтобы она Експедиция с начальством имела свое между ими полное управление, и все их дела разбирая, ведала сама земскую полицию, и состояла бы под апелляциею губернского правления" ⁴⁶.

Олександр I схвалив усі пункти поданого проєкту, за виключенням пункту 4, щодо території: "отделив от них все прочие владения, выделить им достаточное количество для размножения скотоводства земли" ⁴⁷. Іменним царським указом від 16 липня 1801 р. молочанські ногайці оголошені козаками новоствореного козацького війська. Баязет-бія нагороджено чином колезького радника і рекомендовано таврійському губернатору Міхельсону "в особенное благоволение". Губернатор також отримав наказ "чтоб кочующие ногайцы в полной мере пользовались всемиловитейше дарованными им означенными высочайшим указом преимуществами, и чтоб со стороны земской полиции не было на них возлагаемо никаких поборов и повинностей, кроме означенных в помянутом указе" ⁴⁸. Таким чином, Баязет-бій визнавався не просто начальником ногайських орд, а офіційним главою ногайського козацького війська і єдиним посередником між молочанськими ногайцями та урядом.

Визначалося, що характер військової служби новоствореного війська, його комплектування та забезпечення буде здійснюватися за зразком Війська Донського. У грудні 1801 р. Баязет-бій звітував, що ногайцями вже сформовано, забезпечено кіньми і "обыкновенным одеянием без военных на то зборов" підрозділ в одну тисячу чоловік. Контроль над військовими приготуваннями ногайців покладался на військового губернатора І. І. Міхельсона. По закінченню комплектування ногайські козаки повинні бути готовими виступити в похід за бажанням його наказом. У мирний же час ногайські козаки мали жити як звичайні мешканці, виконуючи призначені повинності та займаючись традиційним господарством⁴⁹.

На початку осені 1802 р. Міхельсон запропонував Олександрю І утворити з 1 тис. ногайських козаків два п'ятисотенні полки. Кожний полк повинен був складатися з 5 сотень, у кожній сотні за штатом призначалися по одному полковому осавулу, сотнику і хорунжому. Сотню становили 100 рядових козаків, з яких полковий командир, з огляду на здібності кандидатів до військової служби, призначав п'ятидесятників та урядників. На чолі полку стояв полковий командир штаб-офіцерського рангу, при ньому перебували полковий квартирмейстер та полковий писар. Сотенними командирами призначалися мурзи, котрі виявили бажання служити в ногайському війську. Посаду полкових командирів займали ті, хто мав військові здібності та досвід. Під час походу полковим командирам та полковим чинам виплачувалося жалування, в той час як нижні чини лише отримували провіант і фураж. Обмундирування, коні та все озброєння офіцерів та нижніх чинів мало бути їхнім власним⁵¹. Царська конфірмація поданого губернатором проекту відбулася 5 жовтня 1802 р., з пожалуванням двом ногайським кінним полкам 10 сотенних знамен⁵¹.

Принципи комплектування, забезпечення та структура кінних полків не становили для ногайців несподіваної новини. Військо нового зразка, створення якого ініціював колишній кримський хан Шагин-Гірей (1777–1783), фактично відтворювало внутрішню будову російських іррегулярних військових формувань, разом із запровадженням російської уніформи, розподілу на тисячі, сотні й десятки, на чолі з тисяцькими, сотниками й десятниками. Більшу частину такого війська в 1778 р. Шагин-Гірей набирив з ногайців, кількість яких не перевищувала 1 тис. чол.⁵².

Однак із проблемою забезпечення стандартизованою вогнепальною зброєю та її використання ногайці зіткнулися вперше. На озброєння та одяг перших 200 чоловік Баязет-бій почав збирати по 40 крб. від кожної ногайської сім'ї, що в цілому становило 8 тис. крб. На інших 800 козаків збирали тільки на озброєння — по 20 крб., що

в сумі склало 16 тис. крб. На чотирьох козаків купували одного коня, всього ж було придбано для загальновійськових потреб 800 коней⁵³. Замовлення зброї здійснювалося не у Війська Донського, як це передбачали інструкції, а в тульського майстра Андрія Вешнікова, з яким 20 лютого 1803 року Баязет-бій уклав контракт. Вешніков зобов'язався протягом двох місяців виготовити 1000 рушниць і шабель, 800 пік, 500 пар пістолів. Зброя, як записано в контракті, замовлялася "самой лучшей работы, с пробами внутренними и наружными, по данным образцам, то есть прибавить в ружье длины вершок"⁵⁴. Проте через привласнення грошей Баязет-бієм та інші його зловживання, ногайці були забезпечені зброєю не кращого гатунку, ціною у 2–3 рази нижче, ніж показано у контракті і в 5–6 разів менше проти суми, зібраної з ногайців.

Набір козаків здійснювався декілька разів. Спершу в козаки були записані заможні ногайці, яких невдовзі, зібравши з них гроші, Баязет-бій розпустив і на заміну набрав простих кочовиків⁵⁵. Зрештою, як з'ясували російські урядовці, до липня 1804 р. "и половинной части способных на службу еще не набрано", а також: "набрать тысячу человек не возможно". Під час інспектування, один з російських чиновників зазначив: "я не видел ни одного козака, кроме нескольких офицеров, коих поведения одобрить нельзя"⁵⁶. Здебільшого, всі заходи зі створення ногайського козацького війська звелися до збору коштів на зброю та обмундирування, закупівлі та видачі зброї, надання офіцерських чинів ногайським мурзам. На 1805 р. виявлено, що близько тисячі ногайських козаків були сповна забезпечені зброєю, однак ця зброя жодним чином не використовувалася і перебувала в зіпсованому стані⁵⁷.

Та все ж-таки Баязет-бій мав при собі загін з декількох сотень озброєних козаків, які виконували різні доручення ногайського начальника⁵⁸, будучи, за визначенням О. Варнеке "збройною силою, спираючись на яку він ставав фактично самовладним правителем ногайців"⁵⁹. Соціальну базу влади Баязет-бія, у більшості, склали мурзи Єдисанської орди, багато яких мали з ним родинні зв'язки. Служба в козацькому війську надавала можливість єдисанським мурзам закріпити свій привілейований статус та відкривала шлях до отримання чинів російського дворянства. Єдисанець Баязет-бій Султан Мурат-беїв мав своїм родичем полкового осавула Давлет-мурзу Мамбетова сина Мурат-беїва, який належав до мурз "бійського покоління" і за указом від 7 серпня 1801 р. отримав чин колезького регістратора⁶⁰. У лютому 1801 р. Давлет-мурза був відряджений з дорученням Баязет-бія до бессарабських ногайців⁶¹. Син Баязета, Кокша-бей ще у 1791 р. мав чин капітана та займався переводом окремих ногайських сімей

в Кубані до р. Молочної⁶². До бійського покоління належав полковий титул Смаїл-мурза Султан Мурат-беїв, котрий не мав дворянського титулу. Джиєнгіяз Ніязов та Мустафа Челібій Джієнальський отримали чини колезьких регістраторів та претендували на посади сотників⁶³. Особливою довірою Баязет-бія користувався титулярний радник Татаринцов, "сочинявший все бумаги" ймовірний автор Баязетової версії; він супроводжував свого начальника в усіх важливих випадках. У козацькому війську Татаринов сподівався зайняти посаду полкового командира⁶⁴. На решту військових посад претендувало ще 26 мурз, середній вік яких становив 25–40 років⁶⁵. Таким чином, за визначенням російського віце-губернатора Шостака, Баязет-бій спромігся згуртувати "приверженных ему и находящихся в том свою пользу". За думкою херсонського військового губернатора Розенберга, "Баязет-бей, желая удержаться при своей власти, конечно не упустил воспользоваться случаем в утверждении, по крайней мере, приверженных себе, чтоб оставались при козацком их состоянии"⁶⁶. Серед таких "приверженных" знаходимо юз-башів, котрі представляли владу Баязета в ногайських аулах, а також окремих стариків (аксакалів, старійшин), мулл та кадіїв.

Таким чином, серед прибічників Баязет-бія не було представників родової ногайської аристократії. Належність деяких мурз до так званого "бійського покоління" не слід розуміти як походження з старовинних ногайських родів, але як причетність до кола Баязетових родичів. Середній вік військової старшини ногайського козацького війська, що становив 25–40 років, також був серйозним викликом традиційній світоглядній системі ногайців, що трималася на шануванні старшинства в роді, а не особистісної амбітності. В описі "ногайської цивілізації" Дегурова (De Gouffroy) (1816) помічено, що на початку XIX ст. з'явилося чимало "заможних плебеїв", у той час як мурзи та духовенство зазнали зубожіння⁶⁷. Втім, ці "заможні плебеї" походили з середовища тих же самих мурз, можливо другорядних, але ж вони ніяк не уособлювали, як запевняв О. Варнеке, народження ногайської буржуазії⁶⁸.

Не дивлячись на всі нагороди, ранг колезького радника та чин полковника, пожалувані від російського уряду, Баязет-бій у повсякденному побуті поводив себе як звичайний східний правитель: завжди виходив у супроводі великого почту. Він не знав російської мови, під час офіційних зустрічей спілкувався через перекладача. Англійка Марія Гатрі, яка у 1795 р. проїжджала причорноморськими степами, залишила такі враження: "глава ногайців Beyazet-Beg, тобто князь (prince) Beyazet живе життям, подібним до своїх скіфських предків, головним чином вживаючи в їжу молоко та приготований з нього

кумис, що становить водночас їжу, вино і міцний напій (brandy) татар, м'ясо овець, одягається на простий манір кочовиків пустелі" ⁶⁹. Проте він з шиком зустрічає європейців, догоджаючи їхньому "європейському смаку" і висловлюючи захоплення європейською культурою. Спеціально для цього він тримав куховарів, котрі, як здавалося Баязет-бію, вміли готувати французькі страви. У 1803 р., перебуваючи у Москві, Баязет-бій взяв до себе на Молочні Води доньку померлого статського радника Алфера Франца Марфу Францеву, як він потім пояснював, "по ея согласию и с ведома начальства... единственно для устройства и заведения в доме... европейского порядка". Згодом виявилось, що вона стала дружиною Баязет-бія, залишила християнське сповідання та прийняла іслам. Для послуг дружині ногайський начальник придбав 4 кріпосні дівки, які також змінили релігію. Є відомості, що й інші християни, "оставя свои закон проживают как в доме его [Баязет-бея], ...так и в ауле Единохте, под татарскими наименованиями" ⁷⁰.

Незнання російської мови аніскільки не завадило Баязет-бію добре відчувати настрої вищої російської бюрократії, знаходити різноманітні способи впливу на рішення чиновників різних рівнів та отримувати з того максимальний зиск. Таврійський губернатор Д. Б. Мертваго коротко охарактеризував Баязет-бія так: "плут., всех начальников подарками, подлостями и всем чем можно улещавший" ⁷¹. Баязет-бій підтримував тісні стосунки з важливими чиновниками, зокрема з херсонським військовим губернатором Розенбергом. Зрозуміло, що вказані Мертваго якості Баязет-бія дуже прислужилися йому під час поїздок до Петербургу та Москви для отримання царських милостей.

Першою важливою зміною в кочовому побуті ногайців стала побудова стаціонарного селища — аула Єдинохта. У ньому розташовувався штат чиновників ногайської експедиції, у складі якої були письмоводитель, підканцелярист, ногайський писар, перекладач. При експедиції постійно перебували три представники від кожної орди. М. Гатрі вказувала, що Beyazet Beg "мешкав у невеличкому глиняному містечку... біля озера та річці Bolotchik" ⁷². Це озеро можна отождествлювати з Молочним лиманом. До аулу Єдинохта належало ще три аули, які кочували в різних місцях. Тут мешкали "негори і ногайці", особисто підвладні Баязет-бію ⁷³. Певне уявлення про походження цієї категорії населення ("негоры и ногайцы, живущие еще у предков в роде подданных") дає співставлення їх із аналогічними соціальними групами астраханських ногайців. Так, табунний голова Абдикерим Ішеев розповідав, що його батьку "от предков его родства мурз и табунных голов наследственно... достались дворовые люди, по древнему наименованию разумеются емеки, от колена людей разнои

рода, приобретенные в древние времена, когда еще предки... не быв во всероссийском подданстве, и по междуусобным браням в плен [попавшие], как то: лязгиры (лезгины), чеченцы и тому подобное" ⁷⁴. Вони залишалися кочовими, але перебували в особистій залежності мурз.

Вірогідно саме з населення цих трьох аулів (774 особи чол. ст.) було створено збройний загін Баязет-бія у кількості двох сотень, котрий забезпечував його охорону та чинив розправу над іншими погайцями. Збройні сили молочанських ногайців, напевно цим і обмежувалися.

Із заснуванням аулу Единохта частина ногайської знаті відмовилася від постійного кочування. Вона звикає до комфорту і розкоші, наслідує побуту повсякденного життя російського дворянства. Однак це були чи не єдині елементи "європейської культури", засвоєні кочівницькою аристократією, яка в типологічному плані залишалася традиційними східними деспотами. Статок привілейованих мурз забезпечувався за рахунок різних податків і поборів, котрі накладалися на простолюди. Прикметно, що податки не розподілялися рівномірно між усіма ордами, а найбільшою мірою накладалися на Єдичкульську орду. Єдичкульці заявили інспектору Нестроеву, що Баязет-бій щорічно брав від кожного господаря з врожаю хліба десяту частину, від сорока овечих отар — одну, зі стада великої рогатої худоби — від однієї до трьох, в залежності від кількості поголів'я, сороковий рубль від грошового прибутку. На свято курбан баїрама, коли ногайці ріжуть овець і віддають шкури мулам, Баязет-бій привласнив кошти на суму до 1500 руб., а з нагоди приїзду доньки ногайського начальника було зібрано на подарунок худоби на 1250 руб. ⁷⁵ Російські чиновники ставилися поборів Баязет-бія поблажливо, вважаючи що це угоджується із давніми ногайськими звичаями та законами. Однак під час урядового інспектування ногайці заявили, що на них ніколи не накладалося подібних поатків ⁷⁶. Крім того, кошти, що збиралися на утримання козацького війська, Баязет-бій використовував на власний розсуд, без усякого обліку та звіту.

Таким чином, під виглядом козацького війська Баязет-бій створював справжнє "ногайське князівство", основане на привілейованому становищі едісанських мурз, перебуванні під податковим тиском Джембуйлуцької орди і дискримінації Єдичкульської орди. Таке запровадження не мало аналогів в історії ногайців, а тому сприймалося ними (передусім едичкульськими мурзами) як претензія на узурпацію влади. Відтак, виступи проти Баязет-бія чинив не стільки простолюди, пригнічений, за Варнеке, "феодалним гнобленням", скільки самі ж мурзи, здебільшого родова знать Єдичкульської орди, намагаючись

усунути Баязет-бія від влади. Отже причину ногайських повстань слід бачити не в класових суперечностях (на загал ногайське суспільство ще зберігало відносну соціальну однорідність), а в суперечностях, що існували між ордами в цілому та між окремими групами ногайської знаті зокрема.

Загострення соціальних суперечностей відбувалося за умов, коли вже була знівельована політична традиція ногайців, порушена ієрархія родів, були відсутні представники княжої династії (головної лінії Едигейовичів), визнаної усім народом, як це було в середньоазійських ханствах, що увійшли до складу Росії. Історична ситуація на початку XIX ст. суттєво відрізнялася від часу розпаду Золотої Орди, коли темник Едигей, усунувши Чингізідів, спромігся заснувати ногайську державу та закріпити за своєю родиною статус княжої династії.

12 лютого 1797 р. Баязет-бій сповістив катеринославського губернатора М. М. Бердяєва про те, що ногайці Єдичкульської орди вийшли з-під його контролю. В свою чергу, Бердяєву поскаржилися єдичкульські мурзи "от имени всего Едичкульского общества" ⁷⁷, звинувативши свого начальника в стягненні незаконних податків на суму 45 тис. руб. Катеринославський губернатор доручив Мелітопольському повітовому суду розглянути цю справу. За судовим рішенням, Баязет був змушений дати єдичкульцям розписку про зобов'язання виплатити 6 тис. руб., але згодом цю розписку відібрав і від виплати відмовився. Коли справа набула загрозливого напрямку, губернатор зважився "прекратить силою своей должности все беспорядки и разстройства" ⁷⁸. Баязет-бія тоді було виправдано і визнано, що своє управління він чинив за "мусульманським законом", не знаючи російського. Ногайців, не задоволених таким рішенням "утихомирили" донські козаки ⁷⁹.

Наступний виступ єдичкульців відбувся у 1803 р., цього разу до них приєдналися джембуйлуковці. Очікуючи на приїзд губернатори Беклешова, Баязет-бій 17 серпня виїхав його назустріч і наказав юзбашам, щоб вони зібрали у ногайців коней. Це стало приводом для повстання. Повсталі кочовики, очолювані єдичкульським Карамурзою, побили посланців Баязет-бія та оточили його табір. 18 серпня Кара-мурза, за підтримки юзбашей Корали та Карамбета проголосив свою владу над ордами. З огляду на загрозливу ситуацію Беклешов надіслав команду донських козаків на придушення повстання. 20 серпня громади усіх трьох орд підписали письмове зобов'язання про замирення з Баязет-бієм та відмовилися від усіх претензій до нього. Передбачалося, якщо хтось порушить умови зобов'язання, "то таковой зловердник подвергает себя строгому по законам истязанию и удалению из... [ногайского] общества" ⁸⁰.

Невдоволені Баязет-бієм єдичкульські мурзи постійно писали на нього доноси, інколи з вигаданими звинуваченнями. У 1800 р. маріупольський справник Спартін, основуючись на таких повідомленнях, звинуватив ногайського начальника у підмовлянні ногайців до колективного переходу за кордон, на що Баязет-бій виправдовувався тим, що такий перехід фізично не можливий⁸¹. У 1803 р. губернський секретар О. Попов звинуватив Баязет-бея у листуванні з бендерським пансю. Зрештою в 1804 р. ще одну скаргу подав Бейтулла-Каді-Ефендіале (Бейтулла-кадій) про незаконні побори та податки, що наклалися Баязетом на ногайців⁸². До скарги Бейтулли-кадія був причетний і перекладач ногайської експедиції Кабул. Обоє скаржників Баязет-бей самочинно ув'язнив⁸³.

Навесні 1804 р. у черговий раз загострилися відносини Баязет-бія з єдичкульськими мурзами. Уряд почав детально інспектувати ногайські орди і виявив численні випадки шахраювання ногайського начальника, абсолютне небажання більшості ногайців бути на правах козацького війська (що було для них рівнозначним перебуванню під особистою владою Баязет-бія), занедбаний стан поштових станцій тощо. Вже в квітні 1804 р. царат переконався, що експеримент із впровадженням козацького війська втратив свою привабливість не лише у Баязетових підданців, але й серед закубанських ногайців, котрі почали відмовлятися від переселення в російські володіння. Це й стало останнім поштовхом для усунення Баязет-бія та скасування ногайського козацького війська як неефективної форми підпорядкування кочівницького колективу імперській системі.

1 квітня 1804 р. херсонський військовий губернатор Розенберг звернувся до Олександра І з висновком про те, що "наряд из нагайцов двух полков зависит единственно от произволу начальника их... Баязет Бея" і що, мовляв, ногайці мають "природную наклонность к хлебопашеству", "напротиву того нельзя ожидать по козачей их службе желаемых польз". При цьому він пропонував розмістити в ногайській експедиції російського чиновника, збільшити її склад та підпорядкувати її Таврійському губернському уряду"⁸⁴. Пропозиція Розенберга була затверджена у рескрипті Олександра І від 16 квітня 1804 р. Втім гостра суперечка між Розенбергом і таврійським губернатором Д. Мертваго, кожний з яких здійснював власне інспектування ногайських орд і пропонував різні проекти облаштування життя ногайців, затягнула справу зі скасуванням ногайського козацького війська до осені 1804 р.

У жовтні 1804 р. ногайці почали масово виїжджати до Туреччини, звідки безцінь розпродавши своє майно⁸⁵. Це стало приводом для того, щоб Розенберг викликав Баязет-бія його до Херсону, а на його місце 18 листопада призначив приставом полковника Тревогіна. 20 листо-

пада Тревогину дано наказ розпочати вилучення зброї у ногайців, яке тривало до травня 1805 р. Ногайці здавали зброю в зіпсованому стані: "некоторые pistols и ружья сломаны и ржавиною переедены"; грошова оцінка "козацкого орудия" становила вкрай мізерну суму⁸⁶. Офіційне скасування ногайських кінних полків відбулося 13 травня 1805 року⁸⁷.

Примітки:

1. Казачьи войска. Хроника. Оформление Н. Саутина. — [Б.м.]: Дорваль, 1992. — 480 с. Исаков Д. М. Астраханские татары: этнический состав, расселение и динамика численности в XVIII — начале XIX вв // Астраханские татары: Сб. ст. / Под ред. Д. М. Исакова. — Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова, 1992. — С. 5–33. Исаков Д. М. Этнодемографическое развитие нагайбаков до первой четверти XX века // Нагайбаки (комплексное исследование группы крещёных татар-казаков): Сб. ст. / Под ред. Д. М. Исакова — Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова, 1995. — С. 4–18. Муфтизаде Измаил. Очерк военной службы крымских татар с 1783 по 1789 год // ИТУАК. — Вып. 30. — Симферополь, 1899. — С. 1–24.
2. Когут Зенон. Російський централізм та українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. — К.: Основи, 1996. — С. 20–23, 259.
3. Кочекаев Б.-А. Б. Ногайско-русские отношения в XV–XVIII вв. — Алма-Ата: Наука, 1988. — С. 206–230.
4. Сергеев Ал[ександр]. Ногайцы на Молочных водах (1790–1832 г.). Исторический очерк // Известия Таврической ученой архивной комиссии. — Т. 48. — 1912. — С. 18.
5. Російський державний історичний архів (далі — РДІА). — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 916. 1804–1812 рр. — Арк. 49.
6. Там само.
7. Скальковский А. О ногайских колониях в Таврической губернии // Памятная книга Таврической губернии. — Вып. I. — Симферополь, 1867. — 378–379.
8. Сергеев Ал. Ногайцы на Молочных водах. — С. 15–16.
9. Кочекаев Б.-А. Б. Ногайско-русские отношения в XV–XVIII вв. — С. 223.
10. Корнис. Краткий обзор положения ногайских татар, водворенных в Мелитопольском уезде Таврической губернии // Телескоп, журнал современного просвещения, издаваемый Н. Надеждиным. — Ч. XXXIII. — М.: Тип. Н. Степанова, 1836. — С. 5.
11. Сергеев Ал. Ногайцы на Молочных водах. — С. 68.
12. Там само.
13. Кочекаев Б.-А. Б. Ногайско-русские отношения в XV–XVIII вв. — С. 223.
14. Варнеке О. Клясова боротьба серед ногайців на початку XIX ст. // Східний світ. — № 3 (12). — 1930. — Харків. — С. 159.
15. РДІА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 917. 1804–1807 рр. — Арк. 23.
16. РДІА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 916. 1804–1812 рр. — Арк. 50.

- 17 РДІА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 916. 1804–1812 рр. — Арк. 49 зв.
- 18 РДІА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 916. 1804–1812 рр. — Арк. 52 зв.
- 19 Скальковский А. О ногайских колониях в Таврической губернии. — С. 378.
- 20 Сегюр Л.-Ф. Записка о пребывании в России в царствование Екатерины II // Россия XVIII в. глазами иностранцев. — Л.: Лениздат, 1989. — С. 440.
- 21 РДІА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 916. 1804–1812 рр. — Арк. 52 зв.
- 22 Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. — М.: Наука, 1970. — С. 125.
- 23 РДІА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 913. 1803–1808 рр. — Арк. 13.
- 24 Корнис. Краткий обзор положения ногайских татар, водворенных в Мелитопольском уезде Таврической губернии. — С. 11.
- 25 РДІА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 916. 1804–1812 рр. — Арк. 60–61.
- 26 Державний архів Одеської області (далі: ДАОО). — Ф. 1. — Оп. 219. 1807 р. — 25-25 зв.
- 27 Корнис. Краткий обзор положения ногайских татар, водворенных в Мелитопольском уезде Таврической губернии. — С. 379.
- 28 РДІА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 916. 1804–1812 рр. — Арк. 49-49 зв., 122–160.
- 29 Державний архів в Автономній республіці Крим (далі: ДААРК). — Ф. 801. — Оп. 1. — Спр. 58. 1796 р. — Арк. 6.
- 30 Сергеев Ал. Ногайцы на Молочных водах. — С. 71.
- 31 РДІА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 916. 1804–1812 рр. — Арк. 53, 67–68.
- 32 ДААРК. — Ф. 799. — Оп. 3. Спр. 199. — Арк. 154–155.
- 33 РДІА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 916. 1804–1812 рр. — Арк. 69.
- 34 РДІА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 916. 1804–1812 рр. — Арк. 54.
- 35 РДІА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 916. 1804–1812 рр. — Арк. 54–59.
- 36 РДІА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 916. 1804–1812 рр. — Арк. 33–33 зв., 65–66.
- 37 РДІА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 917. 1804–1807 рр. — Арк. 19–20.
- 38 Сергеев Ал. Ногайцы на Молочных водах. — С. 19.
- 39 РДІА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 916. 1804–1812 рр. — Арк. 11, 46.
- 40 РДІА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 916. 1804–1812 рр. — Арк. 11–11 зв., 13–14.
- 41 РДІА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 916. 1804–1812 рр. — Арк. 17, 23–23 зв.
- 42 РДІА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 916. 1804–1812 рр. — Арк. 42 зв. — 45 зв.
- 43 РДІА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 916. 1804–1812 рр. — Арк. 21–21 зв.
- 44 РДІА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 916. 1804–1812 рр. — Арк. 22, 25, 42, 68–68 зв. та інші.
- 45 РДІА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 916. 1804–1812 рр. — Арк. 41–41 зв.
- 46 РДІА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 916. 1804–1812 рр. — Арк. 44–45.
- 47 РДІА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 916. 1804–1812 рр. — Арк. 67 зв–68.
- 48 РДІА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 916. 1804–1812 рр. — Арк. 70, 74–74 зв.
- 49 РДІА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 916. 1804–1812 рр. — Арк. 75–78.
- 50 Сергеев Ал. Ногайцы на Молочных водах. — С. 75, 77.
- 51 Казачьи войска. — С. 34.
- 52 Fisher Alan W. The Russian Annexation of the Crimea. 1772–1783. — Cambridge: at the University Press, 1970. — P. 87, 117.
- 53 РДІА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 917. 1804–1807 рр. — Арк. 20 зв.–24.
- 54 Сергеев Ал. Ногайцы на Молочных водах. — С. 84.

55. Варнеке О. Клясова боротьба серед ногайців на початку XIX ст. — С. 159
56. РДІА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 917. 1804–1807 pp. — Арк. 45–45 зв.
57. Сергеев Ал. Ногайцы на Молочных водах. — С. 85.
58. РДІА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 917. 1804–1807 pp. — Арк. 21.
59. Варнеке О. Клясова боротьба серед ногайців на початку XIX ст. — С. 159.
60. РДІА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 917. 1804–1807 pp. — Арк. 35. Сергеев Ал. Ногайцы на Молочных водах. — С. 77.
61. РДІА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 916. 1804–1812 pp. — Арк. 11.
62. РДІА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 916. 1804–1812 pp. — Арк. 49.
63. Сергеев Ал. Ногайцы на Молочных водах. — С. 77.
64. РДІА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 917. 1804–1807 pp. — Арк. 43 зв.
65. Сергеев Ал. Ногайцы на Молочных водах. — С. 77.
66. РДІА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 917. 1804–1807 pp. — Арк. 43–51 зв.
67. De Gouffroy. De la civilisation des Tatars Nogais dans le midi de la Russie europeene. — [Харків], 1816. — С. 38–39.
68. Варнеке О. До соціально-економічної історії таврійських ногайців // Східний світ. — № 3 (9). — 1929. — Харків. — С. 141.
69. Guthrie Maria. A tour, performed in the years 1795–1796, throw the Taurida, or Crimea... and all other countries on the North Shore of the Euxine, ceded to the Russia by the Peace of Kainargi and Jassy. — London: printed by Nichols and son, 1802. — P. 48.
70. РДІА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 917. 1804–1807 pp. — Арк. 35, 37.
71. Мертваго Д. Б. Записки. 1760–1824. — М.: муи. Грачѣва и Ко, 1867. — С. 190.
72. Guthrie Maria. A tour, performed in the years 1795–1796, throw the Taurida, or Crimea... — P. 48.
73. РДІА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 916. 1804–1812 pp. — Арк. 43 зв.
74. Викторин В. М. Социальная организация и обычное право ногайцев Нижнего Поволжья (XVIII — нач. XX вв.). Дис. к. и. н. — Л.: ЛГУ, 1985. — С. 82.
75. РДІА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 917. 1804–1807 pp. — Арк. 21–21 зв., 26 зв.
76. Сергеев Ал. Ногайцы на Молочных водах. — С. 27–28.
77. Там само. — С. 73–74.
78. Там само; РДІА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 916. 1804–1812 pp. — Арк. 20 зв.
79. Варнеке О. Клясова боротьба серед ногайців на початку XIX ст. — С. 160.
80. Там само. — С. 160–162.
81. Сергеев Ал. Ногайцы на Молочных водах. — С. 24.
82. Варнеке О. Клясова боротьба серед ногайців на початку XIX ст. — С. 160–162.
83. РДІА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 917. 1804–1807 pp. — Арк. 38 зв–39.
84. РДІА. — Ф. 383. — Оп. 29. — Спр. 917. 1804–1807 pp. — Арк. 1–1 зв.
85. Корнис. Краткий обзор положения ногайских татар, водворенных в Мелитопольском уезде Таврической губернии. — С. 24.
86. Сергеев Ал. Ногайцы на Молочных водах. — С. 82–83, 85.
87. Казачьи войска. — С. 34.

ВИСУНСЬК-БАТУРИНА: ТОПОНІМІКА СЕЛЯНСЬКО-КОЗАЦЬКОЇ СТОЛИЦІ

Топоніміка — наука, яка досліджує географічні назви. Вона має тісні зв'язки з історією, етнографією, фольклором, історичною географією. Топонімічні дослідження дають можливість не лише глибше пізнати історичну та етнографічну мозаїку краю, а в деякій мірі зрозуміти "душу" тієї землі, де проживали і проживають люди різних націй і народностей, яких зв'язала разом примхлива доля історії. Назви поселень — це не лише слова, з їх зовнішньою формою — набором певної кількості літер, а і внутрішня форма, дослідженням якої займається топоніміка. Саме внутрішня форма за словами О. Потебні "визначається специфікою народної мови, оскільки кожна мова має притаманний їй погляд на світ або неповторну перспективу бачення"¹.

Спробуємо дещо підняти завісу невідомого і "побачити", що "приховує" в собі назва села Висунськ і які зв'язки вона має з козацтвом. Сучасний Висунськ це велике село Березнегуватського району на Миколаївщині з населенням в 2500 чоловік, центр сільської Ради. Розташований на правому березі річки Висунь (притока Інгульця), за 5 км від райцентру².

В середині XVIII ст. (перша згадка — 1767 р.) гайдамаки й селяни — втікачі з північних губерній на березі невеликої, але повноводної річки Висунь в сточищі Дніпра³ заснували село, яке називали за найменуванням річки — Висунськ. В 1789 році в місті Батурині Чернігівської губернії, колишній гетьманській столиці, відбулося повстання козацької голоти. Воно було жорстоко придушено, а його учасники на чолі з Федором Британом виселені на південь — у Висунськ⁴. Переселення великої кількості мешканців Батурина зумовило появу паралельного найменування — Батурине⁵, яке з'являлося на картах 20–30-х рр.⁶ і збереглося до нашого часу.

Висунськ має фактично подвійну назву в якій концентрується географічний фактор — близькість річки Висунь і прихований (внутрішній смисл) — непокірна козацько-селянська вольниця (Батурин), що проявляється в критичні періоди історії.

В цьому плані певну цікавість викликає походження назви річки — "Висунь", яке до сьогодні остаточно не з'ясоване. З одного боку, будучи близькою до відомої річки Вись, ця назва могла утво-

ритися від неї за допомогою суфікса — "ун". З другого боку перші фіксації не забезпечують такого зв'язку, оскільки в них немає початкового "в". Исун, Исунь (1778, 1782) ⁷.

Існує думка про тюркське походження гідроніма Висунь з подальшою його слов'янізацією українським мовним середовищем, яка найвиразніше простежується на фонетичному рівні й виявляється в появі протетичного приголосного "В": Висунь — Исун ⁸. Дійсно, в історичному документі 1705 р. у назві відсутній не тільки початковий приголосний "в", а й пом'якшення кінцевого приголосного "н". Якщо зняти слов'янське нашарування, то одержимо форму Исун (Исунь), яка фіксується історичними джерелами. Однак існують підстави відносити гідронім "Висунь" до давніх булгаризмів. На думку І. Железняк, нижньонадніпрянський гідронім "Висунь" генетично пов'язаний з назвою київської протоки Іцунь (Хряповата Вицунь), яку на основі лінгвістичних та етнографічних даних дослідниця вважає хозарською за походженням ⁹. І. Железняк реконструювала назву "Visun" у значенні, близькому до "водопій, місце, де п'ють тварини" ¹⁰.

Вважаючи запропоновану етимологію гідроніма "Іцунь" достатньо обґрунтованою, ми не заперечуємо вірогідності його зв'язку з нижньонадніпрянською Висунню. Разом з тим, відсутність історичного варіанта з фонемою "ц" (можливо, він був просто втрачений в результаті свого давнього існування або гідрооснова зазнала змін під дією інших тюркських мов) дозволяє інтерпретувати гідронім "Висунь" як тюркізм, якщо й успадкований від хозарів, то такий, що набув у мовному оточенні інших тюркських народів нове семантичне наповнення основи. В назві Висунь (Исунь) привертає увагу елемент "су" в значенні "вода", "водойма" ¹¹.

Можна припустити, що ця назва є модифікованим тюркським словосполученням "iyisu (n)" — "добра вода". Саме ця гіпотеза підтверджується вживаними на Березнегуватщині назвами — річка Добра (притока Висуні), Нагартав — "річка добра" в перекладі з давньоєврейської ¹² (колишня єврейська колонія; тепер — частина Березнегуватого).

Оскільки р. Висунь (Исунь) не згадується на сторінках літописів, а зустрічається в історичних документах значно пізніших за часом, то можна припустити її зв'язок з монгольським u-sun "вода", сучасне монгольське "усан" означає також "вода", тобто хронологію виникнення даного гідроніма пов'язати з періодом ординської навали XIII ст. (якщо під слов'янським нашаруванням і тюркським або монгольським переосмисленням не приховується якась давніша субстратна форма) ¹³.

Висунськ вписав яскраву сторінку в історію України створенням у 1919 р. Висунської народної республіки. І слава про непокірну

селенську республіку була відома далеко за межами Миколаївщини. Столицю цієї "республіки" став саме Висунськ, а об'єдналися разом поселення, які знаходилися на берегах річки Висунь і користувалися її доброю водою, що в степовому краї символізує життя та прагнення до волі.

Так, волею долі склалося, що населення, яке несло в собі традиції повстання козацтва, поселилися на півдні і постійно боролися за селенську владу. Значні виступи селян відбулися проти поміщиків в 1903–1905 рр. Вони відзначалися організованістю і стійкістю. Активну участь у цих подіях брали вчителі П. Алейников і П. Поляков, які були арештовані значно пізніше — на початку 1906 року, за проведення революційної роботи серед селян¹⁴. В ніч на 28 листопада селянами була розгромлена економія землевласників Г. Карабана і К. Бредихіна¹⁵. У розпал масових повстань висунська біднота роззброїла поліцію, розігнала волосний суд і на їх місце обрала громадський комітет і народну міліцію. Більше ніж два тижні посад Висунськ був у руках повстанців. У січні 1906 року Висунськ захопили козаки 3-ї сотні 7-го Донського полку¹⁶. 5 активних учасників повстання було страчено¹⁷. Серед засуджених на каторгу був Ф. С. Юхименко — майбутній голова уряду Висунської народної республіки.

Ще один прояв гніву мав місце в 1918 р., коли Висунськ був захоплений австро-німецькими військами. Висунська бойова дружина перед окупацією села кайзерівцями влилася в комуністичний повстанський загін ім. Т. Г. Шевченка, який вів військові дії в районі Апостолове-Катеринослав. Німецько-австрійське командування тримало в селі посилений гарнізон. Незважаючи на це, опір окупантам серед жителів Висунська з кожним днем наростав¹⁸.

Виступ отамана Григор'єва з самого початку не отримав підтримки у висунчан¹⁹. Коли ж в червні 1919 р. бандити, які називали себе "григор'ївцями" з'явилася там і пограбувала єврейську колонію Добра, то їм дали рішучу відсіч. Висунчани в посаді роззброїли 260 бандитів²⁰, а баштанці разом з березнегуватцями розгромили залишки банди в районі станції Березнегувате²¹. Висунське повстання почалося в середині вересня, а вже 25 вересня (7 жовтня за новим стилем) була проголошена Висунська народна республіка²². Її уряд очолив есер-боротьбист Ф. Юхименко²³. Заступниками були боротьбист П. Тришевський та більшовик М. Луняка. Керівником ради оборони став більшовик М. С. Шевченко, а начальником кінноти — колишній прапорщик З. Мурлян²⁴. Висунська республіка включала більше 15 населених пунктів і займала територію 1,75 тис. квадратних кілометрів. Її військові сили налічували більше 3,5 тис. бійців, із них 1 тисяча — кіннотники.

Повстанці відбили ряд білогвардійських атак, самі проводили значні бойові операції. Висунчани оволоділи залізничною станцією Явкіне, де захопили білогвардійський поїзд, який віз зброю та спорядження для формування полку²⁵, розгромили під Мурахівкою загін Херсонського військового коменданта Салікова²⁶. У результаті Херсонського походу висунські повстанці під керівництвом Д. Загороднього захопили хутір Кобзаря, село Снігурівку, Чернобайвські хутори та розгромили інтендантську команду білогвардійців²⁷. Наступ на Херсон значних військових втрат білогвардійцям не завдав, але це була величезна моральна перемога селянства. У зведенні штабу Денікіна про Південь України писалося: "Селяни з презирством відносяться до Добровольчої армії і вважають, що вона недостатньо сильна, щоб підтримати свою владу."²⁸

19 листопада війська генерала Н.Склярова обложили Висунськ. Повстале село трималося дві доби. Вночі з 20 на 21 листопада уряд республіки, щоб зберегти військову силу, вирішив організовано відступити в бік Кривого Рогу²⁹. Про становище, що скалося на Миколаївщині, підпільна газета "Одеський комуніст" писала: "...оплот повстанців — Висунськ і Баштанка значно потерпіли. Але в головному — знищити живу революційну силу — слащовцям не вдалося."³⁰

Армія Висунської народної республіки на чолі з Ф. Юхименком пробивалася на Кривий Ріг. Біля мосту повстанці зіткнулися з Сімферопольським офіцерським полком, що наступав на Кривий Ріг. Бій завершився перемогою висунчан, які захопили місто³¹. В Кривому Розі до них приєдналися богоявленці та загін С. Горбаня. В ході перших переговорів виявилася різниця в політичних поглядах більшовика С. Горбаня та керівництва Висунської республіки. Проте віра в прихід Червоної армії об'єднала есерів та більшовиків. 25 листопада 1919 р. у Кривому Розі було створено об'єднаний Тимчасовий уряд Херсонського повіту. Головою уряду став лівий есер-борбист Ф. Юхименко, його заступником — І. Соболев, колишній завідувачий військово-мобілізаційним відділом Херсонського губпарткому КП(б)У. Народним комісаром оборони було обрано С. Горбаня.

19 грудня 1919 р. уряд направив 6-ту і 9-ту роти повстанців, основу яких складали висунці та великоолександрівці, на станцію Долгінцеве. Партизани повинні були захищати станцію, щоб не дати можливості денікінцям відрізати Кривий Ріг від Катеринослава. Бійці в Долгінцевому розташувалися на відпочинок, а вранці на них зненацька напав загін білокозаків з дивізії Склярова. Почався нерівний бій. Частина повстанців навіть не встигла дотягнутися до зброї. З ручних кулеметів відстрілювалися Г. Кедровський, колишній коман-

дир роти охорони, та Д.Загородній. Проте втримати станцію не вдалося. Більше сотні повстанців було взято в полон. Денікінці розстріляли 126 чоловік, із них 98 висунчан, 26 — великоолександрівців. Тяжко поранили А. Шульзі і З. Мурляну вдалося врятуватися³².

Село Висунськ мали нагородити орденом Червоного прапора. В фондах Херсонського держархіву навіть зберігся протокол Окрвиконкому від 30 січня 1928 р.³³ Проте нагородження так і не відбулося. Навпевне, боротьбистська ідеологія Висунської народної республіки, ідеї самостійної радянської України та прояв козацьких традицій виявилися "недостойними" високої більшовицької нагороди.

Проголошення Висунської республіки — не випадкове явище, а об'єктивний історичний процес. Корені його сягають ще в часи застосування Висунська де постійно зберігалися традиції предків-бунтарів.

Таким чином, подвійна назва "Висунськ-Батурина" репрезентує зовнішній і внутрішній стан даного поселення. "Висунськ" — показує його географічне положення, близькість до "доброї води" річки Висунь. "Батурина" — доводить існування на цій території волелюбних козацьких традицій, які яскраво себе виявили в період існування Висунської народної республіки. Тому причини різноманітних історичних подій треба шукати не лише в економічних, політичних та географічних факторах, а набагато глибше — в духовних основах, що закладені в топонімії краю.

Примітки:

1. Горський В. С. *Історія української філософії*. — К.: Наукова думка, 1997. — С. 175–176.
2. *Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область*. — К.: УРЕ АН УРСР, 1971. — С. 240.
3. *Енциклопедія Українознавства*. — Т. 1. — К.: Глобус, 1993. — С. 261.
4. Котляр Ю. Козаки на Березнегуватщині // *Народна трибуна*. — 1995. — 25 жовтня.
5. Сірош А. Хто прототипи героїв драми Ю. Яновського? // *Народна трибуна*. — 1979. — 7 серпня.
6. Матеріали Березнегуватського історико-краєзнавчого музею. — Інв. № 355.
7. Лобода В. В. Топонімія Дніпро-Бузького межиріччя. — К.: Вища школа, 1976. — С. 46.
8. Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках. — К., 1981. — С. 176.
9. Железняк І. М. З тюркської гідронімії Києва // *Мовознавство*. — 1985. — № 3. — С. 37.
10. Там само. — С. 37–39.

11. Карпенко О. П. Назви річок Нижньої Правобережної Наддніпрянщини. — К., 1989. — С. 117.
12. Шайкин И. М., Сидоренко А. Е. Лечебница в степи. (История Березнеговатской больницы). — К.-Березнеговатое, 1997. — С. 5.
13. Карпенко О. П. Вказ. праця. — С. 117.
14. Шляхом Леніна. — 1965. — 26 жовтня.
15. Революционная борьба на Херсонщине в 1905–1907 гг. — Херсон: Книжно-газ. изд-во, 1962. — С. 178.
16. Там само. — С. 248.
17. Сірош А. Хто прототипи героїв драми Ю. Яновського? // Народна трибуна. — 1979. — 7 серпня.
18. Скирда А. Казаки свободы: Нестор Махно, казак анархии и гражданская война в России 1917–1921. — М.: ИНИОН, 1989. — С. 127.
19. Херсонская правда. — 1919. — 7 июня.
20. Сірош А. Республіка повсталих. — Одеса: Маяк, 1969. — С. 14–15.
21. Народна трибуна. — 1987. — 3 січня.
22. Раппепорт Г. Висунська народна республіка // Всесвіт. — 1927. — № 45. — С. 13.
23. Супруненко М. І. Боротьба трудящих України проти денікінщини. — К.: Наукова думка, 1979. — С. 172.
24. Херсонское утро. — 1919. — 12 ноября.
25. Боротьба за владу Рад на Миколаївщині. — Миколаїв: Політвидав, 1959. — С. 186.
26. ДАОО. — Ф. П. 2. — Оп. 1. — Спр. 1198. — Арк. 21.
27. ДАМО. — Ф. Р. 1814. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 2–3.
28. ДАХО. — Ф. Р. 3264. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 83.
29. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. — С. 246.
30. Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной интервенции. — М.: Наука, 1966. — С. 306–307.
31. Матеріали Березнегуватського історичного музею. — Інв. № 570.
32. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. — С. 246.
33. ДАХО. — Ф. Р. 436. — Оп. 1. — Спр. 219. — Арк. 9.

"НОВИЙ СВІТ" США ТА КАНАДИ У СПРИЙНЯТТІ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Збереглось небагато свідоцтв про зв'язок українських земель з Сполученими Штатами в ХІХ ст. Джерела фіксують насамперед наявність економічних та культурних відносин. Разом з тим важливим залишається питання щодо рівня знань в Україні відносно США. Тому важливе значення мають літературні дані. Література була важливим джерелом для вивчення стану громадського настрою, ціннісних орієнтирів, якими жило українське суспільство. Через літературу можна з'ясувати ступінь наявності в суспільстві рівня знань про ту чи іншу країну. Саме літератори відображали свої враження про "Новий світ", так як лише їм, як найбільш активній частині суспільства, були доступні матеріали, в яких можна було знайти відомості про заокеанські країни.

Починаючи з кінця ХVІІІ ст. багато російських письменників, науковців опублікували ряд творів, перекладів, записок мореплавців та мандрівників. Наприклад, так як: Н. М. Кармазін в 1791 р. написав рецензію на книгу "Жизнь Вениамина Франклина, им самим описанная для сына его", яку помістив в "Московском журнале"; стаття російського посла в Вашингтоні П. І. Полетики "Состояние общества в Соединенных Американских Областях" була опублікована в "Литературной газете" в 1830 р.; в 1836 р. в журналі "Современник" вперше з'явилась стаття А. С. Пушкіна "Джон Теннер"; В. Г. Бєлінський опублікував статтю про переклад роману Дж. Ф. Купера "Слідопит" в журналі "Отечественные записки" в 1841 р. та інших¹. Ця література проходила через руки українських письменників. Деякі з них самі побували за океаном і склали власну думку, деякі слухали розповіді селян-емігрантів, що повернулись додому, інші читали твори американських письменників та спілкувались з мандрівниками, що подорожували по світу. Отже, в творах українських письменників другої половини ХІХ століття стали з'являтися свідоцтва зацікавленості суспільним життям українців у Новому світі.

Вперше, виразно започаткував цю тенденцію видатний український поет Тарас Григорович Шевченко, що чутливо сприймав настрої в Україні. З його творів видно, що він цікавився наукою, культурою та історією США, зокрема періодом за незалежність і технічними досяг-

неннями заокеанської країни. Так, в повісті "Прогулка с удовольствием и не без морали" головний герой ставив себе на місце американського політичного діяча. Він назвав вченого, винахідника блискавководу В. Франкліна — "великим Франкліном": "І я, як великий Франклін, задумався над цим нравственным відводом." ²

Поета цікавила і література США. В повісті "Художник" він згадував про роман американського письменника Вашингтона Ірвінга "Історія життя й мандрівок Христофора Колумба" ³. Ця книга була видана в Росії в 1836–1837рр. ⁴, тому даремно Т. Шевченко згадував про неї в своїй повісті.

Можна назвати чимало джерел, з яких Т. Г. Шевченко черпав інформацію про Новий світ і відображав все це у власних творах. В 1848 р. Олексій Іванович Бутаков готував Аральську експедицію і був назначений її начальником. Для роботи в експедиції потрібен був художник. До складу експедиції для замальовування краєвидів в степу і на берегах Аральського моря зачислили Т. Шевченка. О. І. Бутаков — відомий на той час військовий географ, моряк і мандрівник. В результаті кругосвітньої подорожі він написав "Записки русского офицера во время путешествия вокруг света в 1840, 1841 и 1842 годах" ⁵. Поет, познайомившись з О. І. Бутаковим досить близько, часто спілкувався з ним, слухаючи враження мореплавця про заокеанські країни.

Багато цікавого Т. Шевченку принесли гастролі англо-африканського трагіка, актора Айра Олдріджа, які розпочались в Петербурзі 10 листопада 1858 р. Тараса Григоровича настільки захопила гра негритянського актора, що він не пропустив ні одного спектаклю ⁶. Вдома у Ф. П. Толстого відбулося знайомство Шевченка з А. Олдріджом. Мистецтво А. Олдріджа глибоко хвилювало поета ⁷. Обидва митці всією душею прихилились один до одного, між ними встановилися найдружніші взаємини. А. Олдрідж полюбив українські народні пісні, а Т. Шевченко з задоволенням слухав пісні про тяжку долю негритянського народу.

Політичного життя США Т. Г. Шевченко торкався у вірші "Юродивий", де писав про Дж. Вашингтона і його праведні закони, порівнюючи американського президента з російським царем Миколою І:

"...Коли ми діждемось Вашингтона
З новим і праведним законом?
А діждемосья таки колись!" ⁸

Згадка про Дж. Вашингтона, звичайно, не свідчить про симпатії Т. Г. Шевченка до американського суспільного ладу. Поет вкладав в його ім'я емблематичний зміст. Цей історичний діяч був вождем революційних фермерських армій і стратегом переможної визвольної

вінни, тому Т. Г. Шевченко висловлював впевненість у неминучій перемозі революції на Україні і в Росії⁹.

І українські емігранти слухались поради "співця мужицької долі", браши з собою "Кобзар" і мандрували з ним у далеку невідому країну. Серед поезій Т. Шевченка вони знаходили рядки, в яких бачили відображення своєї власної долі¹⁰. Саме вони розходились з України трьома шляхами на чужину — до Америки, Канади та Бразилії. Про це свідчать рядки з вірша:

"Ой три шляхи широкії до купи зійшлися.
На чужину з України брати розійшлися.
Покинули стару матір, той жінку покинув,
А той сестру. А найменший — молоду дівчину."¹¹

Творчість Т. Г. Шевченка в американську та англійську літератури входить здебільшого паралельно. Першу спробу представити Т. Шевченка в англомовному світі зробив в 1868 р. А. О. Гончаренко, учасник революційно-демократичного руху другої пол. XIX ст. Першим твором, який був перекладений та надрукований в журналі "Вісник Аляски" стала поема "Кавказ"¹². Пізніше А. О. Гончаренко подав в оригіналі уривки послання "І мертвим, і живим...", уривок поезії "Думи мої, думи мої" і поеми "Кавказ"¹³. Це були перші публікації в оригіналі Шевченкових творів на американському континенті. З листа А. О. Гончаренка до М. Павличка відомо, що Т. Г. Шевченко сам прислав йому "Кобзаря" в Лондон в 1860 р.¹⁴.

Більш обізнаний з "Новим світом" був український письменник Г. А. Мачтет, який став активним учасником революційного, народницького руху семидесятих років XIX ст. на Україні і сам відвідав Америку в 1872 р. В той час він перебував в гуртку, який мав за мету організувати комуни в "вільній" Америці. В США Г. А. Мачтет пробув 2 роки¹⁵. Він розчарувався в американській свободі і своїх мріях. Власні враження письменник передає в творах, які написав у той період, а саме "Блудный сын", "Община Фрея", "Боевая ночь", "Нью-Йорк", "Черная неблагодарность", в статті "Республика плутовства" та багатьох інших.

Писати свої записки він розпочав ще в Америці, а коли повернувся на батьківщину, нарисив із північноамериканського життя надрукував в багатьох газетах і журналах. Побувавши в Нью-Йорку, Г. А. Мачтет передавав найкращі враження про красу цього міста в творі "Нью-Йорк": широкі вулиці, розкішні магазини, палаци, церкви, парки та інше. Жодна людина, відвідавши це місто, ніколи не забуде ні синьої води океану, ні прекрасних будівель, яким би могли поза-

здри́ти Пари́ж та Лондо́н; ні того кипучого, сильного життя, яке не має кінця краю на його вулицях ¹⁶. Та інша сторона міста є настільки жахливою, що вся ця краса та велич враз зникає — це перше місце в статистичній таблиці злочинів, які все збільшуються, і збільшуються, і існування такого небезпечного та шкідливого класу, як клас мазуриків офіційних, які не переслідуються законом і спекулюють на наївності темного, бідного люду. Це різні "професора магії", "вішуні", "гадалки", які запевняють довірливий народ в "чудесах свого мистецтва". Америку письменник називав "республікою шахрайства" і вважав, що туди йдуть всі ті, хто втомився від старого світу (Еурораміден), всі новатори, які вважали себе безсильними, щоб боротися з суспільним злом на його реальному ґрунті, йдуть в Америку, в якій пропало безслідно стільки свіжих сил, стільки благородних починань для створення тієї "республіки шахрайства" і того царства доларів ¹⁷.

Спостерігаючи за життям Фрея та його громади зсередини Г. А. Мачтет впевнився в ілюзорності ідеї перебудови суспільства через громаду. Він критикував основи "конституції" громади, теоретичні погляди Фрея. Фрея автор показує смішним вегетаріанцем, ідеалістом-утопістом, плутаником: "Людина, так сказати особистих симпатій, він підкорявся легко тому, до кого відчував потяг." ¹⁸.

В основі повісті "Черная неблагодарность" лежать реальні історичні події — боротьба індіюців за свою незалежність та збереження власних територій, з яких їх зганяли американські фермери. Письменник виступав проти нелюдського американського суспільства, ганебного впливу грошей, проти лицемірства демократії, на захист людей зневолених, людей високих моральних якостей. Г. А. Мачтет яскраво змалював картини життя американських обивателів, фінансових "геніїв", конгресменів, показав їх моральну нікчемність ¹⁹.

Тяжке положення туземців у Сполучених Штатах і боротьба індіюців за незалежність зображені в розповіді "Бойова ніч": "З весни ще вся прерія була на сторожі. Фермери то і діло, що готувалися до відбою, з дня на день очікували напад індіюців, які були роздратовані до краю самовільним захватом їх територій і іншим самоуправством з боку білих." ²⁰ Г. А. Мачтет гостро критикував конфлікти, які відбувалися на землях Північної Америки.

В "Блудному сині" письменник поділяв народницькі уявлення про інтелігенцію, як соціально незалежну групу, яка протистоїть буржуазії, але разом з тим показує її безсилля в вирішенні корінних питань народного життя. Герой повісті вчитель Андрій Загайний в пошуках шляхів єднання з народом блукав по містах та селах Росії, об'їхав Сполученні Штати, і нічого не зробивши, вернувся в рідне село, щоб

орати землю. А щодо заокеанського життя то: "Все пережите за цей час злилося для нього в одне загальне враження "каторги", і в ньому тонули всі окремі зустрічі, враження, епізоди, одне тільки пам'ятає він добре, що весь цей час йому приходилось страшенно важко — не морально, не духовно, а чисто фізично. Духовним життям він не жив." ²¹. Автор вірив, що в результаті організованої праці в тисячах центрів, де суспільні інтереси переважають, можливий вплив на ситуацію, яка склалася в масах.

Традицію пізнання заокеанського світу продовжив відомий драматург, літератор Іван Якович Франко. Світогляд І. Франка про "Новий світ" формувався в першу чергу під впливом еміграційного руху, життя українського селянства, перекладів, які робив сам на роботи американських письменників. Наприклад, перекладав твори Марка Твена і друкував їх на сторінках українських газет, а саме: "Діло", "Зоря". Оповідання М. Твена "Як-то я був секретарем у сенатора" було опубліковане в 1886 р. в газеті "Діло" ²².

Твори І. Я. Франка друкувались на сторінках українських газет в Канаді, переважно такі його революційно-заключні поезії, як "Вічний революціонер", "Каменярі", "Товаришам". Ці твори відіграли велику роль у збудженні свідомості українських робітників і фермерів, вони вчили їх не гнутися перед заокеанськими експлуататорами, боротися за кращу долю і волю ²³. Великий каменяр був їх близьким другом, їх другом-проповідником. Він, син коваля, багато писав про робітників і селян, про трудящих загалом ²⁴.

Англійські ліберальні інтелектуали в Канаді згодом зацікавилися українськими поселенцями і особливо їх літературою, і через деякий час почали з'являться переклади творів українських письменників. Постеса Флоренс Лайвсей, Александер Гантер і Персівал Канді перші переклали деякі твори І. Франка та інших українських літераторів ²⁵.

І. Франко очолював гурток студентської молоді, який брав жваву участь в пересилці до Росії нелегальної літератури, налагоджував зв'язки з російсько-українською політичною еміграцією ²⁶. В 1896 р. до Канади прибув особистий друг письменника Кирило Геник. Він листувався з І. Франком і перебував під його безпосереднім ідейним впливом. М. Геник поїхав туди з відома і за схвалення І. Франка ²⁷.

Іван Франко написав ряд статей про українську еміграцію, в тому числі і до Північної Америки. Він акцентував увагу на тому, що переселенська пропаганда на Західній Україні пов'язана зі спекуляцією селянською землею і, що еміграційний рух серед селянства полегшує агентам купівлю землі ²⁸. Письменник відмічав і позитивну сторону еміграції: "Еміграція до Пн. Америки, де її люди заробляли гроші і вертали з ними додому, значно піднесла заможність народу в тих

околицях Галичини." ²⁹. І. Франко не залишав без уваги й нестерпних умов у які потрапляли емігранти під час подорожі: "А проте, які ж нечувані перешкоди ставлено в дорозі тамошнім емігрантам. По дорогах переслідували їх жандарми, як диких звірів, на границях обдирали. Самі власті гнали тих бідних людей у руки ще несовістніших агентів та пограничних перемитників" ³⁰. Автор намагався пояснити втечу селян із Західної України, глибоко розкривав соціальні причини виїзду бідноти на чужі землі. Він не погоджувався з визначенням причин, які вказувала польська і українська преса, а саме: нужда матеріальне зубожіння сільського населення і моральна занедбаність. І. Франко називав свої: "Селянин у зв'язку з незліченними фактами щоденного життя втратив віру в себе, в свої сили і в свою людську гідність, віру в правову основу, на якій живемо і яка є підставою суспільного ладу." ³¹. Еміграцію вважав нормальним явищем і мотивував тим, що кожна людина повинна вибирати те, що вважає за потрібне ³². Зібрав обширний матеріал щодо статистики еміграції та подав звіт про діяльність VI департаменту крайового виділу від 1 листопада 1895 року до кінця жовтня 1896 року ³³. Статті пройняті щирим уболіванням над страдницькою долею емігрантів, гнівним осудом несправедливого суспільного ладу, що прирікав трудящих на злидні в своїй країні, гнав їх за примарним шастям на чужину. І. Франко викривав і пропагував американську свободу "райського життя" за океаном, де переселенці знаходили собі лише могилу.

У художній спадщині І. Франка на емігрантську тему значне місце займає цикл поезій "До Бразилії". В основу циклу лягли спостереження поета над життям селян-емігрантів, їх численні листи з Америки ³⁴.

Добре обізнаним зі становищем у "Новому світі" був Михайло Павлик. Його ім'я набуло широкої популярності серед прогресивних українців Канади. М. Павлик пильно стежив за розвитком культурного руху своїх земляків за океаном, вів з ними інтенсивну переписку і багато допомагав їм ³⁵. Про вішанування М. Павлика в Канаді написав Петро Кравчук в своїй статті "Павлик і канадські українці": "Взагалі вся прогресивна українська громадськість в Канаді високо шанувала і цінила заслуги І. Франка і М. Павлика, захоплювалась їх творами. В бібліотеках читалень часто можна було зустріти книги І. Франка "Захар Беркут", та публіцистичний твір М. Павлика "Про русько-українські читальні". Павлик активно листувався з Українською соціал-демократичною партією в Канаді, редакцією газети "Робочий народ" і окремими українськими іммігрантами. Ці зв'язки він підтримував майже до кінця свого життя. М. Павлик своєю творчістю, публіцистичною і громадською діяльністю допомагав у розвитку, зміцненні прогресивних ідей серед заокеанських українців." ³⁶.

Письменник в своїх творах описував важке становище галицького селянства, що змушене було емігрувати до Америки. М. Павлик викривав фальшиву версію австрійського уряду, що нібито еміграцію галицького селянства штучно викликали агенти еміграційних контор. Багатьма фактами він доводив, що єдиним агентом, який гнав селянина за моря, була безпросвітна нужда³⁷. В публіцистичних працях він широко відобразив такі реалії, як динаміка еміграційного впливу, ступінь охоплення еміграцією окремих повітів Галичини і Буковини, соціальний а також освітній склад емігрантів, напрямки еміграції та чисельне зіставлення між ними, рееміграція³⁸.

Не менше "Новим світом" був зацікавлений і склав про нього власну думку і Михайло Коцюбинський. В газеті "Буковина" він надрукував статтю, щодо виставки в Чикаго, на якій будуть представлені вироби подільських селянок. Вважав Америку великим світом, і представлення України на виставці є честю. В статті він писав: "Оце-то вироби подільських селянок й фігуруватимуть на виставі в Чикаго яко експонати пані Декар'єр. Ніхто з українців не піклувався об тім (принаймні я ніде не читав про се), щоб репрезентувати Україну на всесвітній виставі, перед цілим світом заявити, що і ми українці існуємо та маємо свою культуру. Та вже пані Декар'єр, спасибі їй, своїми експонатами натякне в Америці про бідолашну Україну. А якби не американська пані Е. Е. Ліньова, котра має під час вистави в Чикаго читати лекції про народну українську музику, то американці сміливо могли б подумати, що ми німі, як риби. Сумно!"³⁹. Вже в XIX ст. українська інтелігенція розуміла, що представлення України в Новому світі має величезне значення для всіх сфер життя країни.

В другій половині XIX ст. продовжувачем тенденції пізнання заокіанського світу стала відома поетеса Леся Українка, яка виявляла чималий інтерес до історії Сполучених Штатів. Багаторічні роздуми письменниці над проблемами свободи творчості й суспільного обов'язку митця знайшли втілення в її драматичній поемі "В пущі"⁴⁰. Власні умови праці, "скручені голови" багатьох творчих задумів, доля побратимів по перу, були перед очима, "коли писала свою драму про скульптора серед пуритан в диких пушах американських колоній", — так твердить сама письменниця⁴¹.

У 1895 р. Л. Українка за порадою свого дядька українського вченого і громадського діяча Михайла Петровича Драгоманова працювала над статтею про англійського поета, публіциста і державного діяча, послідовного пуританина Джона Мільтона, вивчала матеріали про його життя і творчість. В особистій бібліотеці поетеси зберігається праця Альфреда Штерна "Мільтон і його доба" (1877) з численними підкресленнями, особливо в тих місцях, де йдеться про ставлення

пуритан до мистецтва і про їхнє переселення з Англії до Північної Америки. Вивчаючи історію Англії епохи англійської буржуазної революції XVII ст. Л. Українка звернула увагу на постаті інших діячів цього періоду, зокрема англійського поета Георга Віттера та борця за свободу вірувань в Англії Роджера Вільямса, який 1631 р. емігрував до Північної Америки, де став священником в одній з пуританських колоній⁴². У фонді письменниці збереглися ряд матеріалів про Р. Вільямса: рукопис конспекту російською мовою твору Р. Вільямса "Криваві сторінки переслідувань віри", незакінчена стаття М. П. Драгоманова про Р. Вільямса, бібліографія і виписка М. П. Драгоманова до цієї статті тощо. Очевидно, в процесі роботи Л. Українки над статтею про Дж. Мільтона, яка залишилась незавершеною, і виник задум драматичної поеми "У пущі", а образ головного героя скульптора Річарда Айрона певною мірою постав на основі біографій та характерів Дж. Мільтона, Г. Віттера і Р. Вільямса⁴³.

В творі конфлікт відбувався між релігійною пуританською громадою і митцем. В громаді людина позбавлена найменшої свободи, де контролюються не лише вчинки, а й думки. Американська пуща гнітить і поступово вбиває в людині прекрасне. Та митець — це людина, яка не бажає коритися ніяким догмам і йде своїм власним шляхом. В Новий світ митець Річард Айрон прибув з наміром "гори перевернути", "серед нового краю розпалити одвічної краси нове багаття", але тут побачив і соціальні контрасти, з одного, і ажіотажа наживи, цинічний прагматизм, з другого боку.

"Сьогодні вперше
побачив я так близько злидні людські.
Я досі знав лиш бідність артистичну,
ощадність бачив, працю невсипущу,
та корчі голоду я ще не бачив,
не чув його спотвореного крику,
не чув, не бачив і не дбав!"⁴⁴

так про все це говорить головний герой. Впродовж усього твору послідовно розкривається зміст метафори в пущі — як пущі духовної.

Можна по різному трактувати зміст твору, та цим Л. Українка ламає традицію, що встановилася в літературі і буржуазній науці. Відповідно до цієї традиції протестанти пуритани, які переселялися в Новий світ, змальовуються борцями проти церковної влади в ім'я свободи, совісті і незалежності.

Таким чином, "Новий світ" представляв не малий інтерес в працях українських письменників. Деякі з них навіть побували за океаном, щоб на власні очі побачити, що ж воно таке "Новий світ". Інші

спостерігали за простим людином, який збирався емігрувати за океан та вже повернувся звідти. Свої враження, почуття і спогади письменники передавали в творах. Неоднозначним було ставлення української інтелігенції до Канади та США. Існують різні погляди щодо сприйняття "Нового світу". Одні були в захваті від "Нового світу" та республіканського устрою США — Т. Г. Шевченко, другі були розчаровані цією політикою, яку вели дані країни — Г. А. Мачтет. Літератори постулювали, що письменники в Україні були достатньо поінформовані про Новий світ США та Канади. Проте це знання стосувалося лише деяких сторін заокеанського життя.

Примітки:

1. Взгляд в историю — взгляд в будущее. — М., 1987. — С. 633–647.
2. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів. — Т. 4. — К., 1963. — С. 439.
3. Шевченко Т. Г. Художник. — К., 1985. — С. 321.
4. Гудзій М. К. [Примітки] // Т. Шевченко Повне зібрання творів. — Т. 4. — К., 1963. — С. 459.
5. Тарас Григорович Шевченко. Біографія / Ред. І. А. Вязовський. — К., 1963. — С. 194.
6. История США / Ред. Н. Н. Болховитинов. — Т. 1. — М., 1983. — С. 689.
7. Там же. — С. 309.
8. Шевченко Т. Г. Кобзар. — К., 1980. — С. 507.
9. Івакін Ю. О. Коментар до "Кобзаря" Шевченка. — К., 1968. — С. 234.
10. Кравчук П. І. Тарас Шевченко в Канаді. — К., 1961. — С. 11–12.
11. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів. — Т. 1. — К., 1951. — С. 388.
12. Зорівчак Р. П. Шевченко в англомовному світі // Шевченко і світ. — К., 1989. — С. 254.
13. Там же. — С. 257.
14. Там же.
15. Титова В. [Предисловие] // Г. А. Мачтет Черная неблагодарность. — М., 1959. — С. 6.
16. Мачтет Г. А. Нью-Йорк. 1876 // Взгляд в историю — взгляд в будущее: Русские и советские писатели, ученые, деятели культуры о США. — М., 1986. — С. 255.
17. Мачтет Г. А. Республика плутовства // Взгляд в историю — взгляд в будущее: Русские и советские писатели, ученые, деятели культуры о США. — М., 1986. — С. 263.
18. Мачтет Г. А. Избранное. — М., 1958. — С. 84.
19. Мачтет Г. А. Черная неблагодарность. — М., 1959. — С. 10.
20. Мачтет Г. А. Полное собрание сочинений. — Т. 3. — К., 1902. — С. 5.
21. Мачтет Г. А. Избранное... — С. 352.
22. Іван Франко і світова культура. — Львів, 1986. — С. 54.
23. Кравчук П. Іван Франко серед канадських українців. — Львів, 1966. — С. 9.

24. Юкас М. Ідеї І. Франка серед української трудової еміграції в Канаді // Іван Франко і світова культура. Матеріали міжнародного симпозіуму ЮНЕСКО. — Кн. 1. — К., 1990. — С. 357.
25. Скрипник М. Англійські переклади творів Івана Франка в Канаді // Іван Франко і світова культура. Матеріали міжнародного симпозіуму ЮНЕСКО. — Кн. 2. — К., 1990. — С. 261.
26. Колесник П. Й. Іван Франко. — К., 1966. — С. 24.
27. Кравчук П. Вказ. праця. — С. 3.
28. Франко І. Еміграція українського населення // Франко І. Зібрання творів в 50-ти тт. — Т. 44. — Кн. 2. — К., 1985. — С. 282.
29. Франко І. Еміграція галицьких селян // Франко І. Зібрання творів в 50-ти тт. — Т. 44. — Кн. 2. — К., 1985. — С. 345.
30. Там же.
31. Франко І. З приводу еміграції населення // Франко І. Зібрання творів в 50-ти тт. — Т. 44. — Кн. 2. — К., 1985. — С. 351.
32. Там же.
33. Франко І. Крайовий виділ про еміграцію // Франко І. Зібрання творів в 50-ти тт. — Т. 44. — Кн. 2. — К., 1985. — С. 485.
34. Білецька А. І. Тема еміграції галицького селянства в творчості І. Я. Франка // Українське літературознавство. — 1984. — Вип. 42. — С. 77.
35. Денисюк І. О. Михайло Павлик. — К., 1960. — С. 64.
36. Кравчук П. М. Павлик і канадські українці // Літературна газета. — 25 січня 1958. — № 8.
37. Яцук П. Й. М. Павлик. — Львів, 1959. — С. 100.
38. Качараба С., Рожик М. Українська еміграція. 1890–1914. — Львів, 1995. — С. 107.
39. Коцюбинський М. Твори. — Т. 3. — К., 1956. — С. 52.
40. Журавська І. Ю. Леся Українка і зарубіжні літератури. — К., 1963. — С. 63.
41. Міщенко Л. І. [Вступна стаття] // Українка Леся Твори. — Т. 1. — К., 1986. — С. 23.
42. Ставицький О. Ф. [Примітки.] // Українка Леся Твори. — Т. 2. — К., 1986. — С. 660.
43. Там же.
44. Українка Леся Твори. — Т. 2. — К., 1986. — С. 236.

ПРЕСА РОСІЙСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ПРО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ В УКРАЇНІ (1917 РІК)

В історії кожного народу є періоди, всебічне вивчення яких залишиться актуальним завданням істориків назавжди. Таким є в історії не лише українців, а народів всього світу 1917 рік. Концепція Української революції та національно-визвольних змагань 1917–1920 років ще далека до повного завершення. Дотримуючись принципів об'єктивності та історизму, використовуючи порівняльний метод аналізу історико-політичних подій, необхідно неухильно розширювати коло джерел досліджуваного періоду.

Особливе значення має вивчення періодичної преси провідних політичних партій цього періоду, а саме: кадетів, есерів, соціал-демократів та більшовиків. Дослідження газет різних політичних сил дозволяє відновити справжню картину політичної боротьби, побачити весь багатомірний політичний процес, дослідити різноманітні засоби формування системи політичних та громадських цінностей. Порівняння різних підходів забезпечує більшу ступінь об'єктивності, дає можливість краще відчути поліфонічність революційного 1917-го року.

Специфіка партійної періодичної преси як історичного джерела заключається в тому, що в ній знаходяться дві групи матеріалів: офіційні документи (рішення партійних з'їздів, конференцій, резолюції місцевих комітетів партії, звернення до народу і т. п.) і матеріали, які відображають суб'єктивну точку зору політиків, публіцистів, громадських діячів. Для дослідника, який вивчає боротьбу провідних політичних сил в революційну епоху, велике значення мають не лише конкретні факти, а і їх інтерпретація відомими політичними діячами. Це дає можливість історика глибше пізнати механізм взаємодії об'єктивних і суб'єктивних факторів історичного процесу, висвітлити ті аспекти історії, які не знайшли відбитку в інших джерелах. Слід підкреслити, що газети, які функціонують в умовах гострої політичної боротьби і соціального протистояння, характеризує велика сила інтелектуальної напруги, рідкісний емоційний заряд, загострений політичний зір.

Оцінюючи пресу 1917 року як вид джерела, необхідно звернути увагу на структуру газети і склад матеріалу. Специфічним показником кожного видання являються постійні відділи, рубрики, "шапки", навко-

ло яких ґрунтується матеріал. Незалежно від політичного напрямку кожна газета включає в себе різні газетні жанри. Центральне місце займає передова стаття, яка розміщується на першій сторінці номера. Ці статті визначали політичну спрямованість видання, піднімали актуальні проблеми даного періоду. В них виявлялось намагання редакції визначити своє відношення до бурхливо розвиваючих подій, підкреслити громадську значимість якихось конкретних політичних заходів.

На першій і другій сторінці всіх партійних газет розміщувались документальні матеріали. В 1917 році проходили з'їзди і конференції всіх політичних партій, рішення яких в скороченому обсязі друкували центральні періодичні видання партій. До документальних матеріалів слід також віднести резолюції місцевих партійних комітетів, військових зв'язків, колективів робітників, селян, військових.

Велику інформативно-аналітичну цінність мають авторські статті. Вони, як правило, присвячені аналізу конкретної політичної або військової події, осмисленню її в контексті політичної боротьби. Серед газетних матеріалів значне місце займають листи і кореспонденції. По них можна визначити зв'язок друкованого органу з тим чи іншим регіоном країни, політичні симпатії дописувачів, настрої в різних класах суспільства. Певну джерелознавчу цінність можуть мати об'яви в газетах, хроніка тощо. Ці матеріали дозволяють досліднику оволодіти допоміжним матеріалом із внутрішньопартійного життя, визначити пріоритети редакції, прослідкувати шляхи реалізації основних функцій друкованого органу.

Крім загальних рис, газети різних партій мали свої особливості, які роблять характерною їх політичну фізіономію. Після Лютневої демократичної революції основні політичні сили і їх преса, згідно з термінологією даного періоду, мали буржуазно-ліберальне або соціалістичне забарвлення, Флагманом буржуазно-ліберальної преси була газета кадетів "Речь". Центральними органами всеросійських партій соціал-демократів та есерів були газети "Единство", "Рабочая газета", "Дело народа". Найпоширенішими в Україні більшовицькими газетами були "Правда" і "Солдатская правда". Саме ця група газет приділяла найбільше уваги українському питанню і виступає цінним джерелом з історії революції в Україні. На сторінках цих газет ми знаходимо авторів з Києва, Одеси, Миколаєва, Херсона, Катеринослава, з Південно-Західного та Румунського фронтів, які були розташовані на території України. Про поширення центральних російських газет в Україні свідчать виявлені нами численні документи Державного архіву Російської федерації, Російського державного військово-історичного архіву, Центрального державного архіву громадських об'єднань України та інші¹.

Конкретизуючи проблему джерелознавчої цінності загальноросійської преси з українського питання в 1917 році, розпочнемо з аналізу газети "Речь". Центральний орган конституційних демократів почав видаватися в 1906 році як "орган партії та її політичних однодумців"². Фактичними редакторами газетами були партії П. М. Мілюкова та член центрального комітету партії І. В. Гессен. В. 1917 році обов'язки редактора газети виконував І. І. Іванов, про що офіційно повідомлялося в газеті. Серед активних співробітників і публіцистів "Речи" були М. М. Винавер, Є. Дмитрієв, М. Карєєв, О. Ростиславов та ін. Основними рубриками газети були "Від Тимчасового уряду", "Відомості за день", "Війна", "Преса", "Армія і новий лад", "По Росії" та інші.

П. Мілюков, який очолив міністерство іноземних справ, пропагував через газету "Речь" зовнішньополітичний курс Тимчасового уряду, стержнем якого було продовження війни до переможного кінця. Прагнучи те, що розвиток національно-політичного руху в Україні може зашкодити реалізації військово-політичної програми, "Речь" наголошувала на необхідності "готувати не атмосферу поразки, а атмосферу перемоги"³.

Систематично приділяючи увагу українському питанню, кадетська преса тенденційно висвітлювала процес національно-визвольного руху в Україні. В замітці від 8 квітня, яка називалася "Плани українців", "Речь" з обуренням коментувала факти створення в Україні єдиних військових організацій, що об'єднували солдат і офіцерів українського походження⁴. Нерідко в кадетських газетах позиція українських партій ототожнювалась з позицією більшовицької партії. "Хіба ми можемо чекати, склавши руки, — запитував тижневик кадетів "Русская свобода", — коли більшовики націоналізму — "самостійники" — ведуть жорстоке переслідування росіян, коли йде руйнівна робота з боку Української Ради"⁵.

Значна кількість матеріалів газети "Речь" була присвячена збройним силам, що знаходились в Україні. Однак аналізуючи ці матеріали, слід враховувати той факт, що кадетська преса займала охоронні позиції в цей період і нерідко бажане видавала за дійсне. Так, оцінюючи стан особового складу Чорноморського флоту, "Речь" констатувала піднесення бойового духу на суднах флоту⁶. Подаючи інформацію про черговий захід Союзу георгієвських кавалерів в Одесі, газета з підкресленням задоволенням повідомляла, що воно закінчилось "виразною демонстрацією довіри Тимчасового уряду"⁷. В даному випадку це джерело слід порівняти з телеграмами і донесеннями, які йшли в Петроград з України. Так, головнокомандуючий Південно-Західним фронтом О. Брусілов телеграфував у травні 1917 року

Петроград про "шкідливу антимілітаристську агітацію", яка приносить свої плоди⁸. А в донесенні командуючого Чорноморським флотом О. Колчака від 12 травня йшлося про падіння "дисципліни і порядку на флоті"⁹. Таким чином, дослідник, порівнюючи різні типи джерел, може встановити реальний стан речей і чіткіше визначити політичну функцію друкованого органу.

Газета "Речь" дає можливість вияснити відношення кадетів та їх однодумців щодо політики Центральної Ради. Так, стосовно ухвалення 1 Універсалу кадетська преса зайняла великодержавну, шовіністичну позицію. 14 червня в передовій статті газети "Речь" про 1 Універсал було сказано, що це "ще одна ланка німецького плану розвалу Росії". При цьому центральний орган конституційних демократів із прямим залякуванням писав: "Треба визнати, що українці ведуть погані жарти з Росією"¹⁰. Подібна позиція кадетів стала, як відомо, однією з основних причин розвитку урядової коаліції і виходу кадетів зі складу Тимчасового уряду. Особливу увагу газета "Речь" приділяла військовим проблемам, в тому числі українському національно-визвольному руху в армії і на флоті. Керівництво кадетської партії так було стурбоване українським національно-визвольним рухом, що 27 липня прийняло рішення "створити комісію при ЦК п українських справах"¹¹.

Восени 1917 року газета "Речь" посилює увагу до подій в Україні. Статті під заголовками "Українські справи", "Українські труднощі", "Плани українців" отримують постійну прописку на шпальтах газети. Критикуючи військову політику Центральної Ради, флагман кадетської преси зауважував: "Наміри створити українські полки під час війни, не рахуючись ні з чим, вже дає свої сумні наслідки. Криваві сутички між солдатами українського полку і кірасирами є багато значущим симптомом ... це зіткнення зв'язане із суперечностями в армії, які створюються виділенням українців з загальнодержавних військових частин"¹². "Речь" опублікувала також матеріали, де стверджувалось, що "Чорноморський флот був і залишиться вірним Тимчасовому уряду -єдиній верхній владі в Росії"¹³. Появляються статті і замітки під назвами "Анархія", "Брат на брата", "Підбурювання у військах", в яких приводяться приклади "розкладу" в армії і на флоті, в тому числі створення українізованих військових частин. Аналізуючи події на Південно-Західному фронті, "Речь" публікує наказ головнокомандуючого фронтом зі словами "Єдності" во ім'я "спасіння Батьківщини"¹⁴.

Своєрідну позицію зайняла газета "Речь" перед жовтневим збройним повстанням у Петрограді. Вона посилює критику своїх політичних противників, зокрема провідних лідерів України. Ототожнюючи

більшовиків з діями Центральної Ради, "Речь" писала: "Невже уряд не прийме **найбільш рішучих заходів** (виділено мною — Ю. С.) проти українського більшовизму? М. С. Грушевському потрібно було б бути в даний момент не в Росії, а в Австрії" ¹⁵. В кадетських колах враховувалась і та обставина, що керівники Центральної Ради, виходячи з етнічної спорідненості кубанських козаків і українців, будуть шукати шляхи для зміцнення зв'язків з лідерами Кубанської Ради. Тому слід проаналізувати матеріали газети "Речь", в яких штучно протиставляються інтереси Кубані і України. Прикладом може бути стаття "Діяльність кубанської ради", в якій, зокрема, говориться: "В той час, як перша, (Центральна Рада — Ю. С.), керована Винниченком і Грушевським, робить все, що може, на шкоду Росії, кубанська рада чесно і розумно піклується про інтереси всієї Росії" ¹⁶.

Оцінюючи спроби штучного пониження ролі національно-творчого руху, М. Грушевський в цей час писав, що російські газети намагаються "все ще представити український рух не загальнонародним, а гуртовим, інтелігентським. Засліплені своїм класовим або національним егоїзмом, вони силкуються підтримати зневажливе ставлення до свого руху" ¹⁷.

Напередодні жовтневого перевороту кадетська преса до об'єкту своєї критики долучає і Тимчасовий уряд. Але така позиція не врятувала її з приходом більшовиків до влади. Із газет провідних провідних політичних партій була закрита газета "Речь". Її останній номер вийшов 26 жовтня 1917 року.

Тепер перейдемо до розгляду періодичної преси соціалістів. Преса партій соціалістичної орієнтації: соціал-демократів меншовиків, соціалістів-революціонерів та близьких до них політичних течій — одержала значний розвиток після Лютневої революції. Серед центральних загальноросійських газет, що широко поширювались в Україні, найбільший інтерес викликають: "Дело народа", "Воля народа", "Рабочая газета" і "Единство".

Друкований орган ЦК партії есерів — газета "Дело народа" була найбільш авторитетною соціалістичною газетою. В її редакцію входили відомі есерівські лідери О. Гуковський, П. Сорокін, В. Чернов та ін. "Дело народа" була фактично провідною газетою партії, активно підтримуючи Тимчасовий уряд і займаючи центральну позицію. Основними рубриками газети були: "Із життя партії с.-р.", "По Росії", "Війна", "Армія Республіки", "Преса і життя" та ін. Редактором — видавцем С. Постніков.

Широко відомою газетою есерів, яка виражала позицію правого крила партії, була газета "Воля народа", що з'явилась у квітні 1917 року. В її виданні активну участь приймали О. Аргунов, В. Мі-

ролюбов, Є. Сталінський та інші. Вона мала не лише подібні до "Дела Народа" рубрики, а часто і спільних публіцистів, таких, як: В. Чернов, П. Сорокін та ін.

Соціал-демократи меншовики видавали з березня 1917 року "Робочую газету". Видавцем газети був В. Крохмаль, активними співробітниками — Л. Аксельрод, П. Аксельрод, В. Дан, В. Засуліч, Л. Мартов, О. Потресов та ін. Основними рубриками газети були: "Із життя партії", "Професійний рух", "Із провінції", "Листи в редакцію" та ін.

Авторитетним органом соціалістичної преси була газета одного із піонерів соціалістичного руху в Російській імперії Г. Плеханова — "Единство". В ній активно співробітничали П. Дневницький, Л. Дейч, І. Алексинський, В. Ольчін та ін.

Аналіз соціалістичної преси слід проводити з урахуванням політичної позиції партії, її програмних документів, а також тактичних намірів в той чи інший період розвитку революції.

Через призму основного питання цього періоду соціалістична преса розглядала і суспільно-політичну ситуацію в Україні. Але досліднику, який вивчає це джерело, потрібно постійно враховувати генезу політичної позиції цих друкованих органів. Газета "Дело Народа" вже з перших номерів приділяла увагу українському питанню. Але з огляду на час в номерах переважають матеріали з військово-політичної ситуації в Україні. Аналізуючи ситуацію на Чорноморському флоті, "Дело Народа" констатувало, що "Чорноморський флот знаходиться в новій бойовій готовності і пильно слідкує за ворогом"¹⁸. Слід враховувати, що на відміну від соціал-демократичної преси, есерівська — значну увагу приділяла українському селянству¹⁹. Цікавими для дослідника можуть виявитися і матеріали "Дело Народа", де дається критика кадетських та прокадетських газет в Україні²⁰.

Аналіз публікацій газети "Воля Народа" та їх порівняння з матеріалами "Дело Народа" показує, що перша газета притримувалась дещо іншої лінії при оцінці ситуації в Україні. Стосовно Чорноморського флоту правоесерівська газета не обмежувалась конституцією його бойової готовності, а відкрито закликала до бойових дій. Так, в опублікованому "Вітанні делегатам Чорноморського флоту і сухопутних військ" говорилося: "Товарищі чорноморці! Ви сміливо і відкрито сказали правду..., що сидіти в окопах не можна, що треба йти вперед... тільки війною можна припинити війну"²¹.

Серед матеріалів газети "Единство" особливий інтерес мають статті Г. Плеханова "Війна і мир", "Хай живе автономна Україна", "Тимчасовий уряд і український рух"²². Лідер російського соціал-демократизму захищав право українського народу на право захисту. Але разом з тим підкреслював: "Ми, соціал-демократи, в переважній більшості своїй,

далеко не прибічники федералізму. Ми добре знаємо його недоліки" ²³. Великий інтерес викликають такі документи, опубліковані на сторінках газети, як листи і кореспонденції з України. Ми знаходимо авторів з Києва, Одеси, Миколаєва, Херсона, Катеринослава, з Південно-Західного та Румунського фронтів, Чорноморського флоту. Ці документи дозволяють досліднику визначити питому вагу активного прошарку населення України, який розділяв погляди правої соціал-демократії, підтримував лозунг "війна до переможного кінця" ²⁴.

"Рабочая газета" на відміну від інших соціалістичних газет вміщує багато матеріалів не лише про політичні та військові події в Україні, а і про настрої робітничого класу, професійний рух, контакти робітників і студентства Києва тощо ²⁵. На її шпальтах дослідник знайде інформацію про українську соціал-демократичну пресу, в тому числі в Петрограді, про мітинги робітників в Харкові, ліквідацію старої поліції в Одесі та ін. ²⁶.

З літа 1917 року загальноросійська есерівська і більшовицька преса посилює увагу визвольному рухові в Україні. Звернення соціалістичної преси до українського питання стимулювалося безперервним ростом національно-творчого руху в Україні. Слід відзначити, що на відміну від кадетської преси есерівські газети починають публікувати позитивні матеріали про українізацію військових формувань. Типовою являється замітка, в якій говорилося, що "формування військових частин з українців, по суті, не вносить ніяких нововведень в той порядок, який фактично вже діє і нічим шкідливим для оперативних дій армії при наступі себе не проявило" ²⁷. Однак публікації подібного роду продовжувались недовго. Після того, коли Генеральний секретаріат України заявив 24 вересня про взяття на себе обов'язків управління краєм ²⁸, інтонації петроградської соціалістичної преси на адресу українських політиків стають більш суворими. Все частіше появляються статті, спрямовані проти створення українських військових формувань. "Дело Народа", наприклад, опублікувало матеріал під назвою "Націоналізація багнета", в якому робився висновок про те, що "формування національних частин ... шкідливі для справи піднесення боєздатності армії" ²⁹. Газета "Единство" теж стала публікувати статті, в яких говорилося про "жахливе ослаблення боєздатності армії" ³⁰.

На початку жовтня Тимчасовий уряд все частіше став проявляти роздратування діями Центральної Ради. Врешті-решт в Петроград був запрошений основний склад українського уряду "нібито для участі в конференції". В дійсності, на думку В. Винниченка, ставилася ціль "арештувати Генеральних Секретарів у Петрограді, а в Києві розігнати Центральну Раду" ³¹. Все частіше на сторінках проурядової соціалісти-

чної преси стали луhati голоси про збереження єдиної державності³². Така позиція цього загону преси не мінялася до збройного повстання в Петрограді.

Встановлення більшовицької влади отримало однозначно негативну оцінку на сторінках загальноросійської соціалістичної преси. Прийнятий Рад наркомом Росії декрет про пресу, згідно з яким стали закриватися ворожі новій владі газети³³, викликав велике занепокоєння у есерів і меншовиків. На протязі ряду номерів більшовицький декрет піддавався різкій критиці газетами "Дело Народа", "Новая жизнь" та ін. Статті "Геть кадетів вільного слова", "Нові жандарми" та інші красномовно свідчили про відношення до декрету про пресу³⁴.

Окремо слід зупинитися на висвітленні війни між Рад наркомом і Центральною Радою. Статті під назвами "Міжусобна війна", "Війна з Україною", "Рада і більшовики" стали постійно з'являтися на сторінках демократичної преси. "Дело Народа" різко засудило відомий "Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради", назвавши його ультиматумом. "На думку більшовицьких дикторів, — писала газета, — вони мають право тримати свої війська і свою червону гвардію на Україні і в кожний момент проводити через територію республіки свої армії, які посилаються проти тих, кого вони вважають ворогами"³⁵. А меншовицький "Новий Луг", даючи політичну оцінку подіям, писав: "Війна з Радою означала б знову громадянську війну проти українського селянства та українських солдат"³⁶.

Центральний друкований орган есерів ввів спеціальну рубрику "Смольний і Рада", в якій з хронікальною послідовністю висвітлювався розвиток взаємовідносин між Раднаркомом і Центральною Радою, антиукраїнські дії більшовицької влади. Матеріали цієї рубрики мають значну джерелознавчу цінність. Вони вміщують дані про арешт штабу української крайової Ради в Петрограді, про погром в петроградському комітеті українських соціалістів-революціонерів, про відмову Раднаркому українській фракції Центрального Виконавчого Комітету в запропонованому посередництві при переговорах РНК і Центральної Ради³⁷. Велика увага приділялась критиці дій більшовиків по відношенню до українських солдат Західного і Північного фронтів. 16 грудня газета опублікувала інформацію про арешт Української ради Західного фронту, а через день писала про переслідування українців в XII армії Північного фронту³⁸. Ця унікальна інформація відсутня в інших джерелах цього періоду.

Значне місце на сторінках есерівської та меншовицької преси відводилось матеріалам про становище на Чорноморському флоті. 21 грудня "Дело Народа" виступало з повідомленням, в якому гово-

рилося: "Командуючий Чорноморським флотом адмірал Немітц надіслав офіційну заяву генеральному секретарю про визнання ним Української республіки"³⁹. Однак подібну інформацію потрібно співставляти з іншими документами і дослідженнями. Насправді адмірал Немітц О. В. командував Чорноморським флотом з серпня до грудня 1917 року, після чого був відкликаний в Москву. А з 12 грудня на чолі флоту став адмірал Саблін М. П., з іменем якого зв'язана українізація флоту⁴⁰.

А коли більшовицький Раднарком Росії перейшов до агресивних військових дій проти Центральної Ради, російська соціалістична преса засудила "класове прикриття" цієї агресії. "Дело Народа" в статті "Політика Смольного" з іронією писала як Петроград організовує на Україні "священні дружини для боротьби з буржуазією, до якої він, звичайно, зачисляє і Центральну Раду"⁴¹.

Порівняльний аналіз загальноросійських соціалістичних газет і української преси, зокрема газети "Нова рада", що фактично була органом Центральної Ради, свідчить, що в листопаді-грудні вони мали спільну ідейно-політичну платформу стосовно оцінки політики Рад наркому Росії.

На завершення необхідно проаналізувати матеріали загальноросійської більшовицької преси. Вона викликає особливий інтерес у дослідника, оскільки більшовики вийшли переможцями в політичній боротьбі 1917 — початку 1918 років, а матеріали їх періодики розкривають форми і методи їх агітаційно-пропагандистської роботи.

Вже в перші дні після Лютневої революції було налагоджене видання центральних більшовицьких газет. 5 березня вийшов перший номер "Правди", в редакцію якої входили К Єремєєв, Л. Каменєв, В. Ленін. Останній фактично очолив редакцію газети. Найхарактернішими рубриками газети були: "Революційна армія", "Єднання солдат і робітників", "Серед солдат". 15 квітня почала видаватися газета "Солдатская правда". Її редактором був М. Подвойський, співробітниками — В. Невський, О. Ільїн-Женевський, М. Кадров та інші. Ці газети більшовиків мали найбільше розповсюдження в Україні, про що свідчать архівні документи⁴².

З перших днів революції більшовицькі газети зайняли лівий фланг багато чисельного загону періодичної преси і стали закликати до поглиблення революції, демократизації армії і флоту, активізації дій робітничого класу і спролетаризованого селянства. Вже 7 березня "Правда" опублікувала відомий наказ № 1, який став фактором прискорення революціонізації мас, в першу чергу солдат і матросів⁴³. Слід враховувати, що більшовицькі газети в Україні постійно передруковували матеріали з провідної більшовицької газети "Правда".

Аналіз більшовицької періодики показує, що до жовтневого перевороту вона займала найбільш радикальну позицію і з національного питання. Слід позитивно оцінити в цей період ряд публіцистичних виступів В. Леніна, який зі сторінок газети "Правда" осудив антидемократичну позицію Тимчасового уряду щодо заборони II українського військового з'їзду⁴⁴. Статті В. Леніна "Україна", "Україна і поразка правлячих партій в Росії", опубліковані на сторінках "Правди", були присвячені критиці російських партій за їх недемократичне ставлення до вимог Центральної Ради⁴⁵. Однак, підтримуючи прагнення українського народу до самовизначення, більшовики не підтримували процес створення українізованих військових частин, про що свідчать інші джерела⁴⁶.

Після організації більшовиками липневого антиурядового виступу Тимчасовий уряд заборонив більшовицьку пресу. Однак в липні-серпні ЦК більшовиків швидко відновлює мережу своїх газет. Центральним партійним органом стає газета "Рабочий и солдат", а з 13 серпня — "Солдат"; пізніше під назвою "Рабочий путь" продовжується вихід газети "Правда".

Взявши курс на підготовку збройного повстання, центральна більшовицька преса посилює особливо увагу процесу революціонізації солдат і матросів, в тому числі на фронтах, розташованих в Україні. Матеріали газет "Рабочий и солдат" ("Солдат"), "Рабочий путь" цього періоду наповнені листами і кореспонденціями солдат і матросів з України, симпатизуючим більшовицькій партії⁴⁷. Центральний орган більшовиків публікує резолюцію делегатських зборів військових моряків транспортної флотилії Чорноморського флоту з вимогою ліквідувати Союз георгієвських кавалерів, який був проти поглиблення революції⁴⁸.

Більшовицька преса брала активну участь у викритті закону генерала Корнілова. Газети наповнені різного роду публікаціями з вимогами "арештувати весь контрреволюційний склад в військових частинах"⁴⁹. При цьому велика увага приділялась вимогам відсторонити реакційних генералів від проведення слідства в справі корніловців на Південно-Західному фронті⁵⁰.

В цей період центральні більшовицькі газети посилили роботу по інтернаціональному вихованню солдат і матросів в Україні. Газета "Солдат" друкує матеріали, які розкривають методи друкованої пропаганди більшовиків по "інтернаціоналізації багнета", "класової єдності пригноблених мас"⁵¹.

Намагаючись забезпечити більший вплив на українських солдат, більшовицькі газети друкують спеціальні звернення до них українською мовою. Так, в номері від 10 вересня було опубліковано звернен-

ня "Солдати -українці", в якому говорилося про тяжке становище народних мас в Україні. Після співчуття йшов заклик до кожного солдата-українця підписатися на газету "Солдат"⁵². Газета "Рабочий путь" ("Правда") теж публікувала матеріали зі співчуттям до національних прав українців⁵³.

Після перемоги збройного повстання тональність більшовицької преси щодо українських проблем міняється, а із створенням більшовицького уряду в Україні починається кампанія по дискредитації діяльності Центральної Ради. 7 грудня верховний головнокомандуючий військами Росії М. Криленко видав наказ по арміям про припинення українзації військових частин⁵⁴. В газетах "Правда" і "Солдатская правда" була введена постійна рубрика "Українська Рада і контрреволюція", в якій систематично публікувались матеріали, направлені проти політики українського уряду. Центральна Рада і її Генеральний Секретаріат звинувачувались в дезорганізації армії, зв'язках з міжнародним імперіалізмом, звірствах по відношенню до власного народу. Про основні напрямки критики говорять самі назви статей і заміток: "Рада і фронт", "Рада і земля", "Ростов і Київ", "Центральна рада веде переговори за спиною народу", "Звірства буржуазної Ради" та ін. Ці матеріали внесли значну лепту в підрив авторитету Центральної Ради серед власного народу, в переході значної частини населення під прапори більшовицької партії. Порівняльний аналіз цих матеріалів з документами Центральної Ради та працями її лідерів дасть можливість досліднику об'єктивно відтворити картину політичної боротьби, уявити причини падіння Центральної Ради.

Лише комплексне вивчення провідних політичних газет цього періоду, що відбивають весь спектр політичних сил дозволить значною мірою поповнити джерелознавчу базу історії України В 1917 році.

Примітки:

1. Державний архів Російської федерації. — Ф. 523. — Оп. 3. — Спр. 20. — Л. 5–6; Російський державний військово-історичний архів. — Ф. 2015. — Оп. 1. — Спр. 39. — Л. 23–24; Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 11. — Арк. 30, 34 та інші.
2. Мілюков П. Н. Воспоминания. — М., 1991. — С. 238.
3. "Речь", 1917, 9 березня (Датується за старим стилем).
4. "Речь", 1917, 8 квітня
5. "Русская свобода", 1917, № 10–11, 19–20.
6. "Речь", 1917, 2 травня.
7. "Речь" 1917, 28 квітня.
8. Революционное движение в России в мае-июне 1917 г., Июньская демонстрация. — М., 1959. — С. 333.

9. Там само. — С. 334.
10. "Речь", 1917, 14 червня.
11. Державний архів Російської Федерації. — Ф. 523. — Оп. 2. — Спр. 22. — Арк. 11.
12. "Речь", 1917, 8 серпня.
13. "Речь", 1917, 3 вересня.
14. "Речь", 1917, 10 жовтня.
15. "Речь", 1917, 18 жовтня.
16. "Речь", 1917, 19 жовтня.
17. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 15.
18. "Дело Народа", 1917, 18 березня.
19. "Дело Народа", 1917, 22 березня.
20. "Дело Народа", 1917, 14 квітня.
21. "Воля Народа", 1917, 10 травня.
22. "Единство", 1917, 26 квітня.
23. "Единство", 1917, 2 червня.
24. "Единство", 1917, 16 червня та ін.
25. "Рабочая газета", 1917, 18 березня; 19 березня, 26 квітня та ін.
26. "Рабочая газета", 19 березня; 11 квітня та ін.
27. "Дело Народа", 1917, 4 липня.
28. Революционное движение в России в сентябре 1917 г. Общественациональный кризис. — М., 1961. — С. 534–535.
29. "Дело Народа", 1917, 3 жовтня.
30. "Единство", 1917, 21 жовтня.
31. Винниченко В. Відродження нації. — Ч. II. — С. 59.
32. "Дело Народа", 1917, 15 жовтня.
33. Див.: Декрети Советской власти. — М., 1957. — Т. I. — С. 24–25.
34. "Дело Народа", 1917, 28 жовтня; 30 жовтня та ін.
35. "Дело Народа", 1917, 7 грудня.
36. "Новий Луг", 1917, 13 грудня.
37. Див.: "Дело Народа", 1917, 9 грудня; 13 грудня; 15 грудня.
38. "Дело Народа", 1917, 16 грудня; 17 грудня.
39. "Дело Народа", 1917, 21 грудня.
40. Див.: Кравцевич В. Український державний флот. — К., 1992. — С. 119.
41. "Дело Народа", 1917, 29 грудня.
42. Російський центр зберігання і вивчення документів новітньої історії. — Ф. 464. — Оп. 1. — Спр. 18. — Л. 34–45; Там же. — Спр. 19. — Л. 1–3, 53 та ін.
43. "Правда", 1917, 7 березня.
44. "Правда", 1917, 2 червня.
45. "Правда", 1917, 15 червня; 17 червня.
46. КПРС в резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів ЦК
47. Див.: "Рабочий и солдат", 1917, 30 липня та ін.
48. "Солдат", 1917, 23 вересня.
49. "Солдат", 1917, 29 вересня.
50. "Солдат", 1917, 6 вересня, 14 вересня.
51. "Солдат", 1917, 17, 20 серпня.

52. "Солдат", 1917, 10 вересня.

53. "Рабочий путь", 1917, 6 вересня.

54. Див.: Октябрьская революция. Сб. док. — М., 1973. — С. 261.

І. А. Іванова

ВИТОКИ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО ЄВРЕЙСЬКОЇ АГРАРНОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (1917–1923 рр.)

Єврейський землеустрій на теренах України має багаторічну історію й своїм корінням сягає у часи Російської імперії. Однак найбільшого розмаху єврейське аграрне переселення набуло за радянської влади у 1924–1934 рр. Передумови, концептуальні засади єврейської аграрної колонізації, як складової частини політики коренізації, були закладені у 1917–1923 рр.

В історичній літературі дана проблема ще не стала предметом спеціального дослідження, про що засвідчив О. Рафальський у своїй ґрунтовній історіографічній праці¹. Лише деякі аспекти знайшли своє відображення у дослідженнях Ю. Гольде², В. Сотниченка³.

В даній статті зроблена спроба розкрити політику радянської влади щодо переселення євреїв на землю у перші роки після Жовтневої революції 1917 р. до початку так званого "планового переселення", тобто до 1924 р.

Слід визначити, що перші спроби аграризації єврейської меншини на півдні України урядом були зроблені ще за часів Російської імперії. Так, Положення 1804 року вперше надало євреям, з метою залучення їх до землеробської праці, право купувати та орендувати незаселені землі, а немайновим переходити на пустопорожні казенні землі⁴. У 1815 році 141 єврей був переселений на південноукраїнські землі, але більше половини з них не займалися сільським господарством, а жили з ремесла та дрібної торгівлі. 26 грудня 1844 року було видано "Положення щодо євреїв — землеробів", яке діяло аж до 1917 року. За цим Положенням євреям дозволялося переходити в хліборобський стан; надавався наділ — 5–6 гектарів з державних земель, який не можна було продавати, здавати в оренду; надавалося право набувати приватної власності; селитися на приватних землях; впроваджувалися різні пільги для хліборобів⁵. Це була друга спроба

царського уряду щодо аграризації євреїв на південь України. Проте, не зважаючи на все це, єврейська колонізація півдня України проходила дуже мляво.

У 1866 році уряд заборонив переселення в колонії. Саме з цього часу, на думку І. М. Шайкіна, "починається період стабілізації єврейських колоній й подальший розвиток господарств колоністів" ⁶. Нові колонії вже не створювалися, але внаслідок впровадження ефективних агрономічних прийомів, нової сільськогосподарської техніки та допомоги зарубіжних філантропічних організацій багато господарств з натуральних перетворилися в товарні. Цей процес був перерваний Першою світовою війною, коли постраждали практично всі господарства колоністів.

Теоретичною основою політики радянської влади щодо євреїв стали концептуальні засади більшовицької програми з національного питання. Зокрема, В. І. Ленін особливо наголошував на скасуванні всіх обмежень, щодо національних меншин Російської імперії, передусім євреїв. У "Законопроекті про національне рівноправ'я", який В. Ленін написав для Російської соціал-демократичної робітничої фракції IV Державної Думи підкреслювалося, що скасування всіх обмежень щодо іногородців "найкраще зміцнить повну єдність, злиття між усіма робітниками Росії без різниці національностей" ⁷.

Після жовтневих подій 1917 р. одним з перших кроків більшовиків було прийняття "Декларації прав народів Росії" (2 листопада 1917 р.) за підписом В. І. Леніна. Цим документом передбачалося, передусім, "скасувати всі національно-релігійні привілеї та обмеження", зокрема "національні меншини й етнографічні групи... можуть вільно розвиватися" ⁸. Для практичного здійснення поставленої мети, щоб "проголошений... принцип самовизначення національностей не був порожнім звуком" ⁹, в січні 1918 р. був створений Комісаріат з єврейських справ як відділ Наркомату у справах національностей, який першочерговим завданням ставив прийняття рішень про форми організації єврейського життя в Радянській державі. У травні 1920 р. він був реорганізований у Раду Національностей, при якій існував єврейський відділ. В свою чергу, він складався з таких підвідділів: іногороднього, культурно-просвітнього, літературно-видавничого, біженського, відділу соціального забезпечення та боротьби з антисемітизмом. Очолив Комісаріат з єврейських справ С. Діманштейн. У різних містах, в тому числі й на Україні, були сформовані осередки, підпорядковані Комісаріату з єврейських справ. Його робота зводилася до того, щоб займатися наглядом над єврейськими школами (саме із цього почалася діяльність), місцевими єврейськими радами, єврейськими секціями при цих радах і т. п. Питання землевлаштування єврейської меншини не розглядалися.

На державному рівні питання про залучення єврейської бідноти до загальногосподарського будівництва було поставлено тільки в жовтні 1918 року на Першій конференції єврейських комуністичних секцій та єврейських комісаріатів. Проте, ніякого рішення з даного питання ухвалено не було.

Починаючи з травня 1919 р., ця проблема все частіше ставала предметом обговорення в центральних партійних та державних органах влади. Так, Голова Комісаріату по єврейським національним справам С. Діманштейн на засіданні ЦК РКП(б), що відбулося 11 травня 1919 р., наголосив на необхідності вжити заходи до заохочення переходу єврейського населення до землеробства: "Частина єврейського населення треба працевлаштувати та залучити до сільськогосподарського виробництва". Вже 18 червня була прийнята відповідна постанова: "Прискорити соціалізацію єврейських нетрудових елементів шляхом землевлаштування значної кількості єврейського населення" ¹⁰.

На другій конференції єврейських комуністичних секцій та єврейських комісаріатів, що відбулася на початку червня 1919 року, знову повернулися до цієї проблеми. Конференція прийняла постанову, в якій зазначалося, що "особлива увага повинна бути надана залученню єврейських мас у провінції до роботи на націоналізованій та спеціалізованій землі. Ця галузь роботи, куди довгий час євреїв не пускали, повинна тепер зайняти важливе місце і служити значним засобом у боротьбі із зубожінням, що прийняло колосальні розміри серед єврейського населення. Ці маси не мають достатньо власної ініціативи, і ми повинні їм допомогти. Необхідно вказати, куди повинні притягуватися вільні руки відповідно до інтересів Радянської Республіки" ¹¹. Відповідно до постанови, прийнятої на Другій конференції, С. Діманштейн звернувся 1 липня 1919 року в Народний Комісаріат Землеробства з доповідною запискою "Про розповсюдження землеробства серед єврейських мас та організації сільськогосподарських комун і кооперативів", в якій робився акцент на "...необхідності негайно приступити до широкої планомірної роботи по залученню єврейської бідноти до землеробства і координації розрізнених дій місцевих властей..." в цьому напрямі ¹². Аналізуючи доповідну записку С. Діманштейна, один з перших дослідників, професор Української господарської Академії УВУ у Празі О. Мицюк у своїй ґрунтовній праці "Аграризація жидівства України", що вийшла у 1932 р. відзначив: "У цій доповіді... змальовано звичайно так, що жидівство, мовляв, завжди мало "тягу на землю", що та тяга "подавлялася з боку царського уряду", — твердження цілком суперечне... Ніколи, "тяги" до праці на землі в жидівства не помічалось, але завжди була

"тяга" до спекуляції землею... Але ця доповідь дуже характеристична з огляду на аргументацію..."¹³.

Вже 12 липня 1919 року Колегія Народного Комісаріату Землеробства, заслуховуючи цю доповідну записку, ухвалила: "Визнати за бажане надання всякого сприяння єврейським масам у справі залучення їх до заняття сільським господарством"¹⁴. Центральному земельному управлінню було доручено надати дані про вільний земельний фонд, з якого можливо відводитимуться ділянки для цієї мети. В ухвалі відзначалося, що "організація єврейських сільськогосподарських комун та кооперативів не повинна була мати специфічної властивості"¹⁵. Що малося на увазі?

ІІІ з'їзд КП(б)У (березень 1919 р.) проголосив курс на швидке, рішуче і тверде здійснення економічної диктатури пролетаріату. Йшлося про насильницьку ломку існуючої в Україні економічної системи, яка ґрунтувалася на товарно-грошових відносинах. Основним завданням аграрної політики доби "воєнного комунізму" був перехід від одноосібних господарств до колективних: "Радянські господарства, комуни, суспільна обробка землі й інші види товариського землекористування є найкращим засобом для досягнення соціалізму в землеробстві, тому на одноосібне землекористування варто дивитися як на тимчасове й відживаюче", — констатувалося в резолюції ІІІ з'їзду КП(б)У¹⁶. Після конфіскації "нетрудових землеволодінь" більшовицький уряд найпродуктивніші, найродючіші земельні площі України залишив за радгоспами, колгоспами, артілями та комунами. До того часто обов'язковою умовою наділення землею власті ставили перехід до її колективної обробки. Ця політика не виправдала сподівань селянства, котре своє майбутнє пов'язувало не з колективним і радянським господарством, які вводилися силою, а з індивідуальним. Саме в такій обстановці економічної та політичної (влітку 1919 р. боротьбу за оволодіння Україною вели Червона армія, білогвардійські війська Денікіна, які наступали в Донбасі, а також військові з'єднання Директорії, що діяли на заході) нестабільності в Україні Колегія Народного Комісаріату Землеробства видає вищезазначену ухвалу.

Єврейські сільськогосподарські колективи на півдні України були об'єднанні у ТОЗи, артілі, комуни. Однак, існували також індивідуальні господарства, які виникли "стихійно" до 1922 р. Всім їм допомагали благодійні закордонні організації: Агро-Джойнт, ТРТ, ЄКТ¹⁷. Можливо, більшовицький уряд на час підписання ухвали під "специфічною властивістю" бачив нове та чуже даній владі — товарний спосіб господарювання: допускалася оренда землі й застосування вільнонайманої праці в господарствах. В єврейських колоніях разом із кредитною, збутовою та постачальною кооперацією зустрічалися

лише прості форми кооперування сільського господарства. Можливо, лякало те, що закордонні філантропічні організації візьмуть на себе більшу відповідальність, ніж просто інвестиції грошей в розвиток сільськогосподарських колективів єврейської бідноти. А саме — контролюватимуть та сприятимуть розвитку того способу господарювання, який був основним на Заході. Зрозуміле одне — повної самостійності єврейським сільськогосподарським колективам давати ніхто не збирався.

У липні 1919 року, після ухвали постанови, Центральний Комісаріат з єврейських справ видав відозву "До єврейської бідноти та грядущих мас". В ній звучав заклик до євреїв кинути розрахунки на заняття торгівлею та утворювати артілі і колективи: "Віднімаючи у вас ваш голодний заробіток, радянська влада дає вам в той же час право і можливість перейти до здорової, чесної продуктивної праці, а також до землеробства, куди за часів царизму був для вас відрізаний всякий доступ... Організуйте якнайскоріше землеробські артілі, комуни та інші колективи. Реєструйте негайно всіх євреїв, охочих перейти до землеробства, на яких би то ні було інших початках..."¹⁸.

Статистико-Економічний Відділ Єврейського Комісаріату з метою з'ясування становища євреїв у містечках та можливостей розвитку серед них землеробства почав розсилку спеціальних анкет обстеження. І треба зазначити, що за наслідками анкетування була встановлена тенденція серед бідного єврейського населення до заняття сільським господарством. Проте, громадянська війна, яка розгорілася у той час, змусила мобілізувати всі зусилля державних органів і партійних організацій на проблеми, які ніяк не були пов'язані з аграризацією євреїв.

Одним з переломних моментів в політиці більшовицького уряду щодо національних меншин в Україні приходить на грудень 1919 р. Саме в цей час вони знову встановили свою владу в Україні та почали уніфікацію всіх сторін життя відповідно до норм, що склалися в Російській Федерації. Так, 4 грудня 1919 р. VIII Всеросійська партійна конференція більшовиків прийняла запропоновану В. І. Леніним резолюцію ЦК РКП(б) "Про радянську владу в Україні". По суті ця резолюція націлювала партію на пристосування до нових умов і була лише тимчасовою поступкою національним прагненням селянства й політичних союзників більшовиків із так званого "дрібнобуржуазного" табору¹⁹. Більшовики прагнули створити в суспільстві видимість, що їхня аграрна політика щодо України кардинально змінилася. Як українське так і єврейське селянство повинно було "господарства будувати тільки у точно необхідних розмірах, погоджуючись із життєвими інтересами навколишнього селянства; у справі

об'єднання селян у комуни, артілі й т.п. строго проводити політику партії, що не допускає щодо цього ніякого примуса, надаючи це винятково вільному рішенням самих селян і строго караючи за всякі спроби внести в цю справу початок примуса" ²⁰. Але ці заяви лише частково відбивали реальні наміри центру щодо селянства України, в тому чині і єврейського.

У подальшому питання залучення євреїв до сільськогосподарської праці не порушувалось до 1922 р. Лише у травні 1921 р. Президія ВУЦВК прийняла рішення про створення Відділу національних меншостей при Наркоматі внутрішніх справ, до компетенції якого входило "забезпечення мирного будівництва і братерського співробітництва всіх національностей, які проживають на території УСРР; широке сприйняття матеріального розвитку національних меншостей, враховуючи особливості їхнього побуту, культури і економічного розвитку; нагляд за втіленням у життя національної політики Радянської влади" ²¹. Згодом робота Відділу сприяла створенню етнографічної карти Української СРР ²².

За час громадянської війни і, головним чином, як наслідок погромів, епідемій, голоду та нестатку кормів, колонії до 1922 року виявилися абсолютно розореними. Населення колоній скоротилося на 24,1%. Значне число євреїв-колоністів через страх погромів та нападів залишали або ліквідовували за безцінь свої господарства та переїздили разом з сім'ями в місто, що теж вплинуло на скорочення населення в колоніях. По всіх колоніях число господарств зменшилося на 3,8%. Якщо порівняти число господарств з кількістю населення, то таке скорочення швидше за все пов'язано із зменшенням складу сімей. За час з 1916 р. по 1922 р. у колоніях спостерігалися багато випадків, коли гинули цілі сім'ї. Їх будинки забивалися, або розчищалися сусідами, або руйнувалися. Така ж доля спіткала й будівлі тих господарів, які виїхали з колоній. Найбільших втрат зазнала робоча худоба. До 1922 року на 1 господарство в колоніях у середньому проходило 0,5 коня та 0,7 корови ²³.

Таким чином, з середини 1919 року до кінця 1921 року процес аграризації єврейської меншини на південь України не тільки був призупинений, але і викликав деградацію старих єврейських землеробських колоній, які існували ще до 1918 року.

Приступити до практичного втілення намічених планів радянська влада змогла тільки у кінці 1922 року. В грудні був утворений СРСР, до складу якого увійшла Українська СРР. Хоча Радянський Союз по суті був псевдофедеративною державою і все залежало виключно від позиції ЦК ВКП(б), було визнано територіальну цілісність України, існував власний адміністративний апарат. Деякі права на національно-

культурне життя отримала і єврейська меншина, яка проживала в Україні. Але тільки через декілька місяців почали створюватися сприятливі умови в справі аграризації єврейської меншини.

Рішення XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923 р.), також низка декретів РНК, зокрема декрет "Про заходи забезпечення рівноправності мов і про сприяння розвитку української мови" (прийнятий 1 серпня 1923 р.), започаткували так звану політику коренізації, що стало крутим поворотом у національній політиці радянської влади. Змістом нової парадигми національної політики проголошувалося забезпечення вільного культурно-національного та господарського розвитку кожної з національностей, що входить до складу СРСР, якою би малою вона ні була. Розширювалися права і єврейської меншини, зокрема, першочерговим завданням було проголошено залучення євреїв до сфери матеріального виробництва.

Законодавча і організаційна діяльність Рад України з національного питання до цього часу не відзначалася власною ініціативою і фактично розпочалася тільки після рішень XII з'їзду РКП(б). Як засвідчив М.О.Скрипник "наш народ не жив державним життям і тільки тепер буде свою пролетарську державу", завдання якої — боротися "проти всякого гніту, в тому числі й національного..."²⁴. Питання роботи партійних організацій з євреями-селянами були в центрі уваги губернських, окружних та районних конференції КП(б)У, партійних комітетів. Так, у звіті Одеського окружного виконавчого комітету за 1923–1924 рр. підкреслювалося: "Важкі економічні умови минулих років, коли весь Радянський апарат Одеського округу всю свою увагу приділяв боротьбі із наслідками голоду й громадянської війни, — розв'язання національного питання відходило на другий план; лише на початку звітнього року, із ослабленням економічної кризи, це питання змогло бути вперше практично поставлено на всю широчінь"²⁵.

У 1922–1924 роках радянською владою було проведено ряд безпрецедентних заходів, спрямованих на соціальну реконструкцію єврейської маси, зменшення в її складі торговельно-спекулятивного елементу та становлення єврейського робочого класу, єврейського трударя, робітника, що зберігав би разом із тим єврейську національну самосвідомість, пристосовану до радянського способу життя. Причому, з одного боку досить чітко простежується економічний аспект єврейської колонізації півдня України — приток інвестицій з закордону для відродження єврейських трудових мас. А з іншого — політичний, тобто можливість дискредитувати сіоністські організації, які проводили роботу з переселення в Палестину. Як зазначив А. Брагін, керівник єврейської секції РКП(б), у доповідній записці до Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету та Ради Народних Комісарів СРСР

від листопада 1923 року: "Безумовно, що заселення даних районів поселенцями, що являють собою елемент цілком лояльний, виявиться політично вигідним для радянської влади" ²⁶.

Одним з практичних заходів радянської влади щодо аграризації єврейської меншини було відкриття на Всесоюзній сільськогосподарській виставці у Москві єврейського павільйону 9 вересня 1923 року. Це рішення було ухвалено ще взимку 1922 року Колегією Народного Комісаріату Землеробства за пропозицією завідувача Єврейським відділом А. Н. Мережіна. Основним завданням павільйону було "виявити зростання та досягнення єврейського землеробства..., розсіяти упереджену думку, ніби єврейські маси не здатні займатися землеробством... Закордонні білогвардійські кола розповідають про єврейські жертви революції, про погроми, але вони приховують ті великі досягнення, які революція дала єврейським масам. Єврейський павільйон наочно показує ці досягнення" ²⁷.

Питання, що стосуються землеробства серед євреїв, детально обговорювалися в єврейській пресі, а також на IV Нараді Єврейської секції при РКП(б). На підставі доповідей про стан єврейського землеробства та про роботу в єврейських містечках і поселеннях, Народою Єврейських секцій була прийнята резолюція, в якій підкреслювалося велике економічне та політичне значення заходів, направлених до створення єврейського селянства. У вересні 1923 року Народний Комісаріат Землеробства УСРР розіслав всім Губернським Земельним Управлінням циркуляр "Про єврейські землеробські колективи", в якому зазначалося, що "...прагнення євреїв до землеробської праці повинне по міркуваннях загальнодержавного характеру всіляко заохочуватися... і всяке відхилення земельних органів від вимог закону буде негайно розслідувано з подальшим залученням винних до законної відповідальності" ²⁸.

Саме в цей час починає обговорюватися питання про відкриття так званого "планового переселення" на південь України. Проте, об'єктивні обставини, а саме — відсутність земельних фондів для колонізації, механізму, що забезпечував безперешкодне просування переселенців до місць поселення — змушували партійно-радянське керівництво відкладати вирішення даного питання. Лише на Другій нараді Народного Комісаріату Землеробства союзних та автономних республік було доручено земельним органам у терміновому порядку:

1. з'ясувати земельні фонди, що мають залишитися вільними в результаті землеустрою та розселення місцевого населення, а також черговість залучення цих фондів у господарський оборот;
2. встановити характер переселенських заходів та виробити план переселення;

3. з'ясувати переселенські контингенти і їх матеріальну забезпеченість²⁹.

Після обговорення на місцях питання про устрій єврейських мас на землі було внесено на остаточне вирішення до центральних урядових органів влади.

Але справа осідання євреїв на землю розвивалась поволі. Радянські державні та партійні органи влади мали багато можливостей пересвідчитися у тому, що переходячи на землю, євреї здебільшого не мали ані особистого нахилу, ані потрібних засобів, щоб серйозно займатися хліборобством. І через це з недовірою ставилися до нових спроб євреїв взятися за сільське господарство, відносили єврейську людину до третьої або четвертої черги щодо права на наділення землею, іноді відмовляли їм у наданні землі³⁰. Тому Земельний Комісаріат УСРР мусив з цього приводу видати пояснювальний об'явник від 20 серпня 1923 року згадуючи в ньому, що згідно арт.9 Земельного Кодексу "право на користування землею з ціллю ведення сільського господарства мають усі громадяни УСРР без різниці статі, релігії і національності"³¹.

Отже, у 1917–1923 рр. були розроблені концептуальні засади безпрецедентного до цього часу проекту аграризації єврейської меншини на теренах півдня України. Головна його мета полягала в тому, щоб колонізувати узбережжя українських чорноморських степів, де єврейські колонії компактно мали б зайняти визначені земельні ділянки. Ці новаторські концепції розроблялися в роки революції, коли тільки почалися створюватися плани щодо розв'язання єврейського питання. Тільки у 1924 році вони отримали статус "офіційної політики партії". За цей період була апробована концепція, закладений фундамент законодавчої діяльності органів влади, проводилася пропагандистська кампанія щодо аграризації єврейської меншини, яка дозволила перейти до "планового переселення" на південь України у 1924–1934 рр.

Примітки:

1. Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті: історіографічний нарис. — К.: Плюс, 2000. — 447 с.
2. Гольде Ю. В. Земельное устройство трудящихся евреев. — М., 1925. — 95с.
3. Сотниченко В. Тенденції розвитку єврейської економіки і формування передумов аграризації єврейського населення СРСР в 20–30-ті роки ХХ ст. // Наукові записки / Збірник: ІП і ЕНД / Серія: "Політологія і етнологія". — В. 4. — К., 1998. — С. 89–94.
4. Гессен Ю. О жизни евреев в России (записки в городскую Думу). — Санкт-Петербург, 1906. — С. 35–36.

5. Самарцев І. Євреї в Україні / XIX — початок XX століття /: історико-економічний аналіз // Віче. — 1993. — № 11. — С. 128.
6. Шайкин И. М. Еврейское земледелие на юге Украины // Єврейське населення Південної України: історія та сучасність. — Запоріжжя, 1997. — С. 17.
7. Ленін В. І. Національна рівноправність // Повне зібрання творів. — Т. 25. — С. 83.
8. Буценко А. Советское строительство и нацменьшинства на Украине. — Харьков. Издание Центральной Административно-Территориальной комиссии при ВУЦИКе, 1926. — С. 6.
9. Жизнь национальностей. — 1920. — 7 ноября.
10. Хонігсман Я. Єврейське землеробство в Україні // Філософська і соціологічна думка. — № 9–10. — 1993. — С. 162.
11. Гольде Ю. В. Вказана праця. — С. 4.
12. Там само. — С. 45.
13. Мицюк Ол. Аграризація жидівства України. — Прага, 1932. — С. 146.
14. Гольде Ю. В. Вказана праця. — С. 5.
15. Там само. — С. 54.
16. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1918–1941 гг.). — Т. 1. — К., 1976. — С. 47.
17. Агро-Джойнт — організація створена в США з метою допомоги євреям влаштуватися на землі; ТРТ — Товариство ремісничого труда серед євреїв Росії; ЕКО — Єврейське колонізаційне товариство, з метою сприяння єврейської колонізації.
18. Гольде Ю. В. Вказана праця. — С. 56.
19. Чумак В. М. Українізація радянського типу: витоки (1917–1923 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. — Вип. III. — Серія: Історія: збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука / Вінниця, 2001. — С. 51.
20. Хвиля А. Национальный вопрос на Украине. — Госиздат Украины, 1926. — С. 96–97.
21. Положення про Відділ національних меншостей НКВС: Постанова ВУЦВК від 25 жовтня 1922 року // Вісті ВУЦВК. — 1922. — 17–22 листопада.
22. Див.: Етнографічна мапа УСРР. — К., 1925; Черлунчакевич Н. А. Национальный состав Советской Украины. Объяснительная записка к этнографической карте УССР. — Харьков, 1925. — 130 с.
23. Еврейское колонизационное общество. Пять лет работы ЕКО в СССР (1923–1927 гг.). — Москва, Издательство "Полиграфискусство", 1928. — С. 10.
24. Цит. за: Гонтар О. В. Деякі питання міжнаціональних відносин на Україні в 20-ті роки // Український історичний журнал. — 1991. — № 7. — С. 125.
25. Отчет Одесского окружного исполнительного комитета за 1923–1924 год. — Издание Одесского Окрисполкома, 1925. — С. 29.
26. Царевская Т. В. Крымская альтернатива Биробиджану и Палестине // Отечественная история. — № 2. — 1999. — С. 121.
27. Гольде Ю. В. Вказана праця. — С. 65.
28. Там само. — С. 59.

29. Платунов Н. И. *Переселенческая политика Советского государства и ее осуществление в СССР (1917 — июнь 1941 гг.)*. — Томск, 1976. — С. 68.
30. *Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО України)*. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2019. — Арк. 150.
31. Мицюк Ол. *Вказана праця*. — С. 146.

В. В. Левченко

ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В ОДЕСЬКОМУ ІНСТИТУТІ НАРОДНОЇ ОСВІТИ

Влітку 1920 р. в Одесі на базі Українського учительського інституту та Українського Фребелівського інституту почав свою діяльність інститут народної освіти (далі — ОІНО). Основні постанови по проведенню цієї реорганізації надходили від управління вищих навчальних закладів м. Одеси, утвореного 1 червня 1920 р. рішенням народного комісаріату освіти¹. Завданням нової установи була підготовка кадрів для викладання в середніх та вищих навчальних закладах, а наукову роботу слід було зосередити в спеціальних науково-дослідних установах. Тому в перші роки існування ОІНО в ньому не приділялась увага науковим дослідженням, зокрема з історії України.

У першому навчальному році, який розпочався 4 жовтня 1920 р., згідно специфіки закладу з введених дисциплін тільки курс лекцій з "Історії російської та української літератури" мав відношення до історичної дисципліни. Цей курс вів Р. М. Волков — в ньому часткова була представлена історія українського та російського народу. З чотирьох запропонованих історичних кафедр "Етнографія і етнологія", "Історія рідного народу", "Історія культури", "Загальної історії"² три мали відношення до історії України.

На початку 1922–1923 навчального року відбулась чергова реорганізація вищих учбових закладів м. Одеси. В результаті цього до складу ОІНО ввійшли викладачі і студенти Гуманітарно-суспільного інституту та Одеського Археологічного інституту. Існуючі до цього в ОІНО чотири факультети (дошкільний, шкільних вчителів 1-го і 2-го ступеню та позашкільний) склали факультет соціального виховання (декан А. Д. Щербина). На базі приєднаних інститутів було створено два нових факультети: професійної освіти (декан І. Ю. Тимченко) з відділеннями: біологічним, математичним, історичним, мови та літератури; політичної освіти (декан І. А. Хмельницький) з відділеннями:

музейно-архівно-бібліотечним (завідувач Ю. Г. Оксман) та лекторським. Викладання історії України велось на кафедрах: етнографії (Р. М. Волков), античної археології (Б. В. Варнеке і М. Ф. Болтенко), історії мистецтва та мистецтвознавства (О. Я. Шпаков), історії культури (А. Г. Готалов-Готліб), історії України (М. Є. Слабченко)³.

25 серпня 1922 р. Бюро ОІНО представило на затвердження Губернського комітету професійної освіти перелік кафедр та штатних викладачів. Кафедру історії України очолив викладач-керівник М. Є. Слабченко⁴. Тобто, цю дату можна вважати днем народження кафедри історії України в Одесі. Під керівництвом М. Є. Слабченка кафедра посідала одне з провідних місць в ОІНО. Вона охоплювала історію України від слов'янських племен до історії революційного руху ХХ ст. включно.

Згідно положенню народного комісаріату освіти від 3 січня 1923 р. при деяких відповідних спеціальностях інститутів організовувались спеціальні науково-дослідницькі кафедри з окремих наукових дисциплін⁵. У зв'язку з цим інститути повинні були сприяти кафедрам у науковій праці, надаючи їм право користуватися приміщеннями, навчально-допоміжними установами. Інститути мали залучати аспірантів до проведення практичних та семінарських занять зі студентами разом з викладачами та під їх керівництвом.

На початку 1926 р. за ініціативою і під керівництвом М. Є. Слабченка (учня І. А. Линниченко) з присутньою йому енергійністю неодноразово піднімалось питання організації науково-дослідницької кафедри історії української культури при ОІНО. Перегляд цього питання закінчився 1 жовтня 1926 р. коли на засіданні Президії Укрнауки була затверджена Одеська секція Харківської кафедри історії української культури⁶, керівником якої став професор М. Є. Слабченко.

За чотири роки існування секції (1926–1930) до її складу входило 12 аспірантів: І. М. Бровер — вивчав джерела й літературу по внутрішній історії України київського й литовського періодів, С. М. Ковбасюк — опрацював питання історії сільського господарства, селян і панства, історії міст на Україні, Г. Князев — студіював джерела й літературу зовнішньої історії древнього та литовського періодів, М. Л. Рубінштейн — працював над питаннями феодалізму в Київській державі й історії революційного руху на Україні у ХІХ ст., Т. М. Слабченко — збирав матеріали до історії сільськогосподарської кризи у ХІХ ст., Т. М. Хаїт — розглядала питання революційного руху в Україні з ХІХ ст. по 1905 р.; Л. О. Добрицький — спеціалізувався на студіюванні західно-європейських джерел, щодо історії України, Р. Л. Рибак — займався історією громадських рухів на Україні, А. І. Пащенко, І. І. Погорілий, І. Д. Сіроглазов, Г. М. Трачевський⁷.

У 1926–1927 навчальному році М.Є.Слабченко організував і очолював при ОІНО семінар підвищеного типу з "Економічно-соціальної історії України XIX–XX ст.". В першій рік роботи до семінару було зараховано 22 студента, які протягом року прослухали курси лекцій: економіка сільського господарства, статистика, українські допомагаючи дисципліни, українська історіографія, українська історична географія (всі М. Є. Слабченко), економіка промисловості (І. Л. Анов), українське джерелознавство (Є. О. Загоровський), історія слов'ян (П. Й. Потапов), історія Туреччини (Й. Л. Вайнштейн), латинська (П. М. Яновський) й французька (Л. А. Горіс) мови. У семінарі двічі відбувались іспити (28–31 березня, 1–4 червня) з історії Туреччини, українського джерелознавства, економіки промисловості, латинської й французької мови⁸. До апробації студентам були запропоновані теми: "Історія цін в Одещині за 1914–1917 рр.", "Зарплата в Одесі за 1918–1923 рр." та "Аграрна революція на Одещині 1917–1922 рр.". Кращих студентів М. Є. Слабченко вважав такими, що закінчили семінар й просив Правління інституту видати відповідні посвідчення.

На 1927–1928 навчальний рік слухачами семінару було затверджено вісім студентів. 21 червня у записці до ректора М. Є. Слабченко вказав теми, які були пророблені студентами: О. С. Сенченко — "Історія заробітної платні в залізничників Одеського вузла за 1920–1923 рр.", П. І. Ритор — "Історія зарплатні металістів Одеси за 1921–1923 рр.", М. М. Яременко — "Історія торгівлі одеського порту з Близьким Сходом за 1914–1920 рр."⁹. 28 червня Правління вузу затвердило цих студентів, як таких, що склали всі іспити та захистили теми робіт й зарахувало їх такими, що закінчили семінар, але у рекомендації до аспірантури їм було відмовлено за браком місць. На 1928–1929 навчальний рік до семінару було затверджено 14 студентів.

Науково-дослідницька діяльність М. Є. Слабченко у цей час була відображена у надрукованих працях — курс лекцій "Історія України 1905 р.", "Організація господарства України" (Т.V), "Еволюція господарських форм в Україні XIX–XX ст." та його поточній роботі: "Зараз працюю над економічною історією України за перші 25 років XX століття, а на майбутнє планую... написати теоретичний дослід економічного падіння продукційності в сільському господарстві"¹⁰.

Дослідження з історії України викладачами та студентами ОІНО також велись у стінах Одеського наукового при Українській Академії наук товариства, яке було утворено по ініціативі і під керівництвом М. Є. Слабченка у 1926 р. До складу товариства входили дві секції: соціально-історична і історико-філологічна. В роботі товариства приймали активну участь учні М. Є. Слабченка — аспіранти секції історії

української культури при ОІНО. Перші наукові праці на сторінках збірника опублікували І. Бровер ("З історії "австрійської школи" на Україні" та "Економічні погляди Т. Рильського"), О. Варнеке ("Залізне будівництво на Україні в 1860-х рр." та "Р. В. Орбінський"), С. Ковбасюк ("Місто в військових поселеннях України"), М. Бачинський ("Голод на початку 90-х років на Херсонщині і діяльність М. В. Левитського" та "Головні економічні течії 30-х — 40-х рр. XIX ст. на Степовій Україні"), А. Погребинський ("Аграрна справа на Україні в світі II Державної Думи" та "До історії аренди земель у Новоросійських військових поселеннях після 1857 р."), Т. Слабченко ("До історії аграрних криз на Україні в XIX столітті")¹¹.

В ОІНО приділялась велика увага становленню та підтримки досліджень з історії України серед багатьох викладачів, як старої так і нової хвилі вчених. Питаннями з історії України займався вихованець, а згодом приват-доцент ІНУ по кафедрі російської історії, талановитий історик професор Є. О. Загоровський (учень І. А. Линниченка). У 1922 р. він випустив "Очерки истории Северного Причерноморья". Це — перше на той час систематичне дослідження колонізації та економічного розвитку Півдня України. Визначаючи місце Новоросійського краю в історії українського народу, Є. О. Загоровський вважає, що він був авангардом на берегах Чорного моря¹².

Ще один учень І. А. Линниченка М. Л. Рубінштейн, почавши навчання в ІНУ, став випускником історичного відділення факультету професійної освіти та викладачем ОІНО. У 1921 р. закінчив ОІНО та захистив дипломну роботу "Західні торговельні шляхи України-Руси". В трудах "Западные пути торговли Украины-Руси", "До історії соціальних відносин у Київській Русі в XI–XII ст." і "Нарисах історії Київської Русі", опублікованих в 1925–1930 гг.¹³, він поставив питання про періодизацію феодальних відносин в Київській Русі, виступаючи проти концепції "міської торгівлі Русі" В. О. Ключевського, який заперечував їх наявність. М. Л. Рубінштейн датував початок феодалізму в Київській Русі XI ст.

Два роки в ОІНО працював К. О. Копержинський — вихованець історико-філологічного факультету Петербурзького університету (1918). Позаштатний професор історії української літератури ОІНО (1926–1927), та завідувач українського відділення Одеської центральної наукової бібліотеки (1926–1928)¹⁴. Темати його досліджень були історія української літератури — "Бібліографічні уваги до історії української книги 80-90-х років XIX століття в Одесі", "Український письменник XVI століття Василь Суразький", "Бібліографічний огляд. Українське літературознавство і критика"; історія театру — "Науково-дослідчий і науково-видавничий рух Радянської України в 1928 році.

Бібліографічний огляд. Українське літературознавство, історія театру й критика"; етнологія та етнографія — "Обжинки", "Пережиток симпатичної магії в косарській обрядовості на Україні".

Таким чином, за десятиріччя існування ОІНО (1920–1930) дослідження проблем з історії України не набули загального, систематичного характеру, а де які питання досліджувалися окремими вченими. Загалом треба зазначити, що в наукових працях вчених домінували короткі нариси деяких аспектів історії України, що давало змогу розкрити і пояснити особливості політичного, економічного та суспільного розвитку країни. Окремо слід відзначити особливу роль у розвитку досліджень з історії України М. Є. Слабченка. На протязі трьох навчальних років він був завідуючим історичного кабінету, очолював семінар вищого типу з соціально-економічної історії України кінця XIX — початку XX ст., являвся керівником Одеської секції Харківської науково-дослідницької кафедри історії української культури (з 1926 р.), а також наукового товариства при Українській Академії наук. Проте, головне, що йому в умовах реформування вищої історичної освіти вдалося підготувати нову когорту науковців.

Примітки:

1. Державний архів Одеської області (ДАОО). — Ф. Р. — 5432. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 12; Спр. 4. — Арк. 13; Год работы Увуза (К слиянию с Губпрофобром) // Народное просвещение. — 1921. — № 1. — С. 52–57.
2. ДАОО. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 399. — Арк. 1–35; Спр. 1. — Арк. 1–67.
3. ДАОО. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 404. — Арк. 1–23; Р — 1395. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 21–22 зв.; Временное положение о Высших Учебных Заведениях У. С. С. Р. — Т. 1. Временное положение об Институтах. — Харьков, 1922. — С. 26–30.
4. ДАОО. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 404. — Арк. 11, 22–23.
5. Бюллетень Украинского Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования. — 1923. — № 1. — С. 78–80.
6. Центральний Державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВ). — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 4664. — Арк. 9, 10, 47, 121–121 зв.
7. ЦДАВОВ. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 4664. — Арк. 121 зв.; ДАОО. — Ф. Р-39. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 1–4; Спр. 87. — Арк. 4; Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 1.
8. ДАОО. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 585. — Арк. 5, 17, 22; Спр. 625. — Арк. 7–13.
9. ДАОО. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 583. — Арк. 104; Спр. 660. — Арк. 121; Спр. 662. — Арк. 84; Спр. 677. — Арк. 16–17 зв., 20–20 зв., 23–27.
10. ЦДАВОВ. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 168. — Арк. 15 зв., 17, 19 зв.; Спр. 4664. — Арк. 179 зв.

11. *Записки Одеського наукового при Української Академії наук товариства. Секція соціально-історична.* — 1927. — Ч. 1. — С. 5–22, 23–53, 54–99; 1928. — Ч. 2. — С. 3–24, 48–92; 1928. — Ч. 3. — С. 5–29, 47–65, 66–102; 1930. — Ч. 5. — С. 1–62; *Секція історично-філологічна.* — 1928. — № 1; 1929. — № 2, 3.
12. Див.: *Загоровский Е. А. Очерк истории Северного Причерноморья.* — Ч. 1. — Одесса, 1922. — 100 с.; *Загоровский Е. А. Экономическая политика Потёмкина в Новороссии.* — Одеса, 1926. — 13 с.
13. ДАОО. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 282. — Арк. 1–3. Див.: *Вісник Одеської Комісії Краєзнавства при Всеукраїнській Академії Наук.* — 1925. — Ч. 2–3. — С. 120–134; *Каторга и ссылка.* — 1925. — № 8. — С. 9–34; 1926. — № 1. — С. 131–137; *Наукові записки науково-дослідчої катедри історії української культури.* — 1927. — № 6. — С. 49–62.
14. ДАОО. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 176. — Арк. 1–7. Див.: *Науковий збірник за рік 1926.* — 1926. — Т. XXI. — С. 38–72; *Праці Одеської Центральної Наукової Бібліотеки.* — 1927. — Т. I. — С. 164–171; *Україна.* — 1928. — Кн. 28. — С. 110–123; *Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського.* — Т. II. — 1928. — С. 3–9; *Україна.* — 1929. — Кн. 36. — С. 98–120.

Ю. Ф. Антіпов

БОРОТЬБА БЕЗРОБІТНИХ ЗА ПРАВО НА ПРАЦЮ У МІСТАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (середина 20-х рр. XX ст.)

Стихийний рух безробітних за право на працю у 1923–1927 рр. в СРСР мав потенції перетворитися у опозиційний спротив радянському режиму побудованому на насильстві та обмані. Держава "диктатури пролетаріату", "гарантувала" робітничому класу жебрацтво та безробіття. Але, проблема виникнення та генези руху безробітних у часи НЕПу в СРСР не знайшла свого висвітлення, як у радянській історіографії, так і у працях сучасних українських та російських істориків¹.

Безробіття у радянських республіках почало набирати оберти вже у 1921 р., коли з фронтів громадянської війни почали повертатися колишні робітники. Навесні — улітку 1923 року в УСРР стався новий стрибок безробіття, закривалися все нові підприємства, скорочувалися штати на ще працюючих заводах та фабриках. В Одесі в середині 1923 року нараховувалося 33–36 тисяч безробітних, 14–15 тисяч безробітних налічувалося у Миколаєві, 6,5 тисяч — у Херсоні, 5 тисяч — у Єлисаветграді. У Миколаєві, лише на судноремонтних заводах

з 22 тисяч робітників, що працювали до 1917-го року, залишилося лише 5 тисяч робітників. Положення в Одесі, або Миколаєві, не було винятком у СРСР. У європейській частині СРСР у 1922–1923 рр. кількість безробітних у губернських центрах складала 12–15% усього населення, і цей відсоток був близький до одеського показника².

З кожним новим роком НЕПу безробіття невпинно зростало і безробітні стали помітною соціально-політичною силою у містах півдня УСРР. З початку НЕПу на ринку праці створилася нова ситуація. Проведена адміністративна реформа передала функції Бірж праці новоствореним відділам розподіл робочої сили. Також були створені відділи праці і ринку праці. Однак стрімке зростання безробіття призвело до того, що знову встало питання про функціонування спеціального укладу, яке займалося виключно проблемою безробіття. Знову були створені Біржі праці і на державному рівні прийняте положення про їхню роботу.

У 1924 р. безробітних в Одесі вже нараховувалося — до 41 тисяч, у Миколаєві — 16 тисяч, у Херсоні — 7 тисяч, у Зинов'ївську — 6 тисяч, у Первомайську — 2 тисячі. Усього по Одеській губернії безробітних налічувалося до 80 тисяч, їх кількість, лише за рік, виросла на 18 тисяч людей. У Херсоні залишилося тільки 15% працюючих робітників, решта стали безробітними.

Масові звільнення робітників — характерне явище для 1923–1926 рр., причому чекістські зведення стверджували, що заголом "...настрій звільнених — антирадянський". Особливий "антирадянський ухил" в Одесі почувався серед звільнених радянських робітників, медичних працівників, водників, чорноробів, колишніх червоноармійців³.

Одеська Біржа праці у 1923–1926 рр. стала місцем активної "антирадянської агітації" серед безробітних, на зборах безробітних часто-густо лунали заклики проти Радянської влади, "нового дворянства" — комуністів, проти лідерів профспілок. Зведення одеського ДПУ згадують про виступи в Одеській Біржі праці безробітного-металіста Зіалковського, безробітного водника Баланенко, у яких лунали не тільки економічні вимоги, але й політичний протест: "...влади робітників не існує, так само як і свободи виборів", "...при владі знаходяться бандити", "...експлуатація робітників зараз більша аніж за царату"⁴.

У 1921–1924 рр. Одесі та Єлизаветграді есери, анархісти і меншовики проводили пропаганду, гурткову роботу серед безробітних. У Миколаєві активність у цьому напрямку виявляли ліві есери. Опозиційні політичні партії намагалися спрямувати стихійний рух безробітних проти тоталітарного режиму. У перший половині 20-х рр. підпільники з політичної опозиції організували низку страйків на заводах

і в майстернях міст півдня УСРР. Але ДПУ, пильно слідкуючи за проявами робітничого спротиву, до середині 20-х рр. ізолювало безробітних і робітників від представників політичної опозиції⁵.

Про силу опору безробітних Одещини та політичну спрямованість цього руху свідчать події травня 1924 року в Одесі, які дотепер не були введені у науковий обіг. 15 травня 1924 року відбулися збори безробітних на одеській Біржі праці, в яких взяло участь до 5 тисяч безробітних. Під час зборів один безробітний — О. Кочуренко, доведений до розпаду убогістю життя, відсутністю допомоги з боку держави і безробіттям, на знак протесту проти умов життя, скоїв акт самогубства — кинувся з балкона другого поверху Біржі і розбився. Оточивши його труп, безробітні заявили, що він таким чином виявив свій протест і "загинув, за робочу справу". Після того, що сталося на очах у тисяч безробітних, в стінах Біржі почався стихійний мітинг, на якому лунали вигуки "Владу геть!", заклики йти до губвиконкому "вимагати кращого життя і роботи"⁶.

На шляху до губвиконкому протестуючу юрбу намагалися зупинити помічник начальника районної міліції Одеси (Херсонської дільниці) і кілька міліціонерів. Але юрба побила їх і продовжила свій рух на губвиконком. Далі шлях демонстрантам (близько 4 тисяч людей) перекрила кінна міліція, яка одержала наказ розігнати юрбу. Зіткнення безробітних з міліцією перетворилася у побоїще, причому в міліціонерів полетіло каміння. Міліціонери загрожували застосуванням зброї, але очевидно не одержали на це санкції "з гори". Юрба безробітних прорвала очіплення кінної міліції.

Біля будинку губвиконкому юрбу зустрів т.в.о. голови Одеського губвиконкому Лепковін, який пообіцяв безробітним "розібратися", "покращити їхнє становище", але протестуючі не давали йому говорити, інших "комуністичних ораторів" так само заглушаючи криком. Зведення ДПУ відзначають серед демонстрантів "антирадянських осіб" із числа безробітних (колишніх металістів, водників, харчовиків, санітарів). Демонстрантів вдалося утихомирити рішенням про негайне проведення загальних зборів безробітних у міський раді за участю керівників влади.

Ці загальні збори перетворилися у опозиційний мітинг, коли слово взяла робітниця Ванштейн (на думку інформаторів ДПУ "меншовичка"). Вона 45 хвилин таврувала місцеву владу та режим, закликаючи не приймати комуністичних резолюцій, обмежити комуністичний вплив на трудящих, зрівняти права робітників-партійців до звичайних робітників, ліквідувати протекціонізм та кумівство місцевої влади. Зал прийняв її пропозиції за основу резолюції загальних зборів безробітних.

Збори ухвалили обрати 10 безробітних у виконком, обрати Секцію безробітних при Одеській міськраді (від безробітних металістів, харчовиків, транспортників, водників, санітарів) для рішення наболілих проблем безробітних. Вільні вибори до Секції проходили в той же день у профклубах, причому на загальних зборах домінували відверто опозиційні до влади настрої. Так збори безробітних водників, характеризувалися у зведеннях чекістів, як "...ворожі до відповідальних працівників", а на зборах безробітних харчовиків їм вже вважалося "нападки на Радянську владу". Те ж фіксувалося на зборах безробітних металістів, що обрали до Секції анархіста. ДПУ вказувало, що до Секції "...обрали бальяндрасників", що виявляли "крайню ворожість" до існуючої влади.

Нам відомі прізвиська обраних до Секції безробітних, які найбільше відрізнялися своєю опозиційністю: "анархіст" Беркович, "анархіст-синдикаліст" М. Гандлер, "меншовичка" Ванштейн, Жалковский, Ковальов, Сирота. Партійна приналежність цих обранців взята у лапки, оскільки інформатори визначили її тільки за аналізом виступів цих делегатів, а не з їхньої доведеної партійності⁷.

Наступного дня маси безробітних (4–5 тисяч людей) знову зібралися до одеської Біржі праці, обурившись арештом активістів подій 15 травня. Насправді чекісти "затримали агітаторів" — безробітних, що підбурювали населення міста до політичної маніфестації. Представники влади брехливо заявляли, що ініціаторами виступу були зовсім не "пролетарії", а "...один генерал, одна дружина розстріляного полковника, два злодії, спекулянт, зубний лікар і суб'єкт зі зброєю". На стихійному мітингу біля Біржі знову виступила Вайнштейн, звинувачуючи владу у безпідставних репресіях. Велика юрба, очолена обраною делегацією від безробітних, пройшла до будинку одеського ДПУ з вимогою звільнити арештованих, частина з яких була випущена, після переговорів безробітних з керівництвом ДПУ⁸.

Ці шокуючі події активно обговорювалися у місті, робочі і безробітні вимагали організувати похорон самогубця, забезпечити його родину державною пенсією. Вантажники порту, робітники судноремонтного заводу, робітники-металісти деяких заводів на стихійних мітингах підтримували вимоги безробітних. "Хвилювання" фіксувалися на Другому державному шкіряному заводі. Робітники прийняли рішення про те, якщо хоч один постріл буде зроблений по безробітним — демонстрантам, то судноремонтний завод ім.Марті виступить "...як один на захист безробітних"⁹.

16–17 травня 1924 року чекісти фіксували по Одесі "провокаційні чутки" про багаточисельний виступ безробітних (називалася цифра в 20 тисяч маніфестантів), про "стрілянину у робітників", агітацію проти

влади в порту, на Привозі, на Новому ринку. В їдальні і гуртожитку безробітних велися постійні опозиційні розмови, збиралися підписи під зверненням безробітних про вимогу розформувати відділ по безробіттю Одеського губкому, "зняти комуністів" з ряду відповідальних посад, замінивши їх безробітними.

На 18 травня 1924 року лідерами руху безробітних була призначена нова, більш масштабна маніфестація безробітних, у зв'язку із запланованим похороном самогубця. "Невідомими" велася підготовча робота, проводилась агітація, на заводах, були обрані делегати для участі у похоронах. Планувалося пронести труну з тілом через усе місто, залучити до похорон якомога більше одеситів. Деякі безробітні загрожували владі власним самогубством, якщо не буде змін їхньої долі. Однак у ніч на 18 травня влада "конфіскувала" труп з родинного помешкання та таємно поховала самогубця у невідомому місці, і в той же день заарештувала 18 людей, що агітували за маніфестацію і лідерів руху безробітних. Тоді ж була арештована й Вайнштейн, що 17 травня знову виступала на Біржі. Боячись антибільшовицьких розмов й обурення народу, влада пообіцяла безробітним з 20 травня 1924 року почати засідання у Одеському міськвиконкомі із "незалежними" трійками, обраними від безробітних різних спеціальностей (усього 48 делегатів). Кілька днів проходили засідання у міськвиконкомі з трійками безробітних. Але, як тільки у місті вляглися пристрасті, у червні 1924 року, ці засідання несподівано та остаточно припинилися. Найбільш радикальні виступи на цих засіданнях, у дусі анархо-синдикалізму, "дозволяли собі" делегати від безробітних: Герцензон (колишній харчовик), Гендлер (колишній транспортник), Беркович (колишній металіст)¹⁰.

21 травня 1924 року протестні виступи жінок на Одеській Біржі завершили гарячий мітинговий тиждень. Тоді жінки напали і побили розпорядника громадських робіт, вигукивали антибільшовицькі гасла. В той же час "антирадянські виступи безробітних" фіксувалися й у Зинов'їську¹¹.

Одеське ДПУ вважало, що місцеві меншовики-підпільники намагалися "використати травневу ситуацію" для розгортання боротьби проти влади. Арешт "меньшовички" Вайнштейн давав ДПУ матеріал для нових арештів членів одеської організації РСДРП. ДПУ стало уважно стежити за безробітними, проводячи арешти "найбільш активних горлопанів", складаючи щотижневі таємні звіти — "зведення про настрої серед безробітних". Незважаючи на репресії, невдоволення безробітних у більш пасивних формах фіксуються й після травня 1924 року У Одеському клубі водників безробітний Савицький (як вказували зведення ДПУ "махновський агітатор", "служив у Махна")

виступав з обвинуваченням влади, пропонуючи "...викинути Леніна, Кам'янева, Троцького". Агітатори, які намагалися заперечити Савицькому, були освистані присутніми безробітними, відвідувачі клубу підтримали оплесками виступи опозиціонерів-безробітних: Савицького, Чорного, Сухова, Волкова, Винникова ¹².

"Розвантаження" (звільнення частини затриманих) ДОПРу в Одесі у лютому 1925 року відкрило шлях на волю 600 колишнім затриманим. Більша їх частина влилася у черги безробітних, посиливши їхні "антирадянські настрої". На початку березня 1925 року знову активізувалася "опозиція" безробітних на Одеській Біржі, "антирадянські настрої" знову стали домінувати на конференціях і зборах секцій безробітних водників, вантажників, колишніх радянських працівників. ДПУ повідомило, що на конференції безробітних водників склалася активна "анархістська група", і закликала: "Узяти гвинтівки !", "Боротися до кінця !", "Прогнати червоне дворянство !". До цих радикальних гасел додавалися заяви про "класову боротьбу між комуністами і безробітними" та погрози виступу "...як у травні минулого року" ¹³. Група "антирадянських" активістів в Одесі складалася із безробітних, що вже "виявлялися", під час одеських травневих подій 1924 року: С.Піотровський (колишній член КП(б)У, бувший слідчий), Бузько (колишній член КП(б)У, бувший комісар дивізії РККА), брати Савицькі, Грачов, Чорний, Опанасенко, Юрков. У квітні — травні 1925 року ДПУ "вжив заходів" із ліквідації "антирадянщини" серед безробітних Одеси. На цих безробітних-активістів були заведені справи у ДПУ і незабаром вони були заарештовані ¹⁴.

На початку 1925 року спостерігалось деяке падіння безробіття по Одеській губернії — до 50–55 тисяч безробітних (з них 5 тисяч "робітників розумової праці"); в Одесі фіксувалося тільки 27 тисячі безробітних, у Миколаєві — 11 тисяч, у Херсоні — 3 тисячі, у Зинов'ївську — 4 тисячі. Але, вже у жовтні 1925 року у Одесі рахувалося 40 тисяч 300 безробітних ¹⁵.

Безробіття продовжувало бути головною проблемою міст півдня УСРР і у 1925–1927 рр. Так на Черноморському торговельному флоті налічувалось більш ніж 300 безробітних механіків, кочегарів та матросів, 58 безробітних капітанів. По Одесі у 1925 року реєструвалося: чорноробів — безробітних 8 тисяч осіб, металістів-безробітних близько 6 тисяч, харчовиків, шкіряників та текстильщиків — 7 тисяч, вантажників — 1 тисяча, інтелігентів та службовців 8 тисяч, безробітних підлітків — 5 тисяч ¹⁶.

Влітку-восени 1925 року в Одесі спостерігалися числені стихійні виступи безробітних, що погрожували перетворитися у бунт або повстання. 14 липня 1925 року підлітки-безробітні затримали та побили

члена міськради, вважаючи його винуватим у безробітті. 28 липня 1925 р. 150 безробітних — колишніх робітників шкіряної промисловості увірвалися до міськради та захопили кабінети чиновників, вимагаючи роботи. 3 серпня 1925 року на одеський Біржі праці знову виник безлад, коли безробітні почали бити чиновників відділу працевлаштування. Тоді лунали гасла "— Викинемо кровопивців із вікна на двір та там вбємо!" У серпні 1925 року безробітні-чорнороби під орудою безробітного Колесова влаштували розгром Посередницького Бюро по найму, вигукуючи "— Зруйнуємо все, коли не дадуть роботи... нехай нас саджають до ДОПРу, це краще ніж голод!" Безробітні — підлітки розгромили Секцію неповнолітніх-безробітних, побили чиновників. Безробітні відмовлялися працювати на громадських роботах, бо за денну платню, що виплачувалася за ці роботи, не можливо було прохарчуватися. Свій протест безробітні виявляли у "волинках" — пасивних страйках під час виконання тимчасових громадських робіт в Одесі. У серпні 1925 року у Одесі виникло таємне самочинне Оргбюро безробітних, для організації опору, але вже у середині жовтня 1925 р. кілька лідерів безробітних було заарештовано і Оргбюро безробітних розпалося¹⁷.

12–15 жовтня 1925 року великі юрби безробітних блокували кілька вулиць Одеси, низку посередбюро по працевлаштуванню та секцій безробітних. Тоді безробітні-чорнороби захопили посередбюро та розгромили його приміщення, побили кілька чиновників, члена міськради та двох міліціонерів. Наряд міліції, що прибув до місця бунту, намагався вивести чиновників із оточення, але юрба блокувала вулицю та знушалася з чиновників. Частина безробітних мала на озброєнні ножі та залізні пруті. Юрба до 800 безробітних пройшла ходою до будинку Одеської міськради. І хоча після 15 жовтня 1925 року протести безробітних послабли, вони ще довго погрожували новими протестними маніфестаціями біля міськради¹⁸.

У першій половині 1926 року безробітних у Одесі налічувалося від 30 до 34 тисяч людей, але у листопаді — грудні 1926 року їхня чисельність зросла до 38 тисяч. У травні 1926 року одеські безробітні знову намагалися структурувати свій рух для того, щоб провести маніфестацію протесту у центрі міста "під чорним та червоним прапором". До такої акції одеситів підштовхували "київські події" травня 1926 року, коли 3–4 тисячі безробітних під прапорами провели два виступи-маніфестації по вулицях Києва. Остання маніфестація безробітних 20 травня 1926 року була розігнана міліцією¹⁹.

У вересні 1926 року в Одесі сталося ще одне самогубство "протеста" робітника Одеських залізничних майстерень Желяєва, що залишив лист про причини свого вчинку. "Лист Желяєва" переписували

та поширювали, як антибільшовистську листівку серед безробітних та робітників. Тоді безробітні-водники знову закликали "піти під чорними прапорами на міськраду", вчинити погром Біржі праці та "розправиться з владою"²⁰.

Безробітні-колишні чернороби влітку 1926 року знову почали нападати на секції працевлаштування, вчиняючи побиття чиновників. Опозиційні політичні настрої серед одеських безробітних посилилися у 1926 року, коли активність стали проявляти демобілізовані з Червоної Армії колишні солдати, що після служби у війську опинилися у лавах безробітних Одеси. Близько 500–600 демобілізованих-безробітних планували провести виступ протесту під час святкування Жовтневої демонстрації 1926 року у Одесі. Безробітні-демобілізовані утворили "Конспіративний штаб повстанців демобілізованих", що закликав до повалення влади в Одесі і розсилав листи з погрозами на адресу владних установ, у яких безробітні погрожували терором та "загальним повстанням" проти "відповідальних осіб" у разі продовження свого стану безробітних²¹. Влада, враховуючи подібні настрої, у другій половині 1926 року провела низку арештів, що привели до згортання активності протестуючих безробітних.

Треба зазначити, що до травня 1926 року безробіття у Одесі значно скоротилася кількість безробітних у місті коливалася у межах 30–34 тисяч осіб. Частина безробітних була направлена на "будівництво сторіччя" (Дніпрогес). Скорочення безробіття стало важливим фактором для розв'язання конфлікту між владою та безробітними.

Боротьба безробітних міст півдня УСРР за труд та людські умови життя продовжувалася до 1930 року, коли проблема безробіття в СРСР була розв'язана. Але у 1927–1929 рр. безробітні Одеси вже не навідажувалися організовувати гучні масові протести, зважаючи на посилення політичних репресій в СРСР. Рух безробітних, активізація якого у Одесі припадає на 1924–1925 рр., не зміг позбутися стихійності та неорганізованості. Якраз на 1923–1924 рр. припадає розгом в УСРР останніх груп меньшевиків, есерів, анархістів, що вже не могли очолити спротив безробітних.

Примітки:

1. Войтенко С. В. *Опозиційний робочий рух в Україні в роки НЕПу* // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. — Луганск: 2001. — С. 138–140; Мовчан О. М. *Робітничий страйковий рух в Україні (20-ті рр.)* // УІЖ. — 1998. — № 6. — С. 30–43; 1999. — № 1. — С. 31–40; Иглицкий А. А., Райхцаум А. Л. *Из истории забастовочного рабочего движения в России (1919–1925)* // Новые движения трудящихся: опыт Рос-

- сии и других стран СНГ. — Ч. 1, М.: 1992. — С. 56–68. Голубев Е. Е. Формы социалистического протеста рабочих в годы новой экономической политики // Актуальные проблемы естественных и гуманитарных наук. Отечественная история. — Ярославль: 1995; Кирьянов Ю. Стачки и иные трудовые конфликты в Советской России // Россия XXI. — 1997. — № 9–10. — С. 80–106, С. 140–148.
2. Жиромская В. Б. Советский город в 1921–1925 гг.: проблемы социальной структуры. — М.: 1988. — С. 82.
 3. Державний архів Одеської області (ДАОО). — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 1310. — Л. 106.
 4. Там само. — Спр. 1310. — Л. 240.
 5. Там само. — Л. 26–27, 135–142.
 6. Там само. — Л. 122.
 7. Там само. — Спр. 1328. — Л. 22–35.
 8. Там само. — Спр. 1297. — Л. 65–66.
 9. Там само. — Спр. 1310. — Л. 118–119.
 10. Там само. — Л. 120.
 11. Там само. — Спр. 1329. — Л. 57.
 12. Там само. — Л. 60–62.
 13. Там само. — Спр. 1310. — Л. 250.
 14. Там само. — Спр. 1342. — Л. 111.
 15. Там само. — Спр. 1310. — Л. 240.
 16. Там само. — Спр. 1328. — Л. 129.
 17. Там само. — Спр. 1310. — Л. 202.
 18. Там само. — Л. 241.
 19. Єфремов С. Щоденник 1923–1929. — К.: 1997. — С. 376.
 20. ДАОО. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 409. — Л. 300.
 21. Там само. — Л. 309–312.

Е. П. Петровський

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА КАФЕДРІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ОДЕСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В 30-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

У результаті взятого радянською владою в 1930-х роках курсу на створення найбільш сприятливих умов для здобуття освіти робітничою і селянською молоддю відбулося відновлення роботи університетів. У 1933 році, після реорганізації Інституту народної освіти, почав діяти Одеський університет, а через рік у його складі відкрили історичний факультет. Серед п'яти створених на факультеті кафедр була

і кафедра історії України (Української СРР). На її викладачів покла-далися не лише наукові, а й політичні завдання. В умовах утверджен-ня в країні тоталітарного режиму, згортання українізації та розгрому наукових шкіл М. Грушевського, М. Слабченка, М. Яворського, роботу кафедри спрямовували на "ліквідацію наслідків буржуазно-націоналістичних перекирчуень історії українського народу і створення марксистського курсу історії України"¹. Тематика і зміст історичних досліджень викладачів кафедри тісно пов'язані з більшовизацією і-сторичної науки, що супроводжувалась посиленням адміністративного тиску на істориків та бажанням держави підкорити цю галузь знань своєму диктатові.

Предметом окремого дослідження дана тема ще не виступала, проте її розгляд здійснювався дослідниками в комплексних працях, які охоплюють значно ширші хронологічні межі. Роботі кафедри і-сторії України приділяли увагу автори "Історії Одеського університету" різних років видання, а також окремі дослідники розвитку історичної науки в Одесі². Джерельною базою по вивченню історичних досліджень на кафедрі історії України в 1930-х роках виступають перед-усім праці викладачів, опубліковані в наукових збірниках і періодич-них виданнях, а також дисертаційні дослідження. Важливим джере-лом є також матеріали архівно-слідчих справ репресованих співробітників кафедри, які знаходяться в архіві Управління Служби безпеки України в Одеській області та документи Державного архіву Одеської області. Зважаючи на брак джерел та фрагментарність знань з даної теми, автор не претендує на її цілісне висвітлення.

Створену на історичному факультеті кафедру історії України очо-лив Іван Іванович Погорілий. До неї входили також С. М. Ковбасюк, Г. М. Трачевський, Н. І. Межберг, Шульман. Через згортання україні-зації і посилення боротьби з т.зв. українським буржуазним націоналі-змом, дослідники історії України виявилися затиснутими в жорсткі рамки офіційної ідеології. Виключався плюралізм методологічних під-ходів, а класовий принцип в оцінці історичних подій визначав тема-тику праць та їх зміст. З 1938 року можливість для істориків вико-ристовувати оригінальні документи була ще більше обмежена, оскіль-ки архіви передавалися у розпорядження НКВС СРСР. Служба Л. Берії не дуже вітала намагання дослідників дізнатися правду про певні сторінки історії³. Крім того, виданий того ж року "Короткий курс історії ВКП(б)" взагалі поставив істориків у жорсткі рамки про-ведення досліджень, вихід за які загрожував щонайменше позбавлен-ням роботи та виключенням з партії. Ідеологічна боротьба в суспіль-стві змушувала керівництво навчальних закладів, їх підрозділів та самих викладачів виступати з критикою колег запідозрених у належ-

ності до антипартійних течій чи у немарксистському викладанні предметів. Саме з "викриття" помилок інших починалося сходження нагору багатьох представників робітничо-селянської інтелігенції. Керівник кафедри та її співробітники також не уникли подібної роботи. Протягом 1930-х років в місцевій пресі досить часто з'являлись статті такого спрямування⁴.

Наукова робота викладачів історичного факультету зумовлювалась в значній мірі специфікою тих матеріалів, які знаходились в Одесі. Зібрання Наукової і Публічної бібліотек, історико-археологічного музею, Одеського обласного архіву допомагали дослідникам у написанні історичних праць. Досить частими були і наукові відрядження викладачів та аспірантів до Києва, Москви, Ленінграду. Тематика з історії України розроблялась як працівниками кафедри історії України так і викладачами інших кафедр історичного факультету. Так, М. Л. Рубінштейн досліджував становище селянства в першій половині XIX ст., а І. Д. Сероглазов вивчав історію селянських рухів в Україні в XX столітті. С. М. Ковбасюк на основі дослідження оригінального матеріалу розробляв історію військових поселень XIX ст. в Україні і був відомим спеціалістом з історії діяльності Червоної гвардії в Одесі⁵. Предметом наукових досліджень І. І. Погорілого виступали події революції та громадянської війни 1917–1920 рр., історія робітничого руху та більшовицької партії. Викладачі кафедри брали участь в написанні низки статей для "Великої радянської енциклопедії"; готували матеріали для "Наукових записок Одеського університету"; були учасниками наукових конференцій; часто друкувалися в періодичних виданнях та різноманітних збірниках; активно брали участь у випуску університетської багатотиражки "За більшовицькі кадри", на сторінках якої висвітлювалось життя університету та важливі політичні події того часу.

Крім завідування кафедрою історії України, І. І. Погорілий брав активну участь у житті факультету, викладав на курсах обласного відділу народної освіти, читав лекції для партактиву, пропагандистів, агітаторів та учасників теоретичних конференцій, проводив консультації та виступав з політичними доповідями в університеті. В газеті "Чорноморська Комуна" часто з'являлись повідомлення про подібні заходи, які проходили під його керівництвом. Тематика лекцій і консультацій була досить різноманітною, проте майже виключно ідеологічного характеру: "Тематика та література по історії КП(б)У", "КП(б)У в боротьбі проти контрреволюційного блоку троцькістів і націоналістів", "Контрреволюційні націоналістичні партії на Україні", "Хто такі укапісти та боротьбисти", "Боротьба більшовиків проти чорносотенної політики Тимчасового уряду та контрреволюційної

Центральної Ради", "Боротьба за більшовицьку програму в національному питанні на Україні" та інші.

Нами виявлено понад 30 статей, які завідуючий кафедрою історії України І. І. Погорілий опублікував на шпальтах місцевих періодичних видань. Найбільш ґрунтовною є його стаття присвячена розвитку робітничого руху в Одесі за часів окупації міста денікінцями, опублікована в журналі "Літопис революції" у 1931 році⁶. Вона написана на основі матеріалів газет та інших періодичних видань і фонду спогадів Одеського Істпарту. Проте помилки та суперечності не дозволили використати значну частину документів фонду спогадів для написання статті через неможливість їх перевірки. Інші архівні джерела представлені мало, оскільки за словами самого ж автора, їх кількість в Одесі було надзвичайно обмеженою. І. І. Погорілий намагався подати детальну картину подій, що розгорнулися з приходом "білої" армії та посилення боротьби робітників міста проти денікінського окупаційного режиму. Звичайно, в епіцентрі організації і керівництва робітничим рухом І. І. Погорілий поставив партію більшовиків, до дій якої тісно прив'язаний виклад інших подій. Значну увагу він приділив критиці дій партії меншовиків, яких звинувачував у співробітництві з окупаційною владою. Автор прагнув зробити аналіз політики денікінців та аргументовано викласти причини їх поразки. Дана робота відрізняється від подальших статей значно меншим рівнем ідеологізації подій та звеличення ролі більшовицької партії. До 1937 року Іван Іванович написав ще низку наукових статей з зазначеної тематики⁷. Окреме місце в спадщині І. Погорілого становлять статті присвячені Т. Г. Шевченку та питанням краєзнавства⁸. Слід зазначити, що доробок завідуючого кафедрою історії України не обмежується вказаним переліком. Через вилучення його статей з наукового обігу і втрату певних видань не вдалося з'ясувати їх остаточну кількість.

У 1935 році Н. І. Межберг разом з викладачами Київського державного університету входив до авторської бригади істориків по підготовці курсу історії України для вищих навчальних закладів⁹. Сферою його наукових інтересів було вивчення історії революційних подій на Одещині. Одну зі своїх статей Н. І. Межберг написав спільно з С. Я. Коганом¹⁰.

Після закінчення університету певна кількість випускників продовжувала навчання в аспірантурі, у тому числі і на кафедрі історії України. Підготовка аспірантів вважалася пріоритетним завданням в Одеському університеті, але виконаних і захищених дисертацій з історії в 1930-х рр. було мало. Лише наприкінці 1930-х років відбувся захист низки дисертаційних робіт (О. І. Колесников, І. А. Адамов, П. О. Лісничий, А. В. Крячун). Студенти і аспіранти мали можливість

разом з викладачами брати участь в роботі наукових сесій в Одеському університеті та готувати власні доповіді.

За розпорядженням проректора університету у наукових справах з 1 вересня 1935 року доценти кафедри історії України І. І. Погорілий та С. М. Ковбасюк отримували заробітну платню за наукову роботу у розмірі 150 крб.¹¹ За підписаним зобов'язанням викладачі факультету мусили у 1936 році на протязі 10 місяців розробляти такі теми з історії України: "Аграрний рух на Україні під час австро-германської окупації" (І. Д. Сероглазов), "Радянська Україна в 1919 році" (І. І. Погорілий), "Червона гвардія в боротьбі за жовтень в Одесі" та "Боротьба селян проти військових поселень на Україні" (С. М. Ковбасюк), "Царинський похід донецьких пролетарів на чолі з К. Є. Ворошиловим" (Г. І. Гладківська). Кожен давав розписку про зобов'язання виконати свою тему розміром у певну кількість друкованих аркушів і здати її до наукової частини ОДУ не пізніше 29 грудня 1936 року, а у разі невиконання повернути суму авансу¹².

В січні 1936 року Одеський обком КП(б)У організував в університеті перевірку викладання вітчизняної історії. Доповідь комісії мала негативні висновки. У ній вказувалося на повну відсутність випуску кафедрами та співробітниками друкованої продукції¹³. Перевіряючі відмічали серед викладачів наявність троцькістів. У якості прикладу називався доцент кафедри історії України Гнат Митрофанович Трачевський. На цьому його робота в університеті припинилась. Доцент С. М. Ковбасюк також знятий з роботи в 1935 році, хоча через деякий час був знову поновлений на посаді.

Внаслідок проведення чисток, з вузів звільнено багатьох працівників. Інструктор Одеського обкому КП(б)У Бондаренко в "Доповідній записці до питання про класову боротьбу на фронті національно-культурного будівництва по Одеській області (1933–1937)" датованій 29 квітня 1937 року, повідомляв, що за вказаний період в держуніверситеті звільнено близько 20 викладачів. Головним чином це були викладачі соціально-економічних наук історичного факультету. Серед них знаходимо викладачів історії України Межберга, Трачевського, Шульмана¹⁴.

Розпочата після лютого-березневого (1937) пленуму ЦК ВКП(б) вакханалія репресій особливо сильно вдарила по історичному факультету. Шпальти місцевих газет майорять статтями з огульною критикою на працівників сфери освіти серед яких зустрічаються "присвячені" Одеському університету і викладачам кафедри історії України¹⁵. Постійні перевіряючі комісії на історичному факультеті вносили хаос в навчальний процес. Спеціально організовані студенти нарізно вели стенограми лекцій викладачів і здавали їх до спецчастини. Органи

НКВС проводили арешти викладачів, а прочитані репресованими лекторами курси, змушували перечитувати інших, вважаючи попередній виклад матеріалу "шкідливим" для студентів.

Внаслідок репресій на історичному факультеті особливо постраждала кафедра історії України. Викладачів Н. І. Межберга та Шульмана звільнили з роботи за допущені помилки та нібито неправильне трактування історичних фактів. Самсон Михайлович Ковбасюк був змушений залишити історичний факультет у 1938 році, оскільки через цькування мав всі шанси стати черговою жертвою каральних органів.

Завідуючого кафедрою Івана Івановича Погорілого заарештували у ніч з 13 на 14 серпня 1937 року як учасника "контрреволюційної української націоналістичної організації". У справі наявні лише три протоколи допиту, але у жодному з них він не визнав себе винним. Значна кількість арештованих за цією справою осіб назвали І. І. Погорілого учасником зазначеної організації. 27 жовтня 1937 року в Києві виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР засудила його до розстрілу з конфіскацією особистого майна¹⁶.

Гната Митрофановича Трачевського органи НКВС арештували 3 вересня 1937 року. Після звільнення з університету він працював ще деякий час доцентом педагогічного інституту, а потім науковим співробітником історичного музею. Його звинуватили як учасника "української контрреволюційної націоналістичної організації". Як і для багатьох інших жертв сфабрикованої слідчими НКВС організації, 29 жовтня 1937 року "трійка" при УНКВС по Одеській області прийняла рішення про розстріл Г. М. Трачевського¹⁷.

Внаслідок повного розгрому кафедри історії України, на певний час її робота завмерла. Після нової організації кафедри викладати мусили її аспіранти. В матеріалах обстеження роботи педагогічного інституту зазначено: "В. Т. Горбатюк є штатним викладачем педінституту з навантаженням в півтори ставки, він же викладач держуніверситету теж з навантаженням в півтори ставки, він же керівник кафедри в держуніверситеті і аспірант кафедри, якою керує"¹⁸. Наприкінці 1930-х років особливе місце в дослідженнях викладачів кафедри історії України зайняли проблеми класової боротьби, робітничого руху, історико-партійна тематика. З 1939 року нею завідував О. І. Колесников. Викладачами працювали О. П. Лісничий, І. А. Адамов, А. А. Кудря, В. Т. Горбатюк¹⁹. І. А. Адамов написав працю про боротьбу населення України проти військ Антанти у роки громадянської війни, А. Кудря досліджував питання про формування робітничого класу в Україні. Група істориків кафедри вивчала проблеми історії ХІХ ст. і революційного руху на Україні²⁰. І. А. Адамов опублікував в періодичних виданнях кілька статей на різні теми²¹. Викла-

дач факультету Є. Гороховська підготувала дисертацію на тему: "Робота большевистской організації Одессы во время трех подполь" ²². У 1939 році деякі роботи були надруковані в збірнику "Праці Одеського державного університету" ²³. Редакція журналу "Історик-марксист", характеризуючи наукову роботу істориків Одеси, в 1941 році зазначала: "Організація цієї кафедри є значним досягненням, хоча вона ще потребує постійної допомоги з боку українського історичного центру — Інституту історії АН УРСР" ²⁴. Опікувався роботою кафедри в ці роки та керував підготовкою її аспірантів професор кафедри історії України Київського університету та старший науковий співробітник АН УРСР Олександр Петрович Оглоблин.

Таким чином, історичні дослідження на кафедрі історії України Одеського державного університету тісно пов'язані з розвитком всієї історичної науки в 1930-х роках. В умовах утвердження в Радянському Союзі тоталітаризму, посилювався тиск на історичну науку та її представників. Розгром наукової школи академіка М. Є. Слабченка завдав важкого удару по розвитку історичної україністики в Одесі. Нову генерацію істориків досить часто представляли вихідці з партійних структур, які при написанні досліджень керувалися передусім ідеологічними вимогами, а вже потім науковим рівнем своїх праць. Сьогодні більшість з них практично не мають наукової цінності. Переважна більшість викладачів кафедри історії України стали жертвами масових репресій або зазнали гонінь з боку влади. Це прямо позначилося на науковій продукції кафедри та, навіть, на певний час призвело до її ліквідації.

Примітки:

1. *Історія Одеського університету за 100 років.* — К., 1968. — С. 336.
2. *Першина З. В. Історія України в працях одеських дослідників // Український історичний журнал.* — 1994. — № 6. — С. 53–63; *Аппатов С. И., Першина З. В., Демин О. Б. Историческая наука в Одессе за 200 лет // Очерки развития науки в Одессе.* — Одеса, 1995. — С. 450–490; *Попова Т. Н., Станко В. Н. Исторические исследования в Одесском университете: традиции и современность // Вестник ОГУ.* — 1995. — Вып. 1. — С. 37–53; *Першина З. В. Історіографічний підсумок та проблеми вивчення історії Одеського державного університету // Записки історичного факультету.* — 2000. — Вип. 10. — С. 24–31.
3. *Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.) / Відп. ред. Ю. О. Курносов.* — Кн. II. — К., 1994. — С. 39.
4. *Погорілий І. Загострити класову пильність у вихованні нового покоління // Чорноморська Комунa.* — 1934. — 18 вересня. — С. 2; *Погорілий І. Нещадно трощити уламки контрреволюційних націоналістів і троцькістів // Чорноморська Комунa.* — 1934. — 17 листопада. — С. 2; *Погорілий І. Ворог не склав зброю //*

- Чорноморська Комуна. — 1935. — 12 червня. — С. 2; Погорілий І., Трачевський Г. Проти націоналістичних перекинувань у викладанні літератури // Чорноморська Комуна. — 1934. — 18 лютого. — С. 2 та інші.
5. Ковбасюк С. Очерк истории одесской Красной гвардии // Октябрь на Одещине. — Одесса, 1927. — С. 192–248; Ковбасюк С. [Рецензія] Збірка документів з історії Одеської Червоної гвардії / Склали й упорядкувала Л. І. Кангун, за ред. Г. Германа та І. Сероглазова. — Одеса: Вид-во Партвидав "Пролетар", 1932. — 100 с.
 6. Робітничий рух в Одесі за денікінщини (23 серпня 1919 р. — 8 лютого 1920 р.) // Літопис революції. — 1931. — № 3. — С. 61–84; № 4. — С. 35–55.
 7. У боротьбі за перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську // Чорноморська Комуна. — 1934. — 1 серпня. — С. 3; Боротьба за жовтень на Україні // Чорноморська Комуна. — 1935. — 1 листопада. — С. 2–3; Революційний рух у царській армії // Чорноморська Комуна. — 1935. — 22 грудня. — С. 2; Тридцятиріччя IV з'їзду РСДРП (23 квітня — 8 травня 1906 р.) // Чорноморська Комуна. — 1936. — 27 квітня. — С. 2; Більшовики України напередодні квітневої конференції РСДРП(б) 1917 р. // Чорноморська Комуна. — 1937. — 12 березня. — С. 3–4; До двадцятиріччя квітневої конференції (7–12 травня [24–29 квітня], 1917 року) // Чорноморська Комуна. — 1937. — 9 травня. — С. 3; Історичний з'їзд. До ХХ-річчя VI з'їзду більшовицької партії (8–16 серпня 1917 року) // Чорноморська Комуна. — 1937. — 8 серпня. — С. 2.
 8. Пам'яті Т. Г. Шевченка // Чорноморська Комуна. — 1935. — 9 березня. — С. 3; Поету, революціонеру, демократу // Чорноморська Комуна. — 1935. — 30 березня. — С. 3; Таганрозька нарада // Чорноморська Комуна. — 1935. — 21 квітня. — С. 2; Друзі Тараса Шевченка // Чорноморська Комуна. — 1936. — 10 березня. — С. 3–4; "Сорочинський ярмарок" в театрі революції // Чорноморська Комуна. — 1936. — 26 березня. — С. 3; "Потьомкін" в Одесі // Чорноморська Комуна. — 1937. — 27 червня. — С. 3.
 9. Чорноморська Комуна. — 1935. — 15 квітня. — С. 1.
 10. Межберг Н. З сторінок героїчного минулого // Чорноморська Комуна. — 1934. — 11 липня. — С. 3; Межберг Н. Масовий революційний рух напередодні імперіалістичної війни // Чорноморська Комуна. — 1934. — 1 серпня. — С. 3; Коган С., Межберг Н. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919 рік) // Літопис революції. — 1929. — № 2. — С. 138–153; 1930. — № 2. — С. 1–27.
 11. Архів Управління Служби безпеки України в Одеській області (далі УСБУ). Фонд припинених справ (далі Ф. П). — Спр. 7546-п. — Арк. 99–101.
 12. Там само. — Арк. 108–113.
 13. Урсу Д. "...особенно засорен враждебным элементом" (Одесский университет в 20–30-е годы) // Одеський університет. — 1995. — 12 травня. — С. 4.
 14. ДАОО. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 1236. — Арк. 10–11.
 15. Штеренберг С. Очистити Одеський університет від буржуазно-націоналістичної логані // Чорноморська Комуна. — 1937. — 30 вересня. — С. 2; Лохматюк М., Дрізліх А., Теплицький Ю. Ворожий клубок у держуніверситеті ще не розплутано // Чорноморська комуна. — 1937. — 27 грудня. — С. 2.

16. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 5503-п. — Арк. 139.
17. Там само. — Спр. 5453-п. — Арк. 76.
18. ДАОО. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 1392. — Арк. 45.
19. Викладачі кафедри захистили такі дисертації: О. І. Колесников "Селянський рух на півдні України в період реформи 1861 р. (1857–1863)"; І. А. Адамов "Рабочие и моряки Одесского порта в революционном движении XIX и начала XX ст."; П. О. Лісничий "Положение крестьян и крестьянское движение в 80–90 гг. XIX столетия на юге Украины". Вони загинули на фронті під час Другої світової війни.
20. Чухрій П. Г. Розвиток історичних досліджень в Одеському державному університеті за роки радянської влади (до 100-річчя заснування університету) // Український історичний журнал. — 1965. — № 7. — С. 117.
21. Адамов І. А. Розклад австро-німецької окупаційної армії на Україні в 1918 році // Чорноморська Комуна. — 1937. — 9 березня. — С. 2; 11 березня. — С. 3; Адамов І. А. Великий демократ, поет-революціонер // Чорноморська Комуна. — 1937. — 10 березня. — С. 3; Адамов І. А. Декабрьское вооруженное восстание на Украине в 1905 году // Большевистское знамя. — 1940. — 27 декабря. — С. 2.
22. О научной работе историков Одессы и Киева // Историк марксист. — 1941. — № 6. — С. 141.
23. Горбатюк В. Т. Історичні погляди великого революційного демократа Т. Г. Шевченка. Кирило-Мефодіївське братство // Праці Одеського державного університету. — 1939. — Т. 1; Колесников О. І. Реформа 1861 р. на Півдні України // Там само.
24. О научной работе историков Одессы и Киева // Историк марксист. — 1941. — № 6. — С. 140.

С. М. Боган

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІЦІЇ У СИСТЕМІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ОКУПОВАНІЙ НІМЕЦЬКИМИ ВІЙСЬКАМИ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У 1941–1942 РОКАХ

**(за матеріалами державного архіву полтавської області
та окупаційної преси)**

Дослідження діяльності органів місцевого самоврядування у ХХ ст. в Україні набуває наукової, та суспільно-політичної актуальності у зв'язку з запровадженням у нашій країні конституційної рефо-

рми і пов'язаним з нею майбутнім значним розширенням повноважень нині існуючих органів місцевого самоврядування. Діяльність українських органів місцевого самоврядування на окупованій німецько-фашистськими загарбниками території України була та залишається недостатньо вивченою і політизованою.

Одним з важливих завдань, що постають перед будь-якими органами місцевого самоврядування є забезпечення громадського порядку. Забезпечення громадського порядку органи місцевого самоврядування покладають на професійні правоохоронні органи (міліції, поліції), які як правило формуються з числа місцевих жителів. Так само (безумовно з дозволу німецького військового командування і окупаційної адміністрації) українськими органами місцевого самоврядування забезпечення громадського порядку було покладено на сформовану з місцевих жителів українську поліцію. Стихійне зростання українських поліцейських підрозділів з місцевого українського населення було зумовлене наявністю чисельних залишків розгромлених радянських військ. Створенню поліцейських формацій сприяла діяльність українських громадсько-політичних організацій, агітаційна робота членів похідних груп ОУН, а також доброзичливе (на перших порах) ставлення українців до німців і двостороннє бажання співпрацювати. В директиві оперативного відділу штабу тилу групи армій "Південь" від 6 листопада 1941 року відзначалося: "Опитування численних мешканців свідчать про те, що жителі як цієї так і багатьох інших місцевостей висловлюють готовність співробітничати з нами. Але за мірою віддалення наших частин населення від страху та безсилля, а також від безвладдя, не може боротися з бандитами. Бандити за допомогою насильства примушують їх терпіти¹. Вже влітку 1941 року командування німецької 17-ї армії видало розпорядження про створення груп самооборони і поліції в українських селах. При цьому число поліцейських не мало перевищувати пропорцію один поліцейський на 100 жителів². Поліцейські мали радянську військову амуніцію або носили цивільний одяг з нарукавною пов'язкою жовто-блакитного кольору з номером, що відповідав номеру посвідчення. Озброєння також було радянським. Кількість зброї та набоїв, що видавалася на одного поліцейського була мінімальною. За відомістю про видачу вогнепальної зброї поліції при Біликівській сільській громаді поліцейські Демидович А., Лябах А., Рудченко С., Бакало Г., Додул І. та Оленич Д. отримали по одній гвинтівці, по десять набоїв і по одній пов'язці³. У сільській місцевості поліція знаходилась на утриманні суспільних сільських господарств (аналогів колгоспів), а у містах на бюджетах міських управ. Також німцями була організована спеціальна підготовка поліцейських кадрів. У лютому-травні 1941 ро-

ку у Холмі було організовано вишкіл комендантів української поліції серед яких були колишні військовослужбовці різних армій, правники, журналісти та представники інших професій⁴.

Те, що переважна більшість українських громадян в роки окупації пішла служити до поліції внаслідок антинародної політики сталінського режиму радянські комуністи ніколи не заперечували. У звіті Полтавського обкому компартії України "Про антифашистське підпілля та партизанський рух на території Полтавської області за період Великої Вітчизняної війни" відзначалося, що "в поліції засіли сини куркулів і репресованих"⁵. Але поняття "куркулів" в роки сталінізму було досить розповсюдженим і стосувалося широких мас українського селянства. Тому теза про те, що з окупаційним режимом співробітничали "куркулі" виглядає більш ніж сумнівною. І цю тезу спростовували радянські каральні органи. У доповідній записці начальника управління НКДБ УРСР у Полтавській області підполковника Чернецького "Про групу зрадників у селі Мачуха Полтавського району" секретареві Полтавського обкому КП(б)У Маркову від 29 червня 1944 року писалося, що всі, хто видав партизансько-диверсійну групу під командою Кірноса були в минулому селянами-бідняками (Штепа К. Н., Гадяка З. М.,) або середняками (Передерій Д. О., Баклицький Г. Й., Лях С. Н., Козуб Є. І.)⁶. Жодного куркуля серед них не було.

До поліції при органах місцевого самоврядування приймали переважно українців. Про це свідчить відозва до мешканців міста Полтави із закликом вступати до лав поліції начальника охоронної поліції Полтави штандартенфюрера СС Міллера:

"Українці!

Охоронна команда м. Полтави приймає національно свідомих українців на боротьбу проти советів, насильників, злодіїв, спекулянтів та інших злочинців.

З'являйтесь добровільно для цієї служби Вашій Батьківщині.

Будуть прийняті: політично незаплямовані, здорові й здібні до праці чоловіки віком від 18 до 45 років. Зарплата і безкоштовне утримання будуть забезпечені. Одружені чоловіки одержують надбавку для родини.

З'являйтесь: Сінна площа 58, приміщення бувшого воєнкомату. Команда шуцполіції"⁷.

Діловодство велося українською мовою. За відсутністю україномовних друкарських машинок використовувались російськомовні на яких літера "і" друкувалася за допомогою цифри "1"⁸. Штамп багатьох районних управ мали зображення українського тризуба⁹.

Взимку 1941–1942 років німецька окупаційна влада збільшила чисельність української поліції у зв'язку з загальним погіршенням си-

туації в Україні, яке прогнозувалося ще восени 1941 року. В директиві оперативного відділу штабу тилу групи армій "Південь" від 6 листопада 1941 року відзначалося, що "взимку необхідно рахуватися з посиленням діяльності бандитів на схід від Дніпра. Річ тут іде не про операції з єдиним керівництвом або узгоджені операції, а про боротьбу за існування в цій виснаженій країні. Це питання буде залежати від стану харчування міського населення. Брутальне використання цієї країни з боку наших господарчих служб на користь вітчизняного харчування може призвести до голоду та грабунків по всій території країни. Особливо велику небезпеку становить та частина населення, яка абсолютно позбавлена постачання" ¹⁰.

Управління міської та обласної ("гебітс") поліції поділялися на районні поліцейські відділи. Розпорядженням міської управи м. Полтави служба поліції поділялася на три міські районні відділи і один приміський районний відділ ¹¹. З самого початку формування української поліції на неї було покладено обов'язок боротися з кримінальною злочинністю і підтримувати громадський порядок. Причому слід зазначити, що міри покарання за порушення громадського порядку і дрібні злочини були не такими вже й "драконівськими" як ми звикли вважати, підкоряючись стереотипам про "нацистський залізний порядок". Так постановою Полтавської міської управи від 28 листопада 1941 року, підписаній міським головою Ф. Борковським встановлювалось покарання у розмірі 100 карбованців за наступні правопорушення: перебування у театрі або кінотеатрі у п'яному вигляді; виглошення нецензурної лайки у громадських місцях; хуліганські вчинки (особливо проти жінок та дітей); ламання дерев, рослин та огорожі ¹². Аналогічними були заходи, спрямовані на підтримання громадського порядку у сільських районах Полтавщини. У об'яві районної управи від 15 листопада 1941 року, підписаній шефом Миргородської районної поліції Штабелем населення попереджувалось про накладення наступного штрафу на осіб, що порушили громадський порядок: "За не прибирання вулиць: 1-й раз — 25 крб., 2-й раз — 35 крб. За бешкети: 1-й раз — 50 крб., 2-й раз 100 крб. За бешкет по відношенню до старших: 1-й раз — 50 крб., 2-й раз — виселення з хати. За вульгарні слова на вулиці (нецензурну лайку): 1-й раз — 25 крб., 2-й раз — 50 крб. Невихід на роботу — 15 крб. За дрібні крадіжки: 1-й раз — 50 крб., 2-й раз 100 крб. За самовільне виселення або заселення приміщення — 50 крб." ¹³.

З наступом зими розширювався "спектр" правопорушень громадян за які українська поліція у містах накладала покарання у вигляді стягнення штрафу. Постановами міської управи м. Полтави від 4 грудня 1941 року на українську поліцію було покладено обов'я-

зок боротися з самовільним руйнуванням будинків і розкраданням їх дерев'яного обладнання¹⁴. Взимку 1942 року за самочинне руйнування житлового будинку на паливо поліцією були оштрафовані на 200 крб. і притягнуті до примусової праці на 7 днів з вилученням награбованого мешканці Полтави Г. Прохур, І. Лель, Ф. Базалій, О. Войков і Н. Кузяєва¹⁵. За самочинну вирубку дерев на дрова були оштрафовані на 150 крб. мешканки Полтави П. Кучер, М. Скляр, Г. Скляр¹⁶.

Покладалися на українських поліцейських і обов'язки не зовсім характерні для правоохоронних органів. Постановою міської управи м. Полтави від 8 грудня 1941 року на поліцію покладено обов'язок наглядати за знищенням скажених тварин¹⁷ і контролювати разом зі службою ветеринарного нагляду за прибиранням і утилізацією трупів тварин¹⁸. Також на поліцію було покладено обов'язок наглядати за пожежною безпекою, комендантською годиною та затемненням¹⁹. Ці правопорушення також каралися стягненням штрафу. У березні 1942 року за перебування на вулиці після комендантської години були оштрафовані на 100 крб. мешканці Полтави Г. Боніфітченко, М. Брадайко, О. Єременко, О. Прохова, К. Полякова, О. Макушкова, Н. Гавжіск, Л. Джепанчик²⁰. Але слід відзначити, що на Великдень 4–5 квітня 1942 року комендантська година в Полтаві була скасована²¹.

Особливої уваги українськими урядовцями і поліцейськими приділялося боротьбі зі спекуляцією. За неї з громадян стягувались порівняно вищі штрафи. Наприклад у січні 1942 року за спекуляцію були оштрафовані поліцейськими на 200 крб. мешканці Полтави: П. Авдій, Г. Ясиновський, П. Шитановський і В. Олександров²². Постановою міської управи м. Полтави від 19 червня 1942 року були значно посилені заходи, спрямовані на боротьбу зі спекуляцією²³.

Затримання громадян, як правило здійснювалося з дотриманням встановлених правових норм. Двоє поліцейських обшукали мешканку села Біликівка Герасименко в якій були знайдені вкрадені речі та продукти в присутності двох понятих: М. А. Задухи та П. М. Сиренка. Після цього поліцейськими було складено відповідний протокол обшуку²⁴. Заарештовані за незначні злочини мали можливість писати додому листи, мати при собі домашні речі і гострі предмети; відпускались поліцією додому, аби взяти домашні речі та переодягнутись²⁵.

Про те, наскільки іноді складно відокремити партизанські та підпільні групи від зграй кримінальних злочинців (з якими українські поліцейські боролися абсолютно справедливо) свідчить справа так званої "підпільної комсомольської групи імені Щорса". У доповіді Полтавському обкому компартії України, яку склав ватажок цієї групи З. Колінчук писалося, що підпільники розгромили дві німецькі

автомашини й вбили двох водіїв, забравши їх зброю. Але за свідченням мешканців села Білоцерківка вони лише пограбували ці авто і ніхто з німців не був убитий. Забрано було звідти 3 скрині з ковбасою, 2 скрині з консервами. 2 скрині з печивом, скриню меду, 6 ковдр і 25 батареєк живлення²⁶. Все це добро було спожито виключно самими членами групи. Після цього озброєна група Колінчука вбиває старосту с. Борки, Авраменка О. З., священника Коваленка О., дільничного поліцейського С. Беркута і поліцейських А. Онищенка та І. Срібного, вчинивши при цьому в селі грабунки²⁷. Поліція, що прибула з районного центру заарештувала і розстріляла одного з членів групи М. С. Авраменка²⁸. Інші "партизани" серед яких був і один місцевий поліцейський (І. О. Кікоть) втекли до лісу і вночі намагалися вбити одного з вцілілих поліцейських І. Мороза, підпаливши його хату. Але Мороз обстріляв нападників і втік. З приходом радянської армії Колінчук був призначений головою сільради. І новоспечений голова почав себе вести як справжнісінький злодій. Грабував односельців і пиячив. 27 листопада 1943 року він був заарештований за незаконне вилучення майна громадян і засуджений трибуналом на 5 років з відбуттям покарання на фронті у штрафному батальйоні. Інший псевдокомандир партизанського загону І. Коваленко насправді не боровся проти німецьких окупантів, а займався спекуляцією. За це його у 1943 році українська поліція намагалася заарештувати, конфіскувавши коней та фастон. Але Коваленко втік до лісу й почав вдавати з себе партизана. У резолюції Полтавського обкому партії від 11 вересня 1944 року його неіснуючий "партизанський загін" було визнано недійсним²⁹.

Дослідження діяльності української поліції у системі органів місцевого самоврядування на окупованій німецькими військами території України у 1941–1942 роках за матеріалами ДАПО та окупаційної преси дає можливість зробити наступні висновки:

Розгляд історичної літератури, присвяченої періоду Великої Вітчизняної війни в Україні у 1941–1944 роках показує, що в українській та зарубіжній історичній науці діяльність української поліції під час німецької окупації завжди розглядалася під кутом зору участі поліцейських у каральних акціях, знищенні євреїв та комуністів, боротьби з партизанським та підпільним рухом тощо. Діяльність української поліції в системі органів місцевого самоврядування не розглядалася;

Українська поліція (за винятком окремих шуцманшафт-батальйонів) на окупованій німецько-фашистськими загарбниками території Лівобережної України була невід'ємною складовою органів місцевого самоврядування, підконтрольних німецькій окупаційній адміністрації. Міська та сільська поліція виконувала покладені на неї обов'язки

у відповідності до розпоряджень місцевих органів самоврядування і знаходилась на їх утриманні;

До лав поліції приймалися переважно українці. Діловодство велося українською мовою. Переклад документації німецькою мовою виконувався лише за вимогою самих німців. Деякі елементи адміністративно-територіального поділу та внутрішнього устрою органів поліції, а також ряд основних правових норм були успадковані від радянської міліції;

Українська поліція при органах місцевого самоврядування вела боротьбу не лише з радянськими партизанами, а й з численними зграями кримінальних злочинців, які вдавали з себе партизанів і після вигнання німецьких окупантів з України вирішили отримати відповідні пільги та нагороди.

Примітки:

1. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). — Ф105п. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 21.
2. Чуев С. Проклятые солдаты. — М., 2004. — С. 344.
3. ДАПО. — Ф. 2885. — С. 41.
5. ДАПО. — Ф15п. — Арк. 44–105.
6. Там само. — Ф105п. — Арк. 6.
7. Голос Полтавщини. — січень-грудень 1942. — 15 березня.
8. ДАПО. — Ф. 2303. — Арк. 1.
9. Там само. — Ф. 2885. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 13.
10. Там само. — Ф105п — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 7–8.
11. ДАПО. — Ф105п — Оп. 1. — Спр. 66. — Арк. 17.
12. Голос Полтавщини. — 1941. — жовтень-грудень. — 2 листопада.
13. ДАПО. — Ф. 2885 — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 5.
14. Голос Полтавщини. — 1941. — жовтень-грудень. — 5 грудня.
15. Там само. 1942. — січень-грудень. — 12 лютого.
16. Там само. — 15 лютого.
17. Там само. 1941. — жовтень-грудень. — 11 грудня.
18. Там само. — 5 грудня.
19. Там само. 1942. — січень-грудень. — 22 лютого.
20. Там само. — 15 березня.
21. Там само. — 5 квітня.
22. Там само. — 4 січня.
23. Там само. — 22 червня
24. ДАПО. — Ф. 2885 — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 4.
25. Там само. — Ф. 105п — Оп. 1. — Спр. 88. — Арк. 6.
26. Там само. — Спр. 139. — Арк. 6–7.
27. Там само. — Арк. 44.
28. Там само. — Арк. 15.
29. Там само. — Спр. 308. — Арк. 152.

БОРотьБА ПІДПІЛЬНИКІВ ТА ПАРТИЗАН НА ТЕРИТОРІЇ ПІВНОЧІ ОДЕЩИНИ В РОКИ ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ КРАЮ (1941–1944)

З часу завершення Великої вітчизняної війни, яка стала з 22 червня 1941 року новим етапом історії України пройшло 60 років, але тема війни і надалі залишається актуальною. Відкритий доступ до фондів архівних установ після проголошення незалежності України зумовлює дослідника до перегляду, уточнення та переосмислення наявної історіографії; дозволяє розглянути регіональні аспекти підпільно-партизанської боротьби, оскільки увага історіографії зосереджена на подіях, що стосуються руху опору здебільшого в зонах німецької окупації. А стосовно дій на територіях, які були підвладні румунській адміністрації, куди входила і Одеська область, історіографія представлена невеликою кількістю робіт по загальних питаннях, які не завжди мають об'єктивний характер.

Детальний розгляд питань підпільно-партизанської боротьби на території півночі Одещини, можливий лише при опрацюванні та аналізі документальних джерел, виявлених в архівних установах, зокрема в Державному архіві Одеської області. Тому, опрацювавши ряд фондів, автор дослідження ставить за мету розкрити дії та роль підпільних осередків та груп, партизанських загонів, невідомі імена патріотів, проаналізувати хід подій підпільно-партизанської боротьби в північних районах Одещини, що дає змогу доповнити картину подій Великої Вітчизняної війни.

Захопивши території України фашистські загарбники впроваджували так званий "новий порядок", поставивши за мету ліквідацію територіальної цілісності, знищення та часткове вивезення на примусові роботи до Німеччини і Румунії населення окупованих територій, розграбування підприємств, установ тощо. В відповідь на дії окупантів розпочинається боротьба населення проти ворога у формі одиничних виступів, підпільних груп та організацій, партизанських і диверсійних загонів, що формувалися з ініціативи партійних і комсомольських організацій, які вели боротьбу на стороні радянської влади.

Боротьба перших груп, які виникли на окупованих територіях, в тому числі і на Одещині мала неорганізований характер. На півночі Одещини, а саме на Балтщині, в с. Піщана в кінці 1941 року виникло 2 підпільні групи. Одну з них очолив Максим Іларіонович Без-

носюк, а іншу — Пилип Кирилович Байдан, які розпочали свою діяльність на Балтщині та в сусідніх районах Вінницької області.

Виникають підпільні групи і в ряді сіл Балтщини: в с. Шляхове, яку очолили Іван Євтихійович Семенюк та Іван Савелійович Шевчук; с. Кринички — Ганна Ареф'ївна Гавенко; с. Пужайкове — Йосип Давидович Сосновський; с. Ляхове — Афанасій Йосипович Вербицький; с. Ракулове — Василь Григорович Каташинський¹.

Кінець 1941 року на Кодимщині ознаменувався створенням підпільних груп. Так, в м. Кодима виникла підпільно-патріотична група на чолі з В. В. Кривенцовим, куди входило більше 20 чоловік: Грушецький Л. Й., Белінський А. М., Пашкевич Г. І., Гусев О. О., Сідлецький В. Г. та ін.².

В с. Грабове Кодимського району в грудні 1941 року виникла підпільна група, яку очолив І. О. Громазюк, куди ввійшли О. О. Гриневич, С. О. Альошин, К. К. Джміль та інші; с. Французьке (нині — Лисогірка) — підпільна група, очолювана Ф. Т. Палієм, куди ввійшли К. Д. Бушанський, А. М. Белінський, І. І. Палій (Красовська); смт. Слобідка — підпільна молодіжна група "Чайка" (листопад 1941 року), яку очолив С. П. Войнов в складі А. Мурги, І. Пашенко, В. Войнова, А. Муляра, Б. Романова, С. Волкова та інших³.

В кінці 1941 року розпочинається боротьба проти окупантів і на території Савранського району. Так, в Саврані виникає група під керівництвом Євгена Артемовича Благодира та Андрона Яцунського⁴.

Зі створення підпільних груп в тилу розпочався опір ворогу. Підпільники перешкоджали пограбуванню цінностей, виводили з ладу техніку ворога, пускали під укіс ворожі ешелони тощо. Та діяльність підпільників на зазначених територіях на кінець 1941 року до червня 1942 року носила неорганізований характер. І лише зі створенням у травні 1942 року при ставці Верховного Головнокомандування Центрального штабу партизанського руху на чолі з П. К. Пономаренком, а в червні — Українського штабу партизанського руху, очолюваного Т. А. Строкачем завершився процес формування єдиної системи управління партизанським і підпільним рухом, що дало поштовх для активізації партизанської і підпільної боротьби.

На Балтщині, підпільна боротьба, яка виникла з кінця 1941 року продовжує розвиватись і на початку 1942 року. Так, в січні 1942 року Тетяна Борисівна Брагаренко організувала підпільну антифашистську групу, яка перетворилась у підпільно-патріотичну організацію і налічувала 120 чол. Серед них: П. П. Буцацький, В. М. Дерененко, А. К. Жук, М. В. Осокін, О. Г. Шмальц, А. М. Шевчук, М. С. Яснюк, М. Д. Цуркан та інші⁵.

Організація мала свої групи в с. Андріянівка, Немирівське, Бендзари. У квітні 1942 року підпільники вчинили диверсію на залізниці на переїзді Слобідка-Борщі, внаслідок якої під укіс пішов ворожий ешелон, вивели з ладу кілька фашистських літаків на аеродромі біля с. Перелети. 15 жовтня на перегоні між Жеребковим й Лихачівським вони підірвали ешелон з боєприпасами⁶.

Широкого розмаху набув підпільний рух на поч. 1942 року в Березівському районі. В Березівці та селах району (Балайчуці, Заводівці, Вікторівці, Гуляївці та інших) виникає ряд підпільних груп. Ініціаторами їх створення були: П. Я. Врадій, В. С. Дрогань, М. П. Дубров, С. Г. Мирошников, В. І. Лупанов, М. К. Майборода, В. О. Данильшин, С. А. Тубичко, Г. С. Запорожець та інші. Серед них були вчителі, військовополонені, колгоспники, учнівська молодь⁷.

Восени 1942 року, коли підпільний та партизанський рух став координуватись із центру, 16 підпільних груп Березівського району об'єднались в єдину підпільну організацію. Вона налічувала 169 чоловік. Одним із керівників Березівського підпілля був лейтенант Майборода Марк Костянтинович, що втік з фашистського полону.

Підпільники проводили агітаційну роботу серед військовополонених в фашистських таборах смерті, допомагали тікати на волю, приймали і розповсюджували зведення про події на фронтах війни, перешкоджали вивезенню продуктів харчування до Німеччини та Румунії. Керівництвом підпілля проводилась робота на перехід до партизанської боротьби, яку передбачалося вести в Савранських лісах⁸.

На території нинішнього Великомихайлівського району підпільна боротьба продовжувалась незважаючи на те, що восени окупантами був заарештований керівник групи. Завдавали ворогу ударів і члени партизанського загону імені Котовського, які пускали під укіс ворожі ешелони, знищували його бойову техніку⁹.

Великий вклад у боротьбу з ворогом внесли і підпільники Андрієво-Іванівки, група яких виникла в 1942 році під керівництвом редактора районної газети "Комуна степу" А. Д. Сидоренка. До її складу ввійшли А. М. Патківський, П. П. Стручко, В. І. Гушер та інші¹⁰.

З початку 1942 року активізується діяльність патріотів на території Кодимського району. Так, в с. Баштанків була створена підпільна група під керівництвом вчителя біології Зайця Федора Корнійовича та лейтенанта Кирилишина Володимира Євменійовича, який очолив її в подальшому. До складу групи входили: К. Г. Заєць, М. М. Писанюк, Ф. М. Коритнюк, К. А. Дяченко та інші. Зв'язковою була Є. М. Пташенчук (Гречанюк)¹¹.

В березні 1942 р. в с. Французьке (Лисогірка) створюється ще 2 групи: 1-ша під керівництвом лейтенанта В. Й. Грушецького, 2-га — Ф. С. Олійника, які згодом об'єдналися в єдину підпільну групу під керівництвом Василя Йосиповича Грушецького¹².

Восени 1942 року народні месники Кодими об'єдналися. Керівником об'єднаної підпільної організації було обрано В. В. Кривенцова. Вони вели розвідку ворожих комунікацій і дані передавали за лінію фронту, розповсюджували інформацію про події на фронтах війни, збирали і добували у ворога зброю і боеприпаси тощо¹³.

Активізується боротьба і патріотів Савранського району, де в квітні 1942 року було утворено підпільну організацію на основі підпільних груп та створено комітет для керівництва нею. До осені ця організація налічувала 80 членів. Вона зробила великий вплив на розвиток підпільного руху у Велико-Врадієвському, Піщанському, Первомайському та Кривоозерському районах, а також підтримувала зв'язки з Балтською і Доманівською підпільними організаціями¹⁴.

Центральний штаб партизанського руху 15 січня 1943 року затвердив "Оперативний план першочергових заходів по посиленню партизанського руху на Україні". Від партизан і підпільників вимагалось надавати допомогу частинам Червоної Армії в прориві оборони ворога, форсуванні рік та подоланні інших природних перешкод. Враховуючи степовий, мало лісистий характер місцевості південно-східних областей України, найбільш доцільними були визнані дії головним чином невеликих партизанських загонів, а також бойових і диверсійних та молодіжних груп.

У липні 1943 року було обговорено питання "Про стан і дальший розвиток партизанського руху на Україні", де вказувалось на недостатню активізацію боротьби в населених пунктах. У відповідь на це була розгорнута широка робота по створенню на базі бойових і диверсійних груп партизанських загонів¹⁵.

Влітку 1943 року в Савранських лісах був створений партизанський загін "Прибужець" на основі Прибузької підпільної організації, який очолив Євген Артемович Благодир. У вересні 1943 року загін нараховував до 60 чол. А в жовтні командиром загону став М. А. Храновський, а Є. А. Благодир — комісаром. В той же час Савранські підпільники керовані комітетом на чолі з О. О. Шелковниковим продовжували свою роботу.

За розпорядженням Штабу 2-го Українського фронту 15 липня 1943 року на територію Савранського району було скинуто парашутно-десантну групу з 7 чоловік на чолі з старшим лейтенантом І.А.Кухаренко, які на основі партизанського загону створили великий партизанський загін "Буревісник", командиром якого став І. А. Куха-

ренко, комісаром В. О. Нестеренко. До загону вступили групи підпільників і партизан Піщанського, Любашівського, Балтського, Кривоозерського, Гайворонського районів. Спочатку загін базувався в Савранському лісі та, в зв'язку з переслідуванням окупантів, командування прийняло рішення перебазувати партизанський загін у Голованівські ліси¹⁶.

Велику допомогу продуктами, зброєю тощо партизанам надавали жителі сіл Гетьманівка і Дубки Савранського району, Ракулове й Ляхове Піщанського, Мазури Кривоозерського, Бандурове і Сомолія Гайворонського районів, Сальківська підпільна організація, за допомогою якої була налагоджена переправа через Південний Буг, що давала можливість партизанському загону відірватись від карателів¹⁷.

1943 рік ознаменувався не тільки найбільшою активізацією зі сторони підпільників та партизан у боротьбі з ворогом, але і переслідуванням їх окупантами. В лютому-березні 1943 року фашисти розкрили діяльність підпільної організації Березівського району, заарештувавши всіх членів. На початку березня 1943 року окупанти розстріляли 59 чоловік. Але більшість членів підпілля, що залишилися в живих продовжували боротьбу з ворогом¹⁸.

В кінці 1943 року окупанти напали на слід Балтського підпілля, заарештувавши Т. Б. Брагаренко та інших учасників підпілля. В жовтні 1943 року частина підпільників с. Піщана Балтщини та с. Олгопіль Вінниччини створили партизанський загін із 16 чоловік на чолі з П. К. Байданом (Чорним). Загін був тісно пов'язаний з загonom "Буревісник", звідки народні месники отримували зброю, продукти тощо.

В липні 1943 року неподалік Кодими (зі сторони с. Федорівка) зібралися на нараду більшість представників (в основному керівники) підпільних груп Кодимщини, а також із ряду сіл Вінниччини. На ній було визначено завдання підпільних організацій, узгоджено план дії проти окупантів, визначено зв'язкових, обрано керівництво. Очолив організацію В. В. Кривенцов.

Підпільники вели цілодобове спостереження за залізничною магістраллю Київ-Одеса, по якій окупанти доставляли на фронт живу силу, техніку, зброю і боєприпаси, заготовляли вибухівку і зброю та переправляли їх в навколишні ліси, де закладалися партизанські бази, вели агітаційну роботу серед населення, переховували тих, кого переслідувала окупаційна влада тощо¹⁹.

На активність народних месників Кодимщини окупанти в 1943 році відповіли терором, заарештувавши частину підпільників. Керівництво організації прийняло рішення про перехід до партизанської боротьби. Партизанський загін В. В. Кривенцова базувався на території лісового господарства в Лужанському лісі (біля с. Луги Чечельни-

цького району Вінницької області). Основні бойові дії партизани вели на залізниці Київ-Одеса між залізничними станціями Кодима-Рудниця. Але 9 грудня 1943 року В. В. Кривенцов попав до рук окупантів. Були заарештовані і О. О. Гусев, Я. М. Белінський, Г. І. Пашкевич та І. С. Плохотнюк, яких було повішено в ніч з 14 на 15 грудня 1943 року²⁰.

В 1943 році на Кодимщині продовжують боротьбу Грабівські підпільники, які об'єдналися з членами партизанського загону "Нова зоря" с. Костянтинівки Кам'янського району Молдавії. Командиром став І. О. Громазюк, комісаром — П. Т. Залізник, а загін отримав назву "За Радянську Україну". Партизани підтримували зв'язки з загonom Кривенцова, проводили бойові дії на залізниці Київ-Одеса між станціями Вапнярка-Котовськ²¹.

Чинили активний опір підпільники с. Будеї, організовані в червні 1943 року старшим лейтенантом В. В. Курбалою у складі О. М. Джевицького, О. А. Курбали, Г. М. Левицького, К. Д. Зятківської, І. О. Янковського. Члени допомагали десантникам-розвідникам групи 33500 під керівництвом Івана Соболева вести розвідку ворожих комунікацій²².

Активно діяли члени партизанського загону імені Жданова с. Смолянка, куди входили С. М. Кучер, П. К. Александров, Г. Г. Кулик, М. І. Кучер та інші. З жовтня 1943 року свою діяльність вони координували з партизанами К. П. Байдана (Чорного) і разом з ним проводили операції на залізничній магістралі Київ-Одеса²³.

Підпільники селища Слобідка в зв'язку із збільшенням членів групи "Чайка" розділили її на 2 невеликі, але боездатні групи "Чайка" і "Крила Рад"²⁴.

З листопада 1943 року розпочинається боротьба патріотів з Миколаївки. За рішенням Штабу партизанського руху 4-го Українського фронту сюди була скинута десантна група з 9 чоловік під командуванням С. Г. Витютнева. Разом з місцевими патріотами І. Д. та Т. Д. Галагузами, Н. Д. Вербою, А. М. Сторчак, М. Г. Вербою і інших члени партизансько-десантної групи проводили диверсії на залізниці²⁵.

Готуючи весняний наступ 1944 року по визволенню Вінницької, Одеської, Миколаївської та інших областей, перед патріотами було поставлене завдання посилити збір інформації про пересування відступаючих військ ворога, перегруповання резервів. Для скорішого виконання таких завдань у тил ворога направлялись розвідувальні диверсійні групи. Через підпільні групи була створена широка мережа партизанських розвідників у населених пунктах²⁶.

В січні 1944 року на базу партизанського загону "Буревісник" була скинута організаторська парашутно-десантна група Штабу пар-

тизанського руху 4-го Українського фронту під керівництвом П. М. Морозова. 29 січня 1944 року вони об'єдналися з загonom П. К. Байдана в один партизанський загін, що отримав назву імені Жданова. В районі Олгополя та Чечельника (Вінницька область) до них приєдналися інші партизанські загони та групи. В результаті цього загін імені Жданова перетворився у велику партизанську частину, що перейшла до активної партизанської боротьби з окупантами на території Одеської області та Вінниччини.

За період з жовтня 1943 року по березень 1944 року партизани загону П. К. Байдана та об'єднаного загону імені Жданова знищили та поранили більше 200 ворожих солдат та офіцерів, кілька автомашин, 18 підвід, захопили 1 кулемет, 59 гвинтівок²⁷.

До березня 1944 року вели боротьбу з ворогом члени партизанського загону "Буревісник" під командуванням І. А. Кухаренко. Так, з листопада 1943 року по березень 1944 року вони провели більше 30 бойових операцій, знищили до 3-х тисяч ворожих солдат та офіцерів, пустили під укіс 3 паровози з 22 вагонами, знищили більше 30 автомашин тощо²⁸.

20 лютого 1944 року за рішенням Штабу партизанського, руху при Військовій Раді 3-го Українського фронту в урочищі Чорний ліс (між с. Пиріжна Кодимського району Одеської області та с. Бритавка Чечельницького району Вінниччини) було скинуто парашутно-десантну групу для розгортання партизанського руху в даній місцевості в кількості 14 чоловік під керівництвом Миколи Костянтиновича Романова. При допомозі жителів навколишніх сіл вдалося організувати партизанський загін "Промінь". Командиром став М. К. Романов, начальником штабу П. К. Поветкін, комісаром В. І. Бурхач²⁹.

Дуже вдалими військовими операціями партизанського загону були: затримання на залізничній станції Кодима ешелону з цивільним населенням, яке фашисти намагались насильно вивезти на примусові роботи до Німеччини; розгром чечельницької та кодимської жандармерій; блокування за завданням фронту бронепоезду на ділянці залізниці Кодима-Слобідка і знищення на станції Кодима паровоза і 5 вагонів; збір розвідданих про дислокацію і переміщення військових підрозділів окупантів тощо³⁰.

23 лютого 1944 року в район лісового масиву с. Будеї (зі сторони с. Федорівки) було скинуто з літака парашутно-десантну групу Штабу партизанського руху 4-го Українського фронту на чолі з капітаном Д. Б. Мурзіним в кількості 8 чоловік. Разом з ними було скинуто 15 вантажів зі зброєю та боєприпасами. Але 4 десантники та 7 вантажів попали до рук окупантів.

Та, незважаючи на це, Д. Б. Мурзін у вдалося за допомогою місцевих підпільників с. Будеї та інших жителів створити партизанський

загін імені Молотова, який на середину березня 1944 року нараховував 539 чоловік. Комісаром був А. І. Гандзій, начальником штабу — В. В. Курбала. За період ведення бойових дій партизани загону знищили більше 500 фашистських окупантів і їх приспівників, 19 танків, підірвали декілька мостів, захопили у боях з окупантами 2 бронепоезда, розгромили штаб німецької військової частини, захопили відступаючих окупантів із спорядженням в кількості 10 підвід та інше³¹.

В січні-березні 1944 року в Ананьєві та навколишній місцевості діяла партизанська група під керівництвом П. Д. Ткаченка, члени якої вели розвідку в тилу ворога, добували в нього зброю, виводили з ладу лінії телефонного зв'язку³².

На початку 1944 року виникають підпільно-патріотичні групи в с. Новопетрівка та с. Анастасіївка під керівництвом Я. С. Йонга та І. М. Агеева³³.

Активність підпільників та партизан ще більше розлютила окупантів, які кинули всі сили на пошуки патріотів. Так, в лютому 1944 року до рук ворога потрапили члени молодіжної групи "Чайка", що діяла в селищі Слобідка Кодимського району: С. П. Войнов, А. М. Муляр, Б. М. Романов, А. Крушельницький, В. Сорочинський, Т. Трут яких відправили в гестапо м. Котовська. Після жорстоких катувань 13 березня 1944 року фашисти розстріляли підпільників Слобідки, Кодими, Котовська, Грабове біля с. Глибочок, що неподалік м. Котовська Одеської області³⁴.

25 березня 1944 року, після жорстоких катувань, окупанти розстріляли 55 балтських підпільників, в т. ч. і їх керівника Т. Б. Брагаренко³⁵.

Трагічною виявилась доля Березівських підпільників: із 169 чоловік від рук окупантів загинуло 130 чол.³⁶

Незважаючи на жорстокість окупантів, переслідування народних месників тощо, боротьба підпільно-патріотичних груп і осередків та окремих патріотів, партизанських загонів і груп з окупантами на півночі Одещини, їх спільні дії з патріотами Вінниччини та Молдови набула широкого розмаху, що сприяло розгрому ворога. Вони опиралися на масову підтримку населення, яке намагалося швидше звільнитися від окупантів і всіляко допомагало народним месникам у їх боротьбі за визволення свого краю.

Особливістю партизанського і підпільного руху в Україні було те, що в 1-й рік війни дії партизан і підпільників мали неорганізований характер. Не вистачало підготовлених командних кадрів і фахівців, зброї тощо. У перші тижні війни партизанський рух не мав єдиного керівного центру. Лише з осені 1941 року почали створюватись

спеціальні оперативні групи, які займалися створенням партизанських загонів і підпільно-патріотичних груп на Україні.

За неповними даними на території Одеської області в роки тимчасової окупації краю діяли 12 партизанських і розвідувально-диверсійних загонів та 7 таких же груп, 17 підпільних організацій і більше 40 окремих, що не входили в організації, підпільно-патріотичних груп. В їх складі боролися більше 2 тисяч підпільників та майже 1 тисяча партизан, яким допомагали тисячі патріотів, що невпинно наближали День Перемоги ³⁷.

Автор, на основі виявлених джерел, розкрив роль та дії підпільно-патріотичних осередків та груп, партизанських загонів, проаналізував хід подій на півночі Одещини, виявлені імена героїв боротьби проти дій румунської адміністрації. Дане дослідження дозволяє доповнити виявленими документальними джерелами події Великої Вітчизняної війни в зоні окупації, що дає змогу більш детально розкрити картину підпільно-партизанської боротьби на території Одещини та в тих територіях, що були підпорядковані румунській адміністрації, виявлення яких автор планує в перспективі в даному напрямку.

Примітки:

1. Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). Ф. /ФП./ — 92. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 177–178.
2. ДАОО. — Ф. /ФП./ — 92. — Оп. 1. — Спр. 5.-Арк. 51, 159; *Із спогадів зв'язкової партизанського загону В. В. Кривенцова Є. М. Пташенчук (знаходиться в особистому архіві автора).*
3. ДАОО. — Ф. /ФП./ — 92. — Оп. 1. — Спр. 153. — Арк. 76–78; Спр. 151. — Арк. 12–14, 21, 51, 75; Спр. 5. — Арк. 157–158.
4. *История городов и сел Украинской ССР. Одесская область.* — Киев: УСЭ, 1978. — С. 699.
5. ДАОО. Ф. /ФП./ — 92. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 124–125.
6. Кучер В. І. *Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні.* — К., 1983. — С. 58.
7. *История городов и сел...* — С. 301.
8. ДАОО. — Ф. /ФП./ — 92. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 128.
9. *Одесская область в Великой Отечественной войне. Документы и материалы.* — Одесса: Маяк, 1970. — С. 295–296; *История городов и сел...* — С. 395.
10. *История городов и сел...* — С. 395.
11. Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО) Ф. /ФП./ — 425. — Оп. 1. — Спр. 364. — Арк. 2–5, 8, 10, 16–17; ДАОО. — Ф. /ФП./ — 92. — Оп. 1. — Спр. 151. — Арк. 75.
12. ДАОО. — Ф. /ФП./ — 92. — Оп. 1. — Спр. 151. — Арк. 12, 14, 21, 51, 75.
13. ДАОО. — Ф. /ФП./ — 92. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 51, 159.

14. *История городов и сел...* — С. 699.
15. Кучер В. І. *Вказана праця.* — С. 190–191.
16. *История городов и сел...* — С. 699–700.
17. Кучер В. І. *Вказана праця.* — С. 136.
18. *Там само.* — Арк. 128.
19. *Там само.* — Арк. 180–181; Спр. 164–165.
20. ДАОО. — Ф. /ФП./ — 92. — Оп. 1. — Спр. 151. — Арк. 7, 8, 12, 14, 22, 52; ДАВО. Ф. /ФП./ — 425. — Оп. 1. — Спр. 499. — Арк. 5–7.
21. ДАОО. — Ф. /ФП./ — 92. — Оп. 1. — Спр. 153. — Арк. 76–78; *Із спогадів зв'язкового підпільно-патріотичного з'єднання "За Радянську Україну" М. П. Датиля (знаходиться в особистому архіві автора).*
22. ДАОО. — Ф. /ФП./ — 92. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 161; Спр. 153. — Арк. 2.
23. ДАОО. — Ф. /ФП./ — 92. — Оп. 1. — Спр. 153. — Арк. 124, 129, 133; Спр. 152. — Арк. 180.
24. ДАОО. — Ф. /ФП./ — 92. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 157–158; Спр. 151. — Арк. 13–14.
25. *История городов и сел...* — С. 179.
26. Кучер В. І. *Вказана праця.* — С. 179.
27. ДАОО. — Ф. /ФП./ — 92. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 180–181; Спр. 164–165.
28. ДАОО. — Ф. /ФП./ — 92. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 184–185; Спр. 175–178.
29. ДАОО. — Ф. /ФП./ — 92. — Оп. 1. — Спр. 150. — Арк. 1, 3–5, 25–27, 167–168, 182–184, 191; ДАВО. — Ф. /ФП./ — 425. — Оп. 2. — Спр. 106. — Арк. 4, 6–11, 57, 90.
30. ДАОО. — Ф. /ФП./ — 92. — Оп. 1. — Спр. 150. — Арк. 191; ДАВО. Ф. /ФП./ — 425. — Оп. 2. — Спр. 106. — Арк. 90, 93; Спр. 107. — Арк. 4–6.
31. ДАОО. — Ф. /ФП./ — 92. — Оп. 1. — Спр. 153. — Арк. 2, 20–67.
32. *Одесская область в Великой Отечественной войне.* — С. 150–151.
33. *Там само.* — С. 295–296.
34. ДАОО. — Ф. /ФП./ — 92. — Оп. 1. — Спр. 151. — Арк. 13; Спр. 153. — Арк. 76–78.
35. ДАОО. — Ф. /ФП./ — 92. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 124–125.
36. *Там само.* — Арк. 128.
37. *Там само.* — Арк. 219–220.

Розділ III

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

М. М. Кулачинський

ІДЕЯ СИЛЬНОЇ ВЛАДИ У СУСПІЛЬСТВІ В ТРАКТОВЦІ Т. ГОББСА, Ж. Б. БОССЮЕ ТА Х. ТОМАЗІЯ: ПОРІВНЯЛЬНО-КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Ідея сильної державної влади відігравала велику роль у концептуальній еволюції конституціоналізму як ідеологічного інституту, формуючися у XVII–XVIII ст. в багатьох країнах Європи. Визначений інтерес для оцінки вищевказаної еволюції політичної думки в Європі може представляти, з нашої точки зору, порівняльно-критичний аналіз світоглядних постулатів таких визначних мислителів, як німець Х. Томазій, англієць Т. Гоббс, француз Ж. Б. Боссює, які рельєфно відобразили у своїй творчості ідеологічні потреби та протиріччя своєї доби.

Християн Томазій (1655–1728) відіграв велику роль у житті німецького народу, хоча й не був великим політичним мислителем. Його заслуга полягала в тому, що він сприяв розповсюдженню в Німеччині ідей просвітництва, а також становленню освіченості і громадської свідомості. В той час, коли жив і працював німецький публіцист, Німеччина знаходилася в критичному стані в наслідок Тридцятирічної війни, коли дві третини населення було фізично знищено, а залишившись в живих, частина населення жила у злиднях і блуканнях. Переважна більшість німецьких інтелектуалів, в тому числі й Християн Томазій, серйозно задумувалась над скрутним положенням німецьких земель, моделюючи свої політичні плани, які, на їх думку, мусили оздоровити й прикрасити німецьке суспільство.

Драматична картина спостерігалася й в Англії за часів життя і творчості Т. Гоббса (1588–1679).

Так, у 40-х рр. XVII ст. ця країна опинилася у вирі революційних потрясінь, до яких Гоббс як вчений — гуманіст не був байдужим. Його перший політичний рукопис "Елементи закону" (The Elements

of Law Natural and Politic), який вийшов у світ у 1640 р., остаточно визначив Гоббса не тільки як філософа, але ще й як політика ¹.

У своїх творах Гоббс прагнув знайти соціальні рецепти, як зберегти людину, вирішити проблему ліквідації анархії, потрясінь, бунтів і революцій. Як дати людині можливість прожити життя в добробуті і спокої. До тих пір, поки зберігається право всіх на все, жодна людина не може бути впевненою у тому, що зможе прожити увесь цей час, який природа надає людському життю ². Гоббс шукає шляхи врегулювання людського конфлікту, який виник в нутрі англійського суспільства в результаті революції. Так, він вважає, що доречним в цій ситуації була б відмова людей від честоловства і властолюбства, від недосяжних мрій про ідеальну достатність, від звички критикувати, мати свою власну думку, втручатися у питання управління і підкорення тої необмеженої владі, яку вони самі колись заснували ³.

В зв'язку з цим перед нами відчиняються створені у певному часі його вчення про суверенітет, одним із ключових моментів якого є важлива роль суверена як особи держави, яка володіє усім комплексом прав та обов'язків, має різні знаряддя для їх втілення у життєвій практиці.

Так, у цей комплекс прав входять: право бути суддею у відношенні знарядь для збереження миру і захисту життя своїх підданих. Суверен повинен також володіти правом предписувати правила, які б вказували кожній людині, якими благами вона може користуватись і які дії вона може розпочати у відношенні того, що люди називають власністю ⁴.

Досвід англійської революції, та й навіть, Тридцятирічної війни у Європі, підказували англійському мислителю, що люди, "які вийшли з держави", або знаходяться поза її стану не можуть вирішувати "про твоє і моє", оскільки кожна людина має свою думку в цьому сенсі, що в дійсності може привести людей до стану тотальної війни, тобто до "*Bellum omnia contra omnes*", що, зрозуміло, суперечить тої цілі, за ради якої створювалася або створюється після воєнних потрясінь держава.

По суті, з вищесказаного ми бачимо макіавеллівський постулат *Ration di Stato*, який пройшов політичну обробку у творах відомого французького мислителя Ж. Бодена і знайшов свій відгук у політичній свідомості Т. Гоббса.

Підкреслюючи абсолютну владу суверена, англійський мислитель проявляв політичну коректність по відношенню до європейських держав, які мали різні форми державної влади. Гоббс, симпатизуючи монархії, вказував при цьому, що суверен в будь якій державі

не повинен бути обмежений будь-яким державним інститутом у виконанні своїх державних обов'язків.

Х. Томазій дивиться зовсім по іншому на призначення держави і роль суверена в ній. Держава згідно з його поглядами, мусить зберігати зовнішній мир. Обов'язок князя (курфюрста) міститься у збереженні зовнішнього миру, тому, що такою є виключна роль держави, оскільки сама держава виникла лише для захисту від зовнішніх нападів. Князь не в змозі робити своїх підданих добropорядними, бо це не входить до його компетенції⁵. Відомий дореволюційний дослідник Б. М. Чичерін, описуючи політичні погляди німця, пов'язує цей недолік з тим, що у суверена немає у достатній кількості знарядь, більше того, князь може діяти тільки силовими методами, а насильно не можна навіювати людям добродетельності⁶.

Німецький публіцист виступає в дусі терпимості по відношенню до християн з різними релігійними переконаннями. Так, князь, на думку Томазія, не може приймати участі у релігійних диспутах. Він може лише вимагати, щоб богословські диспути не мішали збереженню зовнішнього миру. Тому він мусить захищати віротерпимість від насилля⁷. Якщо ж і виникнуть спори, то голова держави повинен прагнути їх припинити, при цьому, зберігаючи й охороняючи свободу думок суперечливих сторін⁸.

В цьому ми спостерігаємо суттєве розходження у поглядах обох мислителів. Коментуючи гоббсівський абсолютизм, англійський історик Дж. Гуч підкреслює, що у розпорядженні державної влади є меч війни та правосуддя — цивільні закони, які функціонально виступають як проявлення влади⁹. Що ж стосується кола релігійних питань, то тут Гоббс зберігає зовнішню симпатію до духу англіканської церкви. Церква, на думку англійського мислителя, складає єдине ціле з державою, оскільки церква є другою частиною держави, тому що церква і держава складається з одних і тих же людей. Саме ж суспільство, яке складається з людей має назву держава, бо складається з християн, тобто народної церкви¹⁰. І як вважає М. Петросова, церква, згідно з думкою Т. Гоббса, — це збори людей, які сповідують християнську віру, які об'єднані у особі монарха. У протилежному випадку християнські збори, створенні без згоди суверена, не можуть бути законними¹¹.

Дуже важливою й актуальною є проблема джерел законів у державі. Х. Томазій, хоча й боровся за широку віротерпимість, бо сам був глибоко віруючою людиною, однак в його терпимості відсутній державний порядок, тому що монарх (або курфюрст у своєму курфюршестві) не санкціонує (юридично) створення християнських зборів, а значить, він не може втручатися у їх внутрішнє середовище і тому залишається перед фактором вже створених християнських

зборів. І єдине, що він може тут вдіяти, так це те, щоб не допустити перетворення християнського диспуту у криваву бійку, яка б в свою чергу порушила утворення зовнішнього миро порядку. З ім'ям Бога Томазій пов'язує появу законів у суспільстві. Верховний початок божественної юриспруденції є закон, який надходить до людей від Бога. Бо Бог у нього панує над людьми, від це й Верховний закон: скоряйся Богу. Сама ж божественна воля проявляється через розум і через сповідання. Існування ж природного закону на думку Томазія, доказується тим, що Бог створив людину розумною істотою, а розумна істота не може жити без норми закону.

Нерозумні тварини, в принципі, також можуть жити за законом, але для них це норма внутрішня, без свідомо їм притаманна, від якої вони відхилитися не можуть ¹².

Для Гоббса ж джерелом природного закону є людський розум, який сам по собі є природним ¹³. Природний закон складає частину природи людини і слугує внутрішнім регулятором поведінки людини, завдяки якому людина задумується про своє спасіння та збереження власного майна. Тому закони природи не можливо змінити, тому що не можливо змінити людський розум, який утримує людину від необдуманих вчинків, які б суперечили вищезазначеним принципам. Однак цей закон у природі не має своєї дієвої сили.

Для встановлення миру серед людей потрібна не лише згода, але й ще й єднання, тобто підкорення волі всіх людей волі одних зборів ¹⁴. І вже держава, яку представляє особа або група осіб, наділена верховною владою, видає державні закони, в основі яких, зрозуміло, лежать природні закони.

Зовсім інший характер носить політико — правова система Боссое, яка базується на побудові людського гуртожитку за допомогою божественної влади.

Боссое запевняє, що люди це брати і сестри єдиного небесного батька, а також нащадки єдиної людини, первинно створеної Творцем. Бог розподілив різні здібності між людьми так, щоб вони мали потребу один в одному, як члени єдиного тіла ¹⁵. Людський же гуртожиток, на думку Боссое, заснований на принципах єдності божества, які складають загальний предмет і цілі людства, і на взаємній потребі, яка передбачає існування добробуту в житті ¹⁶. Людина не може існувати сама по собі і не підкорюватись при цьому суспільним правилам поведінки, бо в протилежному випадку, людина не буде знати меж своїм бажанням, а це може призвести до анархії, яка є найгіршою проявою людського зла.

У Боссое, як і у Гоббса, тільки влада суверена в змозі стримувати людські пристрасті, протиставити закон свавілля і слугувати зв'язком між людьми.

Так само, як англієць, французький мислитель признавав існування різних держав, обґрунтовуючи їх різність не як прояву волі конкретно взятого народу, а як божественне призначення. На відмінність від монархії як природної форми влади, аристократичні та демократичні держави носять у Боссює тимчасовий характер, тобто це свого роду випробувальний термін, даний Богом, після якого знову може відродитися або утворитися монархія.

Однак, обидва мислителі не сходяться у питанні про походження держави: у Гоббса це результат суспільного договору, де влада суверена має земне походження, в той час як Боссює, хоча й признає угоду між людьми, однак, при цьому наполягає на тому, що влада суверена має виключно божественне походження. В принципі обидва згодні з тим, що саме держава і ніхто інший встановлює світовий порядок і приватну власність на землю. Це означає, що верховний правитель може вільно розпоряджатися землями своїх підданих, якщо це буде необхідно в інтересах держави. І це на думку Боссює дуже вигідно для підданого, тому що відрікаючись від власного захисту (в тому числі й майна), він стає не слабкішим а сильнішим, тому що опиняється під захистом об'єднаної сили, тобто держави. Влада суверена є вічною і незмінною, тому що "король вмирає але держава залишається" ¹⁷.

Т. Гоббс має в цьому сенсі схожу точку зору: людина як розумова істота займається політикою у державі і може реалізовувати в залежності від здібностей свій фізичний або розумовий потенціал тільки в рамках держави. В протилежному випадку природний стан може привести соціальних індивідуумів до стану війни всіх проти всіх, що вбиває не лише позитивно-особисті якості у людині, але й під час забирає в неї життя.

Очевидно, що обидва мислителі виступають з позиції ніким не обмеженої державної влади, яка носить централізований характер і сприяє об'єднанню навколо суверена. Безумовно, подібний правовий статус монарха — суверена таїть у собі небезпеку перетворення його в тирана. Така влада на думку Боссює, є варварською і ненависною для народу, бо тут не має законів, а є лише свавілля тирана ¹⁸. Обидва мислителі при цьому зазначають, що така форма влади приречена на знищення. Тільки фактор знищення такої влади у Боссює носить божественний характер, тобто "кари небесної ніхто не може уникнути, у тому числі й монарх" ¹⁹. У Гоббса ж знищення її відбувається через грубе порушення сувереном природних законів, особливо коли монарх вирішує право життя і смерті свого підданого, і тоді "право приватного меча" є актуальним як ніколи у подібній ситуації.

Отже можна сказати, що у Боссюе цензором абсолютної влади суверена виступають етико — релігійні принципи, в той час як у Гоббса таким цензором можуть бути природні закони, без дотримання яких не може існувати жодна державна влада.

Зовсім іншу точку зору у ключі цих питань має німецький мислитель.

Х. Томазій в силу створеної державної системи германських земель виступає, як і багато німецьких мислителів того часу з позиції захисника місцевого права, яке при сприянні провінційних представників місцевої влади давало більше гарантій свобод ніж імперське централізоване законодавство. Закони імперії мають силу тільки відносно загальних для імперії інститутів, але вони на думку німецького мислителя аж ніяк не можуть торкатися справ, які відносяться до правового регулювання окремих німецьких областей. І в цьому сенсі місцеве право має пріоритетність над імперським, хоча воно не повинно суперечити останньому.

Кожна доба, маючи власний соціальний зміст, несе в собі певну індивідуальність в особі своїх філософів і політичних мислителів. У числі таких інтелектуалів періоду класичних революцій Заходу XVII–XVIII ст., відобразивших перехід до нового часу, помітне місце займають англійський мислитель Гоббс, ідейний захисник галліканізму Боссюе, ліберальний німецький публіцист Томазій. При всій несхожості їх ідей, їхні концепції достатньо адекватно показують магістральну тенденцію доби — зародження правової державності.

Примітки:

1. Деборин А. М. *Очерки по истории материализма XVII–XVIII вв.* — М.; — Л., 1930. — С. 20.
2. Нерсесянц В. С. *История политических и правовых учений XVII–XVIII вв.* — М., 1989. — С. 68.
3. *Hobbes Th. The Moral and Political Works of Thomas Hobbes of Malmesbury before collected.* — London, 1750. — P. 64.
4. *Ibid.*, P. 174.
5. *Sherer W. Geschichte der deutschen Literatur.* — Berlin, 1915. — S. 343.
6. Чичерин Б. Н. *История политических учений.* — Ч. 2. — М., 1872. — С. 154.
7. *Thomasius Ch. Einleitung zu der Vernunftlehre.* — Halle, 1691. — S. 54.
8. *Ibid.*, S. 55.
9. *Gooch G. P Political Thought in England from Bacon to Halifax.* — London, 1915. — P. 57.
10. Гоббс Т. *О христианском государстве // Сочинения.* — Т. 2. — М., 1991. — С. 301.

11. Петросова М. Гоббс о религии // Под знаменем марксизма. — 1938. — № 6. — С.134–144.
12. Thomasius Ch. Op. cit. — Halle, 1691. — S. 61.
13. Гоббс Т. Философские основания учения о гражданине. — М., 1914. — С. 45.
14. Гоббс Т. О гражданине // Сочинения. — Т. 1. — М., 1989. — С. 283.
15. Боссюэ Ж. Б. Разговор о Всеобщей истории. — Ч. 1. — М., 1761. — С. 102.
16. Там же. — С. 103.
17. Боссюэ Ж. Б. Разговор о Всеобщей истории. — Ч. 2. — М., 1762. — С. 42.
18. Там же. — С. 45.
19. Там же. — С. 84.

О. О. Уварова

ВПЛИВ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО КУРСУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА СТАНОВИЩЕ ГРЕКІВ ОДЕСИ НА ПОЧАТКУ ГРЕЦЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1821–1829 рр.

За останні десятиріччя публікації документів і дослідження радянських та вітчизняних вчених значно збагатили знання стосовно політики уряду Російської імперії відносно народів Балканського півострова¹. Чимало праць присвячено грецькому питанню у першій третині XIX ст.², а також переселенню греків на терени Російської імперії, насамперед, в південні міста, та їхньому влаштуванню³. Значне місце в історіографії цих питань займають дослідження щодо грецької громади Одеси⁴. Однак деякі прояви "східної політики" Росії на місцях потребують подальшого розгляду на підставі архівних документів та матеріалів. В даному випадку мається на увазі ставлення та дії представників російського уряду й громадськості Одеси до греків, які вже мешкали в місті, та тих, що прибули до нього під час подій, пов'язаних з початком Грецької революції 1821–1829 рр.

Діяльність одеської влади в умовах означених подій по відношенню до грецьких жителів охарактеризував свого часу Г. М. П'ятигорський⁵. Завданням даної роботи є висвітлення та аналіз впливу політичного курсу Російської імперії на хід грецьких міграційних процесів в Одесі в умовах революційних подій 1821 р. Основну проблему, що розглядається, становлять характерні риси цього впливу, бо як відомо, тут зіткнулися, принаймні, три політико-ідеологічні засади: тра-

диційно дружні зв'язки грецького та слов'янського світів, російська система "заступництва" населенню Балкан, складні відносини між Росією, Османською імперією та іншими провідними європейськими країнами. Якщо у другій половині XVIII ст. Росія цілком відкрито виявляла свою протекціоністську позицію щодо Балкан, а за Кючук-Кайнарджийською (1774) та Яською (1792) мирними угодами турецькі піддані мали право вільно переселятися до Росії⁶, то вже наприкінці XVIII ст. двосторонні відносини змінюються. Це було пов'язано з переминою суспільно-політичного становища в Європі після Великої французької революції і початку наполеонівських війн та боротьбою великих держав на Балканах та Близькому Сході. Російсько-турецькі протиріччя на деякий час були відсунуті на другий план — до війни 1806–1812 рр., після якої імператор Олександр I знов намагається взяти курс на покращення відносин.

Увага всього європейського світу була звернута до Балкан у 1821 р., коли спалахнуло повстання О.Іпсиланті у Дунайських князівствах, а за ним — у Морей та по всій грецькій землі. Грецька революція 1821–1829 рр. мала не тільки загальнобалканське, але й загальноєвропейське значення, і стала причиною Східної кризи 20-х рр. XIX ст. Повсталих вітали і підтримували представники різних суспільних верств населення у Росії, Франції, Англії, США; в цих та інших країнах почався філеллінський рух.

Події, що розгорнулися в європейській частині Османської імперії, не могли залишити пасивними держави, що мали економічні та політичні інтереси на Балканах та Близькому Сході⁷. Кожна з них прагнула перешкодити несприятливим для себе змінам в цих регіонах, здобути користь із ситуації, що склалася. Для Росії питання про повсталу Грецію природно пов'язувалося з усім комплексом її взаємовідносин із Туреччиною. Уряд султана Махмуда II, скориставшись повстанням підвладних йому християн і звинувативши Росію у розпалюванні цього визвольного руху, спробував фактично звести нанівець ті привілеї, які Росія отримала за угодами. Влітку 1821 р. було накладено ембарго на вантажі кораблів, що проходили під російським прапором у Чорне море та виходили з нього⁸.

Міжнародна ситуація на початок повстання виявилася несприятливою для греків. Вони розраховували на активну підтримку з боку Росії, але уряд Олександра I, інші члени Священного союзу, сент-джеймський кабінет, налякані революційними подіями, намагалися стати їм на заваді і осудили "заколот" підданих султана проти свого "законного" суверена⁹. Осуджуючи повстання, царський уряд все ж не збирався миритися з політикою нещадних репресій, яку османська влада здійснювала по відношенню до греків. У рескрипті на ім'я

посланника у Константинополі Г. О. Строганова Олександр І повідомляв, що "хай Порта знає, що мої принципи ніколи не дозволять мені заохочувати повстання; хай, з іншого боку, жертви подій, що відбуваються, знаходять у Вас підтримку, завжди необхідну у біді і ще більш природну, коли таке лихо падає на народ, з яким нас пов'язують священні узи єдиної віри" ¹⁰. Імператор розпорядився надавати право притулку в Росії тим християнам, які звернуться з відповідним клопотанням, але це не означало, що він хоче "підтримувати вогнище повстання", навпаки, "твердо вирішив його загасити" ¹¹. У ноті турецькому уряду Г. О. Строганов вже більш рішуче заявляв, що якщо Блискуча Порта не поверне християнській релігії її прерогативи, не забезпечить безвинним грекам спокій та не дозволить Росії в дусі угод навести лад у Валахії та Молдавії, то тим самим поставить себе у положення відкрито ворожої сторони по відношенню до християнського світу, й Росія буде вважати своїм обов'язком надати грекам притулок та допомогу ¹². Росія не виказувала рішучий протест ні революційним діям греків, ні заходам з боку Порти.

Відозва О.Іпсиланті 24 лютого (8 березня) 1821 р. ¹³, якою він закликав греків до збройної боротьби за свою волю, справила великий вплив на одеських греків, викликала піднесення їхніх національних почуттів; багато з них вирудилися згідно відозви до ополчення ¹⁴.

Незадовго до того велика кількість греків, турецько-підданих, звернулися до Херсонського військового губернатора графа О. Ф. Ланжерона за паспортами для виїзду до Молдавії під приводом ведення торгових справ ¹⁵. Не ризикуючи припиненням торгівлі, О. Ф. Ланжерон не відмовив їм, але побачивши, що кількість від'їжджаючих все зростає, та дізнавшись про повстання в Яссах, особисто звернувся з запитом до князя О. Іпсиланті про його справжні наміри. На що той відповів, що "імператор поінформований про все" і, що О. Ф. Ланжерон нічим не ризикує, якщо видасть паспорта усім грекам, які бажають приєднатися до О. Іпсиланті, а відмова з боку губернатора може визвати хвилювання ¹⁶. Губернатор продовжив видавати в невеликій кількості паспорта турецько-підданим та іноземцям, але не видав жодного паспорта російським підданим і зовсім припинив видавати їх (ще до отримання офіційної заборони) після того, як прочитав "надто ліберальний і навіть підбурюваний маніфест князя О. Іпсиланті і дізнався про успіхи повстання Владіміреску у Валахії" ¹⁷. Одеські грецькі купці Інглезі, Амброзіо, Мавро, Комбері, Ксенікс, Маразлі, Серафімо таємно надали великі суми грекам та іноземцям, які виявили бажання приєднатися до князя Іпсиланті. Вони також переправили йому під приводом торговельних операцій вельми великі гроші у переказних векселях; ці суми почасти склалися

з їхніх пожертвувань, частково надходили з Константинополю і значною мірою — з Таганрогу¹⁸.

У листі від 15 (27) березня 1821 р. до Херсонського військового губернатора графа О. Ф. Ланжерона керуючий Міністерством внутрішніх справ В. П. Кочубей запропонував йому негайно припинити видачу паспортів, за якими можуть звернутися одеські греки для виїзду за кордон¹⁹.

30 квітня О. Ф. Ланжерон наказав одеському градоначальнику М. Я. Трегубову заборонити видачу паспортів у Бессарабію, Молдавію і Валахію, як сухопутно, так і морем²⁰. Інспектору одеського карантину Е. Персіані взагалі було найсуворіше наказано "всіх тих греків та інших націй людей", котрі отримали вже паспорта за підписом градоначальника і мають відплисти до Ізмаїлу та інших місць Бессарабської області, а також до Молдавії і Валахії, зняти з суден, а паспорта доставити графу О. Ф. Ланжерону, надалі ж осіб, які б мали намір прямувати до означених місць, з порту не випускати, а паспорти їхні відбирати і також доставляти графу²¹. На судна, які йшли до бессарабських місць зовсім не приймалися пасажери без дозволу одеського градоначальника²². Наприкінці травня того ж року губернатор дозволив градоначальнику видавати паспорти в Бессарабську область тим, хто мав там торговельні інтереси, — росіянам, іноземцям і євреям, але "виключаючи греків, чиї б піддані вони не були"²³. Таким чином, на думку влади, кількість "обурених" не зростала б, а розпорядження ці доводили б непричетність Росії до справи греків²⁴. При цьому не враховувався той факт, що греки-іноземці залежали від консулів та агентів своїх країн, й російська місцева влада не мала права перешкоджати їхньому виїзду²⁵.

Греки Одеси та краю шукали усякі засоби допомоги повсталим, тому губернатор заборонив одеському поштмейстеру приймати гроші для пересилання в Бессарабію, а градоначальнику повідомив про необхідність розпорядитися, щоб через карантин також не вивозили гроші на суднах, шкіпера яких стверджували, що нібито йдуть по Дунаю у справах комерції²⁶.

Судноплавство по Дунаю весною 1821 р., взагалі, знаходилося у скрутному становищі — надходили відомості, що турки мають наміри нападати на купецькі судна, котрі будуть йти зверху по Дунаю²⁷. Тому усі шкіпери та судновласники, які знаходилися в одеському порту та на рейді були попереджені про це²⁸.

Терор з боку влади Османської імперії відносно греків змушував останніх шукати порятунку і виїжджати за кордон. Багато з них сподівалися знайти його в єдиновірній Росії. Основну частину грецьких біженців в Одесі складали мешканці Константинополя, менше було

представників інших прибережних місць. Вже в червні 1821 р. кількість біженців в Одесі досягла майже 4 тис. чоловік²⁹. Після проходження 14-денного карантину прибулим видавали "білет" на право мешкати у місті. Зрозуміло, що всі вони перебували у скрутному матеріальному становищі. Російський уряд асигнував 150 тис. руб. на допомогу біженцям³⁰. За розпорядженням імператора Олександра I Херсонський військовий губернатор О. Ф. Ланжерон заснував 20 червня 1821 р. "Комітет для допомоги константинопольським грекам, що прибули в Одесу", очолений митрополитом сілістрійським і скзархом усіх задунайських прибережних місць Кирилом, який утік в Одесу у тому ж році³¹. Комітет припинив своє існування у жовтні 1821 р.

Чисельність біженців зростала, й стало зрозумілим, що надані кошти є недостатніми. Тому в липні 1821 р. міністром духовних справ і народної освіти О. М. Голіциним була відкрита підписка серед духовництва та мешканців Росії на збір коштів для грецьких та молдавських біженців, які прибули до Одеси та Бессарабії³². Наприклад, братія Києво-Михайлівського монастиря у серпні 1821 р. пожертвувала 222 руб.³³. Грошові пожертви мали направлятися до Херсонського військового губернатора та Керуючого Бессарабською областю. За деякими даними до кінця 1822 р. за цією підпискою було зібрано біля 1 млн. руб.³⁴. Уряд намагався надати цій акції християнсько-філантропічних рис, щоб не давати приводів звинуватити Росію у підтримці повстанців.

Для розподілу надходжень уряд наказав О. Ф. Ланжерону організувати спеціальну грецьку допоміжну комісію. Вона діяла з жовтня 1821 р. і до кінця жовтня 1830 р.³⁵.

Ще однією помітною сторінкою в житті греків Одеси стали події, пов'язані з похованням в Одеській грецькій церкві Святої Трійці Константинопольського патріарха Григорія V. Порто, одержавши 2 квітня 1821 р. звістку про повстання Пелопоннесу, вважала патріарха причетним до цього. 10 квітня, у Великдень, його відвезли на дізнання, і в той же день він був повішений на центральних воротах патріархії. Через три дні тіло патріарха з каменем на шиї було кинуте в море. Але 16 квітня його знайшли біля грецького іонічного комерційного судна "Св. Спиридон" під англійським прапором, що готувалося до відплиття в Одесу³⁶. Уночі тіло було піднято на судно, що на початку травня прибуло в одеський порт.

Пізніше, у ноті турецькому урядові російський посланник у Константинополі Г. О. Строганов заявив, що "безприкладною за жорстокістю була розправа над патріархом східної церкви, учинена на місці виконання їм своїх священних обов'язків у день, що святкується

всіма християнами, хоч цей вельмишановний пастир незадовго до цього висловлював турецькому урядові свою найповнішу покірність та лояльність" ³⁷.

У рапорті від 3 травня 1821 р. інспектор Одеської портової карантинної контори Е. Персіяні повідомив про це Одеського градоначальника М. Я. Трегубова, а також попросив дозвіл на поховання тіла патріарха, тому що за звичаєм "тіла людей, що вмерли під час перебування в карантині, ховають за стіною карантинної огорожі" ³⁸. В свою чергу М. Я. Трегубов своїм донесенням на ім'я Херсонського військового губернатора графа О. Ф. Ланжерона повідомив про рапорт керівника карантинної контори ³⁹. Міністр духовних справ і народної освіти князь О. М. Голіцин після листа О. Ф. Ланжерона у своїй відповіді від 26 травня 1821 р. повідомив О. Ф. Ланжерону про волю імператора поховати Григорія V в Одеській грецькій церкві ⁴⁰. Церемонія поховання патріарха проходила три дні — з 17 по 19 червня 1821 р. — за участю перших громадських та духовних осіб міста та прибулих з інших місць ⁴¹. До 1871 р. тіло патріарха знаходилося в Одесі, коли за проханням грецького короля Георгія I та дозволом російського імператора Олександра II воно було перевезено до Греції.

Наведені вище дані дають змогу зробити висновок про подвійність політики російського уряду та його представників на місцях, зокрема, в Одесі по відношенню до тамтешніх греків та тих, що бігли до міста. Вона була сприятливою для їхнього розташування, та політичні обставини змусили керівництво краю посилити нагляд за ними та звузити змогу покинути Одесу. Олександр I осудив повстання, але спираючись на визнане міжнародними угодами право Росії "заступатися" за православне населення Османської імперії, рішуче висловив протест щодо репресій з боку Порти проти мирного населення. Російський уряд всіляко намагався відвести підозри в організації повстання та допомозі повсталим. Тому допомога втілювалася у християнсько-філантропічні діяння і надавалася тим грекам, які приїжджали до Одеси з метою врятуватися від турецьких переслідувань. Греки-емігранти з почуттів патріотизму прагнули зробити посильний внесок у справу національного визволення. Боячись звинувачень у підтримці революції, уряд обмежував їхні намагання допомогти повсталим — закрив виїзд з Одеси для греків та заборонив пересилати кошти в місця військових дій.

У суспільному-політичному розумінні російський уряд та грецький національно-визвольний рух стояли по різних боках у геополітичних змінах того часу. Тому в подальшому, на протязі 20-х рр. XIX ст., взаємодія між ними була досить складною, що пояснювалося міжна-

родним положенням обох країн в умовах Східної кризи, яку спричинила Грецька революція.

Примітки:

1. Внешняя политика России XIX — начала XX века (далее — ВПР). — Сер. 1. — Т. I–VIII (1801–1815). — М.: Госполитиздат, 1960 — 1972; Сер. 2. — Т. I–VIII (1815–1830). — М.: Госполитиздат, 1974–1995; Достян И. С. Россия и балканский вопрос: Из истории русско-балканских политических связей в первой трети XIX в. — М.: Наука, 1972. — 368 с.; Вона ж. Основные этапы и особенности политики России на Балканах с последней трети XVIII в. до 1830 г. // Международные отношения на Балканах. Балканские исследования. — М.: Наука, 1974. — С. 5 — 38; Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. — М.: Наука, 1970. — 383 с.; Фадеев А. В. Греческое национально-освободительное движение и русское общество первых десятилетий XIX в. // Новая и новейшая история. — 1964. — № 3. — С. 41–52.
2. Назвемо деякі праці з цієї проблематики: Ари Г. Л. Этеристское движение в России. Освободительная борьба греческого народа в начале XIX в. и русско-греческие связи. — М.: Наука, 1989. — 272 с.; Вяземская Е. К., Данченко С. И. Русско-греческие отношения (последняя четверть XVIII — начало XIX в.) в трудах советских историков // Балканские исследования. — Вып. 11. — 1989. — С. 226–241.; Нарочницкий А. Л. Греческое национально-освободительное движение и Россия // Вопросы истории. — 1980. — № 12. — С. 57–68.; Станиславская А. М. Россия и Греция в конце XVIII — начале XIX в.: Политика России в Ионической республике в 1798–1807 гг. — М., 1976. — 376 с.; Шпаро О. Роль России в борьбе Греции за независимость // Вопросы истории. — 1949. — № 8. — С. 52–73; Prousis Th. C. The Greeks of Russia and the Greek Awakening, 1774–1821 // Balkan Studies. — 1987. — Vol. 28. — Num. 2. — P. 259–280.
3. Ари Г. Л. Греческая эмиграция в Россию в конце XVIII — начале XIX в. // Советская этнография. — 1969. — № 3. — С. 85–95; Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти / М. Дмитрієнко, В. Литвін, В. Томазов, Л. Яковлева, О. Ясь. Вступна стаття В. Смоля. — К.: Либідь, 2000. — 488 с.; Греки России и Украины / Сост., отв. ред. Ю. В. Иванова. — СПб.: Алетейя, 2004. — 624 с.; Терентьева Н. А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII — XX вв.). — К.: Аквилон-пресс, 1999. — 352 с.
4. Див. вищезадані праці Г. Л. Ариша і Н. О. Терентьєвої, а також: Пятигорский Г. М. Восточный кризис 20-х годов XIX в. и греческая эмиграция Одессы // Советское славяноведение. — 1985. — № 1. — С. 50–63.; Він же. Греческие переселенцы в Одессе в конце XVIII — первой трети XIX вв. // Из истории языка и культуры стран Центральной и юго-восточной Европы. — М.: Наука, 1985. — С. 33–60; Herlihi P. Greek Merchants in Odessa in the Nineteenth Century // Harvard Ukrainian Studies. — Vol. III–IV. — 1979–1980. — P. 399–420.
5. Пятигорский Г. М. Восточный кризис 20-х годов XIX в. и греческая эмиграция Одессы; Він же. Греческие переселенцы в Одессе в конце XVIII — первой трети

- XIX вв.; Він же. Деяльність Одеської грецької допомогальної комісії в 1821–1831 гг. // *Балканские исследования*. — Вып. 8. — 1982. — С. 135–152.
6. Дружинина Е. И. 200-летие Кючук-Кайнарджийского мира // *Etudes balkaniques*. — 1975. — № 2. — С. 90–91.; Кючук-Кайнарджийский договор 10 (21) июля 1774 г. // Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г. — С. 350, 355, 357.; Теохаріді Т. Ю. Грецька військова колонізація на півдні України наприкінці XVIII та на початку XIX ст. // *Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській Академії Наук*. — Ч. 4–5. — Секція для вивчення грецької нацменшості. — Вып. I. — Одеса, 1930. — С. 9.
 7. Докладніше див.: Гуткина И. Г. *Греческий вопрос и дипломатические отношения европейских держав в 1821–1822 гг.* // *Ученые записки Ленинградского государственного университета им. А. А. Жданова*. — Сер. Исторические науки. — № 130. — Вып. 18. — Л., 1951. — С. 112–156.
 8. Посланник в Константинополе Г. А. Строганов управляющему Министерством иностранных дел К. В. Нессельроде, 28 мая (9 июня) 1821 г. // ВПР. — Сер. II. — Т. IV. — М.: Наука, 1980. — С. 168.
 9. Наумов Е. П., Г. Л. Ари, И. С. Достян, В. Н. Виноградов. *Балканы в международной жизни Европы (XV–XIX вв.)* // *Балканские исследования*. — Вып. 7. — 1982. — С. 56.
 10. Рескрипт Александра I посланнику в Константинополе Г. А. Строганову, 31 марта (12 апреля) 1821 г. // ВПР. — Сер. II. — Т. IV. — С. 94.
 11. Статс-секретарь К. В. Нессельроде посланнику в Константинополе Г. А. Строганову, 1 (13) мая 1821 г. // Там само. — С. 152.
 12. Нота посланника в Константинополе Г. А. Строганова турецкому правительству, 6 (18) июля 1821 г. // Там само. — С. 209–210.
 13. Відозву О. Інсиланті дивись: За Віру і Батьківщину! [Відозва О. Інсиланті, Яси, 24 лютого 1821 р.] // *Музей Філікі Етерія. Одеса. Історичні нариси* — Каталог. — Афіни: Тип. П. Баллідіса, 1994. — С. 61–66.
 14. Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). — Ф. 1. — Оп. 221. — Спр. 3. — Ч. II. (1821). — Арк. 2 зв.
 15. Главный начальник южных губерний России А. Ф. Ланжерон статс-секретарю К. В. Нессельроде, 24 апреля (6 мая) 1821 г. // ВПР. — Сер. II. — Т. IV. — С. 131.
 16. Там само. — С. 640.
 17. Главный начальник южных губерний России А. Ф. Ланжерон статс-секретарю К. В. Нессельроде, 24 апреля (6 мая) 1821 г. // Там само. — С. 132.
 18. Главный начальник южных губерний России А. Ф. Ланжерон статс-секретарю К. В. Нессельроде, 24 апреля (6 мая) 1821 г. // Там само. — С. 131–132.
 19. Управляющий министерством внутренних дел В. П. Кочубей главному начальнику южных губерний России А. Ф. Ланжерону, 15 (27) марта 1821 г. // Там само. — С. 69.
 20. ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 221. — Спр. 3. — Ч. II. (1821). — Арк. 7.
 21. Там само. — Арк. 7 зв. — 8.
 22. Там само. — Арк. 18.
 23. Там само. — Арк. 36.
 24. Там само. — Арк. 41.

25. Там само. — Арк. 4 зв.
26. Там само. — Арк. 28 зв. — 29.
27. Там само. — Арк. 32 — 32 зв., 38.
28. Там само. — Арк. 32 зв., 33.
29. Там само. — Спр. 4. — Ч. IV. — Арк. 2.; Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІАУК). — Ф. 169. — Оп. 3. — Ст. 2. — Парагр. 8. — Спр. 3. — Арк. — 8.
30. ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 221. — Спр. 4. — Ч. I. — Арк. 17, 105, 168.
31. Там само. — Арк. 19 зв.
32. ЦДІАУК. — Ф. 169. — Оп. 3. — Ст. 2. — Парагр. 8. — Спр. 3. — Арк. — 15; ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 221. — Спр. 4. — Ч. IV. — Арк. 2.
33. ЦДІАУК. — Ф. 169. — Оп. 3. — Ст. 2. — Парагр. 8. — Спр. 3. — Арк. — 4.
34. Там само. — Арк. — 15; Указ Святейшего правительствующего синода, не позднее 29 ноября (11 декабря) 1822 г. // ВПР. — Сер. II. — Т. IV. — С. 605.
35. Докладніше про діяльність комісії дивись: Пятигорский Г. М. Деятельность Одесской греческой вспомогательной комиссии в 1821–1831 гг.
36. ДАОО. — Ф. — 1. — Оп. 221. — Спр. 3. — Ч. 2. — (1821). — Арк. 13–14.
37. Нота посланника в Константинополе Г. А. Строганова турецкому правительству, 6 (18) июля 1821 г. // ВПР. — Сер. II. — Т. IV. — С. 208.
38. ДАОО. — Ф. — 1. — Оп. 221. — Спр. 3. — Ч. 2. — (1821). — Арк. 13 — 14.
39. Там само. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 44-а (1821 р.). — Арк. 123 — 124 зв.
40. Там само. — Ф. — 1. — Оп. 221. — Спр. 3. — Ч. 2. (1821). — Арк. 24 — 25.
41. Див. церемонію поховання: Там само. — Ф. — 1. — Оп. 221. — Спр. 3. (1821). — Арк. 21–23.

С. О. Ганус

НІМЕЦЬКА ІСТОРИЧНА ДУМКА СЕРЕДИНИ ХІХ ст. І ЛЕГІТИМІЗАЦІЯ ОБ'ЄДНАННЯ КРАЇНИ МАЛОНІМЕЦЬКИМ ШЛЯХОМ

У гострі моменти суспільно-політичного розвитку, коли "сова Мінерви починає свій політ", активізується пошук рецептів і аналогій для розв'язання назрілих проблем, історичні ремінісценції стають дієвим засобом політики, а наука історія, при збереженні своєї відносної автономії, органічно інкорпорується в ідеологічну систему. Сьогодні шукає легітимації в своєму минулому. Так було і в сер. ХІХ ст. — на завершальному етапі об'єднання Німеччини, коли загострилася боротьба між Австрією і Пруссією, які могли претендувати на головування в ході цього процесу. Австрофілів охрестили велико-

німцями, а пруссофілів — малонімцями. Мета нашої статті полягає у висвітленні позицій німецьких істориків та наукових шкіл в цей переломний момент історії країни, роль націонал-ліберальної історіографії в легітимізації об'єднання Німеччини "залізом і кров'ю" під егідою Пруссії. Гадаємо, що нижченаведене може бути використане у дискусіях по проблемах: історик і влада; політика та історія.

Торжество історизму означало зростання значущості історичної науки у XIX ст. О.Тьєррі був переконаний: "Саме історія накладе свій відбиток на XIX ст. Вона дасть йому ім'я, так само, як філософія дала своє ім'я XVIII ст."¹. Історично обумовлене, специфічно німецьке відчуття історії перетворювалось в цей час у принцип світорозуміння — *das Sinnbild* — смислообраз німецької ментальності, пристрасно прагнучої до повноти буття у формі національної свідомості і національного існування. Історизм, так само, як французький раціоналізм чи англійський емпіризм став фундаментальним способом самоідентифікації німецької культури, основою особливого німецького мислення, особливого німецького способу існування і навіть особливої німецької політики². Ніхто і ніщо в суспільній свідомості не були більш значимими, ніж нація, її суверенітет, національні цінності³. В рамках короткого проміжку часу — 1848–1871 рр. — сформувався і досяг зрілості національно-політичний напрям в історіографії. Правомірно виділити цей період як окремий в розвитку історичної думки в Німеччині. Не лише перебіг політичних подій обмежує його революцією 1848–1849 рр. та завершенням об'єднання країни, але й логіка розвитку самої науки і сформованої під її впливом історичної свідомості німецького суспільства.

Визнаний лідер німецької історіографії XIX ст. Л. фон Ранке (1795–1886), не дивлячись на репутацію "батька об'єктивного історіописання"⁴ сумнівався у можливості вивчення минулого без імпульсів сьогодення, але, за словами історика: "Ми можемо бути корисними сучасності лише в тому випадку, якщо... піднімемося до рівня незалежної об'єктивної науки"⁵. Знаменитий ранкеанський об'єктивізм ґрунтувався на таких елементах його епістемології, як "релігійний історизм"⁶, універсальний підхід до історії⁷, легітимістсько-старопруські політичні погляди⁸, індивідуалізуючий метод⁹. "Ядром історії" і її вищими носіями вчений визначає церкву і державу¹⁰. Вищий закон держави — це досягнення могутності і впливу, а її політика є "політикою з позиції сили" — *Machtpolitik*¹¹. У "Всесвітній історії" Ранке пише: "Нації живуть у постійній боротьбі одна з однією за землю, могутність і панування. Ця боротьба пов'язує їх між собою; без неї вони жили б відокремлено і до них не припливало б нове життя. Таким чином, боротьба за панування має величезне значення

для вироблення усвідомлення спільності людства..."¹². Так обґрунтовується примат зовнішньої політики, котра об'єктивує потенціал держави, і є "проявом духовної сутності нації, її споконвічним генієм"¹³. Отже, у Ранке історія виступає як політичний розвиток держав, воєн та дипломатії.

Ставлення Ранке до національної ідеї та до об'єднання Німеччини навколо Пруссії є якраз тим виявом впливу сучасності на науку, котрий не заперечувався ним самим. Твердження, що він виступав за об'єднання Німеччини шляхом *Machtpolitik* є безпідставними¹⁴. Єдність німецької нації вчений вважав категорією духовного порядку, але німецькі держави, схожі як діти однієї матері, не можуть мати єдиного і однакового устрою¹⁵. Кожна держава, як втілення божественної ідеї покликана зберігати притаманну їй індивідуальність та напрям історичної еволюції. З цього логічно випливала апологія власної держави, в основі котрої мав лежати "прусько-протестантський, а не який-небудь інший абстрактний принцип"¹⁶. У "Пруський історії", написаній в якості офіційного історіографа монархії Гогенцоллернів Ранке зазначав: "Я вважаю щастям належати до держави, з напрямком котрої я цілком згоден"¹⁷. Тому, будучи адептом меттерніхівської системи, історик одночасно був пруссофілом і не вважав доцільним подальше переважання Австрії в Німеччині. На його думку, Пруссія може існувати лише в антагонізмі з Дунайською монархією, однак необхідність поглинання німецьких держав заперечувалася. У 1852 р. він пише державному дячу Е.-К. фон Мантойфелю: "...Ми не думаємо ні про які територіальні прирощення"¹⁸. За аналогією з іншим "офіційним історіографом" М. Карамзіним, меморіали Ранке на ім'я монархів і сановних осіб містили ідеї консервації існуючої державно-політичної системи, а ціллію німецького історика стала протидія "агітації ворогів будь-якого порядку"¹⁹. Визначаючи в 1832 р. завданням редагованого ним "Історико-політичного журналу" захист суспільного і державного ладу Пруссії, історик одночасно відзначав, що існуюча в Німеччині система територіальних князівств відповідає найважливішому принципу держави — силі. Німецькі князівства лише мають використовувати "переваги автономії"²⁰.

Активізація об'єднавчої політики Пруссії викликала занепокоєння Ранке. Війну з Австрією 1866 р. історик оцінив як небезпечне втягання у "величезну боротьбу"²¹ (звертаємо увагу, що Ранке був відомим знавцем історії міжнародних відносин і чудово розумів можливі наслідки порушення балансу сил у складі "європейського концерту" — С. Г.). Він був солідарним з консерваторами в тому, що "ця війна — хто б з неї не вийшов переможцем — імовірно смертельно вразить найважливіші життєві органи Німеччини, особливо Пруссію і Авст-

рію. Ця війна є подібною тій, котрої ми уникли завдяки мудрому рішенняню Пруссії в Ольмюці, коли наша перемога загрожувала нам ще більшими бідами, ніж наша поразка, а саме — революцією" (стаття лідера правих Л. фон Герлаха в "Kreuzzeitung")²². Лише після 1871 р. Ранке відкрито схвалив дії "залізного канцлера", а об'єднання, за його словами, досягалось не порадами, а "великою дією", переважанням спільних інтересів над місцевими, але без знищення останніх²³. Як переконаний консерватор і конформіст, Ранке міг не визнати довершений факт. Але він не припускався шовіністичного перебільшення ролі Німеччини у світовій історії чи пропаганди національної виключності²⁴.

Корені ідейних суперечок між малонімцями і великонімцями сягають ще 40-х рр. XIX ст. Вони пов'язані із зростанням національної самосвідомості, прагненням до створення єдиної держави, на перешкоді чого стояла Австрія²⁵. В цих умовах виникає категорія "національної держави" як синтез понять нації і держави. У плеяді вчених, що розробляли ці поняття зустрічаємо імена Й. Г. Дройзена, Г. Баумгартена, М. Дункера, Г. Зібеля, Г. Трайчке, Т. Моммзена. Політична і наукова діяльність цих представників малонімецької школи відзначалась в 50–60-і рр. XIX ст. певною єдністю, ідейною основою якої, при всіх нюансах, був лібералізм. Історики-малонімці є продовжувачами школи Ранке, що відносить їх до політичного напрямку в історіографії. Але вони розходилися з ранкеанцями у трактуванні завдань і цілей історичних студій. Об'єктивізму Ранке вони протиставили імператив писати історію "з гнівом і пристрастю".

Малонімецька школа органічно пов'язана з ліберальною історіографією першої пол. XIX ст. Представники останньої трактували пізнання історії як політичну необхідність і ставили перед наукою завдання активно сприяти вирішенню пекучих суспільних проблем в конституційно-правовому дусі. Як відзначав Г. Іггерс, "історія німецького лібералізму може бути написана тільки тоді, коли належним чином буде вивчена роль в ньому істориків"²⁶. Однак після 1848 р. долається рання ліберальна традиція з її ключовими ідеями "природного права" та "космополітизму"²⁷. Це стало закономірним результатом її орієнтації на англо-французький варіант суспільного розвитку як класичний, прагнення перенести на німецький ґрунт ліберальні політичні принципи, не враховуючи "розбіжності національностей, часів і обставин: відтак, — приречено писав Ф. Х. Шлоссер, — все виявилось хлоп'яцтвом і мета не могла бути досягнута"²⁸.

Погляди Ф. Х. Дальмана (1785–1860) — професора університетів Кіля, Геттінгена і Бонна являють собою перехід від ліберально-просвітницького напрямку історичної думки 1-ої пол. XIX ст. до малоніме-

цької школи. Його політичним ідеалом була англійська парламентська система, яку мала запозичити Німеччина. Ще до 1848 р. він закликав пруську монархію взяти у власні руки справу об'єднання країни²⁹. Дальман вказував, що благо народу можна забезпечити лише представницьким ладом і конституцією, але обмовлювався, що справжнє щастя народу несе не республіка, а конституційна монархія. Навіть якщо держава не є втіленням ідеалу, то "ніщо на землі не знаходиться настільки близько до божественного порядку, як державний порядок"³⁰. Етатизм згодом перетвориться у наріжний принцип малонімецької школи.

Ще однією перехідною фігурою, що пов'язувала ранній лібералізм в обличчі очолюваної Ф. Х. Шлоссером гейдельберзької школи з національно-політичною історіографією 50–60-х рр. XIX ст. був Л. Гойссер (1818–1866). В 1846 р. історик став прихильником партії "талановитих патріотів, що сміливо підняли прапор конституціоналізму і об'єднання Німеччини", узявши участь в заснуванні органу баденських лібералів "Deutsche Zeitung". "Це був громадський діяч у кожному своєму слові і вчинку. Він більше всього дорожив тим, що прямо пробуджувало від сну рідну країну, піднімало національну свідомість"³¹. Значний резонанс одержала полеміка між Гойссером і представником великонімецького табору О. Клоппом. В 1861 р. Гойссер оприлюднив у журналі "Preussische Jahrbucher" рецензію на його твір "Німецька історія", де в сюжеті про пруського короля Фрідріха II Клопп з проавстрійських позицій негативно оцінив його правління. Опонент відповів запальним памфлетом "Відкритий лист п. Гойссеру до Гейдельберга"³². На поч. 1862 р. в Гейдельберзі вийшла з друку контрвідповідь Гойссера "До судження про Фрідріха Великого"³³. Цей монарх перетвориться згодом у культову особу німецько-прусської історіографії. У перспективі Гойссер бачив союзну державу, збудовану на правових цивілізованих засадах, а не "військову імперію з фельдфебельськими поривами". Коли в 1870 р. баденському ландтагу був представлений союзний договір, котрим створювалась Німецька імперія, то було згадано ім'я Гойссера, котрий, як ніхто інший, принаймні в Південній Німеччині "надихав патріотизмом серця молоді"³⁴.

Й. Г. Дройзен (1808–1884) "фундатор і керівник малонімецької школи"³⁵, котра іноді іменується "школою Дройзена", головним предметом свого наукового інтересу на початку кар'єри обрав епоху об'єднання македонськими царями аморфного світу грецьких полісів у єдину територіальну державу для виконання грандіозного військово-політичного завдання — завоювання Сходу. Через масштабну "Історію еллінізму" проходить інтегральна ідея — обґрунтування прогресивного значення діяльності Філіпа II та Олександра. Це поєднува-

лось з протилежним ставленням до їхніх супротивників, насамперед до великого захисника грецької свободи і демократії — афінського оратора Демосфена. Дройзен неприховано засуджує збанкрутілий, вбогий світ крихітних міст-держав, возвеличення ж македонської монархії, подібно лакмусовому папірцю, легко виявляло симпатії прихильника єдиної Німеччини. Відповідно, засуджуючи Катона, як носія староримських цінностей, Дройзен, не приховуючи прозорих аналогій, закидає проти легітимістських порядків "меттерніхівської" Європи. Б. Кроче точно підмітив, що "Дройзен втілює свій потяг до міцної централізованої держави у форму історії Македонії — свого роду давньогрецької Пруссії"³⁶. Національний принцип модерної доби переноситься ним у давнину. Політика царя Філіпа II трактується як "велика національна боротьба". Монарший інтерес "приписував йому з самого початку цю політику, зібрати сили Греції, щоби одержати можливість наважитися на боротьбу з Персією, а цю боротьбу здійснити для того, щоби тим вірніше поєднати і міцно злити воедино здорові сили в житті грецьких держав, котрі ще залишилися"³⁷.

Ранкеанський об'єктивізм викликав у Дройзена презирство. В листі до друга В. Арендта (1855) Ранке з "його боягузливою інтелігентністю" віднесений до "сучасної берлінської наволочі". "В ньому, — за словами Дройзена, — немає й сліду моральної запеклості, піднесеності переконань; і звідси випливає те, що коли хто-небудь прочитає його книгу, то відчуває, що став розумнішим, але не кращим, і він закінчує це заняття не з новим благим поривом чи радісним випростанням погляду і спини, а всього лише із здивуванням перед такою масою розуму, знань і майстерності"³⁸. Переконання Дройзена полягало в тому, що "сокровенна сила" науки сповнена "етичної властивості"³⁹. Цей етичний вимір науковості є вищим, ніж звичайна критика джерел. Об'єктивне історіописання та критичний метод хоч і є запорукою успіху наукових починань, але вони не викликають "ні внутрішньої напруги, ні духовного підйому, ні творчої думки. Шкоду від цього терплять перш за все наші школи, підрастаюча молодь, майбутнє нації," — стверджує історик⁴⁰.

В 1840 р. вчений, одержавши кафедру у Кілі, постав перед новими завданнями і перейшов до дослідження нової історії. Дройзен вирішив застосувати свій "моральний вимір" до історії пруської політики. Пруссія є єдиною силою, здатною створити національну державу, але вона не має прагнути поглинання німецьких земель, а навпаки — розчинення в Німеччині. Пруссія, за словами історика, не має інших інтересів, крім інтересів усієї Німеччини. Вже до революції 1848–1849 рр. вчений-політик рішуче виступав за ліквідацію системи дрібнодержав'я, а також вважав, що багатонаціональна Австрійська

монархія не зможе перетворитись у провідну силу національного об'єднання⁴¹.

В 1846 р. він опублікував свої лекції стосовно епохи визвольних воєн⁴². Сюжетами епопеї визволення стають американська і французька революції, боротьба Пруссії проти Наполеона. Пов'язаною з цим курсом лекцій була біографія видного військово-політичного діяча Пруссії часів наполеонівських воєн фельдмаршала Йорка фон Вартебургга⁴³. Обрання цих тем зовсім не випадкове, адже "національна свідомість кристалізується виразно сама собою тільки у часи зовнішньої небезпеки, масового патріотичного напруження і піднесення"⁴⁴. Власним прикладом Дройзен доводить ці істини, беручи участь в антиданському русі у Шлезвіг-Гольштейні, а також в діяльності Франкфуртського парламенту, де розробляв проект конституції 1849 р. Досвід парламенту Дройзен називає плачевним, адже ідея національної єдності виявилась поки слабшою від звички до партикуляризму. "Наші докорінні права і конституційні форми, — писав він, — нічого не варті, якщо ми не зуміємо перетворити нашу державу в силу"⁴⁵, а парламентська єдність без сильної урядової влади названа ним дурницею⁴⁶.

Після невдачі революції він зосередився на науково-педагогічній діяльності, продовживши вивчення і апологетику історії Пруссії. Підсумком цих студій стала "Історія пруської політики" (1855–1886). Однак ця об'ємна робота, будучи одним з найвищих досягнень німецької історіографії того часу (небагато праць ґрунтувались на такій кількості нового документального матеріалу, почерпнутого, правда, майже виключно з пруських архівів) по різних причинах не була прийнята ні публікою, ні колегами. Громадськості цей твір Дройзена видався нудним, історикам — пристрасним навіть за критеріями політично заангажованого історіописання. Так, намагаючись довести провідницьку роль Пруссії в історії Німеччини, Дройзен твердив, що серцем німецької нації завжди був Бранденбург і Пруссія, котра виросла на його основі⁴⁷. В 60-х рр. XIX ст., коли програма об'єднання вступила у стадію практичної реалізації еволюція поглядів історика стає ще більш виразною. "Слава Богу, — писав він, — що створена сила Німеччини (в особі Пруссії, котра щойно виграла війну з Австрією — С. Г.)"⁴⁸. Подолавши залишки неприязні до Бісмарка, Дройзен беззастережно стає на бік імперії Гогенцоллернів, підкреслюючи особливу роль і значення історичної місії Пруссії.

Інший лідер малонімецької школи Г. фон Зібель (1817–1895) починав свою кар'єру як правовірний ранкеанець. Ранньої історії германських народів стосувалась робота вченого "Виникнення німецького королівства", що була полемічно загострена проти романтичної

ідеалізації давніх часів. В ній Зібель стверджував, що племінну організацію і королівську владу у германців не слід ототожнювати з сучасною державністю і вбачати в них вираз німецької національної свідомості, котрої ще не було, оскільки й сама нація ще не склалась⁴⁹. Дана робота вигідно вирізнялась своїм тверезим реалізмом, відсутністю романтичних захоплень, послідовним застосуванням критичного методу і цілком відповідала рівневі науки свого часу.

Лекції про політику, котрі Зібель читав у Марбурзькому університеті в 1847/1848 навч. році присвячувались моменту, коли "німецька нація знову відчула потребу існувати в якості нації, або, що те ж саме, створити політичну форму для своєї спільності"⁵⁰. Співвідношення нації і держави Зібель розумів так: нація прагне стати державою, тоді як держава є силою, що формує націю. Політична єдність Німеччини визначається передумовою національної єдності і самосвідомості, бо як він пише: "Єдність нації — пустий звук без існування національного уряду, суверенного, пануючого, який застосовує в разі необхідності насильство"⁵¹. Державну форму суспільного буття вчений відносив до визначальних ознак людини, як соціальної істоти. Людина, стверджував Зібель, має державу в якості елементу своєї природи подібно мові⁵². Твердження свого вчителя Ранке, що німці об'єднані як нація духовно і культурно, і цілком можуть зберігати свою ідентичність за умови політичної дисперсності, він відкидав. Етатистський принцип про вирішальну роль держави в історії цілком поділявся Зібелем. Проте політична форма нації може зруйнувати національну свідомість, перешкодити її складанню. В історії Німеччини таку деструктивну роль відіграла, як на Зібеля, середньовічна імперія. Ступінь усвідомлення єдності нації, за Зібелем, є прямо пропорційним ступеню політичної єдності, тому останні ознаки національної свідомості зникли у часи Тридцятирічної війни⁵³.

В к. 50-х рр. XIX ст. спалахнула знаменита полеміка щодо ролі Священної Римської Імперії в історії Німеччини та історичного значення італійської політики її правителів. Вона була спричинена появою 1-го тому солідно документованої "Історії Німецької Імперії" (1855) В.Гізебрехта, котрий намагався "пробудити в серцях німецької молоді переконаність в необхідності єдності"⁵⁴. Традиції цієї єдності він шукав у середньовічній імперії X–XII ст., яку зображав як ідеальну державу, коли німецький народ, "сильний завдяки своїй єдності, досяг найвищого розвитку своїх сил..., коли німець стояв вище від усіх у світі, а німецьке ім'я звучало в саму повну силу". В імперії Гізебрехт вбачав джерело єдності німецького народу, а також каталізатор національної свідомості європейських народів⁵⁵. У промові "Про нове зображення німецької імперії"⁵⁶, виголошеній у Баварській

академії наук в 1859 р. Зібель доводив, що політика середньовічних імператорів визначалась не національними інтересами, а жагою світового теократичного панування. Промова викликала широкий резонанс, адже Зібель зачепив одне з найболючіших питань політичного життя: про становище Австрії і Пруссії серед інших німецьких держав, доводячи неприпустимість великонімецького шляху об'єднання Німеччини. Цей момент ми вважаємо початком активної полеміки малонімецької і великонімецької шкіл.

Професор Інсбрукського університету Ю. Фіккер (1826–1902) виступив на захист середньовічного імператорства. В його роботі "Німецька імперія в її універсальних та національних зв'язках" (1861) вказувалося, що концепція Зібеля, "служить лише історичною опорою новітнім політичним устремлінням"⁵⁷. Вірно наголошуючи, що оцінювати політику імперії новітнім критерієм національності не слід, Фіккер доводив, що середньовічний рейх є взірцем вирішення проблеми єдності Німеччини, котрий цілком придатний для сучасності. Австрійська монархія є прямим продовжувачем Священної Римської імперії, втіленням німецької державницької ідеї, автономії і свободи. Пруссія ж, навпаки, набагато більше містить в собі слов'янського елементу, а також ґрунтується на принципах централізації і відсутності свободи⁵⁸.

Відповіддю Зібеля став історико-політичний трактат "Німецька нація та імперія", де огляд історії Німеччини знову здійснюється через призму діяльності імператорів. Середньовічний рейх кваліфікується, як "теократично забарвлена світова монархія", що прийнято й сучасною наукою. Історик висловив тверде переконання: "Як річки течуть в напрямі моря, так вірним є те, що німецькі держави прийдуть до більш тісного союзу під головуванням його найсильнішого члена" (зрозуміло Пруссії — Г. С.). "Оскільки для мене усе минуле, — пише Зібель, — свідчить про політику імператорів, як про могилу нашого національного добробуту, то я віддаю перевагу "малій Німеччині" з 55 млн. населенням перед великою німецько-угорсько-слов'янською імперією з 70 мільйонами"⁵⁹.

Пристрасті підігрівалися дедалі дужче, адже саме життя актуалізувало, як здавалося б, суто фахову тему. Влітку 1863 р. австрійський уряд запропонував реформу Німецького Союзу через створення союзного парламенту з делегатів ландтагів окремих німецьких земель. Цим робилась спроба послабити позиції Пруссії⁶⁰. Наукова дискусія набула злободенного як ніколи характеру. В полеміку вступили австрійський історик О. Лоренц та О. Клопп на боці Фіккера, а Зібеля підтримали історики-малонімці, насамперед Й. Г. Дройзен. Щоправда, останній не копіював поглядів свого колеги. Імперію Гогенштауфенів

Дройзен вважав вершиною німецької історії з огляду на потенціарний критерій. До взірця сили цієї держави слід прагнути і в умовах XIX ст. Так само позитивно оцінювалась італійська політика німецьких імператорів, адже потреба зайняти провідне становище в Європі слугувала, на думку вченого, джерелом єдності нації⁶¹. Але, Дройзен не вийшов за рамки малонімецької програми, бо не вважав імперію національною державою і наголошував на спадкоємності імперської ідеї середньовіччя з античністю. Позиція Дройзена створювала передумови для зближення малонімецької і великонімецької ідейних течій в подальшому⁶².

В сер. 60-х рр. XIX ст. розпочинається нова фаза боротьби за об'єднання Німеччини, а її подіями стали війна Пруссії і Австрії проти Данії в 1864 р. та австро-пруська війна 1866 р. Якщо на поч. 60-х рр. лідер малонімців знаходився в рядах опозиції в рейхстазі під час конституційного конфлікту, то в подальшому він гаряче підтримував людину, котра дипломатією та силою зброї вирішила спір малонімців з великонімцями⁶³. В 1866 р. історик-політик писав: "Справа політичної і парламентської свободи в Німеччині назавжди пов'язана з політикою графа Бісмарка"⁶⁴. На актуальні питання часу Зібель відгукнувся рядом статей і промов, котрі здебільшого виголошувалися в день тезоіменитства пруського короля Фрідріха-Вільгельма III — засновника Боннського університету, де вчений здобув професорську кафедру. Це такі твори, як "Про розвиток абсолютної монархії в Пруссії" (1863), "Пруссія і Рейнська область" (1865), "Нова Німеччина і Франція" (1866), "Німецькі і закордонні університети" (1868)⁶⁵. Основна їх ідея — цілковита сумісність розумної, впорядкованої політичної свободи, наповненої патріотизмом і сильною державною влади. Не варто обходити і того факту, що зображення Зібелем найтемнішими фарбами політики Австрії здійснювалось з огляду на його ліберальні принципи, з антикатолицькою афектацією пруссака і протестанта. Історик вже в "передберезневу" епоху відзначався як сміливий противник ультрамонтанства⁶⁶. В подальшому він неодноразово наголошував, що саме Дунайська монархія є "бастионом реакції". Збереження Німецького Союзу — "держави Меттерніха", не кажучи вже про австрійський пріоритет у справі національно-державного об'єднання Зібель вважав неприпустимим.

З 1866 р. центр полеміки переміщується на історію взаємовідносин Австрії і Пруссії у війнах проти революційної Франції. За переконанням Зібеля підкорення Німеччини французькою зброєю було почато саме в ту хвилину і тим самим договором, яким Австрія визнала другий поділ Польщі. "Отрута німецьких розбратів" дала змогу революційним силам Франції охопити роз'єднану Європу⁶⁷.

Предметом гострої дискусії став Базельський мир 1795 р. Австрійський історик А. фон Вівено та боннський професор Г. Гюффер закидали Зібелю, що в своїй "Історії революційного часу 1789–1795" (1853–1879) він тенденційно зобразив політику Австрії і "покращив" картину політики Пруссії, яка укладенням Базельського миру зрадила Австрію, інтереси Німеччини і першої коаліції⁶⁸.

Зібель відповів великонімцям статтями "Австрія і Пруссія в революційній війні"(1866), "Занепад Польщі і революційна війна"(1870), брошурою "Австрія і Німеччина"(1868), звинувативши Вівено і Гюффера в тенденційному підборі джерел, в ідеалізації недостойної політики Австрії. Здійснивши разом з Росією третій поділ Польщі, вона зрадила Пруссію. А тій нічого не залишилось, як укласти не вигідний для неї Базельський мир. Апелюючи до сучасності, Зібель наголосив: "...Реальні інтереси Німеччини і Австрії не тотожні і, відтак, колишнє керівництво і панування Австрії в Німеччині створює неприродне, шкідливе для обох сторін відношення"⁶⁹. Достойну оцінку Зібеля як політика і вченого дав не хто інший як сам Бісмарк. Підводячи підсумки його 50-річної науково-політичної діяльності, канцлер у спеціальній вітальній адресі висловив Зібелю глибоку вдячність "за його багаторічне співробітництво у спільній патріотичній справі"⁷⁰.

Поєднання історії і політики може призвести до відвертої суб'єктивності й тенденційності. Від цього не були цілком вільними вже Зібель чи Дройзен. Г. фон Трайчке (1834–1896), пишучи історію "з гнівом і пристрастями" легко перетворив її в слухняну служницю політики. З усіх малонімців Трайчке був найбільш рішучим прихильником об'єднання під егідою Пруссії засобом завоювання⁷¹, свого роду "національним Прометеем"⁷². Розвиток поглядів Трайчке є показовим для еволюції лібералізму в Німеччині. У дисертації на здобуття професорського звання "Суспільна наука" (1858–1859) Трайчке обрав предметом своєї уваги парламентський лад Англії⁷³. Конституційний устрій Пруссії і майбутньої єдиної Німеччини, як він спочатку вважав, мав розбудовуватись на правових засадах за англійським взірцем⁷⁴. Тому знаменита промова Бісмарка у пруському ландтазі 29 вересня 1862 р., із закликом довершити справу об'єднання Німеччини не парламентськими промовами, а "залізом і кров'ю" налякала Трайчке. "Ви знаєте, як пристрасно я люблю Пруссію, — писав він своєму другу В. Нокку, — але коли я чую, як якийсь недалекий юнкер на взірць цього Бісмарка кидає такі слова, як "залізо і кров", за допомогою яких він намагається надіти ярмо на шию Німеччини, то вульгарність цієї фрази для мене поступається мабуть лише її абсурдності"⁷⁵.

Разом з тим етатизм як епістемологічний підхід наукових студій Трайчке є очевидним вже в творах раннього періоду. Держава,

за його переконанням, і ціль і засіб поступу історії, бо вони невіддільні. Щоправда, поки найважливішим обов'язком держави він визнавав всемірне сприяння найбільш повному задоволенню потреб усіх громадян⁷⁶. Впорядкування буття нації (читай об'єднання Німеччини — С. Г.), котре є метою держави, має здійснюватись через побудову громадянського суспільства⁷⁷. Згодом погляди Трайчке еволюціонують вправо. Більш вираженою стає апологія монархічного принципу. Найважливішим в монархії він вважав те, що вона править суверенною, а не делегованою владою. Сутність монархії, за твердим переконанням Трайчке далека від її парламентської форми, що у Британії. Відмовившись від історичного погляду на державу, він оголошує її споконвічним надбанням людства. Безумовно відкидаються теорії природних прав та суспільного договору, а "природна тенденція полягає в тому, щоб поняття "нація" і "держави" співпадали"⁷⁸.

Переконання щодо визначальної ролі в історії саме націй на протигагу людству в цілому у Трайчке знайшли крайній вияв у формулі: "Людина спочатку німець, француз, а потім людина". Нація, за твердженням Трайчке, має не лише тенденцію до утворення держави, але і до виключення інорідних в національному відношенні елементів. "Нормальним, — стверджував він, — завжди є єдність держави на національній основі"⁷⁹. Трайчке давав різко негативну оцінку середньовічній імперії. Для нього вона незворотно відійшла в минуле⁸⁰. Не має майбутнього і її спадкоємиця — монархія Габсбургів. Він виступав також проти федерального устрою майбутньої єдиної Німеччини, котра мала перетворитись у збільшену до масштабів усієї країни Пруссію⁸¹.

Підсумком історичних студій Трайчке стала 5-томна "Німецька історія в XIX ст." (1879–1894). Предмет його уваги — зростання ваги Пруссії, яку він розглядав як антитезу імперії в минулому. Розглядаючи державотворчу тенденцію національно-політичного життя як позачасову, Трайчке, подібно Зібелю і Дройзену виділяв XVIII–XIX ст. як період сучасної національної держави. Він наголошував, що зростання національного принципу є основою державності і умовою правильного розуміння історії XIX ст.⁸². Автор на усі лади пропагує легенду про історичну місію Пруссії, вважаючи її єдиною державою, котра неухильно і послідовно втілювала національні інтереси. Династія Гогенцоллернів предстає під пером Трайчке як галерея великих історичних діячів, справжніх героїв німецької історії. Одержавши доступ до фондів прусських архівів, "Прометей німецької єдності" пообіцяв Бісмарку використовувати джерельні матеріали винятково на користь Пруссії. Опус Трайчке, за котрий він був відзначений офіційним званням "історіографа прусської держави", носив

настільки тенденційний і фальсифікаторський характер, що від позиції автора публічно відмежувались його багаторічні і близькі колеги Й. Г. Дройзен та Г. Баумгартен⁸³. А редактор головного органу історичної періодики Німеччини "Historische Zeitschrift" Г. Зібель вважав це потрібне нагадати, що формула "з гнівом і пристрастю" не має на увазі тенденційне використання фактів і грубі фальсифікації⁸⁴. Утім, А. Дове назвав цей твір не лише відповідним потребам часу, але і зворітцем "німецької народної історії"⁸⁵.

Політичні ідеології — це сукупність ідей, цінностей, символів та ритуалів, що об'єднують людей заради спільних політичних дій. Їх серцевину складають погляди на суспільство та державу⁸⁶. Малонімецька програма, як сенс наукової та публіцистичної творчості представників націонал-ліберальної історіографії сер. XIX ст. перетворювалась в ідеологічний напрям, що швидко оволодівав умами. Трайчке чи не в найбільшій мірі сприяв кристалізації та пропаганді її положень, здобувши харизму історика-трибуна. Як войовничий націоналіст, він принципово відкидав "німецький об'єктивізм", а щодо партійності висловився так: "З тих пір, поки існує світ, в бурхливі періоди його буття історик завжди іменувався безпартійним лише в одному випадку: коли він лежав у могилі"⁸⁷. Згодом у творах Трайчке з'являється також расистське і антисемітське забарвлення⁸⁸, а вузьке пруссацтво і суб'єктивізм дійдуть до шовінізму і фанатичної проповіді національної і політичної ненависті.

Ще одним із стовпів малонімецької школи був професор університетів Бреслау і Берліна Т. Моммзен (1817–1903), котрий якось висловився: "Якби я заради своїх... студій хоча б на день забув німецьку вітчизну, я вважав би себе негідним жити в наш великий час"⁸⁹. В революційні роки Моммзен став відомим як гарячий прихильник об'єднання Німеччини, з ентузіазмом вітаючи настання "нового ланцюгу подій, наслідки яких неможливо передбачити"⁹⁰. Моммзен — одна з тих обдарованих натур, котрі в рівній мірі виявляють блискучі здібності в різних сферах їх докладавання. Він був всесвітньо відомим ученим, котрий посідав "королівське становище" серед німецьких істориків⁹¹. В антикознавстві з'явився термін "ера Моммзена". І по сьогодні авторитет цього вченого залишається непорушним⁹². В 60–70-х рр. він був депутатом пруського ландтагу, а в 1881–1884 рр. — рейхстагу Німецької імперії.

Моммзен "прокинувся знаменитим" після опублікування "Римської історії" (1854–1856), котра не випадково одержала назву "біблії сучасності". Сила впливу цього, здавалося б суто наукового твору була настільки відчутною, що він був означений як "невід'ємна суттєва частина всього того, що складає історико-політичну сутність нашого

часу" ⁹³. Свобода і порядок, демократія і єдність — принципи, котрі складали основу політичного мислення Моммзена. Він більш послідовний у відстоюванні ідей суспільного переустрою на ліберальних засадах. На відміну від колег-малонімців історик не зазнав еволюції до правого флангу німецького політикуму. "Представницьке народне правління" залишалося суспільним ідеалом Моммзена і було пойменоване ним "великою установою нового часу". Проте, він поділяв з малонімцями переконання у недоцільності дотримання ранкеанського об'єктивізму. Моммзен також заперечує здатність кабінетного вченого відкрити істинний ідеал державного устрою. Твір такого вченого являтиме антиісторичну компіляцію на взірць бухгалтерського звіту — нудного і цілковито непотрібного ⁹⁴. Погляд на історію як на "magistravitae" давав змогу здобувати т. зв. "історичні уроки", що надіяло фахову історіографію в особі Моммзена, так само, як й інших представників малонімецької школи функціями "політичної педагогіки". Але Моммзен застерігав від спрощеного погляду на науку. Вона не дає банальних рецептів для лікування від усіх хвороб, а навпаки виступає в якості стимулу до самостійної нагхненної творчості ⁹⁵.

Діючи способом аналогії подібно Дройзену, Моммзен стверджував, що історія кожного народу починається з роз'єднаності, а її завершення повинно виражатись в національній єдності, уособленням котрої і є національна держава. Концепція "Римської історії" сформувалась під безпосереднім впливом боротьби за об'єднання Німеччини. Особливістю цієї роботи був висновок, що утворення давньоримської держави і поширення її влади над Італією є виявом процесу національного об'єднання країни. Стосовно подальших завоювань Риму і його перетворення у світову імперію, то Моммзен оцінює їх негативно, вбачаючи в цьому втрату державою її докорінної національної основи ⁹⁶. Аналогії із сучасністю спостерігаються і в моммзеновій концепції "демократичної монархії" Цезаря. На його думку, Пруссія 1865 р. ще не відповідала цьому ідеалу ⁹⁷.

Ідея національної держави стала квінтесенцією історичної науки Німеччини сер. XIX ст., Вона визначала зміст громадської і наукової діяльності істориків малонімецького напрямку — прямих спадкоємців як ліберальної історичної думки першої пол. XIX ст., так і школи Ранке. На зміну незворушному об'єктивізму Ранке прийшла афішова на політична та полемічна загостреність. Хоч, справедливості заради, зазначимо, що відвертий відхід від критеріїв науковості продемонстрував лише Г. Трайчке. Інші ж представники малонімецької школи, в силу як спадкоємності традицій науки в Німеччині, так і внутрішнього переконання намагались стояти на позиціях наукового дискурсу, хоч це і не перешкоджало створювати історичні твори у вигляді

квадратного рівняння, результат котрого вже відомий. Зусиллями істориків-малонімців відбувалась інституціоналізація нових соціетальних цінностей, відповідаючих політичній меті — об'єднанні Німеччини під егідою Пруссії. Легітимізація цієї мети засобами науки передбачала вироблення відповідної системи інтегральних значень, котрі б охоплювали все суспільство, формували громадську думку і "впорядковували" історію. Тому, з повним правом чудовий знавець проблеми, харківський історик та історіограф В. Бузескул зазначав, що об'єднання Німеччини "в значній мірі було підготовлене діяльністю німецьких літераторів, вчених і університетів"⁹⁸.

Політичні ідеології є інструментами дії. Тому вони орієнтуються не на наукову об'єктивність, а на ефективний захист інтересів тих, хто їх продукує. Малонімецька ідеологічна програма формувалась як певна єдність в розумінні минулого, причому кут погляду на нього зумовлювався сучасністю. Історико-політична дійсність різних епох одержала специфічне висвітлення з позиції уявлень про національну державу як вищу форму державності і вищу цінність історії. Минуле здобуває у представників малонімецької школи силу історичного аргументу, стає доказом прусського варіанту розв'язання злободенної проблеми єдності країни. За відсутності організаційної структури малонімецької школи ідейно-політична згуртованість, єдині епістемологічні підходи стали "школоутворюючими" факторами.

Примітки:

1. Цит. по: *Историография истории нового времени стран Европы и Америки* / Под ред. И. П. Дементьева. — М., 1990. — С. 110.
2. Родионов А. В. *Историзм как смыслообраз немецкой культуры // Исторические воззрения как форма общественного сознания.* — В 2 ч. — Ч. 1. — Саратов, 1995. — С. 12.
3. Пленков О. Ю. *Мифы нации против мифов демократии. Немецкая политическая традиция и нацизм.* — СПб., 1997. — С. 88–89.
4. *Vierhaus R. Ranke und die soziale Welt.* — Munster, 1957. — S. 1.
5. *Ranke L. v. Rede zur Eröffnung der XII. Plenarversammlung am 27. September 1871 // Ranks Samtliche Werke, 54 Bd-e.* — Bd. 51–52. *Abhandlungen und Versuche.* — Leipzig, 1888. — S. 569.
6. *Masur G. Ranks Begriff der Weltgeschichte.* — Munchen, 1926. — S. 61.
7. *Dove A. Ranke und Sybel in ihrem Verhaltnis zu Konig Max // Dove A. Ausgewahlte Schriften vornehmlich historischen Inhalts.* — Leipzig, 1898. — S. 114.
8. Докладніше див.: Ганус С. О. До питання про політичні погляди Леопольда фон Ранке та вирішення істориком проблеми співвідношення історії і політики // *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія історія.* — Вип. 2. — Ужгород, 1998. — С. 187–193.

9. Bending H. v. Leopold von Ranke / *Deutsche Historiker*. — Bd. 1. — Gottingen, 1971. — S. 8.
10. Ranke L. v. *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation* // *Rankes Samtliche Werke*. 54 Bd-e. — Bd. 1. — Leipzig, 1867. — S. 1–4.
11. Ranke L. v. *Politisches Gespräch* // *Rankes Samtliche Werke*. 54 Bd-e. — Bd. 49–50. — Leipzig, 1887. — S. 329–338.
12. Ranke L. *Weltgeschichte* // *Ranke L. Historische Meisterwerke*. 24 Bd-e. — Bd. 1. — Hamburg, 1929. — S. 19.
13. Laue Th. *Leopold Ranke. The Formative Years*. — Princeton, 1950. — P. 87.
14. Смоленский Н. И. О некоторых теоретико-методологических принципах исторической концепции Леопольда фон Ранке // *Методологические и историографические вопросы исторической науки*. — Томск, 1963. — С. 148.
15. Ranke L. v. *Über die Trennung und die Einheit von Deutschland* // *Rankes Samtliche Werke*. 54 Bd-e. — Bd. 49–50. — S. 156.
16. Bending H. v. *Op. cit.* — S. 18.
17. Ranke L. v. *Preubische Geschichte*. — Darmstadt, 1956. — S. 4.
18. An Edwin Freiherr von Manteuffel, 12 Juli 1852 // *Ranke L. Neue Briefe*. — Hamburg, 1949. — S. 345.
19. Schilfert G. *Leopold von Ranke* // *Die Deutsche Geschichtswissenschaft vom Beginn des 19. Jahrhundert bis zur Reichseinigung von oben*. — Berlin, 1963. — S. 251–252.
20. Ranke L. v. *Einleitung zur "Historisch-politische Zeitschrift"* // *Rankes Samtliche Werke*. 54 Bd-e. — Bd. 49–50. — S. 6.
21. An Edwin Freiherr von Manteuffel, 22 Mai 1866 // *Ranke L. Neue Briefe*. — S. 463.
22. *Bismarck-Jahrbuch*. Hrsg. von Horst Kohl. — Bd. 4. — Leipzig, 1897. — S. 180–181.
23. Ranke L. v. *Rede zur Eröffnung der XII. Plenarversammlung am 27. September 1871*. — S. 576–577.
24. Смоленский Н. И. Категория "нация" в национально-политической историографии Германии 40–80 гг. XIX в. // *Актуальные вопросы истории и историографии всеобщей истории XIX–XX веков*. — Вып. 2. — Горький, 1975. — С. 55.
25. Wandruszka A. *Grossdeutsche und kleindeutsche Ideologie (1840–1871)* // *Deutschland und Österreich. Ein bilaterales Geschichtsbuch*. — Wien-München, 1980. — S. 110–117.
26. Iggers G. *Deutsche Geschichtswissenschaft*. — München, 1971. — S. 121.
27. Мучник Ю. М. Раннелиберальная историография Южной Германии: к истокам "трагедии немецкого либерализма" // *Методологические и историографические вопросы исторической науки*. — Вып. 19. — Томск, 1990. — С. 232–233.
28. Шлоссер Ф. X. *Всемирная история*. — В 18 тт. — Т. 10. — СПб., 1867. — С. 410.
29. Obermann K. *Die deutsche Historiker in der Revolution von 1848/1849* // *Studien über die deutsche Geschichtswissenschaft*. — Bd. 1. — Berlin, 1960. — S. 229.
30. Dahlmann F. Ch. *Politik auf den Grund und das Ma? der gegebenen Zustände zurückgeführt*. — Berlin, 1924. — S. 55.
31. Трачевский А. От редакции // Гейссер Л. *История французской революции*. — М., 1870. — С. XXIII.
32. Klopp O. *Offener Brief an den H. Hausser in Heidelberg*. — Hannover, 1861.
33. Hausser L. *Zur Beurteilung Friedrichs des Grossen*. — Heidelberg, 1862.

34. Цит. по: Бузескул В. Современная Германия и немецкая историческая наука XIX ст. (К происхождению современной германской идеологии). — Петроград, 1915. — С. 26.
35. Srbik H. v. Geist und Geschichte vom deutschen Humanismus bis zur Gegenwart. — Bd. I. — Munchen, 1950. — S. 367.
36. Кроче Б. Теория и история историографии. — М., 1998. — С. 23.
37. Дройзен И. Г. История эллинизма. — В III тт. — Т. I. История Александра Великого. — СПб., 1997. — С. 30.
38. An W. Arendt, 17.XI.1855 // Droysen J.G. Briefwechsel. Hrsg. von R.Hubner. In II Bd-e. — Bd. II. — Stuttgart-Berlin-Leipzig, 1929. — S. 374.
39. An H. von Sybel, 5.VIII.1853 // Ebenda. — S. 169.
40. Гулыга А. В. Эстетика истории. — М., 1974. — С. 25.
41. Droysen J. G. Politische Schriften. — Munchen-Berlin, 1933. — S. 60, 55–56.
42. Droysen J. G. Vorlesungen uber das Zeitalter der Freiheitskriege. 2 Bd-e. — Kiel, 1846.
43. Droysen J. G. Das Leben des Feldmarschalls Grafen York von Wartenburg. 3 Bd-e., — Berlin, 1852.
44. Ребет Л. Теорія нації. — Мюнхен, 1955. — С. 162.
45. Droysen J. G. Politische Schriften. — S. 184.
46. Смоленский Н. И. Понятие "государство" в историографии И. Г. Дройзена // Актуальные вопросы истории и историографии всеобщей истории XIX–XX веков. — Вып. 2. — Горький, 1975. — С. 76.
47. Gooch G. P. History and Historians in the Nineteenth Century. — London — New-York — Toronto, 1928. — P. 140, 6, 57.
48. Смоленский Н. И. Понятие "государство" в историографии И. Г. Дройзена. — С. 77.
49. Sybel H. v. Entstehung des deutschen Konigtums. — Frankfurt am Main, 1844. — S. 30–31, 134, 142.
50. Sybel H. v. Vortrage und Aufsätze. — Berlin, 1875. — S. 310.
51. Смоленский Н. И. Политические категории немецкой буржуазной историографии (1848–1871). — Томск, 1982. — С. 130, 309.
52. Seier H. Die Staatsidee Heinrich von Sybel in den Wandlungen der Reichsgrundungszeit. 1862–1871. — Lubeck — Hamburg, 1961. — S. 28.
53. Sybel H. v. Die Begrundung des Deutschen Reiches durch Wilhelm I. — Bd. I. — Munchen-Leipzig, 1889. — S. 5–6, 11.
54. Thompson J. W. History of historical Writing. — New-York, 1942. — Vol. 2. — P. 195.
55. Giesebrecht W. Geschichte der deutschen Kaiserzeit. — Bd. 1. — Braunschweig. — S. XII–XIII.
56. Sybel H. v. Uber neuen Darstellung der deutschen Kaiserzeit. — Munchen, 1859.
57. Бузескул В. Г. Зибель как историк-политик. — Харьков, 1896. — С. 16.
58. Ficker J. Das deutsche Kaiserreich in seinem universalen und nationalen Beziehungen // Universalstaat oder Nationalstaat. Die Streitschriften von H. von Sybel und J. Ficker zur deutschen Kaiserpolitik des Mittelalters. Hrsg. von F. Schneider. — Innsbruck, 1941. — S. 69–96.
59. Sybel H. v. Die deutsche Nation und Kaiserzeit. — Munchen, 1862. — S. X.

60. Спивак С. И. Бонапартизм политики Бисмарка и буржуазные либеральные партии в конце 60-х годов XIX века // Ученые записки Омского государственного педагогического института им. А. М. Горького. — Омск, 1967. — С. 100–101.
61. Droysen J.G. *Geschichte der preubischen Politik*. XIV Bd-e. — Bd. I. — Leipzig, 1868. — S. 4, 8.
62. Koch G. *Der Streit zwischen Sybel und Ficker und die Einschätzung der mittelalterlichen Kaiserpolitik in der modernen Historiographie* // *Die Deutsche Geschichtswissenschaft vom Beginn des 19. Jahrhundert bis zur Reichseinigung von oben*. — Berlin, 1963. — S. 328.
63. Гавриличев В. А. Теоретико-методологические основы исторических исследований Генриха фон Зибеля // *Методологические и историографические вопросы исторической науки*. — Томск, 1963. — С. 114.
64. Sybel H. v. *Vortrage und Aufsätze*. — S.
65. Sybel H. v. *Kleine historische Schriften*. In 3 Bd-e. — Stuttgart, 1880.
66. Dotterweich V. Heinrich von Sybel. *Geschichtswissenschaft in politischer Absicht*. (1817–1861). — Göttingen, 1978. — S. 211, 65.
67. Зибель Г. *История французской революции и ея времени (1789–1795)*. В 2 тт. — Т. 2. — СПб., 1864. — С. 227, 302.
68. Vivenot A. V. *Herzog Albrecht von Sachsen-Theschen als Reichs Feldmarschall. Ein Beitrag zur Geschichte des Reichsverfall und des Baseler Friedens*. In 2 Bd-e. — Wien, 1864–1866; Huffer H. *Diplomatische Verhandlungen aus der Zeit die französischen Revolution*. — Bd. I. — Bonn, 1868.
69. Sybel H. V. *Osterreich und Deutschland*. — Bonn, 1868. — S. X.
70. Бузескул В. Г. Зибель как историк-политик. — С. 31.
71. Treitschke H. v. *Bundesstaat und Einheitsstaat* // Treitschke H. v. *Historische und politische Aufsätze*. — Bd. 2. — Leipzig, 1913. — S. 236–237.
72. Dove A. *Der Prophet unseres Reichs* // Dove A. *Ausgewählte Schriften vornehmlich historischen Inhalts*. — Leipzig, 1898. — S. 383–384, 389.
73. Treitschke H. v. *Grundlagen der englischen Freiheit* // *Preubische Jahrbucher*. — 1858. — № 1.
74. Katsch H. Heinrich von Treitschke und die preubisch-deutsche Frage von 1860–1866. — München-Berlin, 1919. — S. 5–6.
75. Цит. по: Палмер А. Бисмарк. — Смоленск, 1997. — С. 146.
76. Treitschke H. v. *Freiheit* // Treitschke H. v. *Historische und politische Aufsätze*. — Bd. 1. — Leipzig, 1907. — S. 7, 16.
77. Treitschke H. v. *Die Gesellschaftswissenschaft. (Ein kritischer Versuch)*. — Leipzig, 1859. — S. 83.
78. Treitschke H. v. *Politik: Vorlesungen gehalten an der Universitat zu Berlin*. 2 Bd-e. — Bd. 2. — Leipzig, 1898. — S. 53, 161; Bd. 1. — Leipzig, 1898. — S. 15–16, 271.
79. *Ebenda*. — Bd. — S. 19, 278.
80. Treitschke H. V. *Deutsche Geschichte im neunzehnten Jahrhundert*. In 5 Teile. — Teil 4. — Leipzig, 1927. — S. 456.
81. Treitschke H. v. *Bundesstaat und Einheitsstaat* — S. 236–237.
82. Treitschke H. v. *Deutsche Geschichte im neunzehnten Jahrhundert*. In 5 Teile. — Teil 4. — S. 456; Treitschke H. v. *Zehn Jahre Deutscher Kampfe*. — Berlin, 1913. — S. 172.

83. *Историография истории нового времени стран Европы и Америки*. — С. 260.
84. Бузескул Г. В. Зибель как историк-политик. — С. 32–33.
85. Dove A. *Treitschkes deutsche Geschichte // Dove A. Ausgewählte Schriften vornehmlich historischen Inhalts*. — Leipzig, 1898. — S. 32.
86. Кафарський В. *Нація і держава: Культура, ідеологія, духовність*. — Івано-Франківськ, 1999. — С. 236.
87. Schiemann Th. *Heinrich von Treitschke. Lehr- und Wanderjahre*. — München, 1896. — S. 360.
88. Смоленский Н. И. Проблема нации в оценке историков-малогерманцев и историков ФРГ. — С. 285.
89. Цит. за: *Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник*. — Львів, 1997. — С. 161.
90. Дживелегов А. Теодор Моммзен в 1848 г. // *Голос минувшего. Журнал истории и истории литературы*. — № 10. — С. 66–67.
91. Gradenwitz O. *Theodor Mommsen*. — Weimar, 1904. — S. 31.
92. Чухно Т. А. "Эра Моммзена". Объективность и партийность в творчестве Теодора Моммзена // *Историки об истории. Межведомственный сборник научных трудов*. — Омск, 1989. — С. 114.
93. Bardi K. Th. *Mommsen*. — Berlin, 1903. — S. 35.
94. Моммзен Т. *История Рима*. — Т. 1. — М., 1936. — С. 299; Т. 3. — М., 1941. — С. 475–478.
95. Чухно Т. А. Указ. соч. — С. 118–119.
96. Моммзен Т. *История Рима*. — Т. 1. — С. 41, 428, 737.
97. *Mommsen Th. Reden und Aufsätze*. — Berlin, 1903. — S. 379–380, 382.
98. Бузескул В. *Обзор немецкой литературы по истории средних веков*. — Харьков, 1885. — С. 37.

О. Вельможко

РОЗВИТОК МОРСЬКИХ ОЗБРОЄНЬ У 1922–1939 рр. ТА ВАШИНГТОНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ

Напруженість у міжнародних відносинах після Першої світової війни не припинилася, і вагомим її чинником було виконання масштабних кораблебудівних програм ведучими морськими державами. США за програмою 1916 р. будували 16 наддредноутів — 10 лінкорів та 6 лінійних крейсерів. Японія втілювала у життя програму "8-8" з 8 лінкорів та 8 лінійних крейсерів, Англія передбачала будівництво 4 лінкорів і 4 лінійних крейсерів¹.

Занепокоєння в США і Англії спричиняло посилення Японії, що було виражене у розширенні її експансії в Китаї і російському Далекому Сході². США висловлювали незадоволення також у зв'язку з можливістю поновлення англо-японського союзу³. У самій же Британській імперії посилення Японії викликало занепокоєність ряду домініонів, також виступавших проти продовження союзу⁴.

Вже в грудні 1920 р. сенат США виступив з ініціативою скликання конференції з обмеження морських озброєнь, у якій прийняли б участь ведучі морські держави⁵. Договір П'яти Держав, що цікавить нас (США, Англія, Японія, Франція, Італія), розглядав виключно воєнно-морські питання. в цілому були прийняті США у відношенні лінійних кораблів, авіаносців, а також граничних характеристик крейсерів⁶. Існували і пропозиції щодо обмеження інших класів кораблів, але вони прийняті не були⁷.

Співвідношення лінійних флотів США, Англії, Японії, Франції та Італії встановлювалося в пропорції 5 : 5 : 3 : 1,75 : 1,75 відповідно, по тоннажності лінкорів — 525000 : 525000 : 315000 : 175000 : 175000 т, авіаносців — 135000 : 135000 : 81000 : 60000 : 60000 т. На даному рівні сумарний тоннаж лінійних флотів повинен був стабілізуватися лише після заміни існуючих лінкорів новими. Реальне ж співвідношення сил було дещо відмінне⁸.

Фактично була введена нова класифікація бойових кораблів, яка приведена нижче.

Лінкор визначався як корабель водотоннажністю більше 10000 т і з артилерією калібру більше 203 мм. Стандартна водотоннажність лінкора не повинна була перевищувати 35000 т, а калібр гармат — 406 мм⁹. Заборонялася заміна головного калібру лінкорів на більший та заміна вертикального бронювання¹⁰.

Авіаносець — корабель водотоннажністю від 10000 до 27000 т, гарматами калібру до 203 мм включно (у кількості до 10 стволів), призначений виключно для взльоту, посадки та обслуговування колесних літаків. Робилося виключення для двох авіаносців для кожної країни, перебудованих з недобудованих лінкорів та лінійних крейсерів, водотоннажність яких могла досягати 33000 т, але кількість 203-мм гармат обмежувалася 8 стволами¹¹.

Крейсери класифікувалися як кораблі з переважно артилерійським озброєнням водотоннажністю до 10000 т і артилерією калібром до 203 мм включно¹².

Вводилося нове поняття — стандартна водотоннажність — водотоннажність повністю збудованого корабля, укомплектованого командою і готового до виходу в море. У стандартну водотоннажність

входили продовольство і питна вода для екіпажу, озброєння і боеприпаси, але виключалися паливо і котельна вода¹³.

США зберігали 18 лінкорів, сумарний тоннаж яких складав 500650 т. Після закінчення будови лінкорів "Колорадо" і "Вест Вірджинія" та виводу з складу флоту "Делавера" і "Норт Дакоти" тоннаж сягав максимально передбаченої цифри 525850 т. Англія зберігала 17 лінкорів і 4 лінійних крейсери тоннажем 580450 т. Вона також отримала право на будівництво двох нових лінкорів, після закінчення якого 4 лінкори — 3 типу "Кінг Джордж V" і "Тандерер" (типу "Оріон") виключалися зі складу флоту. В бойовому складі японського флоту зберігалися 6 лінкорів і 4 лінійних крейсери¹⁴.

Всі кораблі, які не відносилися до лінійних кораблів та авіаносців, називалися "допоміжними", що, з одного боку, відображало пріоритетність лінкорів і авіаносців, а з іншого — відволікало увагу громадськості від існування протиріч щодо інших класів кораблів, особливо підводних човнів. Легкі сили флотів та підводні човни взагалі не отримали ніяких обмежень.

Незважаючи на припинення виконання значних програм по спорудженню важких кораблів, військово-морське суперництво Великобританії, США і Японії продовжувалося. Командуючий морськими операціями флоту США адмірал Роберт Кунц дав визначення ситуації, що склалася після Вашингтонської конференції: "Тепер, коли на збільшення тоннажу воєнних флотів накладені обмеження, починається нове змагання. Це суперництво буде погонею за якістю..."¹⁵.

Одним з таких кроків стала широкомасштабна модернізація лінійних кораблів, яка перетворилася на дотепний маневр з обходу Вашингтонських обмежень. Іноді модернізація була настільки кардинальною, що після її проведення з'являвся практично новий корабель, що мав вже зовсім інші тактико-технічні характеристики, порівняно з початковим варіантом. Модернізація звичайно здійснювалася по наступним основним напрямкам: встановлення булів (посилення проти-торпедного захисту), посилення горизонтального захисту, збільшення кутів підвищення головного калібру, встановлення зенітної артилерії, нових систем керування артилерійським вогнем, посилення ефективності протимінної артилерії тощо.

Вартість модернізації лінкора коливалася від 25% (англійські лінкори типу "Куїн Елізабет"¹⁶) до 60% (американський "Оклахома"¹⁷) його початкової вартості. Спричинена цим ідея ряду міністрів лейбористського уряду Англії скоротити максимальну водотоннажність лінкорів з 35000 до 25000 т була невчасною. Позиція Першого морського лорда адмірала Бітті була різко негативною, тому що це послабило б можливість захисту кораблів та дозволило б навіть

третьочерговим державам створювати лінійні флоти¹⁸. Дійсно, саме тоді на Женевській конференції 1927 р. навіть Польща декларувала програму створення флоту, ядром якого становилися б три лінкори водотоннажністю 25000 з 9 305-мм гарматами¹⁹.

Основні положення Договору П'яти Держав суворо обмеживши сумарний та індивідуальний тоннаж лінкорів і авіаносців, залишили практично необмежені можливості для будівництва інших класів кораблів, що й визначило другий шлях гонки морських озброєнь. Почалося масштабне будівництво крейсерів, які мали максимальні догвірні характеристики, за що вони отримали назву "вашингтонських". У менших обсягах будувалися підводні човни та есмінці, на будівництві яких зосередилися Франція і Італія²⁰.

Третім шляхом гонки морських озброєнь можна вважати досягнення якісної переваги за рахунок кращої підготовки особового складу флотів. Тут, безперечно, на першому місці опинилися британці, рівень яких після Першої світової війни істотно зріс. У першу чергу на це вплинув величезний бойовий досвід, отриманий під час війни. В дещо меншій мірі це відноситься до Японії і США.

Немалу роль у досягненні якісної переваги відігравали нові теорії війни на морі.

Найперше — це використання морської авіації і авіаносців. Лідували у цій галузі США і Японія, які усвідомили зростаюче значення авіаносців і авіації, та створили боездатну морську палубну та базову авіацію. Англія ж, яка мала достатньо непоганих авіаносців, аж до 1938 р. не мала боездатної морської авіації²¹.

Японія ще до Вашингтонської конференції зробила ставку на бій різнорідних сил, оскільки чисельно її флот був менший за американський чи англійський. В ескадренний бій потенційний противник японців (США) вступав після попередніх атак авіації, підводних човнів і есмінців. Тому велося будівництво великої кількості крейсерів, есмінців і підводних човнів, які повинні були компенсувати чисельну перевагу американського флоту. Велика увага надавалася веденню бою вночі. Для цього впроваджувалися нові технічні засоби (наприклад — кисневі торпеди) та велася інтенсивна бойова підготовка.

Також велику увагу нічному бою приділяли і англійці. Прикладом цього можуть служити дії англійської палубної авіації під час Другої світової війни вночі (атака Таранто 11.11.1940, плани бою англійського флоту у квітні 1942 р. в Аравійському морі тощо).

Франція і Італія, які зосередили свої інтереси у Середземному морі, у великій кількості будували швидкісні кораблі з сильною артилерією — легкі крейсери, лідери, часто близькі за характеристиками до легких крейсерів, есмінці і підводні човни.

Гонка морських озброєнь, яка перейшла у "крейсерський" та "модернізаційний" аспекти не могла не хвилювати її учасників, насамперед США. Це передвизначило скликання Женевської конференції 1927 р., що розглядала переважно питання обмеження розмірів, загального тоннажу і кількості крейсерів. Конференція через непохитність точок зору її учасників, закінчилася безрезультатно²². Лише на Лондонській конференції 1930 р. було досягнуто домовленості про продовження мораторію на будівництво лінокрів, обмеження індивідуального і загального тоннажу крейсерів, есмінців і підводних човнів²³.

Однак, в умовах стрімко наростаючої міжнародної напруженості і, як наслідок, гонки морських озброєнь вже у середині 30-х рр. всі обмеження були фактично відкинута. "Піонером" стала Японія, яка з 1934 р. почала створення найбільших з побудованих у світі лінокрів типу "Ямато" тоннажністю 72800 т і з 460-мм калібром артилерії.

Але хронологічно початком нового етапу гонки морських озброєнь слід вважати відродження німецького флоту, виражене у будові так званих "кишенькових" лінокрів типу "Дойчланд", яка почалася у 1928 р. На цей крок відповіла Франція, заклавши 2 лінокори типу "Дюнкерк" у 1931–1934 рр. На протигагу їм Італія з 1934 р. почала будівництво 2 лінокрів типу "Літторіо" і модернізувала 4 старі лінокори типу "Джуліо Чезаре". Це стало причиною будови нових лінокрів у інших державах: Англія — 5 типу "Кінг Джордж V"; США — 2 типу "Норт Керолайн", 4 типу "Алабама" і 4 "Айова"; Японія — 3 типу "Ямато", СРСР — 2 типу "Кронштадт" і 4 — "Радянський Союз", а також Франція — 2 типу "Рішельє"; Італія — ще 2 корабля типу "Літторіо".

Остання спроба хоч якось обмежити морські озброєння і зменшити темпи суперництва — друга Лондонська конференція 1936 р. не дала істотних результатів. США, Великобританія і Франція підписали угоду, яка не передбачала кількісних обмежень у будівництві флотів і фіксувала лише якісні ліміти, що відносилися до максимальної водотоннажності та головного калібру лінокрів. Це відкривало дорогу розширенню гонки морських озброєнь²⁴. Втім, Англія суворо дотримувалася нових обмежень (35000 т і 356 мм — калібр артилерії), що зробило її новозбудовані лінокори типу "Кінг Джордж V" найслабше озброєними серед нових лінокрів будови 30–40-х рр., окрім німецьких кораблів типів "Дойчланд" та "Шарнхорст" (калібр артилерії 280 мм).

Наслідки Вашингтонської конференції можна поділити на ряд негативних та позитивних аспектів.

Позитивна сторона рішень Вашингтонської конференції полягає в тому, що напруженість у міжнародних відносинах на деякий час була

знята. Обмеження морських озброєнь стало першим реальним кроком із роззброєння, що мав глобальне значення. В той же час цей крок став прецедентом, на основі якого проводяться і, можливо, будуть проводитися спроби скорочення систем озброєння, які мають стратегічне, глобальне значення.

У міжвоєнний період ряд класів кораблів, які були зв'язані договірними обмеженнями, не змогли отримати збалансованих тактико-технічних характеристик без порушення умов договору. Це стосується лінкорів, які, переважно, на початок Другої світової війни були застарілими кораблями будови до 1922 р., або кораблями, у яких одні характеристики були посилені за рахунок інших (наприклад — озброєння та захист за рахунок швидкості на англійських лінкорах типу "Нельсон"). "Вашингтонські" крейсери, які, маючи сильне озброєння (8–10 203-мм гармат) і велику швидкість (32–35 вузлів), не мали відповідного броньового захисту.

Сполучені Штати домоглися визнання Великобританією рівності американського лінійного флоту з англійським. Однак, за чисельністю крейсерів англійський флот значно переважав американський. Відсутність домовленостей про обмеження загальної кількості і тоннажу крейсерів, підводних човнів та есмінець можна вважати невдачею учасників конференції. Однак, зважаючи на те, що головним завданням було обмеження лінійних флотів Англії, Японії і США та досягнення домовленостей щодо авіаносців, вищезгадані невдачі слід вважати несуттєвими.

Вашингтонська конференція фактично завершила формування нової системи міжнародних відносин після Першої світової війни, яке почалося на Версальській мирній конференції 1919 р., що цілком слушно називають Версальсько-Вашингтонською. Нова система жорстко зафіксувала співвідношення сил після війни. Статичність системи не враховувала можливої зміни реального балансу сил на світовій арені, що відбулося на початку 30-х рр. Навіть формально припинена гонка морських озброєнь насправді не припинилася, вона лише перейшла в інші галузі.

Примітки:

1. Равен А., Робертс Д. Тенденции развития Британского линейного корабля от Ютланда до Вашингтонского соглашения. 1916–1922 годы. Неосуществленные проекты английских дредноутов. — СПб., 1995. — С. 3–6.; Балакин С. А. ВМС Франции 1914–1918 // Морская коллекция. — 2000. — № 3. — С. 22–29.
2. Иванов Л. Н. Морская политика и дипломатия империалистических держав в период между мировыми войнами. — М., 1964. — С. 56; Гаккель А. М. Развитие

- флотов и военно-морского искусства капиталистических государств между первой и второй мировыми войнами. — Л., 1990. — С. 63–64.
3. Переслегин С. Б., Переслегина Е. Б. Тихоокеанская премьера. — М., 2001. — С. 104.
4. Аварин В. Я. Борьба за Тихий океан. — М., 1952. — С. 52.
5. Иванов Л. Н. Указ. соч. — С. 56.
6. Там же. — С. 57.
7. История дипломатии. — Т. 3. — М., 1945. — С. 132–139.
8. Соглашение между Соединенными Штатами Америки, Британской Империей, Францией, Италией и Японией, подписанное в Вашингтоне 6 февраля 1922 г. (Договор пяти держав). — гл. 1., ст. 5–6; гл. 2., ч. 4 // Вашингтонская конференция по ограничению вооружений и тихоокеанским и дальневосточным вопросам 1921–1922 гг. Полный перевод актов и документов. М., 1924. — С. 22–56.
9. Там же. — Гл. 1., ст. 5–6; гл. 2., ч. 4.
10. Там же. — Гл. 2., секция 1., d.
11. Там же. — Гл. 1., ст. 9–10.; гл. 2. ч. 4.
12. Там же. — Гл. 1., ст. 11.
13. Там же. — Гл. 2., ч. 4.
14. Там же. — Гл. 2., ч. 1.
15. Лихарёв Д. В. Адмирал Дэвид Бумту // <http://vmk.iatp.org.ua/library/Bitty/chp5.htm>
16. Михайлов А. А. Линейные корабли типа "Куин Элизабет". — СПб., 2001. — С. 28–62.
17. Мандель А. В., Скопцов В. В. Линейные корабли Соединенных Штатов Америки Часть II. Линкоры типов "New York", "Oklahoma" и "Pennsylvania". — СПб., 2004. — С. 31.
18. Лихарёв Д. В. Указ. соч.
19. Трубицын С. Б. Указ. соч. — С. 36.
20. Лихарёв Д. В. Указ. соч.
21. Полмар Н. Авианосцы. Т. 1. — М., 2001. — С. 59–109.
22. Иванов Л. Н. Указ соч. — С. 125–128; Лихарёв Д. В. Указ. соч.; Гаккель А. М. Указ. соч. — С. 68.
23. Договор об ограничении и сокращении морских вооружений, заключенный 22 апреля 1930 г. (Извлечение) // Системная история международных отношений: в 4 т. — М., 2000. — Т. 2. — Документы 1910–1940-х годов. — М., 2000; Иванов Л. Н. Указ. соч. — С. 143–154; Гаккель А. М. Указ. соч. — С. 68–71.
24. История дипломатии. — Т. 3. — С. 566–567.

ІНТЕГРАЦІЯ ЮГОСЛАВІЇ ДО СВІТОВОГО РИНКУ В 1950-і рр.

Формування та внутрішня консолідація капіталістичної світосистеми це процес, що налічує декілька століть. Однак найбільш інтенсивного характеру він набув у ХХ ст. Саме тоді в цій системі відбуваються якісні зміни, що призводять до все більшої інтеграції її складових. Окремі країни все більше зв'язуються між собою в одне нероздільне ціле. Економічним підґрунтям цієї інтеграції є збільшення обсягів взаємної торгівлі і розвиток світового ринку. Збільшення участі в ньому і визначає вказаний процес залучення різних країн до капіталістичної світосистеми. Основною проблемою статті є показ того, як інтегрувалася до неї Югославія. Безумовно, дослідження такої проблеми не може мати безпосередньої практичної користі, хоча б тому, що уроки, які воно дає, можуть статися в нагоді лише декільком невеликим країнам, які до світосистеми ще не увійшли. Однак з суто наукової точки зору аналіз відповідного питання дозволяє зрозуміти, як йшов процес складання світосистеми, точніше простежити розвиток однієї з його конкретних форм.

Включення колишніх югославських земель до капіталістичної світосистеми охоплює значний відрізок часу, тому із загальної проблеми доцільно взяти якийсь більш вузький масив, потреба в аналізі якого і складе мету дослідження. Таким масивом, на нашу думку, є процес інтеграції Югославії до світового ринку в 1950-і рр., бо саме він зумовив зміни, що зробили включення Югославії в капіталістичну світосистему незворотнім.

В радянській та українській історіографії залучення Югославії до світового ринку майже не розглядалося. Відповідні сюжети знайшли відображення лише в кандидатській дисертації економіста В. О. Пекшева¹. Він простежив деякі економічні аспекти питання. Зокрема, пов'язав процес інтеграції зі спробами вирішити проблеми зовнішньоторгівельного балансу Югославії.

В Югославії проблему спочатку досліджували економісти. Однак вони розглядали її не спеціально, а скоріше побіжно, торкаючись, передусім, питань боротьби з дефіцитом платіжного балансу і сплати зовнішнього боргу (як це робили Д. Гнятович, М. Цемович та інші), загальної стратегії економічної політики (Н. Чобеліч), циклічності в економічному розвитку країни. Останнє питання дослідив Б. Хорват. Його аналіз ціка-

вий тим, що він виявив деякі економічні результати взаємодії югославського ринку з світовим ².

Югославські історики спочатку не приділяли таким проблемам окремої уваги. Взаємини із світовим ринком вони висвітлювали не систематично, а епізодично, згадуючи про них у випадках, коли зовнішньоекономічні зв'язки дуже помітно вплинули на внутрішні процеси в Югославії. Це характеризує насамперед праці Б. Петрановича та Д. Біланджича ³. Такий підхід пережив розпад СФРЮ і частково зберігся в роботах югославських істориків 1990-х рр. Однак в той же час розгорнув свою дослідницьку діяльність Д. Богетич. В 2000 р. він видав монографію "Югославія та Захід: югославське наближення до НАТО", що характеризує, насамперед, політичну складову взаємодії Югославії з світовим ринком ⁴. Втім, дослідження обмежується першою половиною 1950-х рр.

В цілому, аналіз радянської історіографії показує малий обсяг наукової розробки заявленої теми, а здобутки югославської історіографії полегшують завдання її розкриття.

Югославія стала частиною світового ринку ще до другої світової війни. Зокрема, про це свідчить вплив економічної кризи 1929–1933 рр. на аграрний сектор країни: падіння світових цін на сільськогосподарську сировину помітно вдарило не лише по капіталістичних підприємствах, а й по селянах-землевласниках, які не так вже й сильно були втягнуті в товарне виробництво. Однак після другої світової війни з'явилися підстави вважати, що Югославія найближчим часом якщо і не залишить світовий ринок, то принаймні відокремиться від нього. В 1945 р. в країні прийшла до влади Комуністична партія Югославії, яка за радянським зразком орієнтувалася на стратегію автаркічного розвитку. Передбачалося, що країна здійснить індустріалізацію і стане економічно самодостатньою. Ідеологічно це осмислювалося як боротьба проти колоніальної залежності ⁵. Цю концепцію економічного розвитку було покладено в основу першого п'ятирічного плану, за виконання якого уряд взявся навесні 1947 р. ⁶. Спочатку план передбачав збільшення обігу зовнішньої торгівлі, бо потрібно було закуповувати нове устаткування для розвитку промисловості, але безсумнівно, що в міру успіхів цієї промислової політики уряд згортав би зовнішню торгівлю. Навіть в першій половині 1950-х рр., коли з'ясувалося, що можливостей для такого згортання в найближчі десятиліття Югославія не матиме, керівництво країни все ще розглядало зовнішню торгівлю як вимушене зло ⁷.

На практиці, в перші повоєнні роки урядова політика призвела лише до переорієнтації зовнішньої торгівлі Югославії. В зв'язку з початком "холодної війни" світ став стрімко розділятися на дві відно-

сно відособлені торгові зони — радянську та американську. Хоча товарообмін між ними не перервався, в середині зон він був значно жвавіший, ніж між самими зонами. Югославія чітко взяла курс на розвиток зв'язків з Радянським Союзом, отже збільшення зовнішнього товарообігу і тим самим інтеграція до світового ринку могли відбутися в неї саме через радянську зону торгівлі.

Однак літом 1948 р. розпочався радянсько-югославський конфлікт. Його поглиблення і розвиток призвели до розриву торгових зв'язків з країнами радянської зони. В другій половині 1949 р. їх зовнішня торгівля з Югославією майже припинилася. Для економіки ФНРЮ, що якраз гостро потребувала закупівель устаткування і деяких видів сировини для потреб індустріалізації, це був важкий удар. Тим більше, що на радянську зону в 1948 р. припадало 52% югославського товарообігу⁸. Закупити необхідні сировину та устаткування Югославія могла тепер тільки на Заході, а щоб віднайти необхідну для цього валюту, потрібно було туди ж спрямувати експорт. В зв'язку з цим, виконання нових експортних планів уряд прирівняв за значенням до постачання армії⁹. Та все рівно необхідні закупівлі забезпечити не вдалося, а отже загальмувалося введення до ладу нових заводів і розвиток галузей, що залежали від імпортової сировини. З осені 1949 до осені 1950 р. Югославія здійснювала індустріалізацію, спираючись майже виключно на власні сили та кошти.

Така певна безпорадність уряду у вирішенні актуальних проблем зовнішньої торгівлі пояснюється не лише важкістю швидкої зміни її напрямку, а й деякими проблемами внутрішнього економічного розвитку, помноженими на несприятливу кон'юнктуру американської зони світового ринку. Югославія, як відстала в економічному плані країна, могла експортувати лише корисні копалини, сировину і товари невисокого ступеня обробки. А її нерозвинена промисловість просто не могла виробити конкурентноспроможної продукції. До того ж, через корейську війну сталися дуже несприятливі зміни в рівні світових цін. Товари, яких потребувала країна, різко подорожчали, а ціни на предмети югославського експорту майже не підвищилися¹⁰. Однак цю проблему можна було вирішити, якби Югославія мала достатній експортний потенціал.

На жаль, він скорочувався. Здійснювана в ті роки індустріалізація фінансувалася за рахунок обмеження особистого споживання трудящих верств і беззастережного визиску сільського господарства. Це спровокувало поступовий занепад галузі і, разом з нею, виробництва споживчих товарів. Однак при цьому відбувалося збільшення сукупної купівельної спроможності міського населення і нарощувалися потужності переробної промисловості. Тому на внутрішньому ринку

Югославії виникла хронічна нестача продовольства і деяких видів промислової сировини. Тобто Югославія могла успішно експортувати тільки ті товари, яких сама і потребувала.

В результаті в порівнянні з довоєнним періодом експортні можливості Югославії суттєво зменшилися. Наприклад, в 1954 р. сільськогосподарський експорт склав 71,54% від середнього рівня 1935–1939 рр.¹¹. Щоб скоротити дефіцит платіжного балансу, уряд штучними засобами стимулював експорт, часто за рахунок внутрішніх потреб. Зокрема, так було з вивозом м'яса¹². В результаті посилювався не задоволений платіжеспроможний попит і відповідно загострювався дефіцит. Отже, в зовнішній торгівлі Югославії імпорт хронічно перевищував експорт, але, з іншого боку, Югославія була не в змозі відмовитися від імпорту. І не лише через потреби ввозу устаткування. Населення країни було не в захваті від занурення у злиденність, і це загрожувало режиму нестабільністю та непередбачуваними соціальними катаклізмами. Щоб їх уникнути, виявилось необхідним імпортувати ще й споживчі товари і у значній кількості.

Перебуваючи за таких обставин в економічній блокаді з боку країн радянського блоку, Югославія не могла забезпечити не тільки автаркічний розвиток, а й навіть врівноважений платіжний баланс, тобто покрити імпорт експортом. В 1950 р. дефіцит платіжного балансу досяг величезної суми 5,9 млрд. динарів в поточних цінах¹³ (майже 120 млн. дол. за офіційним курсом). Країні нічого не залишалося, як звернутися за допомогою до США й інших західних країн і стати їх боржником. Цей крок був тим необхідніший, що в 1950 р. Югославія постраждала від катастрофічної посухи. Отже, восени 1950 р. уряд офіційно звернувся до США з проханням про допомогу. США на той час вже вирішили, що необхідно "зберегти Тіто на плаву" як протизвагу СРСР і відгукнулися на югославське прохання¹⁴. Постачання продовольства почалося вже наприкінці 1950 р. У 1951 р. співробітництво Югославії з західними державами розширилося. Вона почала одержувати кредити, безоплатну економічну допомогу, а 14 листопада 1951 р. підписала з США договір про допомогу військову¹⁵. Одноразово Югославія отримала перші кредити від західних держав, а крім цього змушена була визнати борги королівської Югославії в сумі 238 млн. дол. і погодилася виплатити іноземцям компенсацію за націоналізовану власність у сумі 100 млн. дол.¹⁶. Здійснивши цей змушений крок уряд дав поштовх до втягування Югославії в американську зону світового ринку.

Як зазначає Д. Богетич, західні капіталістичні держави, нав'язуючи Югославії такі умови, "керувалися імперативом реконструкції югославської економіки від важкої та оборонної промисловості до легкої

промисловості, відповідно виробництва споживчих товарів та продовольства. Це був шлях спрямувати Югославію на розбудову експортноорієнтованої економіки, здатної самостійно оплачувати іноземні борги, але одночасно відкритої для проникнення іноземних товарів та капіталів... Через це Югославія опинилася у становищі, що все ж таки змушена була експортувати на Захід, оскільки це був єдиний спосіб отримати валютні кошти для сплати боргів та придбання сировини" ¹⁷. В 1953–1954 рр. виникли перші ознаки переорієнтації економічної політики ФНРЮ в цьому напрямку. Вони проявлялися в частковому обмеженні планів капітального будівництва. Більш помітного характеру вони набули в наступний період.

Хоча офіційні югославські економісти підкреслювали, що значна частина фінансових коштів, які надають західні держави, є подарунком і не потребує повернення, дуже швидко у Югославії утворився зовнішній борг, бо кошти надавалися приблизно в такому обсязі, щоб забезпечити імпорتنі потреби, і ніяк не були розраховані на виконання інших міжнародних фінансових зобов'язань Югославії. А в Югославії через величезний дефіцит платіжного балансу, власних коштів на погашення зовнішнього боргу не було. Як наслідок, вже в 1954–1955 рр. він досяг орієнтовно 400 млн. дол. (120 млрд. дин.). При цьому, в його структурі переважали короткострокові і середньострокові кредити, що вело до швидкого збільшення виплат кредиторам і відповідно до нових позик. Так, лише у 1954 р. виплати зросли на 50% ¹⁸.

Ситуація, що склалася навколо югославської зовнішньої торгівлі не могла бути довготривалою. Західні держави не мали наміру безкінечно фінансувати ФНРЮ ¹⁹, тому в середині 1955 р. США, Франція та Великобританія завершили надання тристоронньої економічної допомоги, яка дозволяла Югославії перекривати платіжний дефіцит ²⁰. Одночасно в самій Югославії почалася соціально-економічна криза, викликана загостренням протиріч індустріалізації, тобто внутрішніми причинами. Тому в 1955 р. з політичних міркувань потрібно було зменшити експорт та збільшити імпорт, щоб наситити внутрішній ринок товарами і задовольнити в такий спосіб населення.

В ситуації, що склалася, уряд змушений був діяти у двох напрямках: по-перше, реформувати економічну систему так, щоб позбавитися від боргів і платіжного дефіциту і, по-друге, віднайти якісь кошти для термінового покращення ситуації шляхом дипломатичних переговорів. Основу дій за першим з означених напрямків заклали дві економічні наради вищого партійно-державного керівництва, що відбулися в вересні та листопаді 1955 р. Югославські урядовці визнали, що причиною дефіциту платіжного балансу є надмірне захоплення

будівництвом важкої промисловості²¹. Було вирішено спрямувати інвестиції на виробництво споживчих товарів, зменшити обсяг капітальовкладень, підвищити продуктивність праці, скоротити витрати виробництва. Нові інвестиції передбачалося здійснювати в об'єкти з швидким терміном активізації основного капіталу, а промисловість зорієнтувати на виробництво для експорту²². І що найважливіше, було запропоновано використати дію світового ринку, як для підвищення продуктивності праці, так і для зменшення матеріальних витрат²³. Саме через це югославське керівництво вирішило відкрити економіку своєї країни перед світовою²⁴. Сукупність задекларованих носени 1955 р. змін в економічній політиці отримала назву нового економічного курсу. Важливо, що цей курс орієнтував югославську економіку на поглиблення зв'язків зі світовим ринком. Так було зроблено подальший крок до розриву зі стратегією автаркічного розвитку.

Діючи за другим напрямком антикризових зусиль, уряд ініціював переговори з кредиторами про відстрочку платежів. Вони інтенсивно велися протягом всього 1955 р. і на початку 1956 р. Оскільки західні держави відразу прихильно зустріли проголошення нового економічного курсу, Югославії вдалося частково відкласти платежі²⁵. Виплати за зовнішнім боргом склали в 1955 р. 8,9 млрд. дин., замість запланованих 16,1 млрд.²⁶. В той же час в липні 1955 р. СРСР, нормалізуючи відносини з Югославією, списав з неї 90 млн. доларів боргу. Одночасно уряд ФНРЮ домогся збільшення допомоги від США²⁷. Це дозволило йому збільшити розмір імпорту предметів споживання, не побоюючись дефіциту платіжного балансу. Відновлення економічних зв'язків з СРСР і країнами РЕВ теж посприяло подоланню кризи. На переговорах у Москві було досягнуто згоди про надання Югославії кредитів на досить сприятливих для неї умовах. Окрім СРСР, кредити надали також Чехословаччина та Польща²⁸.

Отже, міжнародне становище, в якому протікала боротьба за економічну стабілізацію у 1955 рр., дозволило Югославії перерозподілити свої фінансові ресурси і знизити соціальні витрати подолання кризи. За рахунок імпорту товарів уряд зупинив зростання цін і стабілізував падаючий рівень життя городян на більш високій позначці, ніж це могло трапитися за інших умов. Тим самим зменшувалася гострота економічних проблем і стримувалося зростання антиурядових настроїв у трудящих масах. Однак досягнута стабілізація виявилася нетривалою.

Восени 1956 р. сталося масштабне повстання народних мас Угорщини. Воно вкрай перелякало керівництво Югославії, бо з'явилася загроза нового росту соціального невдоволення. Щоб уникнути угор-

ського варіанту югославські урядовці вдалися до випробуваної тактики. Виступаючи перед керівниками партії голова держави Й. Броз-Тіто з великою наполегливістю закликав підвищити рівень життя трудящих, зробити це негайно і за будь-яку ціну²⁹. Для цього уряд пішов шляхом отримання кредитів, закупівлі споживчих товарів. Якщо восени 1955 р. ідея, що треба спочатку збільшити рівень життя, а потім підвищувати продуктивність праці, була названа демагогією³⁰, то тепер в основу нової концепції урядової політики саме вона і була покладена. Отже, збільшення реальних грошових доходів населення забезпечувалося збільшенням імпорту, як готових товарів, так і сировини для їх виробництва. Така політика неминуче вела до збільшення дефіциту платіжного балансу, але уряд не бажав зволікати. Частково покрити дефіцит він збирався розширенням експорту промтоварів³¹.

Хоча і забезпечивши стабільність режиму, така економічна політика ще більше загострила проблему платіжного балансу і зовнішнього боргу. Вже в листопаді 1956 р. на засіданні Виконкому ЦК Союзу комуністів Югославії ставилося питання, як їх скоротити та ліквідувати. Тоді було внесено пропозицію спрямовувати позики не в бюджет, а безпосередньо у виробничі організації, щоб виключити їх проїдання та забезпечити подальше повернення кредиторам³².

Для розробки більш детальної стратегії 27 лютого 1957 р. зібралася нове засідання ВК ЦК. Представник уряду повідомив його учасникам невтішний прогноз, що в 1961 р. зовнішній борг Югославії подвоїться і перевищить мільярд доларів, а сплати для його погашення збільшаться з 39 млн. в 1956 р. до 66 млн. дол. у 1960 р. Хоча саме імпорт сировини негативно впливав на платіжний баланс, уряд все ж таки пропонував ВК ЦК його збільшувати через відсталість вітчизняної сировинної бази. А вирівняти платіжний баланс, як вважав уряд, міг тільки посилений експорт³³. Засідання заслухало урядові пропозиції боротьби з платіжним дефіцитом, однак не прийняло ніяких рішень, вважаючи, що досить основних принципів, сформульованих ще восени 1955 р.

27 липня 1957 р. зібралася розширене засідання ВК, яке остаточно визначило шлях вирівнювання платіжного балансу. Поштовхом до його проведення стала спроба США збільшити контроль над використанням військової допомоги для ФНРЮ. Вище керівництво сприйняло це як посилення втручання у внутрішні справи країни. На засіданні було відзначено, що Югославія залежить від західної економічної допомоги в подвійному плані: по-перше, господарський розвиток потрапив в пряму залежність від її отримання, а по-друге, суттєво обмежується самостійність зовнішньої політики. Оскільки США шантажують Югославію, пов'язуючи надання економічної допомоги з на-

данням військової, а останню з втручанням у внутрішні справи, Н. Броз-Тіто зазначив, що від допомоги потрібно відмовитися і брати у західних держав звичайні кредити. А щоб позбавитися і цього виду залежності ВК визначив план боротьби з платіжним дефіцитом. Він виводився до збільшення експорту трьома шляхами: а) підняти сільське господарство і завдяки цьому не тільки збільшити експорт, але й скоротити імпорт сировини; б) вийти на ринки "третього світу"; в) використовувати закордонні кредити лише для фінансування підприємств і галузей, зорієнтованих на експорт. Вирішенню цих завдань потрібно підпорядкувати розвиток всієї економіки і, головне, для їх успішного здійснення потрібно повністю відмовитися від нерациональних низькорентабельних капіталовкладень. А щоб цього досягти, треба стимулювати югославську економіку за допомогою світового ринку³⁴. Тобто, ВК вирішив піти шляхом подальшої інтеграції в світовий ринок.

Виходячи з цих рішень, уряд протягом 1957 р. розробив перспективний план розвитку на 1957–1961 рр., який було затверджено парламентом в грудні того ж року. Цей план підтверджував переорієнтацію югославської економіки на експорт і ставив задачу скоротити дефіцит платіжного балансу за рахунок випереджаючого росту експорту. Імпорт мав зрости на 47%, а експорт на 75,6%³⁵. З цією метою передбачалася і певна технологічна перебудова промисловості. Дане завдання ще на стадії підготовки проекту плану розглядалося як одне з найважливіших³⁶.

Незважаючи на певні ускладнення у відносинах із зовнішніми партнерами, Югославії в наступні роки вдалося забезпечити стабільне надходження кредитів, які призначалися для розбудови експортноорієнтованої промисловості і покриття платіжного дефіциту. Сприятливими були і показники росту виробництва, як промислового, так і сільськогосподарського, особистих доходів і продуктивності праці. Серед югославських економістів період 1957–1961 рр. згодом навіть отримав назву "золотої доби"³⁷. При цьому, як і планувалося, в другій половині 1950-х рр. Югославія надзвичайно активно інтегрувалася до світового ринку. За темпом росту вартості зовнішньої торгівлі в 1950-і рр. її випереджали лише ФРН, Японія, Ірак та Ізраїль. За вартістю зовнішнього товарообігу Югославія вийшла з 45 місця в 1950 р. на 32 в 1960 р. серед 86 країн світу³⁸. На відміну від першої половини 1950-х рр. Югославія поживлялася економічні зв'язки не лише в межах американської торговельної зони. Тепер вона активно торгувала з країнами радянської зони та третього світу. Однак при цьому головне завдання перспективного плану виконано не було. Імпорт у 1957–1960 р. виріс не на 41,9%, а на 70,5%. Цікаво, що

темپ збільшення імпорту майже відповідав темпу збільшення промислового виробництва (70,5 и 68,8%). Випереджаючого росту експорту в результаті не сталося, і замість того, щоб скоротитися на 20%, дефіцит платіжного балансу збільшився на 73%³⁹. В 1957–1960 рр. він коливався в межах 200–275 млн. дол. на рік⁴⁰. Для урядового курсу це був справжній провал. Забезпечувати швидкий темп розвитку без іноземних кредитів ФНРЮ виявилася не в змозі.

Внаслідок цієї політики уряду обробна промисловість до кінця 1950-х рр. потрапила в техніко-економічну залежність від західноєвропейських фірм. За висновком В.О.Пекшева "югославські підприємства найчастіше здійснюють збирання продукції з вузлів і деталей, увезених за договорами з фірмами капіталістичних країн... Багато видів експортної продукції югославської металообробної промисловості збираються з імпортних вузлів і деталей і лише в незначному ступені комплектуються найпростішими деталями власного виробництва"⁴¹. Югославський економіст Д. Чаліч відзначив, що на початку 1960-х рр. машинобудування, хімічна та електротехнічна промисловість Югославії "все ще значно залежать від імпорту"⁴². Світовий ринок підірвав і нормальне виробництво багатьох видів сировини. Попит задовольнявся не за рахунок можливостей внутрішнього виробництва, а за рахунок додаткового імпорту, що був дешевше і якісніше, наслідком чого стала слабка міжгалузева кооперація⁴³.

Більше того, залежність Югославії від імпорту набула ще однієї форми. Збільшення промислового виробництва в тодішній економіці призводило до збільшення імпорту сировини. На цій основі в економіці Югославії виникли циклічні кризи. За економістом Б.Хорватом, що їх вперше виявив, механізм криз виглядав так. Попит на сировину зростав все більше, віднайти валютні кошти ставало все складніше і промисловий підйом починав захлинатися. З іншого боку, від збільшення промислового виробництва швидко росли доходи населення, на внутрішньому ринку збільшувався попит на споживчі товари і експортні можливості країни звужувалися. В результаті загрозливо збільшувався дефіцит платіжного балансу, і уряд терміново втручався, щоб обмежити доходи населення і штучно скоротити імпорт. Промисловість потрапляла у вкрай несприятливі умови і різко уповільнювала свій розвиток. Далі він пожвавлювався, і починався новий цикл⁴⁴.

Вперше за наведеним сценарієм така криза сталася у 1958 р.⁴⁵. Наступний цикл, зумовлений імпортною залежністю, почався наприкінці 1960 р., коли знову виникли передкризові явища. В 1961 р. криза виявила себе остаточно. Механізм її розвитку нагадував попередню⁴⁶.

Намагаючись подолати кризу, уряд почав економічні реформи. У березні 1961 р. сталася так звана міні-реформа, що складалася з валютної, банківської та реформи у розподілі доходів. Валютна мала на меті подальше включення югославської економіки до світової. Під її реалізацію ФНРЮ отримала значні кредити. Це дозволило збільшити імпорт, але відповідного збільшення експорту не сталося. Його обсяг навіть скоротився⁴⁷. Саме криза 1961 р. засвідчила, що кінцеве завдання нового економічного курсу підтягнути можливості економіки до завищеного рівня споживання не виконане. Відтепер необхідно було знайти нові шляхи вирішення цієї корінної проблеми. Як засвідчили дискусії, що невдовзі почалися у вищому керівництві країни, єдиний вихід полягав у подальшому і більш рішучому включенні Югославії до світового ринку зі сподіванням, що в майбутньому вдасться переломити ситуацію з платіжним дефіцитом і зовнішнім боргом.

Таким чином, період післявоєнного розвитку Югославії продемонстрував суперечливість процесу інтеграції цієї країни до світового ринку. Спочатку вона почала інтегруватися до його радянської зони, прагнучи в стратегічному плані автаркії. Однак непередбачені чинники зовнішньої політики поставили Югославію в умови часткової економічної ізоляції якраз тоді, коли вона ще не була до цього готова. Тому Югославія змушена була вдатися до інтеграції в американську зону світового ринку з тактичними цілями. Протягом 1950-х рр. це тактичне входження до світового ринку під тиском комплексу економічних та соціальних обставин перетворюється на стратегію. Важливою поворотною віхою цього процесу стали урядові рішення щодо перспектив економічного розвитку, ухвалені в 1955–1956 рр. Саме їх виконання забезпечило незворотній характер втягуванню у світовий ринок. Доказом цього є ступінь залежності внутрішнього економічного розвитку від зовнішніх зв'язків, досягнутий на початку 1960-х рр. Економіка Югославії виявилася неспроможною розвиватися без іноземних кредитів, розширення зовнішньої торгівлі і експортної орієнтації промисловості.

Примітки:

1. Пекшев В. А. *Основные проблемы внешней торговли Югославии (1946–1960 гг.): Автореферат дис... канд. экон. наук.* — М., 1961. — 20 с.
2. Чобельић Н. *Југословенски економски систем у историјској ретроспективи // Југословенски модел социјалистичке привреде (тржишног социјализма): теоријска заснованост и могућности операционализације.* — Београд: САНУ, 1991. — С. 15–35; Cernovic M. *Zasto, kako i koliko smo se zaduzili. Kreditni odnosi*

- Jugoslavije sa inostranstvom. — Beograd: Institut za unapredenje robnog prometa, 1985. — 276 s; Gnjatovic D. Uloga inostranih sredstava u privrenom razvoju Jugoslavije. — Beograd: Ekonomski institut, 1985. — 173 s; Horvat B. Privredni ciklusi u Jugoslaviji. — Beograd: Institut ekonomskih nauka, 1969. — 164 s.
3. Bilandzic D. Istorija Socijalistike federativne republike Jugoslavije: glavni procesi: 1918–1985. — Zagreb: Skolska knjiga, 1985. — XII, 565 s; Petranovic B. Istorija Jugoslavije, 1918–1988. — Beograd: Nolit, 1988. — Knj. 3. — 492 s.
 4. Bogetic D. Jugoslavija i Zapad: 1952–1955: jugoslovensko priblizavanje NATO-u. — Beograd: Sluzbeni list SRJ, 2000. — 269 s.
 5. Програм Комунистичке партије Југославије // V конгрес КПЈ. Стенографске белешке. — Београд: Култура, 1949. — С. 882.
 6. Ribic V. Pregled ekonomske literature na osnovi teorijskih, koncepcijskih i konkretizacijskih problema privredne zbilje // Privredne prilike. — 1988. — G.7 (1). — С. 178.
 7. Bogetic D. Navedeno delo. — С. 259.
 8. Krzavac S., Markovic D. Informbiro. Sta je ta? Jugoslavija je rekla: ne. — Beograd: Sloboda, 1976. — С. 176.
 9. Kidric B. Sabrana dela. — Beograd: Komunist, 1985. — Knj. 5. — С. 637; Obradovic M. "Narodna demokratija" u Jugoslaviji, 1945–1952. — Beograd: INIS, 1995. — С. 145, 181, 241; Petranovic B., Strbac C. Istorija socijalistичке Југославије. — Beograd: Radnicka stampa, 1977. — Knjiga prva: Opsti pregled. — С. 110.
 10. Calic D. Industrijalizacija FNRJ. — Zagreb: Naprijed, 1963. — С. 61.
 11. Vukmanovic-Tempo S. Ekonomski problemi Jugoslavije. Ekspoze v Zvezni ljudski skupscini dne 27 decembra 1954. — Ljubljana: Cankarjeva zaloza, S.a. — С. 32.
 12. Lazarevic J. Poljoprivredni proizvodi u nasem izvozu // Journal. Casopis za poslovnu saradnju. — 1956. — № 6–7. — С. 49.
 13. Броз-Тито Ј. Говори и чланци. — Загреб: Напrijед, 1959. — Књ. VII. — С. 223.
 14. Аникеев А. С. Югославия в европейской политике великих держав в годы холодной войны (конец 40-х — начало 50-х гг.) // Славяноведение. — 1992. — № 5. — С. 67–68.
 15. Jugoslavija, 1918–1984. Zbirka dokumenata. — Beograd: Rad, 1985. — С. 839–840.
 16. Пекшеев В. А. Основные проблемы внешней торговли Югославии. — С. 17.
 17. Богетић Д. Програм трипартидне помоћи Југославији // Лесковачки зборник. — Лесковац, 1996. — XXXVI. — С. 442.
 18. Cemovic M. Navadeno delo. — С. 104–105; Cehovin D. Platni bilans // Nova Jugoslavija. — Beograd: Zadruga, 1955. — С. 173; Krndija D. Industrijalizacija Jugoslavije. — Sarajevo: Ekonomski institut univerziteta u Sarajevu, 1961. — С. 156; Savezni drustveni plan za 1955. godinu i propisi za njegovo sprovođenje. — Beograd: Biro za izradu obrazaca izdavacko-stamparskog preduzeća, 1955. — С. 15–16, 17–18; Vukmanovic-Tempo S. Ekonomski problemi Jugoslavije. — С. 38.
 19. Богетић Д. Наведено дело. — С. 450.
 20. Bogetic D. Navedeno delo. — С. 258.
 21. Вукмановић-Темпо С. О неким промјенама наше економске политике // Комунист. — 1955. — № 9–10. — С. 519; Четврти пленум Савезног одбора ССРН Југославије. Дискусија // Комунист. — 1955. — № 11–12. — С. 650.

22. Архив Југославије. — Ф. 507; Седнице ИК ЦК СКЈ. — П. III/65. — Л. 107–108.
23. Четврти пленум Савезног одбора ССРН Југославије. — С. 622–623.
24. Rezolucija IV plenuma o zadacima ekonomske politike u narednom periodu // Nova Jugoslavija. — Beograd: Zadruga, 1955. — S. 223.
25. Bogetic D. Navedeno delo. — S. 187, 214, 217, 252, 260.
26. Savezni drustveni plan za 1955. godinu... — S. 71; Statisticki godisnjak FNRJ, 1958. — Beograd: SZS, 1958. — S. 109.
27. Экономическая "помощь" США Югославии // Международная жизнь. — 1961. — № 2. — С. 151; Bogetic D. Navedeno delo. — S. 230.
28. Милованов В. С. Советско-югославские экономические отношения. — М.: Наука, 1978. — С. 74; Пекшев В. А. В интересах дружбы и международного сотрудничества // Международная жизнь. — 1955. — № 11. — С. 61–62.
29. Архив Југославије. — Ф. 507. — П. III/67. — Л. 1, 13, 26, 30.
30. Четврти пленум Савезног одбора ССРН Југославије. — С. 622.
31. Osnovi drustvenog plana za 1957. godinu. — Beograd: Borba, 1956. — S. 22, 23, 29.
32. Архив Југославије. — Ф. 507. — П. III/67. — Л. 59, 66, 74.
33. Исто. — П. III/69. — Л. 17–18, 21–25.
34. Исто. — П. III/71. — Л. 2–9.
35. Пекшев В. А. Основные проблемы внешней торговли Югославии. — С. 19; Drustveni plan privrednog razvoja Jugoslavije 1957–1961. Ekspoze-Zakon-Elaborat. — Beograd: Kultura, 1957. — S. 42.
36. Броз-Тито Ј. Наведено дело. — Књ. XI. — С. 335.
37. Маџар ЈБ. Прилог демистификацији југословенског привредног чуда // Југословенски модел социјалистичке привреде (тржишног социјализма): теоријска заснованост и могућности операционализације. — Београд: САНУ, 1991. — С. 107; Чобелић Н. Наведено дело. — С. 26–27.
38. Calic D. Neki problemi privrede FNRJ. — Zagreb: Informator, 1962. — S. 60.
39. Пекшев В. А. Основные проблемы внешней торговли Югославии. — С. 19; Zekovic V., Novakovic S. Ekonomika Jugoslavije. — Beograd: Rad, 1964. — S. 120.
40. Пекшев В. А. Основные проблемы внешней торговли Югославии. — С. 16; Gianaris N. V. Greece and Yugoslavia: An economical comparison. — N.-Y.: Praeger Publishers, 1984. — P. 203.
41. Пекшев В. А. Основные проблемы внешней торговли Югославии. — С. 12.
42. Calic D. Industrijalizacija FNRJ. — S. 106.
43. Броз-Тито Ј. Наведено дело. — Загреб: Напујед, 1960. — Књ. XIII. — С. 99; Krndija D. Antiinflacione mere nase ekonomske politike // Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu. — Split, 1965. — Knj. 3. — S. 238.
44. Bilandzic D. Navedeno delo. — S. 291; Horvat B. Navedeno delo. — S. 47, 96.
45. Архив Војводине. — Ф. 336; Покрајинска конференција ССРН Војводине. — П. 4630., Л. 4–5, 7, 8, 12–13, 21; Броз-Тито Ј. Наведено дело. — Књ. XIII. — С. 329; Horvat B. Navedeno delo. — S. 113.
45. Bilandzic D. Navedeno delo. — S. 253; Horvat B. Navedeno delo. — S. 113.
47. Bilandzic D. Navedeno delo. — S. 253; Calic D. Neki problemi privrede FNRJ. — S. 26, 60; Horvat B. Navedeno delo. — S. 109.

ГУМАНІТАРНА ДІЯЛЬНІСТЬ ООН НА КІПРІ (1960–1974)

Гуманітарна діяльність ООН представляє собою великий дослідницький та практичний інтерес. Майже кожний збройний конфлікт супроводжується різними невійськовими проблемами і тому повна ліквідація кризи потребує залучання цивільних установ та проведення спеціальних операцій, зорієнтованих на цей аспект. Гуманітарні програми становлять невід'ємну частину миротворчості і проводяться цивільними кадрами, добровольцями та військовослужбовцями ООН. Тому багатомірне вивчення будь-якої миротворчої операції означає, крім усього аналіз гуманітарних аспектів цього процесу.

Миротворчість ООН на Кіпрі продовжується вже 45 років і все ще залишається складовою частиною життя острова. Дії Збройних Сил ООН на Кіпрі (далі — ЗСООНК) стали прикладом для "блакитних шоломів" по всьому світу. Криваві події на Кіпрі супроводжувались масовими порушенням Статуту ООН та "Конвенції по правам людини". Тому організація залучила для ліквідації кіпрського конфлікту різні організації і проводила акції допомоги мирному населенню власними силами. Для розуміння змісту миротворчої операції на Кіпрі слід приділяти увагу гуманітарним аспектам кризи, як невід'ємної складової цієї операції. Гуманітарна діяльність ООН на Кіпрі представляє інтерес й тому, що при наявності великої кількості документального матеріалу вона залишається майже не вивченою в історіографії. Отже, незначний рівень дослідження теми, наявність доступної широкої джерельної бази та суттєве практичне значення роблять цю тему особливо актуальною.

ООН почала свою роботу на Кіпрі ще до виникнення відкритої збройної конфронтації. У 1960 р. на прохання уряду Республіки Кіпр ООН організувала комісію у складі чотирьох чоловік, яка була уповноважена провести детальне вивчення економічної ситуації на острові та розробити шляхи економічного розвитку країни. Була підготовлена детальна доповідь, в якій подавалась інформація з усіх сфер економіки Кіпру¹. Фахівці ООН провели детальне обслідування сільського, лісового і рибного господарств, фабрик і шахт, туризму, транспортних комунікацій і фінансової системи. Були розглянуті сфери, у які втручання спеціалістів ООН вважалось життєво необхідним, наприклад, водопостачання на острові². Головним чином комісія

збирала інформацію, яка мала допомогти ООН в розвитку економіки вже незалежного Кіпру.

Охороною культурної спадщини Кіпру опікувалось ЮНЕСКО. У період з 1959 по 1973 рр. функціонували спеціальні комісії з визначення історичних пам'яток на Кіпрі і зі складання каталогів культурних цінностей острова³. Матеріали цих експедицій представляють великий інтерес, тому що вони описують ті пам'ятки історії й архітектури, які були знищені в період турецьких бомбардувань у 1964 і 1974 р. Завдяки цим матеріалам є можливість скласти уявлення про нанесений збиток культурі острова. Зі сказаного, видно, що в кінці 1950-х — початку 1960-х рр. Кіпр підпадав під програму ООН по всебічному розвитку молодих незалежних країн.

Події 1963–1964 та 1974 рр. дуже суттєво відбилися на загальній гуманітарній ситуації на острові. Тільки за період турецької окупації острова 1974 р. 163 тис. греків-кіпріотів були вигнані зі своїх рідних місць проживання. Потоки біженців спрямовувались в південну частину острова, яка залишалась під контролем грецької адміністрації. 34 тис. турків-кіпріотів були позбавлені свого житла та переселились на північ⁴. Створювались спеціальні табори для біженців по всьому острову. Умови життя в таких таборах були дуже важкими⁵. Виникла проблема зниклих безвісті. За підрахунками грецької сторони їх кількість склала 1619 чіл., в тому числі жінки, старі люди та діти⁶.

Ці проблеми безпосередньо входили у компетенцію ЗСООНК. Юридичне забезпечення війська ООН отримали у спеціальній резолюції Ради Безпеки за номером 186. В цьому документі відображались основні керівні принципи ЗСООНК. Головною метою ставилось: "прикласти усі зусилля для запобігання поновлення зіткнень і, при необхідності, сприяти підтримці і відновленню закону і порядку та поверненню до нормальних умов"⁷. Резолюція не могла бути керівною інструкцією до дій, так як містила дуже стислі та просторі рекомендації до застосування збройних сил. Тому Генеральний секретар ООН видав пояснення, в яких він розглянув можливі шляхи застосування ЗСООНК та узагальнив принципи функціонування миротворчих сил на острові. Конкретні заходи миротворчої діяльності зводились до розміщення постів на дорогах, контролю над роззброюванням сторін, створенні "зелених ліній" для утримання громад від збройних нападів одна на одну⁸. В цих документах головним чином оговорювались суто воєнні функції міжнародних контингентів. Але на практиці миротворці не були спроможні виконувати їх і поступово переходили к другорядним, на той момент, заходам: захисту мирного населення, постачанні різних вантажів з предметами першої необхідності.

З перших днів свого існування ЗСООНК в 1964 р. здійснювали акції гуманітарного характеру: конвоювали вантажі з гуманітарною допомогою, займалися розподілом допомоги між постраждалими, захищали табори біженців та співпрацювали в різних сферах з гуманітарними комітетами та організаціями ООН. В цей період ЗСООНК разом з Міжнародним Комітетом Червоного Хреста (далі — МКЧХ) постачали в так звані "ізолювані райони" продовольчі товари та питну воду. Крім того ЗСООНК супроводжували партії гуманітарних вантажів в найбільш постраждалих районах, такі як Коккіна та інші⁹.

Подібні акції стали основною рисою миротворчої операції ООН в зоні кіпрського конфлікту, особливо в період кризи 1974 р. Влітку 1974 р. ЗСООНК опинилися в епіцентрі бойових дій між турецькій армією та Національною гвардією Кіпру. Збройні сили ООН не змогли відкрито протидіяти турецькій армії, яка окупувала 40% території острова. Миротворці евакуювали туристів, і супроводжували конвої з іноземними громадянами¹⁰. Вони надавали допомогу представникам обох сторін зі зруйнованих поселень, влаштовували притулок біженцям і евакуювали їх з вогнищ конфлікту. ЗСООНК доставляли і розподіляли допомогу між греками і турками на Кіпрі¹¹.

За період першої фази бойових дій (середина липня 1974 р.) реєструвалися часті авіанальоти й акти жорстокості в різних місцях острова. ООН вживала заходи до евакуації цивільних іноземних осіб у зони британських військових баз. Головним чином питання вирішувалося переміщенням туристів із зони бойових дій у безпечні райони, тому що вся туристична зона з елітними готелями була піддана вогню як з боку турецьких військ, так і з боку національної гвардії Кіпру. ЗСООНК організовували тимчасові табори для безпечного утримання місцевого населення. Але з просуванням турецької армії з півночі ці табори у супроводі миротворчих військ переносилися на південь¹².

Після закінчення першої фази турецької операції по захопленню півночі Кіпру частина ЗСООНК, яка там дислокувалася залишилась в зоні окупації турецької армії. Ці загони ООН були дуже обмежені в своїх діях: в основному конвоювали гуманітарну допомогу в найбільш постраждалих районах. Інші миротворчі контингенти залишились на території, яку контролювали кіпрські греки. Їм було доручено патрулювати зовнішній фронт конфлікту та проблемні території, а також встановлювати стаціонарні бази в найбільш уразливих місцях. Крім того, вони захищали турецьке населення від національної гвардії та мародерів.

22 липня в штабі ЗСООНК був створений спеціальний економічний відділ гуманітарної допомоги з метою конкретного рішення проблем даного характеру. Цей відділ був укомплектований військовим персо-

налом і персоналом цивільної поліції. Він здійснював організацію і координацію різних гуманітарних акцій для надання допомоги обом громадам. Він співпрацював з МКЧХ¹³. Вертольоти та машини ООН використовувалися для забезпечення медикаментами місцевого населення та доставки медичного персоналу у віддалені райони.

З 25 по 30 липня в період між двома фазами бойових дій в Женеві проходила конференція міністрів закордонних справ Великобританії, Греції і Туреччини, присвячена проблемі Кіпру. На Женевській конференції обговорювалися різні питання по кіпрській кризі в тому числі і питання гуманітарного характеру:

1. Країни-гаранти, при домовленості з ЗСООНК, зобов'язалися організувати зони безпеки. Міжнародні сили повинні були установити розмежувальні лінії, через які не мали право пройти війська жодної сторони.
2. Усі турецькі анклави, окуповані грецькими силами, мали бути негайно евакуйовані. Турецькі поселення, які знаходилися під контролем турецької армії, переходили під контроль ЗСООНК.
3. Військовополонені обох сторін повинні були бути виміняні або передані МКЧХ¹⁴.

Політичний шлях вирішення проблеми зайшов в безвихідь і ситуація на острові ще більше погіршалась. На початку серпня 1974 р. розгорнулася діяльність МКЧХ. 24 липня в Нікосію прибула група фахівців у складі 2 лікарів і 10 адміністративних працівників. Ця група супроводжувала 10 тонн медикаментів і предметів першої допомоги і разом із ЗСООНК установила зв'язок з місцевими організаціями Червоного Хреста і Червоного Півмісяця¹⁵. У райони, які постраждали більше всього — Киренія, Лефка, Коккіна, Лімнітіс, були спрямовані вантажі продовольства, води і медикаментів¹⁶. Однак, у деяких випадках автоколони МКЧХ із гуманітарною допомогою зустрічали перешкоди на своєму шляху. Так, турецька армія зупинила автоколону МКЧХ, спрямовану для забезпечення засобами першої необхідності постраждалим грекам-кіпріотам на території турецької окупації. Турецька сторона заявила, що цивільне населення в підконтрольних їй територіях буде одержувати продовольство від турецької влади. МКЧХ і ЗСООНК організували спеціальні розшуки для рішення проблем зниклих під час боїв. Із зазначеної кількості зниклих безвісті 800 чол., за даними Комітету у справах біженців та Генерального секретаря ООН на літо 1974 р. приблизно 300 чол. були знайдені¹⁷.

Червоний Хрест при сприянні ЗСООНК займався проблемами військовополонених. Його головною метою була організація обміну полоненими між конфліктуючими сторонами, Комітет також добивався

однобічної передачі військовослужбовців своїй громаді чи під захист МКЧХ. Прикладом цього може бути акція проведена 12 серпня 1974 р.

МКЧХ запропонував низку заходів для здійснення обміну військовополоненими. Був налагоджений обмін інформацією про кількість осіб, їх прізвища та місця утримання під вартою. МКЧХ отримав право відвідувати полонених і одержав можливість надавати їм допомогу. Комітет розробив для затриманих осіб процедуру, за допомогою якої вони могли вільно вибирати бажане для них місце звільнення, при чому МКЧХ підкреслював, що затримані особи мали право не повертатися на звичайне місце проживання, чи навпаки покидати його проти своєї волі¹⁸. МКЧХ співпрацював з урядами Туреччини, Греції та Кіпру, покладаючи зусилля на розробку плану обміну звільнення військовополонених.

Грецька сторона в цілому позитивно оцінювала діяльність МКЧХ і підкреслювала ту допомогу, яку Комітет зробив грекам-кіпріотам, вигнаним зі своєї території¹⁹. За весь період конфлікту надходила інформація про перешкоду з боку турецьких військ роботі Червоного Хреста і, навіть, обстрілів госпіталів Комітету²⁰. Хоча, сам Генеральний секретар відзначав, що саме турецька сторона першої пішла на контакт із МКЧХ і погодилася передати або обміняти полонених грецьких солдат та інших затриманих цивільних осіб²¹.

Проблемами Кіпру займався також комітет ООН у справах біженців. Координатором цього Комітету на Кіпрі був призначений Верховний Комісар ООН²². За даними Комітету, була зібрана гуманітарна допомога для постраждалого населення Кіпру у розмірі 22 млн. дол. США. Верховний комісар у справах біженців організував у Женеві регулярні наради представників організацій ООН з метою координації різних заходів щодо надання допомоги потерпілим на Кіпрі²³.

У програмі з надання гуманітарної допомоги Кіпру у 1974 р. взяли участь багато спеціалізованих установ ООН. Світова Продовольча Програма спочатку займалась організацією перевезення безкоштовно наданого продовольства, а пізніше взяла на себе ініціативу по вирішенню питань, пов'язаних з продовольством у рамках програми ООН. Дитячий Фонд ООН взяв на себе завдання забезпечити всі постачання, пов'язані з предметами першої необхідності, за винятком продовольчих постачань і деякої медичної допомоги. Він затратив за 1974 р. 115 тис. дол. на придбання необхідних предметів першої необхідності та обладнання²⁴. Всесвітня Організація Охорони здоров'я надала значну допомогу медичного характеру і організувала доставку цієї допомоги²⁵. Загальна сума наданої допомоги склала приблизно 70 тис. дол.²⁶. До ліквідації наслідків конфлікту була також залучена

Організація Продовольства і Сільського господарства, яка проводила заходи по збереженню худоби.

Після завершення бойових дій в середині серпня 1974 р. "Блакитні шоломи" ще довго продовжували ліквідувати наслідки конфлікту. ЗСООНК, МКЧХ, Управління Верховного Комісара у справах біженців та інші установи провели у вересні-жовтні заходи, спрямовані на покращення умов проживання біженців. Їх представники обладнали табори постраждалих палатками, налагоджували медичне забезпечення²⁷. Проводився контроль за доставками представників ворогуючих общин у "зони безпеки", які організовували ЗСООНК²⁸. На кінець 1974 р. ООН надавала постійну медичну та продовольчу допомогу приблизно 141 тис. грекам-кіпріотам та 34 тис. туркам-кіпріотам. МКЧХ уважно спостерігав за станом 15 тис. греків-кіпріотів, які залишились в зоні турецької окупації. Загальні витрати на гуманітарну діяльність за вказані роки склали для ООН 22 млн. дол. США²⁹.

Розглянувши основні аспекти гуманітарної діяльності ООН на Кіпрі можна зробити висновок, що гуманітарна програма була невід'ємною частиною миротворчої операції ООН на Кіпрі. ЗСООНК не могли припинити бойові дії між ворогуючими громадами і не були спроможні повністю ліквідувати конфлікт, але їх допоміжна функція — захист цивільного населення, принесла більше користі. ЗСООНК за 10 років з 1964 по 1974 рр. по своєму функціональному призначенні пройшли значну еволюцію. Спочатку вони мали суто воєнні цілі, потім втратили будь-який контроль над ситуацією і перейшли на позиції захисту місцевого населення і гуманітарного забезпечення біженців. В 1974 р. такі дії стали вже звичайними рисами миротворчої операції. У співпраці з різними гуманітарними організаціями ООН боролися з негативними наслідками кіпрської кризи і, як свідчать факти, робила це досить успішно.

Примітки:

1. Thorp W. L. *Cyprus. Suggestions for a Development Programme*. — New-York: United Nations, 1961. — P. 113.
2. *The protection of movable cultural property. Collection of legislative texts. Cyprus*. — Paris: UNESCO, 1985. — P. 17.
3. *Ibid.* — P. 48.
4. Доклад Совета Безопасности. 16 июня 1974 г. — 15 июня 1975 г. Генеральная Ассамблея. Официальные отчеты. 30 сессия. Документ № 2 (A/10002). — Нью-Йорк: ООН, 1975. — С. 22.
5. Документ S/11468/AAD.2. Доклад Генерального секретаря о событиях на Кипре с. 9–17 сентября 1974 г. // Совет Безопасности. Официальные Отчёты. 28

- год. Дополнение за июль, август и сентябрь 1973 г. — Н.-Й.: ООН, 1974. — С. 161.
6. *The Cyprus Problem. Historical review and the latest developments.* — Nicosia, 1997. — P. 99.
7. Резолюция 186 от 4 марта 1964 г. // Организация Объединённых Наций. Сборник документов. — М.: Наука, 1981. — С. 432–433.
8. Документ S/5653. Записка Генерального секретаря, касающаяся некоторых аспектов функций и операций Вооружённых сил Объединённых Наций по поддержанию мира на Кипре // Совет Безопасности. Официальные отчёты. 20 год. Дополнения за апрель, май и июнь 1964 года. — Н.-Й., ООН, 1964. — С. 8–9.
9. Там же. — С. 16–17.
10. *Big Troubles Over a Small Island* // *Time*. — 1974. — Vol. 104. — № 5. — P. 7.
11. Документ S/11353/ADD.2. Доклад Генерального секретаря о событиях на Кипре // Совет Безопасности. Официальные отчёты. 29-й год. Дополнение за июль, август и сентябрь 1974 г. — Нью-Йорк: ООН, 1975. — С. 44–45.
12. Там же. — С. 42–45.
13. Документ S/11433. Предварительный доклад Генерального секретаря, представляемый во исполнение резолюции 355 (1974) Совета Безопасности // Совет Безопасности. Официальные отчёты. 29-й год. Дополнение за июль, август и сентябрь 1974 года. — Нью-Йорк: ООН, 1975. — С. 128.
14. *Geneva Declaration of July 1974 on Cyprus* // *The Cyprus Problem. Historical review and the latest developments.* — Nicosia, 1997. — P. 120–121.
15. Документ S/11353/ADD. 7. Доклад Генерального секретаря о событиях на Кипре // Совет Безопасности. Официальные отчёты. 29-й год. Дополнение за июль, август и сентябрь 1974 г. — Нью-Йорк: ООН, 1975. — С. 48.
16. Документ S/11353/ADD. 15. Доклад Генерального секретаря о ситуации на Кипре // Совет Безопасности. Официальные отчёты. 29-й год. Дополнение за июль, август и сентябрь 1974 г. — Нью-Йорк: ООН, 1975. — С. 53.
17. Там же. — С. 55.
18. Документ S/11353/ADD. 20. Доклад Генерального секретаря о ситуации на Кипре // Совет Безопасности. Официальные отчёты. 29-й год. Дополнение за июль, август и сентябрь 1974 г. — Нью-Йорк: ООН, 1975. — С. 58.
19. Документ S/11413. Записка Генерального секретаря // Совет Безопасности. Официальные отчёты. 29-й год. Дополнение за июль, август и сентябрь 1974 г. — Нью-Йорк: ООН, 1975. — С. 105–106.
20. Документ S/11417. Письмо представителя Греции от 3 августа 1974 г на имя Генерального секретаря // Совет Безопасности. Официальные отчёты. 29-й год. Дополнение за июль, август и сентябрь 1974 г. — Нью-Йорк: ООН, 1975. — С. 107.
21. Документ S/11433. — С. 127.
22. Доклад Совета Безопасности. 16 июня 1974 г. — 15 июня 1975 г. — С. 21.
23. Доклад верховного комиссара Организации Объединённых Наций по делам беженцев. Генеральная Ассамблея. Официальные отчёты. 30-я сессия. Дополнение № 12. (A/10012). — Нью-Йорк: ООН, 1975. — С. 42.

24. Доклад Верховного комиссара Организации Объединённых Наций по делам беженцев от 30 октября 1974 года о ходе деятельности по оказанию гуманитарной помощи Кипру (Документ S/11488/ADD.2) // Совет Безопасности. Официальные Отчеты. 29 год. Дополнение за октябрь, ноябрь и декабрь 1974 года. — Нью-Йорк: ООН, 1975. — С. 25.
25. Доклад Верховного комиссара Организации Объединённых Наций по делам беженцев. Дополнение № 12. (A/10012). — С. 42.
26. Доклад Верховного комиссара Организации Объединённых Наций по делам беженцев от 30 октября 1974 года о ходе деятельности по оказанию гуманитарной помощи Кипру (Документ S/11488/ADD.2) — С. 25.
27. Документ S/11468/ADD.3. Доклад Генерального секретаря о событиях на Кипре за период с 18 сентября по 2 октября 1974 года // Совет Безопасности. Официальные Отчеты. 29 год. Дополнение за октябрь, ноябрь и декабрь 1974 года. — Нью-Йорк: ООН, 1975. — С. 20–22.
28. Документ S/11468/ADD.4. Доклад Генерального секретаря о событиях на Кипре за период с 3 по 15 октября 1974 года // Совет Безопасности. Официальные Отчеты. 29 год. Дополнение за октябрь, ноябрь и декабрь 1974 года. — Нью-Йорк: ООН, 1975. — С. 23.
29. Доклад Верховного комиссара Организации Объединённых Наций по делам беженцев от 30 октября 1974 года о ходе деятельности по оказанию гуманитарной помощи Кипру (Документ S/11488/ADD.2) — С. 24.

А. С. Поспелов

ОСОБЛИВОСТІ ВОЄННИХ КОНФЛІКТІВ 1975–1991 рр. В АЗІЇ, АФРИЦІ ТА ЛАТИНСЬКІЙ АМЕРИЦІ

В історії міжнародних відносин другої половини ХХ ст., 1975–1991 рр. виявилися останнім періодом "холодної війни". Як і на попередніх етапах, глобальне протистояння між СРСР та США проявлялося через низку воєнних конфліктів. Відбувалися вони в Африці, Азії та Латинській Америці. Однак характер цих збройних зіткнень, у розглянутий період, суттєво відрізнявся від аналогічних явищ 1946–1975 рр.

За деякими виключеннями, локальні та регіональні військово-політичні конфлікти початку та піку розвитку "холодної війни" відбувались в контексті протистояння супердержав. Національно-визвольний рух колоніально залежних країн був для Радянського Союзу реаль-

ною можливістю розширити свою сферу впливу. Навпаки, для країн Заходу придушення антиколоніальних виступів слугувало чи не єдиним шансом зберегти власну сферу впливу. Саме такий висновок можна зробити проаналізувавши внутрішньодержавні конфлікти 1946–1975 рр. Як результат, США зберегли Латинську Америку, а СРСР поширив свій вплив на країни Азії та Африки. В той же час, міждержавні конфлікти, особливо арабо-ізраїльський, стали проявом боротьби супердержав на регіональному рівні¹.

Фактична перемога СРСР і поразка США у в'єтнамській війні 1959–1975 рр., різко змінили еволюцію воєнних конфліктів в Азії та Латинській Америці. В країнах "третього світу" суттєво зріс авторитет соціалістичних країн і соціалістичних ідей. Проте в самому таборі соціалізму виявилось два центри сили: СРСР та КНР. Остання, через негаразди "культурної революції", а також, за допомогою КНДР, могла лише ідейно впливати на інші країни². В якійсь мірі, китайським політикам це вдалося. Так, здобувши владу в Камбоджі у 1975 р. "червоні кхмери" відкрито орієнтувалися на КНР. Діючи ж в країнах Латинської Америки ліві партизанські організації, взяли на озброєння ідеї Мао Цзедуна. Яскраво це проявилось у перуанській "Сендеро Луміносо"³.

На відміну від КНР у Радянського Союзу було більше можливостей поширювати свою сферу впливу. Серед них економічна, і, в першу чергу, військово-економічна допомога своїм сателітам. Радянська зброя і раніше користувалася попитом в країнах, що розвиваються. Після В'єтнаму її авторитет значно підвищився. Радянські засоби ведення війни були прості, ефективні та дешеві. А головне, СРСР міг поставити їх, у значній кількості, на дуже вигідних для незаможних країн умовах. Як наслідок — військовий експорт СРСР постійно зростав. Так, якщо у 1966–1975 рр. Москва надала військову допомогу 29 країнам на суму 9,2 млрд. дол., то у 1978–1984 рр. — 36 країнам більш ніж на 35 млрд.⁴. В результаті, значна кількість країн, в тому числі і бідних, як то Малі й Уганда, змогли за допомогою СРСР створити сучасні арсенали. Така політика призвела до зростання мілітаризації країн "третього світу" й появи у її лідерів мілітаристичної психології. Це в свою чергу, виявилось фундаментом для виникнення нових конфліктів в країнах Азії, Африки та Латинській Америці⁵. Саме тому, конфлікти між Угандою і Танзанією у 1978–1979 рр. й Іраком та Іраном у 1980–1988 рр. з'являлися поза контекстом "холодної війни". Великі держави не очікували появи цих подій, через що намагалися економічно натискати на своїх союзників задля скорішого їх припинення. Радянське ембарго на поставки зброї Іраку у 1980–1983 рр. — тому яскравий приклад.

Поширення СРСР своєї сфери впливу на країни "третього світу", за допомогою військово-економічних стосунків, мало і позитивні й одночасно, негативні наслідки. Так, в кінці 1970–1980-х рр. проглядалась тенденція мирним шляхом розширити свій вплив в сфері американських інтересів. Наприклад, уряд шахського Ірану з 1977 р. почав закупати радянську зброю, а в 1987 р. аналогічне сталося з Кувейтом⁶. Однак уряд Єгипту був незадоволений військовою допомогою з боку СРСР у 1972–1976 рр., через що стосунки між державами погіршилися⁷. Спробою довести справедливість своїх вимог й своєрідного тиску на СРСР став лівійсько-єгипетський конфлікт 1977 р. Фактично, відбувався він у радянській сфері впливу. Проте, виявився конфліктом поза контекстом "холодної війни", навіть не дивлячись на активну допомогу Лівії з боку СРСР, а Єгипту з боку США⁸.

Слід зазначити, що і уряд КНР намагався поширювати свій вплив на країни "третього світу" за допомогою торгівлі зброєю⁹. Втім, успіхи китайців на цьому шляху не призвели до створення нових конфліктних ситуацій. Набагато ефективніше китайська зброя слугувала в якості елемента ескалації військових конфліктів, наприклад в Камбоджі 1979–1991 рр.¹⁰.

Намагання усунути з регіональної політичної арени новий центр сили (КНР) змусило СРСР та його союзників залишатися в конфліктних точках, таких як Ангола чи Камбоджа. Не зважаючи на патовість ситуацій в цих країнах, СРСР та В'єтнам йшли на ескалацію конфліктів. В протилежному випадку ці країни підпадали під китайський вплив, що для СРСР було більш небезпечно ніж перемога США¹¹. В свою чергу, уряд КНР також йшов на ескалацію конфлікту в Камбоджі, здійснивши напад у 1979 р. на В'єтнам. І тут політичні інтереси перевісили суто економічні чи воєнні. Погано підготовлена кампанія обернулася нищівною поразкою армії КНР¹².

Особливістю воєнних конфліктів 1975–1991 рр. стала й більш активна участь в них інших соціалістичних країн. Це виявилось можливим через укріплення світової соціалістичної системи і цілком відповідало інтересам СРСР. Такі країни як НДР чи Польща надсилали у конфліктні регіони своїх військових радників. Особливо в ті країни, де відбувалися внутрішньодержавні конфлікти (Південна Родезія) і афішування участі СРСР було небажано (Ефіопія)¹³. Також самостійна участь військових контингентів соціалістичних країн в воєнних конфліктах (наприклад, Куби в Ефіопії та Анголі) давала можливість СРСР захищати свої інтереси чужими руками. Для соціалістичних країн, така практика дозволяла збільшити свій авторитет в "третьому світі"¹⁴, однак мала певні вади. Поширення ідеологічного

і військового впливу СРСР на постколоніальні чи країни, що розвиваються не зупинила, а навпаки загострила стосунки між ними. Останні призводили до появи нових конфліктів. І якщо в суперечностях між Іраком та Сирією на рубежі 1970–1970-х рр. СССР вдалося бути стороннім оглядачем, то в конфлікті між Сомалі та Ефіопією 1977–1978 рр. прийшлося робити ставку на одного з супротивників. Процес вибору однієї конфліктуючої сторони, на відміну від єгипетсько-лівійського конфлікту виявився важким і фактично безальтернативним¹⁵.

Для Сполучених Штатів, поразка у в'єтнамській війні стала більше психологічною ніж військовою. Про це яскраво свідчать і воєнні конфлікти 1979–1991 рр. за участю США. В другій половині 1970-х рр. уряд США фактично перестав протидіяти СРСР на шляху поширення сфери впливу. Сполучені Штати проігнорували перемогу сандиністів в Нікарагуа у 1979 р. і дозволили лівим повстанцям в Сальвадорі, Колумбії, Гватемалі, Перу перейти у наступ на уряди проамериканського спрямування¹⁶. Нічого не вдіяли американці і в Ірані, завдяки чому уряд шаха Реза Пахлеві — найбільшого союзника США в регіоні Близького та Середнього Сходу був повалений. Лише захоплення тегеранськими студентами американського посольства спонукало Сполучені Штати застосувати силу. Однак, погано підготовлена операція по визволенню заручників в квітні 1980 р. провалилася навіть без протидій з іранського боку. Втім, вона нічому не навчила американських військових. Нова операція "Яструбиний кіготь", що готувалася в другій половині 1980-го року, нагадувала справжню війну і навіть теоретично не мала шансів на успіх¹⁷. Лише прихід до влади Р. Рейгана дозволив її скасувати.

Нова американська адміністрація, в конфліктній політиці зробила ставку на військову силу. Проте, підхід до її застосування був більш розумний та зважений. Стратегія адміністрації Р. Рейгана передбачала, перш за все, відновлення втраченої після 1975 р. геополітичної могутності США. Сполучені Штати віднині втручалися у воєнні конфлікти, або створювали їх при першій можливості. Причому норми міжнародного права ігнорувалися доволі часто. Про це свідчить проліт літаків ВПС США над Францією в квітні 1986 р. перед бомбардуванням Лівії, чи знищення іранського пасажирського лайнера крейсером ВМС США в Перській затоці у 1988 р.

За часів Р. Рейгана, а потім і Дж. Буша (старшого) в воєнних конфліктах за участю США проглядалося дві тенденції: військова перевага над противником та поступове нарощування зусиль. При цьому разом з американськими військовими діяли і їх союзники. Так було під час конфлікту на Гренаді 1983 р. й у Ліванській компанії

1982 — 1984 рр.¹⁸. Апогеєм цього процесу стала війна в Перській затоці 1991 р.

До речі, цей конфлікт є показовим і у іншому підході адміністрації США, щодо протидії СРСР на регіональному рівні. Після В'єтнаму, відкритим збройним шляхом США не могли боротися за поширення власної сфери впливу. Тому ставка була зроблена на таємні військово-дипломатичні методи. Так, під час англо-аргентинського конфлікту із-за Фолклендських / Мальвінських островів 1982 р., США порушили Доктрину Монро і надали допомогу Великій Британії, а ні Аргентині. Спроби СРСР під час цієї війни і потім встановити військові стосунки з Аргентиною виявилися марними¹⁹. Далі, завдяки надання військової допомоги урядам країн Латинської Америки та таємних акцій проти Нікарагуа у 1980-ті рр. США вдалося відновити свій вплив на цьому континенті²⁰. Інтерес Радянського Союзу навіть до конфлікту в Нікарагуа суттєво зменшився. Врегулювання конфлікту за допомогою ООН в 1990 р. і створення коаліційного уряду фактично знаменувало втрату Латинської Америки для СРСР.

Активні дії американської дипломатії влітку 1982 р. практично загальмували перетворення ліванського та загалом арабо-ізраїльського конфлікту на перемогу Сирії й СРСР²¹. А дипломатичні та розвідувальні зусилля США щодо Іраку в 1989–1990-ті рр. спровокували цю країну на агресію проти Кувейту. Вона відбулася в дуже сприятливих для США умовах, завдяки чому близькосхідний регіон (за виключенням Сирії та Лівії) став сферою американських інтересів²².

Втім, на протязі всього періоду 1975–1991 рр. для СРСР зберігалися можливості щодо розширення та збереження власної сфери впливу. Причому на відміну від попередніх етапів "холодної війни", СССР мав всі необхідні військові й економічні засоби. В деяких воєнних конфліктах вони були застосовані. Так перемога Ефіопії над Сомалі у 1977–1978 рр. фактично була перемогою радянських військових²³. Лише демонстраційні заходи СРСР щодо ліванського конфлікту у 1982 та 1983 — 1984 рр. змусило армію Ізраїлю та угруповання країн НАТО припинити бойові дії²⁴. Навіть такі конфлікти як афганський та ангольський у 1980-х рр. не були програшними для Радянського Союзу. Активні дії радянської армії в 1986–1988 рр. в Афганістані та ангольсько-кубинських військ в Анголі у 1987–1988 рр. свідчать про такий стан речей²⁵. Однак політична пасивність уряду СРСР не дала можливість закінчити ліванський конфлікт при Л. Брежневі, той же ангольський при М. Горбачові.

Проте, СРСР та його союзники значною мірою наситили країни Африки, Азії та Латинської Америки величезною кількістю зброї, в тому числі й новітніх зразків. Вона застосовувалася країнами вказа-

них регіонів при першій можливості. Тому, в період з 1975 по 1991 рр. з'явилася певна кількість запеклих воєнних конфліктів, які проходили на периферії "холодної війни". До них слід віднести зіткнення між Малі та Буркіна-Фасо у грудні 1986 р., конфлікт в Західній Сахарі з 1976 р. і до сьогоднішнього, суданський конфлікт, що розпочався в 1983 р. Не цікавили великі держави і громадянські війни в Південній Родезії 1969–1980 рр., Уганді з 1979 р. та Сомалі з 1978 р.

Значні збройні арсенали дозволили деяким країнам вийти на досить новий для них політичний розвиток й вирішувати свої політичні й економічні інтереси військовим шляхом, прикриваючись ідеологією. Тому саме в період 1975–1991 рр. проглядається тенденція втручання інших держав у внутрішні конфлікти сусідів. До таких конфліктів з наданням військової допомоги слід віднести втручання Сирії у Ліван з 1976 р., В'єтнаму у Камбоджу в 1979–1990 рр., Лівії в Чад у 1980–1987 рр., Індії в Шрі-Ланку у 1987–1989 рр. тощо.

Інколи, лідери країн "третього світу" планували свої військові акції самостійно, сподіваючись на допомогу з боку великих держав. Так діяв уряд Сіада Барре в Сомалі, плануючи напад на Ефіопію у 1977 р., Пол Пота в Камбоджі, готуючи операцію проти В'єтнаму в листопаді 1978 р. й Саддам Хусейн в Іраку, розраховуючи захопити частину території Ірану влітку 1980 р., й Кувейт у липні-серпні 1990 р.²⁶ Часто такі сподівання не мали сенсу. Проте, розпочаті без впливу великих держав воєнні конфлікти, виявлялися економічно вигідними їм. Саме так сталося в військовому конфлікті між Іраком та Іраном у 1980–1988 рр.²⁷

Вірогідно, що намагання в умовах "холодної війни" забезпечити власні інтереси, спонукали деяких учасників воєнних конфліктів закріплюватися на захоплених територіях. Так марокканці в Західній Сахарі з 1979 р. та ізраїльтяни на півдні Лівану в 1982 р. будували капітальні інженерні споруди. Вони, таким чином, фіксували захоплені, але не визнані світовою спільнотою території²⁸.

Військова сила виявилась чи не єдиним аргументом припинення військово-політичних конфліктів 1975–1991 рр. Досвід цих подій яскраво демонструє безсилля ООН та інших міжнародних організацій дипломатичним шляхом розв'язати конфліктні ситуації. Лише в Нікарагуа у 1990 р. це вдалося. В інших випадках, країни Азії, Африки та Латинської Америки зверталися до міжнародних інституцій лише у разі військових поразок. До таких заходів вдавалися уряди Уганди у 1979 р., Аргентини у 1982 р. та Ісламської Республіки Іран у 1988 р.²⁹ Великі держави зовсім ігнорували ООН та інші міжнародні організації (Великобританія у 1982 р. під час фолкендської війни, США в 1989 р. за часів панамської кризи). Втім, великі держави

діяли за допомогою ООН у випадках їм вигідних. Війна в Перській затоці 1991 р. — найяскравіший приклад³⁰.

Українська та російська історична наука цієї показової речі не помічає. У деяких роботах сучасних дослідників, присвячених аналізу чи типології воєнних конфліктів затверджується аргумент, про ведення війн сучасності в рамках міжнародного права³¹. Проте, у воєнних конфліктах, в тому числі і 1975–1991 рр., державні інтереси завжди превалюють і превалювали над міжнародним правом. Задля досягнення своєї мети, на його норми не звертали увагу практично постійно. Подібний аргумент підтверджують дії ВМС Великобританії під час війни на Фолклендах 1982 р., хімічні атаки Іраку під час ірано-іракської війни 1980–1988 рр. й авіанальоти ВПС Ізраїлю на Ірак і Туніс у 1981 та 1985 рр. відповідно³².

Таким чином, в воєнних конфліктах 1975–1991 рр. проглядалися дві тенденції. З одного боку воєнні конфлікти розвивалися як прояв "холодної війни", тобто слугували ареною протистояння між СРСР й США на регіональному та локальному рівнях. Вони стали тим засобом, за допомогою яких, супердержави поширювали свою сферу впливу. З іншого боку мілітаризація країн Азії, Африки та Латинської Америки призвела до появи воєнних конфліктів, що не були викликані політикою супердержав.

У розвитку воєнних конфліктів, які еволюціонувалися в контексті "холодної війни" можна виділити кілька окремих рис. По-перше, це поява "третього" центру глобального протистояння і розкол соціалістичного табору. Мова іде про ідеологічний, в меншій мірі військово-економічний вплив КНР на розвиток воєнних конфліктів в Азії, Африці та Латинської Америці. Раніше, Китай та СРСР, не дивлячись на політичні суперечності виступали єдиним фронтом проти імперіалістичних держав. Найбільш активно це проявилось у в'єтнамській війні 1964–1975 рр. Тепер той же В'єтнам, а також Камбоджа і Ангола стали ареною, в тому числі і радянсько-китайського протистояння.

По-друге, намагаючись використати усі переваги поразки США у В'єтнамі, СРСР розгорнув активний наступ на американські сфери впливу. Аналіз конфліктів між Ефіопією та Сомалі 1977–1978 рр., в Анголі (1976–1991), Нікарагуа (1979–1990) і в Лівані (1982–1984), дозволяє заявити про позитивні тенденції такої політики. Втім, через нестачу політичної волі у керівників СРСР остаточно завершити цей "наступ" не вдалося. СРСР та його союзники здобувши тактичні успіхи не змогли одержати стратегічну перемогу. Це тим більше прикро, що майже до кінця існування СРСР збереглися можливості повернути хід конфліктів на користь радянських союзників.

По-третє, США після в'єтнамської поразки, зробити ставку на переважаючу військову силу і таємну дипломатію. Такі методи, не дивлячись на кілька невдач з боку американських військових, дали можливість США в цілому перехопити ініціативу у воєнних конфліктах. В результаті США зберегли Латинську Америку під власним впливом, а пізніше посилили свої позиції в Африці та на Близькому Сході. Після розпаду СРСР наслідки подібної політики допомогли США стати провідною силою в цих регіонах.

Конфлікти, що розвивалися поза ходом "холодної війни" також мали деякі особливості. Лідери навіть незаможних країн Азії та Африки, завдяки мілітаризації стали доволі сильними. В результаті вони намагалися вирішити свої внутрішні та зовнішні проблеми лише військовим шляхом. Тому з'явилося кілька осередків дуже запеклих війн, як то між Іраном та Іраком у 1980–1988 рр., чи Малі й Буркіна-Фасо у грудні 1986 р. Багато таких конфліктів, особливо внутрішньодержавних (скажімо, у Судані з 1983 р.) не цікавили великі держави і розвивалися на периферії "холодної війни". Лише згодом, довготривалі конфлікти наприклад чадський 1980 — 1987 рр., чи ірано-іракський 1980–1988 рр. почали цікавити великі держави, але з економічної точки зору. Тому, ці війни продовжувалися довгий час, а їх політичне врегулювання постійно гальмувалось. Саме в цих конфліктах особливо проявилось безсилля міжнародних інституцій, щодо їх припинення. Лише військові перемоги призводили до закінчення подібних війн.

Розвиток мілітаризації країн Азії, Африки та Латинської Америки надало можливість деяким з них відігравати більш значну роль в цих регіонах. Активне втручання збройними силами у воєнні конфлікти в інших державах дозволив таким країнам як В'єтнам, Сирія, Лівія та Куба підвищити свій політичний статус в світі й вирішити низку зовнішньополітичних, стратегічних та економічних проблем. В цілому тенденція, щодо розвитку воєнних конфліктів поза впливом великих держав, поступово переважала. Ця тенденція відобразилася в політиці країн Азії, Африки й Латинської Америки і в 1990-ті рр. стала пануючою.

Примітки:

1. Костенко Г. Ф. *Мониторинг военных конфликтов 1946–1975 гг. (на правах рукописи); Вооружённая борьба народов Азии и Африки за свободу и независимость (1945–1980) — М., 1984; Dejiny narodne osvobozenekého hnutí v zemích Subsaharské Afriky v 60 a 70 letech / Ved red. J. Cesar. — Praha, 1984.*

2. Ким Чен Ир. Об идеях чучхе. — Пхеньян, 1989. — С. 9–11; Маоизм без прикрас / Под ред. О. Е. Владимирова. — М., 1980.
3. Жаринов К. В. Тероризм и террористы. — Минск, 1999. — С. 290–292; Володин В. Очаги антиправительственных выступлений в Латинской Америке // Зарубежное военное обозрение. — 1991. — № 2. — С. 15–16.
4. Хазанов А. М. Эволюция политики СССР на Востоке в годы "холодной войны" // "Холодная война": новые подходы, новые документы / Под ред. М. М. Наронского. — М., 1995. — С. 408.
5. Седов Ю. Ближний Восток: спираль милитаризации // Зарубежное военное обозрение. — 1990. — № 9. — С. 11–12.
6. SIPRI Yearbook. World Armament and disarmament. 1979. — L., 1979. — P. 179 — 180; SIPRI Yearbook. 1987. — L., 1988. — P. 269.
7. Хазанов А. М. Указ. соч. — С. 408–409.
8. Егорин А. История Ливии XX век. — М., 1999. — С. 520; Новейшая история арабских стран Африки / Под ред. А. Громыко. — М., 1990. — С. 231–236.
9. SIPRI Yearbook 1990. — L., 1991. — P. 269, 274...; Ильин В. Авиация великого соседа // Авиация и космонавтика. — 1999. — № 7. — С. 18–19.
10. SIPRI Yearbook 1991. — L., 1992. — P. 280 — 282; Kowalczyk A. Afganistan 1979 — 1989. — Warszawa, 1994. — S. 36; Kowalczyk A. Kambodża 75–95. — Warszawa, 1996. — S. 43–44.
11. Gowa J., Wessell N. Ground Roles: Soviet and American involvement in regional conflicts. — Philadelphia, 1982. — P. 67.
12. Chinese war crimes in Vietnam (Document Vietnam courier). — Hanoi, 1979. — P. 3–23; Ильинский М. Индокитай и пепел четырех войн. — М., 2000. — С. 418–495.
13. Conflict and intervention in the Third World / Ed. by Mohammed Ayoob. — L., 1980. — P. 187–200.
14. Бальфур Р. Фидель Кастро. — Ростов-на-Дону, 1999. — С. 156.
15. Хазанов А. М. Эфиопо-сомалийский конфликт 1977–1978 гг. // Региональные конфликты в Азии и Северной Африке / Под ред. Г. С. Шахбазяна. — М., 1995. — С. 110–112.
16. McMillan J. Reigan and the world imperial policy in the New Cold War. — N. Y., 1985. — P. 87–94; 160–196.
17. Никольский М. Авиация специального назначения // Авиация и космонавтика. — 1999. — № 11. — С. 12–14.
18. Kubiak K. Grenada 1983, Rapana 1989. — Warszawa, 1995; Миленкович М. От Ливана до Боснии. Уже пережитое. — Белград, 1995. — С. 40–48.
19. Гордиенко А. Войны второй половины XX в. — Минск, 1998. — С. 494–495.
20. McMillan J. Op. cit. — P. 190–195.
21. Яшкин Г. П. Под жарким солнцем Сирии // Военно-исторический журнал. — 1996. — № 6. — С. 74.
22. Кавтанадзе И. Ирако-кувейтский конфликт. — М., 2000. — С. 171–172.
23. Россия (СССР) в локальных войнах второй половины XX века / Под ред. В. А. Золотова. — М., 2000. — С. 100, 183–184.
24. Сажин В. П., Чоломбителько Л. В. Відбудова та розвиток Чорноморського флоту у повоснийний період 1946–1991 // Сторінки історії флоту України. Збірник

- статей, нарисів, спогадів / Під ред. В. Г. Безкоровайного. — Севастополь, 1996. — С. 111.
25. Гордиенко А. Н. Указ. соч. — С. 422–424, 364–367.
26. Примаков Е. М. Войны могло не быть // Правда. — 1991. — 27 февраля; Kowalczyk A. *Kambodza 75–95...* — S. 11.
27. Артюх П. И. Современный мировой революционный процесс и война. — Диссертация... доктора политических наук. — К., 1993. — С. 106–107.
28. Игнатьев А. Израильские агрессоры закрепляются в Ливане // Зарубежное военное обозрение. — 1984. — № 4. — С. 12–15.
29. *The Morning star*. — 1979, March 3; *The Morning star*. — 1982, April 16, June 3.
30. Сафончук В. Дипломатическая история "Бури в пустыне". // Международная жизнь. — 1996. — № 11. — С. 78–80.
31. Костенко Г. Ф. Види, типи війнних конфліктів та їх класифікація // Вісник Дипломатичної Академії України. — Вип. 2. — К., 1999. — С. 48.
32. Жирохов М. Крылья возмездия. Краткая история ВВС Израиля. — М., 2001. — С. 183–187.

М. П. Сухушин

ДІЯЛЬНІСТЬ УРЯДУ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПО СОЦІАЛЬНОМУ ЗАХИСТУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У 1992 РОЦІ

(за матеріалами "Червоної зірки")

Після розпаду СРСР і появи в грудні 1991 р. Союзу Незалежних Держав (СНД) розпочався розподіл колишніх Збройних Сил (ЗС) Радянського Союзу. Кожна з нових держав прагнула залишити у себе якомога більше матеріальних засобів для розбудови свого війська. Все це проходило на тлі загострення соціальних та економічних відносин, погіршення соціального становища російських військовослужбовців. Незважаючи на те, що подібна констатація присутня майже в усіх загальних роботах, спеціальних досліджень по темі практично немає. Цінним джерелом вивчення проблеми є матеріал військової преси. Листи офіцерів, журналістські огляди і розслідування, офіційні документи уряду і військових структур, вміщені в щоденній газеті ЗС Російської Федерації (РФ) "Червона зірка", дозволяють виявити як зростання соціальної напруги в російській армії, так і заходи уряду країни по її ліквідації. Часто цей матеріал залишається єдиним відкри-

тим джерелом для висвітлення тогочасного життя військовослужбовців. Разом з тим, сама газета ще не була об'єктом дослідження українських істориків.

Яскравим свідомством атмосфери того часу була ситуація в Нахічеванській Автономній Республіці Азербайджанської РСР. Офіцери мотострілецької дивізії так описували її: "Ми опинилися заручниками політичної ситуації. Нам заявляють: "Віддайте техніку, озброєння і ідіть геть!". При цьому в хід іде все — від брехні і погроз до озброєних нападів. 9 січня 1992 року Гейдар Алієв відкрито заявив по телебаченню: "Якщо техніка, озброєння і матеріальні засоби не будуть віддані, я загину сам, проллю кров народу, відкрию кордон із Туреччиною і Іраном і оголошую про це усьому світові"¹. Як наслідок, багато офіцерів, що проходили військову службу за межами Російської Федерації і не бажали вступати в національні армії, переводилися додому. При цьому вони залишали будинки і квартири, не маючи можливості обміняти чи продати їх.

Одночасно закінчувався вивід військ із-за кордону колишнього СРСР. Військові частини, що прибули з Німеччини, Чехії, Польщі, Угорщини іноді розташовувались на необжитому місці, в наметах, на полігонах та учбових центрах, де не було не тільки елементарних умов комфорту, але й взагалі житла. "Нас поселили в дерев'яний барак (в кожную кімнату — сім'ю), який випадково не був знесений у зв'язку з аварійним станом, без опалювання і води, поряд зі стоянкою реактивних літаків. Температура в кімнатах не вище 10 градусів. Діти хворіють, а на вулиці зима.... і за це ми платимо 80 рублів, як за гуртожиток"², — розповідали в листах дружини офіцерів військової частини, що була переведена з Німеччини.

Багато частин було розформовано, а офіцери направлені до військкоматів для подальшого звільнення. Емоційний стан одного з офіцерів передавав його лист до "Червоної зірки": "Мене, який віддав армії 21 рік, відрядили до військкомату для подальшого звільнення в запас і ні про яку квартиру я не почув..."³. За програмою, яку фінансувала Німеччина, були збудовані військові містечка в Україні та Білорусії, однак вони залишилися в цих державах і велика частина сімей військовослужбовців, які прибули із-за кордону до Росії, нічого взагалі не отримала.

Забезпечення сімей військовослужбовців житлом повністю лягло на плечі армії: "90 відсотків квартир, які отримують зараз Збройні сили за власні кошти — це продукт військового будівництва. Будувати їх все важче: все більш безквартирних військових зі своїми сім'ями і все менш призовників, які мають замість автомату кельму, менш коштів, менш будматеріалів"⁴ — повідомляла газета у січні

1992 р. Постанова уряду від 1984 р., згідно якої військовослужбовці повинні забезпечуватися житлом практично втратило силу. Росія заборгувала армії відповідно до цього документу більш 13 тис. квартир. Не кращим чином йшло діло із частковою участю в житловому будівництві: гроші з цією метою з військового бюджету були відраховані, але квартир на виході з'явилося тільки половина від запланованого. На 1 грудня 1992 р. армія не отримала сім з половиною тисяч таких квартир⁵. Як наслідок, лише одна із кожних 130 сімей колишніх військовослужбовців переселилась в 1991 р. із закритих військових містечок. Усього дефіцит квартир склав приблизно 200 тисяч⁶. Місцева адміністрація фактично відсторонилась від виконання обов'язків.

Всі ці проблеми знайшли своє відображення в матеріалах Всеармійських офіцерських зборів, які відбулися у Москві 17 січня 1992 р. Головними темами на цьому форумі стали питання соціального захисту військовослужбовців на території держав Співдружності. Президент Росії Б. Єльцин у виступі на зборах заявив, що голови СНД підтвердили готовність 14 лютого 1992 р. на зустрічі в Мінську узгодити питання про статус ЗС на території Співдружності. Відповідні документи були направлені усім керівникам держав. Офіційні особи держав Співдружності заявили, що виключають будь-які обмеження прав і волі військовослужбовців та членів їх сімей. Фінансування на ці цілі з боку Росії на 1992 р. збільшаться, Уряд РФ досяг повного порозуміння з головним командуванням ЗС по забезпеченню житлом. Проте бюджети країн СНД не враховували витрат на фінансування своїх армій. В основі ж нового бюджету Росії лежав принципово інший підхід — вперше за всю історію армії в Росії прийнятий соціально орієнтований бюджет. 60 відсотків військового бюджету спрямовувалося на утримання армії. Росія брала на себе усі витрати по конверсії, науково-дослідницькій, дослідницько-конструкторській роботі тощо⁷. У зв'язку із лібералізацією цін підвищувались грошові утримання військовослужбовців на 90 відсотків, вводилася індексація грошового доволства військовослужбовців в 1992 р. Один раз на рік повинен підвищуватись рівень грошового доволства із розрахунку зростання цін. Заборгованість по житлу в 120 тисяч квартир планувалось погасити в першому півріччі поточного року. Президент видав указ, згідно якого керівників місцевих органів влади за невиконання указів будуть штрафувати в перший раз на 5 тис. рублів, в другий — на 25 тисяч, у третій — засуджувати на два роки позбавлення волі⁸.

На форумі була обрана координаційна Рада офіцерських зборів, яка спільно з головним командуванням підготувала пакет проектів

законів і угод до зустрічі 14 лютого 1992 р. в Мінську голів СНД. Було запропоновано надати військовослужбовцям, які звільняються до запасу, першочергове право на купівлю військового майна, що йшло на продаж. Визначити на перехідний період розмір пенсій військовослужбовцям з розрахунку 20 років вислуги — 50 відсотків та за кожний наступний рік служби — 3 відсотки, проте не більше ніж 75 відсотків в цілому. Надати офіцерам право за три роки до закінчення служби вибрати місце подальшого проживання та забезпечити його житлом протягом одного року після звільнення або ж виплатити йому вартість житла за ринковими цінами району проживання. Збільшити вихідну грошову допомогу при звільненні зі ЗС до 12 посадових окладів. Встановити страхування у випадку загибелі військовослужбовців у розмірі 120 окладів, а також відшкодовувати збитки, які були заподіяні під час проходження служби⁹.

Координаційна Рада звернулася до голови парламенту Росії Р. Хабзулатова з проханням підтвердити спеціальною постановою переведення військових частин колишнього СРСР, які знаходилися за межами СНД під юрисдикцію РФ, всі нормативно-правові акти по соціальному захисту військовослужбовців і членів їх сімей, які діяли в колишньому СРСР на момент утворення СНД та поширити їх на Росію¹⁰.

14 лютого в Мінську голови держав СНД, поряд з прийняттям рішення про утворення Об'єднаних ЗС Співдружності (Україна, Білорус і Молдова залишилися при власній думці), прийшли до згоди з соціальних і правових гарантіях військовослужбовцям, звільненим до запасу і членам їх сімей. Сторони підписали "Угоду між державами учасницями Співдружності незалежних держав про соціальні і правові гарантії військовослужбовців, осіб звільнених з військової служби і членів їх сімей", яка складалася із п'яти статей. В статті 1 вказувалось що "за військовослужбовцями і членами їх сімей зберігається рівень прав і пільг, встановлених раніше законами та іншими нормативними актами колишнього СРСР. Одностороннє обмеження вказаних прав і пільг не допускається... держава в праві приймати заходи щодо посилення соціального захисту військовослужбовців і членів їх сімей". В статті 2 угоди усі країни зобов'язалися своїм законодавством зберегти громадянство військовослужбовців, які вони мали до вступу на військову службу, розпоряджатися на свій розсуд належним їм майном, жити в житлових приміщеннях, отримувати пенсію, встановлену законодавством, отримувати освіту в учбових закладах Співдружності, користуватися дитячими дошкільними закладами, медичною допомогою, працевлаштуванням в державні органи після звільнення в запас, приймати громадянство держави знаходження

і залишатися там на постійне місце проживання. В статті 3 угоди встановлено, що військовослужбовці, які не мають житла, одержують його в державах на підставі чинного законодавства. В статті 4 держави зобов'язалися прийняти у 1992 р. законодавчі акти про соціальний захист військовослужбовців і членів їх сімей¹¹. Угода, незважаючи на деякі розбіжності між учасниками зустрічі, підняла рішення проблеми соціального захисту військовослужбовців на державний і законодавчий рівень.

Уряд Росії був налаштований в питанні поліпшення соціального положення офіцерів рішуче. Ще 23 січня на засіданні за участю прем'єр-міністрів автономних республік, голів адміністрацій країв і областей Президент РФ зобов'язав виконавчу владу на місцях ліквідувати заборгованість житлової площі МО. Головнокомандувачем ЗС СНД була направлена директива командувачам видами ЗС, яка вимагала від останніх встановити ділові стосунки і зв'язки з органами місцевої влади з метою ліквідації квартирної заборгованості¹². Дані про квартирні борги військовослужбовців були зібрані і опубліковані у відкритій пресі. З'ясувалось, що на 1 січня 1992 р. за даними головного квартирно-експлуатаційного управління Об'єднаних ЗС СНД в ЗС нараховувалося 195085 безквартирних офіцерів. В гуртожитках і готелях проживало 62,5 тис. сімей, в службових приміщеннях 14,8 тис., на заброньованих площах — 29,5 тис., на найманих квартирах — 89,1 тис. Положення останніх було катастрофічним, тому що у зв'язку з лібералізацією цін оплата за них відбивалася у чотирьох знакових цифрах. Не зважаючи на те, що тільки в 1990–1991 рр. було забезпечено 35,8 тис. сімей, кількість безквартирних не зменшилася. Головне джерело їх припливу залишалось — війська, які виводилися із-за кордону. До того ж, в першу чергу забезпечувалися офіцери, які звільнялися в запас, а випускники училищ — лейтенанти поповнювали ряди безквартирних¹³. В частинах командири вирішували цю проблему, як могли. 3 січня 1992 р., під натиском уряду і суспільства, набула поширення практика пошуку резервів. Під житло віддавали будинки "для начальників" в учбових центрах, "готелі військової ради", "будинки командирів" тощо¹⁴.

19 лютого 1992 р. Президент РФ видав указ "Про заходи соціального захисту військовослужбовців і осіб звільнених з військової служби", який встановив з 1 лютого 1992 р. мінімальні посадові оклади первинних офіцерських посад (командир взводу) в розмірі 1800 рублів на місяць і виходячи з цього, наступні посадові оклади. Указ зобов'язував уряди республік, країв і областей погасити заборгованість по житловій площі, в тому числі участь в будівництві житла, передати безкоштовно житлові приміщення, які вони займа-

ють, військовослужбовцям, звільненим з військової служби і які мають 20 років вислуги, підвищити грошову компенсацію за піднайм житла до 300 рублів, встановити 50% оплати за комунальні послуги. Держава зобов'язалась сплачувати 50% вартості кооперативного житла або кредиту банку, виділити земельні наділи під будівництво розміром 0,10 га в селищах міського типу та 0,25 га в сільській місцевості військовослужбовцям, які мають вислугу 15 років і звільненим в запас. Військовослужбовців звільняли від сплати всіх податків¹⁵.

Цей указ значно зміцнив соціальне положення офіцерів і врятував багато військовослужбовців від бідкування, однак далеко не вирішив проблеми. Ось що показало соціальне опитування, яке провів Комітет з роботи з особовим складом Об'єднаних ЗС СНД в березні 1992 р. 3/5 опитаних прирівнювали свої доходи до доходів прибиральниці, двірника, некваліфікованого робітника. Значна кількість офіцерів не відчувала себе соціально захищеною, не була впевнена, що міри, які приймав уряд будуть реалізовані. Дослідження показало, що "виживання" сімей військовослужбовців забезпечували не грошові накопичення (яких немає у 51% опитаних) і грошове утримання, а продовольчі і речові припаси, які збереглися з попередніх часів і натуральна допомога родичів, батьків і близьких. Кожна третя сім'я знаходилась у тяжкому стані, а серед багатодітних — кожна друга. Речове забезпечення складало тільки 25,5% необхідного: "таким чином захисники Батьківщини доношувати обноси". На погляд опитаних необхідно забезпечити гідний рівень життя і тільки потім забороняти участь в комерційній діяльності. А поки що необхідно дозволити в якихось формах мати додатковий прибуток¹⁶.

Побоювання деяких громадсько-політичних рухів не підтвердилося. 90% опитаних показали, що військові не повинні керувати країною. Це повинні робити професійні політики, економісти і господарські діячі. Армія не повинна вступати в боротьбу за владу. 84% вважали, що соціальна напруженість зростає. Основні причини: падіння рівня життя (82%), швидке розшарування на багатих і бідних (44%). Неоднозначно відносились кадрові військові до ініціативи Президента Росії про 700 тисячне скорочення ЗС. Підтримували це 47%, не підтримували — 43%, з них 35% визначили його як "цілком невірне", тому що вважали це рішення не достатньо відпрацьованим з військовими спеціалістами, бо воно відобразиться на бойовій готовності. До цього добавлялись побоювання щодо недостатнього соціального захисту звільнених в запас¹⁷.

Все це відбувалося на тлі відцентрових процесів, які проходили в СНД. Нові держави швидкими темпами почали будувати національні армії, а Росія продовжувала очолювати Об'єднані ЗС СНД, не маючи

своїї армії. Тільки в квітні 1992 р. була створена "Державна комісія з будівництва Міністерства оборони, армії та флоту РФ". До її завдання входило проведення термінового взяття під юрисдикцію РФ всіх частин, які знаходились на її території, а також в Німеччині, Монголії, включно і ті частини, які не були взяті під юрисдикцію республік СНД. Російська армія мала створюватися не з нуля, а на базі Об'єднаних ЗС СНД. МО і Генштаб колишнього СРСР становилися структурами майбутніх ЗС РФ. Щодо Об'єднаних ЗС СНД комісія після переговорів з представниками держав Співдружності направляла туди дуже малу частку спеціалістів для роботи в спільних оборонних структурах СНД, які займали комплекс будівель колишнього Варшавського Договору. Після виявлення номерів всіх частин, які залишались в СНД, Росія брала під свою юрисдикцію ті частини, які не ввійшли до складу національних формувань і припиняла фінансування всіх інших. Потім планувалося скоротити двохмільйонну армію до 1300 тис. чоловік з одночасним вирішенням квартирної проблеми¹⁸.

Після виходу Указу Президента Росії Б. Єльцина про заходи по посиленню соціального захисту військовослужбовців виникла проблема його реалізації на місцях. Ось як коментувала цю проблему газета "Червона зірка", яка взяла під нагляд виконання указу: "Голова адміністрації Новосибірська повідомляє: "Для того, щоб розрахуватися з військовими нам потрібно 75 млн. рублів. Такої суми в місті немає, нам вдалось знайти тільки 30 млн. Турбує друге: зараз інтереси армії можуть зіштовхнутися з інтересами цивільного населення. 146 квартир, що ми зобов'язані зараз віддати військовим, розписані поштучно, ...люди роками їх очікували, ... ми відправили Президенту РФ телеграму з проханням виділити кошти"¹⁹. Майже теж саме говорив голова адміністрації Кемеровської області: "Нам треба притиснути черговиків, щоб не допустити соціальної напруги між військовим і місцевим населенням. ...Мною відправлено листа на адресу Президента РФ з проханням виділити нам двісті мільйонів рублів..."²⁰

Така ситуація склалась в усій країні, а керівники ряду областей шукали будь-яку можливість, щоб зняти з себе відповідальність за невиконання Указу. Санкт-Петербург, наприклад, підвищив вартість 1 кв. м житлової площі, щоб знизити її заборгованість з 1.011 кв. м до 116 кв. м. Москва майже не починала погашення заборгованості, бо кошти відсутні. За I квартал було надано тільки 613 квартир з 20,5 тис. по частковій участі в будівництві, 46 квартир з 52,7 тис. необхідних для переселення із закритих містечок, 378 квартир з 41,1 тис. необхідних для сімей звільнених в запас військовослужбовців. Голови адміністрацій, посиляючись на скорочення обсягів житлового будівництва, пов'язували питання повернення заборгованості з виділенням додаткових капітальних вкладів²¹.

17 липня в "Червоній зірці" був опублікований проект Закону РФ "Про статус і соціальні гарантії військовослужбовців". Однак він напшовхнувся на опір Міністерства фінансів і був недоопрацьований. Наприклад, "у зв'язку із значним підвищенням військовослужбовцям грошового утримання, — писав міністр фінансів Президенту, — з 1 червня і з 2 серпня 1992 р. Мінфін Росії підтримує пропозицію збільшити діючі розміри виплати грошової допомоги на першочергове утримання до двох окладів грошового забезпечення... тощо" ²².

У відповідь, 21 липня Президент РФ запросив на зустріч у Кремль голів адміністрацій, керівництво МО, командувачів військами та членів уряду. Результатом зустрічі, яка розглянула тільки питання соціального захисту військовослужбовців був Указ Президента РФ "Про додаткові заходи по фінансуванню будівництва і придбанню житла військовослужбовцями", який зобов'язав місцеві виконавчі органи виділити для продажу житлові будинки і квартири МО та іншим силовим структурам по їх заявам для забезпечення житлом безквартирних військовослужбовців. Міністерству надати безкоштовну фінансову допомогу у розмірі 75% вартості житла або кредиту банку, який іде на будівництво житла. Інші 25% сплатити за рахунок коштів військовослужбовців в рублях або іноземній валюті. МО узгодити порядок фінансування. Уряду Росії привести нормативні акти у відповідності з Указом.

Водночас, 21 липня було видане розпорядження Президента РФ "Про заходи по забезпеченню в 1992–1993 рр. фінансування житлового будівництва для військовослужбовців армії і флоту та осіб, звільнених з дійсної військової служби", яке зобов'язувало уряд Росії виділити цільовим призначенням на 1992 р. додаткові асигнування в обсязі 39,3 мільярдів рублів, в тому числі 5 мільярдів рублів на придбання квартир ²³.

Не дивлячись на спроби уряду Росії зняти загострення соціальної проблеми, бажаного ефекту керівництво країни не добилося. В чисельних листах до "Червоної зірки" читачі відмічали: "непогані по задуму Укази Президента, рішення Уряду на перевірку виявились невиконаними". Вирішення житлової проблеми в ЗС гальмувалося на всіх рівнях — як в президентських структурах, так і в регіонах і навіть в самому МО. Перевірка даних по заборгованості, яка повинна була закінчитися до 15 вересня не завершена, ... додаткові мільярди рублів на фінансування житлового будівництва не отримані ні МО, ні органами місцевої влади ²⁴.

Уряд Росії продовжував держати під своїм контролем соціальний захист військовослужбовців. 14 жовтня була видана постанова уряду РФ № 783 "Про додаткове підвищення грошового утримання військо-

вослужбовців і осіб рядового і командного складу", яка додавалася до Указу Президента РФ від 19 серпня 1992 р. № 895 "Про додаткові міри по вдосконаленню оплати праці робітників бюджетних закладів і організацій" і наказувала підвищити з 1 листопада 1992 р. посадові оклади військовослужбовцям в 1,5 рази²⁵. В тому ж місяці була проведена прокурорська перевірка Головним управлінням Генеральної прокуратури РФ з нагляду за виконанням законів в ЗС (колишня Головна військова прокуратура) того, як виконується житлове законодавство в армії. Перевірка виявила цілу низку порушень, в тому числі зловживання владою і дозволила виявити невеликі резерви житла²⁶.

Це не торкалося більшості командирів і начальників, які шукали, як могли, засоби для забезпечення своїх офіцерів житлом. Кращих результатів досягло командування Ракетними військами стратегічного призначення, яке добилося прийняття постанови уряду РФ № 820 від 17 грудня "Про раціональне використання господарства ракетних комплексів у зв'язку зі скороченням і обмеженням стратегічних наступальних озброєнь". Воно надавало право використовувати командуванню з'єднань засоби, які залишилися від продажу кольорового металу з ракетних шахт, що підлягали знищенню. Командуванням був розроблений план будівництва житла і здачі його до кінці 1993 р. (в подальшому він виконаний). Всі кошти спрямовувались на будівництво житла. Також більш-менш добрих результатів за рік досягли в питанні соціального захисту дітей військовослужбовців. МО оплатило 80% коштів на утримання дітей в дошкільних закладах, за 1992 р. збудували 220 дитячих садочків і відремонтувало діючі. МО ввело у всіх великих військових частинах посади лікарів-педіатрів, призначило грошову компенсацію непрацюючим дружинам військовослужбовців²⁷.

Таким чином, газета "Червона зірка" впродовж усього 1992 р. постійно займалась питаннями соціального захисту військовослужбовців. Тому в газеті представлений надзвичайно інформативний матеріал. Він дозволяє зробити висновок, що не зважаючи на гальмування рішень на місцевому рівні, недостатнє фінансування і великий приток до держави людей, пов'язаних з армією, уряд Росії в першій рік після розпаду СРСР зміг утримати суспільство від соціального вибуху і хоч не вирішив квартирне питання, підтримав життєвий рівень військовослужбовців в період кризи в економіці і хаосу в громадських відносинах.

Примітки:

1. *Красная звезда (Москва)*. — 1992, 21 января.

2 *Там же*. — 17 января.

3. Там же.
4. Там же. — 29 января.
5. Там же.
6. Там же.
7. Там же. — 21 января.
8. Там же.
9. Там же. — 4 февраля.
10. Там же.
11. Там же. — 18 февраля.
12. Там же. — 20 февраля.
13. Там же.
14. Там же.
15. Там же. — 3 марта.
16. Там же. — 20 марта.
17. Там же.
18. Там же. — 11 апреля.
19. Там же. — 15 апреля.
20. Там же. — 24 марта.
21. Там же. — 1 июля.
22. Там же. — 24 июля.
23. Там же.
24. Там же. — 6 октября.
25. Там же. — 14 октября.
26. Там же. — 17 октября.
27. Там же. — 30 декабря.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

О. Є. Музичко

КОЗАЦТВО У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.: СТАН ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

В статті висвітлено основні підходи до вивчення проблеми ролі козацтва в процесі формування української самосвідомості (ідентичності) в XVI — першій половині XVII ст. Проаналізовано думки щодо цієї проблеми представників української історіографії XVIII — початку XX ст. та провідних сучасних спеціалістів: Н. Яковенко, В. Смолія, В. Степанкова та інших. Зазначено, що поступ у подальших дослідженнях буде відбуватися перш за все шляхом узгодження теоретичних аспектів даного питання.

Історіографічний доробок у вивченні українського козацтва на сьогодні складає сотні книжок та статей, що відображають не тільки авторські позиції, але й концепції різних національних історичних шкіл. Історія українського козацтва посіла центральне місце в українській історіографії. Протягом XVIII–XX ст. неодноразово змінювалася парадигма досліджень, нагромаджувався фактичний матеріал, висувалися на перший план чи тимчасово відходили на другий різноманітні теоретичні та практичні аспекти теми. На тлі неослабного інтересу до козацької проблематики, в умовах сучасної модернізації української історичної науки, жвавих дискусій навколо подальших шляхів розвитку української нації, додаткових стимулів для вивчення набуває питання про роль козацтва у процесі становлення українського народу. Не претендуючи на вичерпність, в даній статті ставимо за мету визначити основні підходи до вивчення цієї проблеми, підсумувати сучасний стан її розробки та окреслити можливі перспективи у подальших дослідженнях.

На початку XVIII — першій половині XIX ст. проблема ролі козацтва у процесі становлення українського народу не була виокре-

млена із загального потоку авторських роздумів переважно над причинами виникнення козацтва та козацьких повстань, перебігу Визвольної війни. Давалася взнаки невиробленість термінології та методології досліджень питань, пов'язаних з етногенезом та націогенезом українців. Переважно в трактуванні різних аспектів козацької проблематики панували патетичні та романтичні метафори. Г. Граб'янка, С. Величко, автор "Історії Русів" та інші ототожнювали інтереси козацтва та поспільства України у протистоянні з поляками. Козацтво, хоча й визнавалося специфічним станом українського суспільства, навіть інколи іноетнічного походження (хозари), на думку цих авторів, уособлювало український народ, переймаючись його інтересами, свідомістю. Підкреслювалося, що ця єдність пролягала перш за все по лінії спільної православної релігії, її захисту від зазіхань іновірців.

Підходи авторів початку XVIII — першої половини XIX ст. переважно успадкували представники народницького напрямку української історіографії середини XIX — початку XX ст.: М. Костомаров, Д. Яворницький та В. Антонович. М. Костомаров запально полемізував з П. Кулішом та С. Соловйовим, які заперечували думку про козацтво як виразника народних інтересів і вважали їх "бандами розбишак". Спираючися перш за все на народні думи, він вважав, що народ ототожнював поняття свободи з козацтвом, визнавав їх за народ на протигагу панам, що втратили живий зв'язок з народною масою. Самі ж козаки, навіть здобуваючи привілеї, боролися за інтереси решти народу. "Ця єдність у прагненнях народу і створювала його силу, що дуже добре усвідомлював й сам народ", — наголошував історик¹. На його думку, козаком був будь-який українець. Очевидно, що така ідеалічна картина часто суперечила конкретно-історичним даним, особливо щодо сприйняття козаками решти народу. Тому не дивно, що в іншій статті історик, суперечачи собі, зазначав, що "ще до Хмельницького у Південній Русі існувала розбіжність між козацтвом (військовим станом) і посполитими... Вже проявлялася неприязнь між цими станами; козак вважав себе шляхетною людиною, а посполитого називав підлим; але оскільки козацтво виникло з посполитих і поповнювалося ними, то посполиті вважали себе рівними козакам"². Тільки спільний ворог — поляки — тимчасово викликали солідарність між цими станами. Отже, визнаючи станову розбіжність між українцями, М. Костомаров показував, що процес національної консолідації в Україні XVI–XVII ст. йшов більш звивистими стежками, ніж у напрямі злиття в одну православну масу.

Відправним пунктом у підході до даної проблеми для В. Антоновича була його відома теза про "три національні типи народні", де наголошувалося, що українцям, на відміну від поляків і росіян, влас-

тиве тяжіння до демократичного общинно-вічевого устрою. У рамках цієї концепції, подібно до М. Костомарова, він зобразив козацтво виразником ідеї українського демократизму. Історик відзначив взаємне тяжіння козацького та селянського стану, постійну солідарність козацтва з селянами. "Провадити ті національні принципи, яких не можна було виявити на Україні, для народу стало можливим тільки на Запорозжжі", — наголошував історик. Боротьбу між поляками та українцями він вважав не становою, а національною, адже боролися ідея привілейованості проти ідеї рівності³. Характерно, що В. Антонович впадав у ті ж протиріччя, що і його попередник. Революцію Наливайка він не вважав справжнім народним ділом. Таким чином, виходило, що єдина козацько-українська спільнота утворилася у відносно короткий час у першій половині XVII ст. Проте, він зазначав, що "народ за Хмельницького не був готовий до політичного життя, культура народу стояла дуже низько"⁴. В такому разі, виникали запитання: чи могла бути в такій масі чітко сформульована та передана козакам ідея демократизму? наскільки козаки рахувалися з народом?

Однозначнішим у своїх формулюваннях був Д. Яворницький. На його думку, "запорозькі козаки завжди відчували симпатію до всіх завітів простого українського народу і завжди твердо стояли за предківську віру і малоросійську народність"⁵. З початку 17 ст. козаки взяли на себе обов'язок захисників віри та вітчизни, в очах своїх одноплемінників стали лицарями церкви, правди і честі⁶. Як і В. Антонович, механізм виникнення цієї єдності він вбачав у "етнографічній особливості південноруської народності — тяжіння до общинно-вічевого устрою".

Найґрунтовніше в українській історіографії другої половини XIX — початку XX ст. роль козацтва в процесі формування українського народу висвітлив М. Грушевський. Видатний історик в цілому прийняв підхід своїх вчителів М. Костомарова та В. Антоновича, але намагався показати конкретніші механізми зростання козацьких інтересів з інтересами решти українського народу, етапи цього процесу. М. Грушевський вперше включив це питання до ширшого контексту громадського руху в Україні у XVI — першій половині XVII ст., таким чином виразніше наголосивши на соціально-культурному чиннику. На думку вченого, козацтво спочатку свого існування мало переймалося народними інтересами, але, наприкінці XVI — першій половині XVII ст. громадський рух в Україні, спрямований перш за все на захист православної церкви, як виразника української національності, закономірно захопив й козацтво. На чолі козацтва стояла українська інтелігенція, "що на своїх плечах виносила національну справу свого народу"⁷. На відміну від В. Антоновича, за від-

правний пункт цього процесу він брав повстання С. Наливайка. Історик наголошував, що козацтво стало зв'язуючою ланкою між українською шляхтою та селянством, обручем, що скріпив "розсипану українську народність". Новизною відзначалася теза М. Грушевського про те, що ця єдність з рештою народу в питаннях релігійно-національних не значила спільності у питаннях соціально-економічних⁸. Думки М. Грушевського вплинули й на позицію істориків, яких традиційно відносять до державницького напрямку української історіографії та істориків з української діаспори. Вирішальна роль козацтва у процесі становлення української національної ідентичності, як підсумок історіографії XVIII — початку XX ст., відбилася у виділенні "козацької доби" української історії.

Привнесення нових рис у дослідження питання, що є об'єктом розгляду даної статті, у XX — на початку XXI ст. пов'язано з термінологічними та методологічними змінами в історіографії. В першу чергу йдеться про намагання розрізнити поняття "народ" та "нація", включити їх до рамок стадіального розвитку певної спільноти.

Радянські дослідники намагалися дотримуватися концепції про стадіальність розвитку етносів за схемою етнос — народ — народність — нація. В цьому полягала найоригінальніша риса (разом з більшим наголосом на соціально-економічних інтересах, на відміну від релігійно-національних, та на тяжінні українського народу та його авангарду — козацтва — до російського народу) радянської історіографії стосовно питання про місце козацтва в етно-національних процесах в Україні у XVI — першій половині XVII ст. Це показала дискусія, що розгорнулася на шпальтах "Українського історичного журналу" наприкінці 1965 — на початку 1966 років. Її учасники О. Апанович, І. Крип'якевич та І. Бойко в цілому погодилися з тим, що наприкінці XVI — на початку XVII ст. відбувалося перетворення українського народу в націю, народної самосвідомості на національну, і відповідно козацтва на провідний виразник цього процесу, збройну силу українського народу⁹. Однак, подальша догматизація історіографії в СРСР не дозволила поглибити ці думки.

В українській діаспорі оригінальні думки були висловлені І. Лисяком-Рудницьким. Розрізняючи зміст понять "народ" (етнічний) та "нація" (політичний), він вважав, що між ними нема хронологічної різниці. Нація існувала й у феодальному суспільстві, але охоплювала тільки вищі шари суспільства. Він не погодився з характеристикою козацької держави Б. Хмельницького як національної. На його думку, вона продовжувала залишатися становою, де провідне місце посіла козацька верства¹⁰. Водночас, історик заперечив думку американського дослідника козацтва 1970-х років Ф. Лонгворта, який вважав,

що національність була ретроспективно приписана українським козакам XVII ст., хоча немає свідчень того, що вони її усвідомлювали. На думку ж І. Лисяка-Рудницького, національний вимір боротьби козацтва з поляками існував, однак, у виразах певної історичної доби, як відбиття самоусвідомлення козаками та рештою українського населення окремішності від інших народів ¹¹.

Сучасна історіографічна ситуація в Україні позначена "боями за історію" між прихильниками так званої "нормативної" ("канонічної" чи "офіційної") та "новаторською" ("ревізійністською", "модерністською", "постмодерністською") течіями. Прибічники першої течії намагаються синтезувати підходи радянської та дореволюційної історіографії, продуючи та відстоюючи, на думку своїх критиків, національні історичні міфи. В свою чергу, ці критики, представники другої течії, орієнтуються на здобутки західноєвропейської та американської історіографії, проголошують своїм завданням боротьбу проти історичних міфів, протиставляючи їм думки про нелінійність та неоднозначність історичного процесу ¹². Не дивно, що проблема націотворчих процесів ранньомодерної доби і, зокрема, ролі в них козацтва зайняла поважне місце в цих дискусіях. На них також позначилося існування в українському суспільствознавстві, як й у світовому, двох напрямів щодо питання виникнення нації (в даному разі української), так званих "примордіалістів" та "модерністів" (прибічників відповідно раннього та новітнього походження української нації) ¹³. Цей умовний поділ в цілому відповідає вищезазначеному.

Найповніше козацький компонент цих дискусій відбився у полеміці між професорами Н. Яковенко та В. Смолієм і В. Степанковим. Згідно концепції двох останніх вчених у 1648–1676 роках в Україні відбулася Національна революція, яку очолило українське козацтво. Відповідно, В. Смолій та В. Степанков вважають, що національна свідомість українського народу і особливо козацтва була вже досить розвинутою у середині XVII ст. ¹⁴ Н. Яковенко рішуче заперечила такий підхід, як такий, що не відповідає тогочасним реаліям. На думку дослідниці, "ранньомодерне суспільство не знає романтичних концепцій "горизонтального народу" — з рівноправних і рівноцінних індивідів, яких об'єднує єдина усвідомлювана мета, єдині національні інтереси" і спільне уявлення про "національну державу" як найвище благо. Модель ранньомодерного "народу" вертикальна; вона спирається на традиційне членування суспільства на стани, прошарки, групи — кожне з власним світом цілей, інтересів та стратегій" ¹⁵. Н. Яковенко вважає козацьку ідентичність лише одним з фрагментів багатьох ідентичностей українського суспільства того часу, наголошує на помилковості ототожнення всього що є українське з козацьким ¹⁶.

Подібний підхід до проблеми демонструють сучасні закордонні українські дослідники Ф. Сисин та С. Плохій. Останній, зокрема, наголошує на розбіжності в ідеології козацтва та духовенства, розрив козаків із старокиївською традицією світської влади¹⁷. В Україні думки Н. Яковенко підтримують її учні, Г. Касьянов та деякі інші вчені. Проте, її критику не приняв хоча б частково В. Степанков. Позицію дослідниці він вважає продовженням концепції польських істориків про "домову війну", що заперечує національні прагнення українського народу¹⁸. Підхід В. Смолія та В. Степанкова розвинув відомий дослідник козацької історії В. Щербак. В монографії, що присвячена становленню козацького стану, у підрозділі з промовистою назвою "Козацтво — авангард національно-визвольного руху в Україні", він зробив такий висновок щодо ролі козацтва в українському культурно-національному піднесенні кінця XVI — першої половини XVII ст.: "виступивши авангардом національно-визвольного руху, козацтво не лише усвідомило себе окремим соціальним станом, а й репрезентувало поступ політичного мислення в історичній еволюції українського суспільства, що в свою чергу сприяло становленню національної свідомості"¹⁹.

Отже, проблема ролі українського козацтва в процесі формування української ідентичності не викликала великих розбіжностей у трактуванні серед українських істориків XVIII — початку XX ст. Панувала думка про козацтво, як основний виразник інтересів українського народу і водночас найважливіший фермент перетворення народу у націю завдяки створенню української національної держави. Усі історики, відстоюючи в тій або іншій формі ідею українського національного відродження фактично переносили його проекцію у минуле завдяки відповідній інтерпретації наявних джерел. При цьому вони мало переймалися відповідними протиріччями, що виникали за такого підходу. Ситуація змінилася в історичній науці сучасної української держави. Для певного кола дослідників завдання відстоювання національного відродження поступилося місцем суто сцієнцистським проблемам. В рамках такого підходу козацька історія піддається суттєвій деміфологізації, що викликає закономірний спротив в умовах невирішеності багатьох національних потреб українського народу. Досі актуальним залишається зауваження, що висловив наприкінці 1990-х років український історик О. Галенко, про те, що "корпоративна ідеологія та ментальність верстви, яка докорінно вплинула на українську історію, залишаються непізнаними"²⁰. Гостроту дискусіям надає й більша увага сучасних істориків до термінологічних та методологічних питань, що наврядчи піддаються чіткому та швидкому розв'язанню. Ситуацію ускладнює змішення в деяких працях суто наукового

та моралізаторсько-патріотичного (дидактичного) підходів. Гадаємо, що в подальшому необхідною умовою для поступу у дослідженнях розглянутого питання є їхнє чітке розмежування. Дискусія в принципі не може остаточно припинитися з огляду на принципову складність проблеми визначення особливостей ментальності "мовчазної більшості" середньовіччя (подібно до проблеми етнічних процесів часів Київської Русі). Поступове зменшення накалу дискусій буде йти не тільки по лінії знаходження нових джерел, але й шляхом узгодження теоретичних проблем.

Примітки:

1. Костомаров Н. И. Письмо к издателю Колокола // Костомаров Н. И. Казаки. — М.: Чарли, 1995. — С. 403; Костомаров Н. И. Замечания на статью г. Соловьева "Малороссийское казачество до Богдана Хмельницкого" // Костомаров Н. И. Русские инородцы. — М.: Чарли, 1996. — С. 495–496.
2. Костомаров Н. И. Рецензия на "Чорную Раду" П. Кулиша // Костомаров Н. И. Русские инородцы. — М.: Чарли, 1996. — С. 449.
3. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. — К.: Дніпро, 1991. — С. 17–19, 66, 70, 100.
4. Там само. — С. 122.
5. Яворницький Д. І. Історія козаків запорозьких. — К., 1990. — Т. 1. — С. 375.
6. Там само. — Т. 2. — С. 50.
7. Грушевський М. С. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці // Грушевський М. С. Духовна Україна. — К., 1996. — С. 229.
8. Там само. — С. 237, 238.
9. Апанович О. М. Національно-визвольні війни в епоху феодалізму // Український історичний журнал. — 1965. — № 12; Крип'якевич І. П. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI — на початку XVII ст. // Там само. — 1966. — № 2. — С. 82–84; Бойко І. Д. Ще раз про характер національно-визвольних воєн в епоху феодалізму // Там само. — С. 84–87.
10. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу і нації // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — К.: Основи, 1994. — Т. 1. — С. 16, 26.
11. Він же Дослідження з козацької історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — К.: Основи, 1994. — Т. 1. — С. 55, 60.
12. Касьянов Г. "Націоналізація" історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х) // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. — Львів, 2004. — С. 57–74, 69–70.
13. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. — К.: Либідь, 1999. — С. 264, 287–288.
14. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676). — К., 1999. — С. 338.
15. Яковенко Н. У кольорах пролетарської революції // Український гуманітарний огляд. — К., 2000. — Вип. 3. — С. 76–77.

16. Яковенко Н. Ідентичність чи ідентичності, або про мозаїку українського простору XVII ст. // *Український гуманітарний огляд*. — К., 2002. — Вип. 8. — С. 52.
17. Плохий С. Между Киевом и Чигирином: украинское казачество в поисках столицы и идентичности // *Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции*. — Санкт-Петербург, 2004. — С. 125–145.
18. Степанков В. 1648 рік: початок Української революції чи "домової війни" в Речі Посполитій? // *Україна в Центрально-Східній Європі*. — К., 2003. — Т. 3. — С. 369–414.
19. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. — К., 2000. — С. 246.
20. Галенко О. Лук і рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу // *Medievalia ukrainica: ментальність та історія ідей*. — 1998. — Т. V. — С. 93.

Л. В. Новікова

ДО ПИТАННЯ ПРО ОСОБЛИВОСТІ ЕПІСТОЛЯРНИХ ДЖЕРЕЛ ДО ПОДІЙ 1649 р. В УКРАЇНІ ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ІСТОРИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ І В КОНТЕКСТІ СВОЄЇ ЕПОХИ

Одним з самих яскравих феноменів європейської історії XVII ст. є Визвольна війна українського народу, в ході якої народжувався особливий тип східноєвропейської державності. Важливим проявом цього процесу стало укладання українським урядом міжнародних угод. Першим таким міжнародним договором дослідники називають Зборівську угоду серпня 1649 р.¹, яка була укладена після однойменної битви і знаменувала завершення військової кампанії 1649 р. Серед українських та польських істориків, які торкалися цієї проблематики, слід згадати М. Костомарова, М. Грушевського, Л. Кубалю, І. Крип'якевича, В. Голобуцького, В. Смолія, В. Степанкова, С. Плохія, Я. Качмарчика та інших. Однак серед джерел, використаних згаданими вченими, не було виявлено документу під назвою: "Narratio epistolica praelii inter Polonos et Cosacos gesti die Augusti 1649" (далі — (Epist.)="Звістка, подана у листі про битву між Поляками і Козаками, яка відбулася в серпні 1649 р." (переклад українською автора статті за допомогою одеського спеціаліста з історії європейського середньовіччя О. О. Радзиховської). Ця пам'ятка була надрукована О. І. Тургене-

вим у 1842 р. в "Актах исторических, извлеченных из иностранных архивов и библиотек" у розділі "Исторические памятники русские, из архивов и библиотек Англии и Франции извлеченные"². Пам'ятка має дані про місцезнаходження — Collect. Dupuy, vol. 727, — і зберігається у Відділі рукописів Національної бібліотеки у Парижі³.

Необхідно відмітити, що згаданий документ вже привертав нашу увагу як частина комплексу джерел до історії укладення Зборівського договору⁴. Однак залишилися значною мірою відкритими питання про автора та адресата листа, що стало підґрунтям для пошуків в цьому напрямку; додаткового розгляду потребують і інші моменти. Це дозволить повніше розкрити значення (Epist.) як джерела для дослідження подій 1649 р. в Україні та для розуміння їх резонансного характеру в системі міжнародних відносин, для з'ясування характеру інформації про хід Визвольної війни, що потрапляла на Захід тощо.

Початок свого листа автор (Epist.), прихильник польської сторони у конфлікті, присвятив роздумам про причини польсько-козацької війни, народженої "віроломством підданих", "громадянської, чи, скоріше, рабської". У тісному зв'язку з оцінками війни знаходяться характеристики, які автор (Epist.) дає Богданові Хмельницькому: "сіяч та полільник цієї війни", який виснажив державу "вбивствами та підступністю". Характеристика польських воєначальників, навпроти, виявляє позитивне ставлення автора: Фірлей Відважний (Firleus Strenuus), головнокомандувач польської артилерії Христофор (Кристоф) Арцишевський (Christophorus Arci-Stevius), — "вихованець Марца" (Martis alumnus)⁵.

Автор починає свою розповідь з самого початку військової кампанії 1649 р. Він повідомляє, що король, вбачаючи у діях козаків, що спиралися на допомогу татар, загрозу небезпеці держави, видав віци (накази про збирання ополчення — посполитого рушення), закликаючи всю шляхту до виступу у загальний похід. Однак повільний збір посполитого рушення, зумовлений неозорими просторами королівства, змусив короля, не чекаючи його, вислати назустріч ворогу (до Старокостянтинова?) військо під проводом Фірлея Відважного разом з загоном сandomirського воєводи (про це повідомляє і лист короля Яна Казимира до Фірлея), а також загін найманців, що були у розпорядженні останнього⁶. Порушивши положення миру (мова йде, напевне, про Переяславське перемир'я, яке порушив Фірлей, коли перейшов 31 травня р. Горинь під Заславом)⁷, польський полководець розбив табір під Збаражем. У листі, таким чином, прибуття Фірлея до Збаража зображається як наслідок виконання наказу короля виступити назустріч ворогу. Однак відомо, що Фірлей опинився біля Збаражу внаслідок ганебного, з точки зору Яна Казимира, відступу від Нового Костянтинова⁸, тобто — всупереч волі короля.

Виходить, що автор листа певним чином героїзував діяльність Фірлея, як і згаданого вище Х. Арцишевського.

Далі автор, не уточнюючи дат, повідомляє, що козаки, з'єднавшись з татарами, миттєво оточили Збараж. Згадує він, очевидно, і про третій віц (для мобілізації шляхти Руського, Белзького та Люблінського воєводств віц було видано 13 липня, для мобілізації шляхти Волинського воєводства — 16 липня)⁹, а також про прибуття до короля гінця з обложеного Збаража (відомо, що це сталося під Топорівим, 6 серпня)¹⁰.

Аналіз подальшого змісту приводить до висновку, що автор (Epist.), при зображенні загального перебігу подій та переговорів про мир з Кримським ханом та козаками, користувався листом (або його копіями) львівського підкоморія Анжея Мясковського (відомого, зокрема, як секретаря посольства до Туреччини 1654 р.)¹¹. Існує кілька копій цього листа польською мовою. Авторство А. Мясковського щодо двох з них майже не викликає сумнівів публікаторів — А. Грабовського (с. 260) і Л. Кубалі (хоча в подіях приймав участь і королевський секретар Войцех Мяковский). Відповідно для зручності ми означимо ці два листа як (М.-Гр.) та (М.-К.). Крім того, існує ще одне близьке за змістом джерело італійською мовою, що знаходиться серед донесень папського нунція І. Торреса і датоване 22 серпня 1649 р. Очевидно, що нунцій спирався на версію подій, узагальнену А. Мяковським і перекладену італійською мовою¹². За змістом донесення І. Торреса про події під Зборовим (далі — (Т.) виглядає як синтез двох згаданих польських копій, тому що при зображенні подій зміст донесення майже цілком збігається з (М.-К.), тоді як хронологія, яка і зараз знаходиться в науковому обігу¹³, та згадка про Х. Арцишевського (у Кубалі — Орачовський) збігаються з даними (М.-Гр.). Інтерес папської курії до подій в Україні не є випадковим, з огляду на те, що наслідком польсько-козацької боротьби мали стати серйозні зрушення у церковній справі, а також обмеження політичних прав католиків на козацькій території.

Нами була виявлена ціла низка свідчень на користь того, що автор (Epist.) користувався згаданими копіями листа А. Мяковського польською мовою і, можливо, повідомленням нунція І. Торреса або його першоджерелом, тому що між цими пам'ятками у багатьох випадках можна побачити не тільки фактичну, але й вражаючу дослівну подібність. Так, у заголовку (М.-К.) зазначено, що це повідомлення "старанне (уважне) та правдиве, яке показує, що відбувалося з його величністю королем під Зборовим". Про свій намір викласти неприкрашену правду повідомляє і автор (Epist.)¹⁴. Майже повністю співпадає зміст фрагментів щодо подій неділі в (Epist.) та (Т.)¹⁵.

Починаються спільні для всіх згаданих чотирьох документів ((Epist.), (М.-Гр.), (М.-К.), (Т.)) повідомлення з того, що, засновуючись на хибних чутках та даних розвідки, король не знав про наближення супротивника. Тому, згідно з (Epist.), (Т.) та (М.-Гр.) 15 серпня, у неділю, на свято Успіння Пресвятої Діви, почалася переправа через ріку Стрипу у містечка Зборова. Тоді ж відбулося перше кровопролитне зіткнення ворогуючих сторін, і важке становище польського війська змусило короля, за підтримки з боку сенаторів, надіслати листа ханові. Ці ж події в (М.-К.) подаються під датою 16 серпня. Необхідно відмітити, що хронологія у цьому документі зміщена на день уперед.

Автор (Epist.) наслідує А.Мяковському у зображенні дій короля і навіть певним чином додає драматизму, представляє короля майже єдиним героєм подій. Заслуговує на увагу те, що, за винятком короля, в (М.-К.) наведено 26 імен або назв посад учасників подій з польського боку, у (М.-Гр.) — 28, у (Т.) — 25, тоді як в (Epist.) — тільки 11 (включно з гінцем зі Збаражу) у всьому і 8 — у синхронному з іншими згаданими документами тексті.

Серед подій неділі (Epist.) називає і листування поляків з кримським ханом, у посланні до якого вказувалося на його невдячність до польських королів. Заслуговує на увагу той факт, що автор (Epist.), на відміну від (М.-Гр.), (М.-К.) та (Т.), називає татар "скіфами"¹⁶, що зустрічається в історіографічній традиції, зокрема, XVI ст. Цей день завершився, за повідомленням (Epist.), досягненням згоди хана розглянути питання укладення мирної угоди за посередництва його візира Сефер Кази аги (в (Epist.) — Kalzingius) та польського канцлера Оссолінського.

Опис подій у понеділок та вівторок майже співпадає у всіх документах, які аналізуються.

У середу, 18 серпня, відповідно до (М.-Гр.), (М.-К.) та (Т.), були визначені і підписані умови миру з ханом. У (Epist.) середа пропущена.

У четвер, 19 серпня, як вказано в (Epist.), після багатьох суперечок нарешті був укладений мир. Тоді ж король добився умови, за якою татари першими пішли з поля бою. Ближче до вечора Хмельницький при посередництві канцлера Оссолінського "у відкритому полі у присутності всього війська (дав) клятву вірності королю" (очевидно, на дотримання угоди).

У п'ятницю, 20 серпня, за (Epist.), згідно домовленості після обіду першими пішли татари. Після отримання з польського боку заручника — краківського старости Любомирського Б.Хмельницький "доказ послухенства надав"¹⁷ (опис нагадує процедуру оммажу). У цей же

день гетьман підкорився наказу відвести й розпустити своє військо. Останнім спільним з (М.-Гр.), (М.-К.), (Т.) повідомленням в (Epist.) є звістка про те, що король надіслав людей для звільнення тих, хто знаходиться в "збараському полоні". Автор (Epist.) доповнив цю звістку інформацією про те, що у Збаражі багато людей "або мечем, або хворобою уже знищені", а про кількість убитих "говориться", що вона доходить до 6000 чоловік. Серед тих, що були з королем у Зборова, "налічують" 7000 загиблих¹⁸. Очевидно, що в п'ятницю мала місце остання згадана в (Epist.) подія, коли Ян II Казимир, "виїхавши з табору, віддав належні почесні розсіяним по Збараській долині тілам загиблих та повернув військо додому."

На особливу увагу заслуговують вміщені в (Epist.) тексти договорів поляків з татарами і козаками, а також зображення перебігу переговорів. Необхідно відзначити, що в (Epist.) договір з татарами й особливо перелік обіцяних їм сум зазнали значних змін і скорочень у порівнянні з даними (М.-Гр.), (М.-К.) та (Т.)¹⁹, однак всі документи повідомляють про таємну статтю угоди.

А. Мясковський, ймовірно, посилав умови миру з Б. Хмельницьким на окремих від свого листа аркушах²⁰. Використання його листів іншими особами як джерел створювало враження про Зборівську битву як подію, в якій головні сторони — поляки і татари. На відміну від (М.-Гр.), (М.-К.) та (Т.), автор (Epist.) включив текст угоди поляків з козаками у своє повідомлення²¹. Це важливо і з огляду на те, що оригінал договору з козаками відсутній²², а достовірність польської копії королівського універсалу з текстом угоди литовському гетьману Яну Радзивілле (далі — "Універсал") (від 20 серпня 1649 р.) був підданий сумніву з боку М. Грушевського. Він вважав цю копію "досить непоправною", порівнюючи, ймовірно, з текстом, вміщеним у Й. Єрлича. З іншого боку, дослідник цієї проблеми Т. Мацьків вважає текст угоди в "Універсале" справжнім²³.

Зображаючи процес переговорів з козаками, автор (Epist.) повідомляє, що Хмельницький у вівторок "нарешті" пред'явив умови миру. Даючи клятву як від свого, так і татарського імені, дотримуватися майбутнього миру, він висуває свою умову: "коли тільки милість (ласка?) короля справедливим бажанням своїх підданих не бажає опиратися"²⁴. Далі автор (Epist.) наводить пронумерований перелік 11 статей договору. Порівняння цього тексту угоди з іншими текстами дозволяє дійти висновку про його подібність згаданих польській копії. Так, в першому пункті в обох текстах вказується на те, що зберігаються стародавні привілеї (вільності) війська Запорозького, однак в (Epist.) зазначено, що будуть враховані всі нові привілеї (вільності).

У другому пункті, в якому мова йде про 40-тисячний реєстр, в (Epist.) опущені наявні в "Універсале" дані про територію, на якій мало знаходитися реєстрове козацтво, про час складання реєстру. Цілком можливо, що ці відомості не призначалися в цей момент для розголошення за кордоном, де, як ми припускаємо, знаходився адресат (Epist.). Доказом цьому може служити також скорочений пункт про реєстр в іноземних періодичних виданнях того часу²⁵. Таким чином, фактично не подавалася найважливіша, з точки зору українського державотворення, інформація. Європа, очевидно, тоді не отримала можливості для сприйняття Зборівської угоди як акту законодавчого оформлення певної територіальної автономії, а сприймала її скоріше як акт оммажу.

Питання про територію під козацькою юрисдикцією, безперечно, викликало багато суперечок, і це також могло стати причиною відсутності відповідної інформації. Звертає на себе увагу той факт, що у низці статей автор (Epist.) використовує такий вираз для означення козацької території: "міста, містечка, села" (ст. 6,7) (подібна термінологія зустрічається і в "Записке русского гонца Г.Кунакова..." (ст.1), тоді як в "Універсале" у цих випадках мова йде тільки про міста²⁶.

Пункти 3–7 майже збігаються в (Epist.) та "Універсале". 8-й пункт торкається такого важливого питання, як скасування унії. В (Epist.) вирішення цієї проблеми поставлено у залежність від київського митрополита, контроль за дотриманням прав та вольностей взяв на себе король. Представляє інтерес, що відсутні відомості, які є в "Універсале", щодо того, що розв'язання цієї проблеми відбудеться за участю митрополита та інших духовних осіб, на "скоро бытъ имеющем" сеймі. Не згадується також обіцянка київському митрополитові брати участь у засіданнях Сенату. Можливо, це зумовлено тим, що участь державної влади у вирішенні цього релігійного питання була предметом суперечок при виробленні умов договору. Певним чином про це свідчить різниця саме в цьому пункті між "Універсалом" та текстом угоди у Й. Єрлича²⁷.

Пункти 9–10 в (Epist.) та "Універсале" в цілому збігаються за змістом. Необхідно лише зазначити, що формулювання пункту, який регулює участь козаків у продажу горілки, повністю схоже з формулюванням у текстах договору, опублікованих у закордонній пресі²⁸.

Заключне слово договору в (Epist.) майже повністю збігається за змістом з "Універсалом", однак автор (Epist.) повідомляє, що "ці пункти" мають бути затверджені на сеймах (comitijs) королівства, тоді як в "Універсале" — на сеймі. Під сеймами, очевидно, маються на увазі місцеві сеймики та власне загальний сейм. Про призначення королем в жовтні 1649 р. сеймиків на 11 листопада (ст.ст.) та спробі

скликання сеймику в Житомирі київським воєводою А.Киселем згадує Й. Ерлич²⁹.

Виходячи з результатів порівняння текстів Зборівської угоди в (Epist.) та "Універсале", можна зробити висновок, що їх подібність є одним з доказів їх автентичності або наближеності до оригіналу, тим більше, що можна назвати ще мінімум дві копії угоди, подібні майже в усьому "Універсалу"³⁰. З іншого боку, в літературі вказується, що Хмельницький дуже суворо охороняв свій текст угоди, що потрапив до поляків після битви під Берестечком³¹. Можливо, він відрізнявся від польського варіанту порядком і змістом окремих статей, або український гетьман намагався певним чином впливати на характер інформації про Зборівський договір у стосунках з Росією. Зокрема, на користь цього положення може свідчити "Записка дьяка Григорія Кунакова о добытых ним в бытность в Польше сведениях касательно войны поляков с казаками в 1649 г., о сейме, о состоянии умов в Польше и проч." (складена у грудні 1649 р.), де зміст першого пункту тексту Зборівської угоди відрізняється від змісту першого пункту договору в (Epist.) та "Універсале": "В Киеве и во всей Белой Руси в городех и в местах и в местечках и в деревнях унее и унеяцким церквам не быть. А в Киеве де быть только прежним 2-м кляшторам, барнадынскому да доминиканскому"³². Першість цієї статті відповідала порядку статей у пунктах, надісланих Хмельницьким королю до початку військової кампанії 1649 р.³³.

Проведений аналіз (Epist.) дозволив виявити певні аналогії з іншими документами. Однак ми не можемо стверджувати, що автором цієї пам'ятки був А.Мяковський, з огляду на існування не тільки подібностей, однак і важливих відмінностей між текстами його листів, їх похідних та (Epist.). Автор останнього документу характеризує події 1649 р. як "польські"³⁴, що дає певні підстави вважати його іноземцем. Як встановлено О. О. Радзиховською, текст написано латиною, що зазнала вплив якоїсь з нових романських мов³⁵. Автор (Epist.) дотримується певного стилю: антикізує імена політичних діячів (Богдана Хмельницького називає Теодором (в політичному листуванні сам гетьман використовував іншу форму — Teodatus (1657))³⁶, персоніфікує назви занять на античний лад, відстань вказує у римських милях та стадіях. Цей стиль можна розглядати не тільки як результат гуманістичної освіти автора, однак і як вплив італійської культури. Враховуючи те, що папський нунцій І. Торрес, як було вже відмічено вище, користувався для свого донесення джерелом італійською мовою, можна було б визнати за автора листа секретаря Яна Казимира Н. Ріноссі, сім'я якого колись виїхала з Італії та осіла в м. Кракові, а сам секретар став бурмістром цього міста у 1649 р.

Однак італійською мовою дуже добре володіла і дружина Владислава IV, а після його смерті дружина (з 1649 р.) нового короля Речі Посполитої Яна Казимира — французька принцеса Людвіка Марія Луїза Гонзага де Невер³⁷. На французьке походження автора або його французькі зв'язки вказують і відомості щодо місця зберігання документу. Правомірність такого припущення підтверджує неослабна увага французьких політиків та французьких авторів XVI–XVII ст., яку вони виявляли до Речі Посполитої та України і козаків. Ретельне дослідження відповідної французької рефлексії цього часу належить Д. С. Наливайку. Дослідник, зокрема, згадує "Трактат про Польське королівство" Жана Ле Лабурера (1647–1648), у якому окремий розділ було присвячено козакам. Ця книга була написана спеціально для ознайомлення дружини Владислава IV Марії Луїзи Гонзага з Польською державою³⁸. У польській історіографії вказується на зростання французьких впливів при польському королівському дворі за часів цієї королеви, а також відмічається, що Марія Луїза Гонзага мала авторитет для Яна Казимира у вирішенні політичних справ³⁹. Франція, з огляду на власні політичні інтереси, була зацікавлена у припиненні війни в Речі Посполитій, підтвердженням чому є, наприклад, діяльність надзвичайного посла Арпажона у 1648 р., і в примиренні поляків з козаками⁴⁰. Маємо думку, що саме Людвіка Марія Луїза Гонзага де Невер стала автором (Epist.). На це вказує і зосередження уваги в основному на діях короля Яна II Казимира, і згадка з пієтетом про Владислава IV⁴¹, і характеристика війни як "скоріше, рабської" (згаданий вище історик Ле Лабурер, схвально висловлюючись у праці для королеви про хоробрість козаків, писав, що вони виникали з "загонів бродяг, що селилися на кордоні зі степом").

Хто ж міг бути адресатом королеви? Хоча листа написано латинською мовою, це не дає достатніх підстав для висновку про дипломатичний характер листування, тому що відсутні такі важливі компоненти, як звернення з вказівкою титулів та датування. З іншого боку, наявні ознаки наукового листування, серед яких чітка структура, підпорядкована наміру автора достовірно зобразити цілісну картину подій "самої останньої битви між поляками і козаками...". Автор використовує термінологію тодішньої історіографії (татар називає скіфами), а також оперує властивими їй поняттями. Так, звертаючись до адресату, він вказує на можливість для останнього на підставі листа визначити, звідки і куди після цих подій повернеться колесо фортуни (поняття ренесансної історіографії) Польського королівства, а також закликає оцінити роль короля, його мужність "у величезній небезпеці війни". З огляду на ці факти цілком можливо припустити, що адресат мав відношення до історичних занять. Підтвердженням може служити збереження (Epist.) у фонді Дюпюї,

а брати Дюпої були істориками і збирачами старожитностей. Ймовірно, що це був вже згаданий Ле Лабуер, до якого вдячна королева, надсилаючи листа, зверталася як до друга: "Маєш, мій любий, по-дружньому правдиву розповідь про справи останньої польської битви, про мир та угоди, з обох боків затверджені..."⁴².

Необхідно відмітити, що автор (Epist.) називає основним питанням, яке "обговорювалося у довгих бесідах (Хмельницького) з канцлером Оссолінським", питання про амністію "всьому, що він (Хмельницький) зробив проти держави". При цьому не наводяться дані про обговорення інших проблем. З подібною подачею інформації ми зустрічаємося і у творі французького офіцера та мандрівника П'єра Шевальє "Історія війни козаків проти Польщі". Він так описує переговори: "До уповноважених приєднався Хмельницький; він вимагав амністії (sic!) для себе, своїх козаків і селян-повстанців, а також гарантування свободи козакам і грецькій церкві"⁴³. Дослідник праці Шевальє С. М. Плохій, згадуючи про висвітлення французьким істориком процесу укладання Зборівської угоди, не вказує на його джерела⁴⁴. Можливо, що одним з них була (Epist.).

Проведений аналіз дозволив з'ясувати, що в основі (Epist.) та низки інших повідомлень про події 1649 р. знаходиться один протограф або, можливо, його варіанти. Це версія, автором якої, на наш погляд, став львівський підкоморій А. Мясковський. Узагальнена ним інформація поширювалась в Європі, зокрема, в Італії та, як ми дійшли висновку, Франції. З іншого боку, була визначена ступінь новизни і особливості інформації про події 1649 р., поданої в (Epist.). Шляхом порівняння текстів польсько-української угоди під м. Зборовим, вміщених в (Epist.) та інших джерелах, було з'ясовано, що інформація про угоду поширювалась в основному на підставі одного тексту, однак були і виключення, що мали, на наш погляд, політичний характер. Була зроблена спроба визначити автора та адресата (Epist.), що дозволило звернути увагу на ще один важливий, однак не згадуваний в українській історіографії аспект зборівських подій, пов'язаний з польсько-французькими відносинами.

Примітки:

1. Шевченко Ф. П. Дипломатична служба на Україні під час Визвольної війни 1648–1654 рр. // *Історичні джерела та їх використання*. — К., 1964. — Вип. 1. — С. 97.
2. *Акты исторические, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек* / Сост. А. И. Тургенев. — СПб., 1842. — Т. 2. — С. 440–445.
3. Борицак І. Звідомлення Ілька Борицка з дослідів в архівах Західної Європи // *Зап. Наук. т-ва ім. Т. Шевченка. Праці іст.-філософ. секції*. — Львів, 1924. — Т. 134–135. — С. 243. Підтверджено в наш час завдяки зусиллям О. О. Радзиховської.

4. Радзиховская Е. А., Новикова Л. В. Взгляд европейца на события августа 1649 г. в Украине: К вопросу об источниках Зборовского договора // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: Матеріали міжнарод. наук.-практ. конф., м. Запоріжжя, 2–4 жовт. 1997 р. Секція I, II. — Запоріжжя, 1997. — С. 217–222.
5. Акты исторические... — С. 440–441.
6. Акты исторические... — С. 440; Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. — К., 1914. — Ч. 3, т. 4. — С. 285.
7. Грушевський М. Історія України-Русі. — К., 1995. — Т. 8. — С. 181; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 178.
8. Архив Юго-Западной России... — С. 284.
9. Голобуцкий В. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. — К., 1962. — С. 201; Архив Юго-Западной России... — С. 302–303.
10. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. — Перемишль; Львів, 1996. — С. 130.
11. Polska sluzba dyplomatyczna XVI–XVIII wieku. — Warszawa, 1966. — S. 292, 331.
12. Kubala L. Szkice historyczne. Serya pierwsza. — Lwow, 1880. — S. 176–182; Starozytnosci historyczne Polskie, czyli Pisma i pametniki do dziejow dawnej Polski, listy krolow i znakomitych mezoow, przypowiesci, przyslowia i t. p. /A. Grabowski. — Krakow, 1840. — T. 1. — S. 260–266; Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Киевской Комиссией для разбора древних актов. — К., 1916. — Вып. 2. — С. 60–70 (оригінал), С. 166, 167–179 (пер. рос. мовою) ([Розділ] 2: Матеріали).
13. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький... — С. 187–196; Голобуцкий В. Дипломатическая история... — С. 203–209; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — К., 1954. — С. 165–171; Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький... — С. 131–142.
14. Kubala L. Szkice historyczne... — S. 176; Акты исторические... — С. 440.
15. Акты исторические... — С. 441; Сборник статей и материалов... — С. 168.
16. Акты исторические... — С. 441–442, 444.
17. Там само. — С. 444.
18. Там само.
19. Акты исторические... — С. 443–444; Сборник статей и материалов... — С. 176–177; Kubala L. Szkice historyczne... S. 180–181; Starozytnosci historyczne... — S. 264–265.
20. Сборник статей и материалов... — С. 178.
21. Акты исторические... — С. 444.
22. Kubala L. Szkice historyczne... — S. 153.
23. Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел. — М., 1822. — Ч. 3. — С. 450–454 (Док. № 137). У пункті 8 помилка: замість *zniesienia* написано *zamieszania* (порівняйте з: Kubala L. Szkice historyczne... — S. 153); Грушевський М. С. Історія України-Русі...

- С. 217, приміт.; *Latopisiec albo kroniczka Jachima Jerlicza / Z rekopismu wydł K. Wł. Wojcicki.* — Warszawa, 1853. — Т. 1. — С. 105–109; Мацьків Т. Зборівський договір у тогочасних західноєвропейських джерелах // Київська старовина. — 1995. — № 4. — С. 38.
24. Акты исторические... — С. 443.
 25. Мацьків Т. Зборівський договір... — С. 37 (п. 1, 9), 39 (п. 3).
 26. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. — М., 1953. — Т. 2. — С. 303; Акты исторические... — С. 444; Собрание государственных грамот... — С. 453.
 27. Собрание государственных грамот... — С. 453–454.
 - Смолий В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький... — С. 180.
 28. Мацьків Т. Зборівський договір... — С. 37 (п. 8), 39 (п. 11).
 29. *Latopisiec albo kroniczka*... — С. 109.
 30. *Latopisiec albo kroniczka*. — С. 105–109; Отписка путивльских воевод о приобретении списка договоров, приобретенное ими повествование о зборовской битве и мире и самые списки Зборовских договоров... // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. — СПб., 1861. — Т. 3. — С. 415–416.
 31. Шевченко Ф. П. Дипломатична служба... — С. 89.
 32. Воссоединение Украины с Россией... — С. 303.
 33. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький... — С. 159.
 34. Акты исторические... — С. 445.
 35. Радзиховская Е. А., Новикова Л. В. Взгляд европейца... — С. 218.
 36. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах, 1648–1714 рр. — К.; Нью-Йорк, 2003. — С. 50.
 37. *Olkiewicz J. Opowiesci o wlochach i polakach.* — Warszawa, 1979. — С. 233, 219.
 38. Наливайко Д. С. Україна у французькій літературі XVII ст. // Рад. літературознавство. — 1969. — № 4. — С. 45.
 39. *Olkiewicz J. Opowiesci o wlochach*... — С. 219; *Wyczanski A. Polska — Rzeczpospolita szlachecka, 1454–1764.* — Warszawa, 1965. — С. 345–346.
 40. Виговський І. І. Донесення посла Франції з Польщі за 1648–1649 рр. як джерело до історії Визвольної війни українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького // Феодалізм: Економіка. Класова боротьба. Культура. — К., 1986. — С. 106–115.
 41. Акты исторические... — С. 442.
 42. Там само. — С. 445.
 43. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі // Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну. Звичай, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар. — К., 1960. — С. 93.
 44. Плохий С. Н. К вопросу об источниковой основе сочинения П. Шевалье по Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. // Анализ публикаций источников по отечественной истории. — Днепропетровск, 1978. — С. 54.

ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЙ XVI–XVIII СТОЛІТЬ В ОДЕСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Питання вивчення історії революцій XVI–XVIII ст. в Одеському університеті вже отримало певне висвітлення в історичній літературі. Проте узагальнюючих досліджень все ще не з'явилося, справа обмежується згадками про роботи викладачів університету з проблематики революцій та поодинокими публікаціями. Окремі спостереження присутні як в ювілейних виданнях з історії університету, починаючи з праці О. І. Маркевича та закінчуючи біографічними нарисами про професорів Новоросійського університету¹, так і в публікаціях про розвиток історичної науки в Одесі, в Україні чи в Російській імперії². Лише в доповіді Л. В. Борщевського³ здійснена спроба відтворити процес вивчення в Одесі історії Франції XVIII ст., в тому числі і революції кінця століття.

В літературі вже висловлювалась думка, що початок традиції вивчення історії французької революції в Новоросійському університеті йде від О. С. Трачевського⁴. Проте становлення наукового інтересу до питань історії революцій в університеті пов'язано з появою на кафедрі всесвітньої історії в 1867 р. професора О. Г. Брикнера. Він отримав історичну освіту і науковий ступінь доктора філософії в Німеччині. На той час в німецькій історичній науці історія французької революції викликала значний інтерес і це зацікавлення знайшло відображення в діяльності О. Г. Брикнера в Одесі. Він і став одним з перших викладачів російських університетів, які розпочали читати окремий курс "Історія французької революції"⁵.

І все ж його уподобанням була російська історія, до вивчення якої він поступово перейшов⁶. Не полишаючи епоху французької революції, О. Г. Брикнер у 1870 р. видав книжку "Війна Росії зі Швецією в 1790 р.", яка вписувалась в контекст міжнародних революційних відносин. Разом з тим, вона відобразила і певний вплив місцевих, регіональних чинників на історичну тематику одеських вчених всесвітньої історії. Лекції О. Г. Брикнера мали значний резонанс в студентському середовищі. За згадкою випускника Новоросійського університету 1875 р. О. Л. Колянківського, у вересні 1871 р., на першу лекцію О. Г. Брикнера, яка відкривала річний курс "Історія французької революції", зібралась значна кількість слухачів, включаючи і студентів інших факультетів. Це було не тільки тому, що читався за-

гальний курс для усього історичного відділення, але й тому, що для всіх, за словами О. Л. Колянковського, був "інтерес самого предмету лекції". Поряд з викладом загального матеріалу лектор художньо відображував деякі цікаві засідання Національних зборів і давав жваві характеристики визначних діячів епохи французької революції⁷.

Певною заслугою О. Г. Брикнера є прилучення до проблематики історії Франції Г. О. Афанасьєва⁸. За свідченням О. І. Маркевича, в студентські роки Г. О. Афанасьєв виявляв великі здібності і викладачі історико-філологічного факультету хотіли заохотити його до вивчення і історії Росії, і історії давнього світу, і нової історії. Навіть відомий славіст, перший декан історико-філологічного факультету В. І. Григорович розраховував, що він буде займатись слов'янською історією⁹. Та Г. О. Афанасьєв вибрав спеціалізацію нової історії і в 1870 р. був залишений на два роки стипендіатом для отримання професорського звання по кафедрі всесвітньої історії.

Особистість Г. О. Афанасьєва, його місце в історичній науці до сьогодні ще не отримали в історіографії заслуженої оцінки. Автор цієї статті вже висловлював думку про те, що одеський історик, поряд з В. І. Гер'є і М. І. Карсевим може бути визнаний одним із будівничих "російської школи" в області вивчення старого порядку і революції у Франції¹⁰. Проте підозри у "неблагонадійності" і переслідування з боку службовців Одеського учбового округу так і не дозволили йому отримати кафедру в університеті. Незважаючи на вимушений відхід від науки, він опублікував у 1876 р. статтю "До питання про децентралізацію у Франції у кінці XVIII століття"¹¹. Це відбулось на рік раніше першої публікації В. І. Гер'є, яка вважається початком вивчення історії французької революції в Росії¹². В наступні роки Г. О. Афанасьєв не залишав розпочату в університеті працю і попри зайнятість практичною роботою в банківській сфері, видав у 1884 р. в Одесі монографію "Нарис діяльності Тюрго". Багатогранність його натури сприяла тому, що свою зацікавленість проблематикою революції він зумів поєднати з практикою роботи і потребами краю. В 1892 р. він опублікував значну за обсягом і цінну за фактичним матеріалом монографію "Умови хлібної торгівлі у Франції в кінці XVIII ст."¹³. Науковий авторитет вченого був настільки великий, що керівництво університету після появи його досліджень, які отримали європейське визнання, було вимушено запросити Г. О. Афанасьєва на викладацьку роботу. Проте ця зацікавленість виявилась недовгою (1885–1889, 1893–1895 рр.) і він так і не став професором університету.

Але випадок з Г. О. Афанасьєвим, його репутація "неблагонадійного" кидала тінь і на революційну проблематику. Це призвело до

того, що студенти та молоді науковці університету довгий час не звертались до революційної тематики. Та вона все ж таки була представлена розробками викладачів, які переїздили з російських столиць Санкт-Петербургу і Москви до Одеси і викладали в університеті. Але ці вчені не створили школи, подібної до столичних, бо, як правило, працювали в Одесі недовгий час.

Найбільш значну роль у збереженні традиції, започаткованої О. Г. Брикнером, відіграв О. С. Трачевський¹⁴. Випускник Московського університету, він, відразу після захисту у 1877 р. докторської дисертації "Союз князів і німецька політика Катерини II, Фрідріха II, Йосифа II, 1780 — 1790" переїхав до Одеси, де і залишався до 1890 р. На час переїзду О. С. Трачевський вже був відомий як знавець французької революції. Ще у 1870 р. під його редакцією були видані російською мовою лекції Гейсере з історії французької революції¹⁵. В одеський період він видав російською, німецькою і французькою мовами значну кількість статей, головним чином, про зовнішню політику епохи французької революції, в тому числі, і роботу про відносини Росії до революції¹⁶. Крім того, О. С. Трачевський, незважаючи на працю в провінціальному університеті, одним з перших в російській історіографії почав залучати документи центральних архівів Російської імперії для вивчення як західноєвропейської історії нового часу взагалі, так і конкретно міжнародних відносин періоду французької революції. Під його редакцією та з його передмовою у виданнях Історичного товариства з 1890 р. почали публікуватися збірники документів із Петербурзького і Празького архівів, присвячені дипломатичним відносинам Росії з Францією в епоху Наполеона.

Наступником О. С. Трачевського на кафедрі загальної історії міністерство призначило В. К. Надлера, який до того працював у Харківському університеті. Як типовий представник харківської школи істориків він спеціалізувався, головним чином, на проблемах славістики та медієвістики, але, разом з тим, почав займатись вивченням перших десятиліть новітньої історії, яка за тогочасної періодизації розпочиналась з французької революції. Ще в Харкові він видав п'ятитомну працю "Олександр I та ідея Свяченого Союзу", яка при усій своїй тенденційності мала великий успіх у читачів. Там же, у 1887 р. його учень В. П. Бузескул видав частину лекційного курсу В. К. Надлера, присвячену французькій революції та Наполеону¹⁷. Тому в Одесі новий професор міг користуватись своїм харківським виданням.

Після смерті В. К. Надлера в 1894 р. до Одеси запросили молодого вченого, випускника Московського університету Р. Ю. Віппера. Вже тоді до кола його уподобань входило вивчення, поряд з Реформацією і філософсько-історичними проблемами, історії французької

революції з її передумовами і резонансами. В Одесі Р. Ю. Віппер пропрацював недовго, усього три роки — бо в серпні 1897 р. він подав заяву про звільнення. Однак за цей час він встиг чимало зробити саме в плані дослідження історії періоду кінця нового часу. В 1896 р. він опрацював матеріали по темі "Катерина II і просвітницькі ідеї Заходу". Якраз в Одесі він звернувся до нової для російської історіографії теми: "Розвиток програми яacobинського клубу і загальна характеристика". В університеті він обробив науковий матеріал, який дозволив йому в наступні два роки створити значне дослідження "Суспільні вчення та історичні теорії XVIII і XIX ст." ¹⁸.

Недовгий час (1896–1901) після закордонного наукового відрядження приват-доцентом університету перебував П. М. Ардашев, випускник Московського університету, учень В. І. Гер'є. В Одесі він завершував роботу над трьохтомною працею "Провінційна адміністрація у Франції в останню пору Старого порядку, 1774 — 1789", яка принесла автору міжнародне наукове визнання ¹⁹. На кінець XIX ст. зростає зацікавленість проблематикою революцій і в студентському середовищі. У 1899 р. був опублікований студентський твір В. Л. Хорошуна "Дворянські накази у Франції", який отримав золоту медаль. Однак робота автора не отримала продовження внаслідок його передчасної смерті у 1902 р. ²⁰.

В перші два десятиліття XX ст. в університеті в галузі новітньої історії продовжували працювати випускники Московського і Петербурзького університетів. І. І. Іванов ²¹ в Одесу прибув вже як спеціаліст з історії Франції (його магістерська робота "Політична роль французького театру у зв'язку з філософією XVIII ст." була опублікована у 1895 р.) і як автор однієї з перших в російській історіографії монографій про утопічний соціалізм: "Сен-Симон і сен-симоністи", написаний на підставі матеріалів паризьких архівів. В його роботі ідеї французької революції представлені опосередковано, а сам Сен-Симон охарактеризований не як соціаліст, а як індустріаліст.

З Одесою пов'язав своє життя ще один учень В. І. Гер'є Є. М. Щепкін ²², онук великого російського актора, який прийшов до університету в 1898 р. Його магістерська дисертація, захищена вже в одеський період в 1902 р. "Російсько-австрійський союз під час Семирічної війни", входила до кола наукових пошуків "російської школи" вивчення історії французької революції. Як знавець скандинавських мов, він використав матеріали Копенгагенського архіву, що значно збагатило російську історіографію.

Серед його неопублікованих робіт збереглися рукописи та підготовчі матеріали до декількох, значних за обсягом праць, які продовжували тематику історії міжнародних відносин XVIII ст.: "Росія 1750–

1760 рр. за донесеннями французького посла М. Поссе", "Росія та Європа у XVIII ст.: За листами дипломатичних представників", "Іноземні дипломати в Росії XVIII ст." ²³.

І після відлучення від університету Є. М. Щепкін приділяв особливу увагу проблемам французької революції. Серед опублікованих його лекцій "Вступ у новітню історію Франції: Падіння старого режиму в кінці XVIII ст.". Не менш симптоматичне його звернення до контексту французької проблематики в публіцистиці. В газетних матеріалах він зовсім не писав на історичні теми. Практично єдиним виключенням стала замітка "Жан-Жак Руссо — демократ: до 200-річчя з дня народження" ²⁴. Його, одного із небагатьох російських істориків, запросили як автора розділу "Росія при Олександрі I і вторгнення 1812 р." редактори дев'ятого тому "Кембріджської історії нового часу". І хоч Є. М. Щепкін безпосередньо не вивчав історію французької революції, але до числа трьох головних питань, що становили поле наукового інтересу одеського вченого, входила європейська дипломатична історія другої половини XVIII ст. Крім того, своєю викладацькою і науковою діяльністю він встановив місток між одеськими дослідниками історії французької революції другої половини XIX ст. і новим поколінням вже радянських істориків. Через курси і семінари Є. М. Щепкіна пройшли П. М. Біциллі, О. Л. Вайнштейн, К. П. Добролюбський.

В Новоросійському університеті інтерес до вивчення історії революції зберігали навіть ті викладачі, які безпосередньо не займалися її дослідженням. Показовий приклад П. М. Біциллі, в майбутньому відомого історика, спеціаліста, насамперед, в галузі медієвістики. Так, для пробної лекції, обов'язкової перед початком роботи в університеті, він вибрав тему: "Накази 1789 р. як історичне джерело" ²⁵.

З початком XX ст. в Новоросійському університеті з'явилися вчені, чіскою науковою зацікавленістю була історія Англії. В. Е. Крусман працював в університеті з 1908 по 1917 р. І хоч його основна монографія була присвячена англійському гуманізму, він читав декілька курсів з історії Англії XVI — XVII ст. ²⁶. В тому ж 1915 р. з'явилась і монографія, щоправда не історика, а юриста К. А. Кузнецова "Англійська палата громад при Тюдорах і Стюартах", в діяльності якої автор виділив дві тенденції — парламентського суверенітету і демократії. Саме вони, за висновком дослідника, визначили настрої англійців передреволюційної епохи ²⁷.

Поглибленням інтересів одеських істориків до проблем революцій позначився радянський період. З одного боку, це виявилось наслідком загальної переорієнтації істориків від питань політичної історії до питань соціальної історії, серед яких революційна тематика займала

одне з почесних місць. Для новістів західноєвропейські революції стали одним з головних об'єктів дослідження. Але з другого боку, для одеських істориків нового часу, після припинення закордонних відряджень і відсутністю можливостей працювати в європейських архівах, безцінною скарбницею став Воронцовський фонд університетської бібліотеки, матеріали якого відкривали широкі можливості для вивчення історії французької революції.

Заслуга у збереженні історіографічного інтересу до історії французької революції належить випускникам університету О. Л. Вайнштейну і К. П. Добролюбському. Спираючись на чисельні джерела Воронцовського фонду, вони вже в середині 20-х рр. підготували ряд новаторських праць. Поклав початок роботи із збиранням матеріалів фонду О. Л. Вайнштейн²⁸. У 1926 р. він видав книжку "Нариси з історії французької еміграції в епоху Великої французької революції". Роком пізніше з'явилась робота К. П. Добролюбського "Нова економічна політика термідоріанського конвенту", а в 1930 р. він опублікував першу і практично єдину в радянській історіографії монографію з проблем термідору "Економічна політика термідоріанської реакції"²⁹. Симптоматично, що назви обох праць К. П. Добролюбського відбили реалії тогочасної дійсності, пов'язані з долею радянської політики непу.

В 30-і рр. попри "провалля" в українській історичній науці, яке визначились диктатом політико-ідеологічних структур, дослідження історії західноєвропейських революцій в Одесі продовжились. К. П. Добролюбський опублікував біля десятка статей в союзних та республіканських виданнях. До проблем народної освіти Франції другої половини XVIII ст. звернувся А. Г. Готалов-Готліб. Він видав ряд статей про початкову, середню школу, педагогічну освіту у Франції напередодні революції. Більше того, ним була підготовлена до друку монографія "Питання освіти у Франції за наказами 1789 р." Тоді ж П. Н. Берков, А. І. Малеїн, Р. М. Тонкова зробили огляд джерел збирання Воронцовського фонду.

Активізація революціознавчих досліджень відбулась тільки в другій половині 40-х рр. К. П. Добролюбський продовжив вивчення проблем класової, політичної та ідеологічної боротьби в термідоріанський період. Результатом роботи стала узагальнююча монографія "Термідор. Нариси по історії класової боротьби у Франції в 1794–1795 рр."³⁰. Значним його внеском у розвиток української історичної науки була підготовка молодих вчених з числа випускників Одеського університету. Він запланував підготовку аспірантами колективної праці з історії яacobінського клубу. Проте складні умови "боротьби з космополітами" спочатку відсунули, а потім привели і до зупинки

проекту. Не меншою мірою вплинула на це і смерть К. П. Добролюбського у 1953 р.

Проте його учні продовжили дослідження історії французької революції, причому, не тільки в Одесі. У Львівському, а потім Київському університетах викладала Т. Г. Салтановська, яка вивчала діяльність Жан-Поля Марата. Еволюцію політичних і соціальних поглядів Л. А. Сен-Жюста розглядав М. І. Чупрун, який працював у Полтавському педагогічному інституті. Проблема історії якобінського клубу займалась в Одесі Н. І. Владимірова³¹.

В 50–70-і рр. традиції революціознавства зберігав В. С. Алексєєв-Попов, який починав вчитись в Одесі, але закінчив Ленінградський університет³². В Одеському університеті його наукові інтереси поступово зосередились на історії суспільної думки Франції епохи Просвітництва і французької революції. Результати його досліджень по історії "Соціального гуртка" отримали міжнародне визнання, його статті друкувались у Франції та Німецькій Демократичній Республіці. Найбільш значною працею В. С. Алексєєва-Попова стало видання під його редакцією, з його перекладом і коментарями трактатів Ж. Ж. Руссо в серії "Літературні пам'ятки" у 1969 р. Однак постійне удосконалення підготовленої докторської дисертації завадило її захисту.

В. С. Алексєєв-Попов проводив значну організаційну роботу по згуртуванні наукових сил, які займались вивченням історії революцій. В 1958 р. в Одеському університеті відбулась міжвузівська наукова конференція по історії якобінської диктатури, в 1962 р. — конференція, присвячена 250-й річниці народження Жан-Жака Руссо, в 1970 р. — спільний з Кишинівським університетом симпозіум по історії Франції XVIII ст. та її зв'язків з Росією, Україною, Молдовою. В 1958 р. він створив на історичному факультеті та керував роботою відкритого наукового семінару по історії Франції XVIII — XX ст.³³. Великих зусиль приклав він до видання матеріалів конференції з історії якобінської диктатури, в якому були представлені, поряд із істориками Росії, України, Молдови, доповіді одеських вчених К. Д. Петряєва, Н. І. Владимірової, О. П. Ковальчук, І. В. Зав'ялової, О. Д. Хаютина³⁴. В роботі проведеної в 1972 р. наукової сесії до 200-ліття народження Ш. Фур'є брали участь і студенти, в тому числі і автор цієї статі, доповіді яких були підготовлені на спецсемінарі під керівництвом В. С. Алексєєва-Попова. В 1985 р. в університеті пройшли наукові читання, присвячені пам'яті К. П. Добролюбського, які були підготовлені Д. П. Урсу.

Таким чином, в 40–70-х рр. XX ст. Одеський університет став одним із центрів вивчення історії французької революції кінця XVIII ст. в межах СРСР, а в Україні оформився як провідна органі-

зачія не тільки вивчення історії революції, а й підготовки кадрів для усієї республіки з проблем революції. Разом з тим в 60–70-і рр. не була в самому університеті підготовлена нова зміна молодих дослідників історії французької революції.

З 80-х рр. XX ст. розпочався новий етап історії вивчення в Одеському університеті західноєвропейських революцій XVI–XVIII ст. Він характеризувався намаганнями викладачів кафедри нової та новітньої історії активізувати дослідницьку роботу в рамках сталої традиції. Учень В. С. Алексєєва-Попова, І. В. Зав'ялової та одного з визначних радянських істориків раннього нового часу, завідуючого сектором історії середніх віків Інституту всесвітньої історії АН СРСР О. М. Чистозвонова, О. Б. Дьомін вивчав нідерландську політику Англії епохи нідерландської революції (друга половина XVI ст.). Учениця І. В. Зав'ялової та одного з провідних істориків англійської революції М. А. Барга (Інститут всесвітньої історії АН СРСР) І. В. Немченко досліджувала ідеологічні витоки революції в Англії середини XVII ст. Американська революція XVIII ст. стала об'єктом наукового пошуку О. В. Полевшикової, учениці В. С. Алексєєва-Попова та І. В. Зав'ялової³⁵. Роботу над проблематикою французької революції розпочав випускник Ленінградського університету О. С. Овечкин.

Зусиллями нового покоління одеських істориків в кінці 80 — на початку 90-х рр. були проведені дві наукові конференції молодих вчених університетів Радянського Союзу та Інституту всесвітньої історії АН СРСР, присвячені річницям французької та нідерландської революцій³⁶.

В кінці XX — на початку XXI ст. О. Б. Дьомін, І. В. Немченко продовжили свої роботи. О. Б. Дьомін видав монографію по історії зовнішньої політики Англії часів нідерландської революції та захистив докторську дисертацію³⁷. І. В. Немченко продовжила серію статей про ідеологію англійської революції³⁸. П. М. Тоцький почав вивчати конфесіональні аспекти французької революції³⁹. У 2002 р. О. Б. Дьомін провів наукові читання, присвячені пам'яті В. С. Алексєєва-Попова. Все це подає надії на масштабне відновлення досліджень з історії європейських революцій.

Таким чином, Новоросійський університет Одеси майже з перших років існування став одним із наукових центрів вивчення французької революції кінця XVIII ст. В перші десятиліття XX ст. визначився інтерес і до історії Англії передреволюційної епохи. Незважаючи на складнощі розвитку науки в провінційному вузі радянських часів, вже з 30-х рр. XX ст. в Одеському університеті відбулось відродження досліджень історії французької революції. Однак все та ж специфіка централізованої організації наукової роботи в університеті не

дозволила повною мірою реалізувати напрацьовані в 30–50-і рр. досягнення. В кінці ХХ ст. молоде покоління одеських істориків розпочало новий етап в історії досліджень західноєвропейських революцій ХVІ–ХVІІІ ст. Все це сприяло перетворенню Одеси у провідний і фактично єдиний центр України по вивченню західноєвропейських революцій ХVІ–ХVІІІ ст.

Примітки:

1. Маркевич А. И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. — Одесса, 1890; Одесский университет за 75 лет (1865–1940). — Одесса, 1940; Юрженко О., Перишина З., В'язовський Г. Одеському університету — сто років. — Одеса, 1965; Історія Одеського університету за 100 років. — К., 1968; Одесский университет. 1865 — 1990. — К., 1991; Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. — Т. 2 — 4. — Одеса, 2000.
2. Очерки истории исторической науки СССР. — Т. 2 — 3. — М., 1960 — 1963; Чухрій П. Г. Історична наука і історики Півдня України дожовтневого часу // Питання історії народів СРСР. — Вип. 8. — Харків, 1969. — С. 45–54; Барабанов Ю. Н., Демин О. Б. Некоторые вопросы изучения Великой французской революции в УССР (40–70-е гг.) // Великая французская буржуазная революция: история и современность. — Одесса, 1989. — С. 3–5; Аппатов С. И., Демин О. Б., Перишина З. В. Историческая наука в Одессе за 200 лет // Очерки развития науки в Одессе. — Одесса, 1995. — С. 450–491; Попова Т. Н., Станко В. Н. Исторические исследования в Одесском университете: традиции и современность // Вестник Одесского государственного университета. — 1995. — Вип. 1. — С. 37–52; Дьомін О. Вивчення та викладання всесвітньої історії в Одесі в ХІХ–ХХ ст. // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. — Вип. 15. — Серія: історичні науки. — № 1. — Чернігів, 2002. — С. 8–11.
3. Борцевский Л. В. Из истории изучения Франции ХVІІІ в. и Великой французской революции в Одесском университете // Из истории яковинской диктатуры. — Одесса, 1962. — С. 542–562.
4. Борцевский Л. В. Указ. соч. — С. 545; Попова Т. Н., Станко В. Н. Указ. соч. — С. 39.
5. Аппатов С. И., Демин О. Б., Перишина З. В. Указ. соч. — С. 480.
6. Самойлов Ф. О. Брикнер Олександр Густавович // Професори... — Т. 2. — С. 147–149.
7. Колянковский А. Профессор А. Г. Брикнер // Новороссийский университет в воспоминаниях современников / Сост. Ф. А. Самойлов. — Одесса, 1999. — С. 54.
8. Маркевич А. И. Указ. соч. — С. 204–206; Аппатов С. И., Демин О. Б., Перишина З. В. Указ. соч. — С. 480.
9. Афанасьев Г. Е. По поводу статьи А. Е. Кауфмана "За кулисами университета-юбеляра" // Новороссийский университет в воспоминаниях современников. — С. 89.

10. Аппатов С. И., Демин О. Б., Першина З. В. Указ. соч. — С. 480.
11. Афанасьев Г. Е. К вопросу о децентрализации во Франции в конце XVIII века // Историческая библиотека. — 1876.
12. Очерки истории исторической науки... — Т. 2. — С. 454.
13. Афанасьев Г. Е. Очерк деятельности Тюрго. — Одесса, 1884; Он же. Условия хлебной торговли во Франции в конце XVIII в. — Одесса, 1892.
14. Дьомін О. Б. Трачевський Олександр Семенович // Професори... — Т. 4. — С. 233–235.
15. Очерки истории исторической науки... — Т. 2. — С. 410.
16. Трачевский А. С. Россия и французская революция // Вестник Европы. — 1885.
17. Надлер В. К. Лекции по истории французской революции и империи Наполеона, 1789–1815 / Изд. и обработанные В. П. Бузескул. — Харьков, 1887.
18. Сафронов Б. Г. Историческое мировоззрение Р.Ю.Виппера и его время. — М., 1976. — С. 22, 24, 36, 120.
19. Ардашев П. М. Провинциальная администрация во Франции в последнюю пору Старого порядка, 1774–1889. — М., 1900.
20. Борщевский Л. В. Указ соч. — С. 552.
21. Борщевский Л. В. Указ соч. — С. 554; Гребцова И. С., Гребцов В. М. Иванов Иван Иванович // Професори... — Т. 2. — С. 417–419.
22. Максименко І. В., Попова Т. М. Щепкін Євген Миколаєвич // Професори... — Т. 4. — С. 396–400; Аппатов С. И., Демин О. Б., Першина З. В. Указ. соч. — С. 481.
23. Евгений Николаевич Щепкин (1860–1920). Биобиблиографический указатель / Сост. И. В. Максименко, В. В. Самодурова. — Одесса, 1998. — С. 75–76.
24. Там же. — С. 66–68.
25. Попова Т. М. Біцільні Петро Михайлович // Професори... — Т. 2. — С. 113.
26. Немченко И. В. Научные изыскания В. Э. Крусмана в Одессе // Древнее Причерноморье. IV-е чтения памяти профессора Петра Осиповича Карышковского. — Одесса, 1998. — С. 101–105; Попова Т. Н. Из истории историографии: В. Э. Крусман (К 120-летию со дня рождения) // Записки історичного факультету ОДУ. — Вип. 9. — Одеса, 1999. — С. 174–175.
27. Аппатов С. И., Демин О. Б., Першина З. В. Указ. соч. — С. 481.
28. Алексеев-Попов В. С. Про ідею рівності в ідеологічній підготовці Великої французької революції // Ювілейна наукова сесія, присвячена 100-річчю Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. Соціальні, історичні та юридичні науки. — Одеса, 1965. — С. 56.
29. Аппатов С. И., Демин О. Б., Першина З. В. Указ. соч. — С. 486.
30. Добролюбовский К. П. Термидор. Очерки по истории классовой борьбы во Франции в 1794–1795 гг. — Одесса, 1949.
31. Барабанов Ю. Н., Демин О. Б. Указ. соч. — С. 3–5.
32. Дьомін О. Б. Наукова і життєва доля Вадима Сергійовича Алексєєва — Попова. З нагоди дев'яносторіччя з дня народження // Наукові записки історичного факультету ОНУ. — Вип. 12. — Одеса, 2002. — С. 520–528.
33. Барабанов Ю. Н., Демин О. Б. Указ. соч. — С. 4.
34. Из истории яковинской диктатуры 1793–1794 — Одесса, 1962.

35. Демин О. Б. *Англо-нидерландские отношения середины XVI — начала XVII ст. (на английских материалах). Автореф. дисс...канд. ист. наук.* — М., 1984; Немченко И. В. *Томас Гоббс и английская буржуазная революция середины XVII в. (К вопросу о ренессансном содержании политической системы Гоббса). Автореф. дисс...канд. ист. наук.* — М., 1981; Полевщикова Е. В. *Идейная борьба в Англии в канун войны североамериканских колоний за независимость (60 — начало 70-х гг. XVIII в.). Автореф. дисс... канд. ист. наук.* — Л., 1986.
36. *Великая французская буржуазная революция: история и современность.* — Одесса, 1989; *Буржуазные революции XVI–XIX веков: история политики, история идей. Тезисы всесоюзной конференции.* — Одесса, 1991.
37. Дьомін О. Б. *Біля витоків англійського атлантизму. Зовнішня політика Англії кінця 50 — кінця 80-х років XVI ст.* — Одеса, 2001.
38. Немченко И. В. *Томас Гоббс о причинах и характере английской революции середины XVII в. // Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова.* — Вип. 9. — Одеса, 1999. — С. 233–246.
39. Тоцький П. Н. *Проблема гражданского устройства духовенства в политической мысли Конституанты 1789–1790 гг. // Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова.* — Вип. 9. — Одеса, 1999. — С. 247–252; *Он же. Аббат Мори о церковной реформе Учредительного собрания Франции 1789–1791 гг. // Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова.* — Вип. 10. — Одеса, 2000. — С. 249–258; *Тоцький П. М. Антиклерикальні тенденції політичної концепції Робесп'єра 1789–1791 рр. // Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова.* — Вип. 15. — Одеса, 2004. — С. 292–302.

С. А. Накаєва

ПЕРІОДИЧНА ПРЕСА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ СТАНОВЛЕННЯ БЛАГОДІЙНОСТІ В КАВКАЗЬКОМУ РЕГІОНІ В СЕРЕДИНІ XIX ст.

У першій половині XIX в. йшов процес приєднання Кавказу до Російської імперії. На довгі роки затяглася Кавказька війна (1818–1864). Крім військової сили уряд Росії шукав й інші важелі впливу на народи Кавказу й Закавказзя. Своєю політикою російський уряд зміцнював економічне становище кавказької феодальної знаті й одночасно усував її від політичної влади, підпорядковуючи контролю російської адміністрації. Відповіддю на неї був поведінковий дуалізм гірських феодалів: з одного боку, вони опиралися на військову міць царату в боротьбі з народними виступами; з іншого боку — прагнули

послабити наступ царату, щоб утримати політичне панування, зберегти свою незалежність або напівзалежність від російського уряду.

По мірі утвердження царської адміністрації на Північному Кавказі самоврядування у горців замінювалося державно-адміністративним керуванням. Уряд спробував поширити російські норми права на кавказькій території. Указом від 30 серпня 1842 р. Микола I заснував особливий Комітет зі справ Закавказького краю, а для обробки всіх пропозицій по його реорганізації заснував VI відділення його імператорського величності канцелярії. Після ретельної підготовки нової форми керування 19 лютого 1844 р. було створено Кавказьке намісництво. Довгий час намісництвом успішно керував Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор М. С. Воронцов, що планував свою діяльність на зміцнення зв'язків з місцевою феодальною знаттю. З його ініціативи була заснована газета "Кавказ" (1846–1918), на сторінках якої знайшли відбиття різні аспекти урядової політики в цьому регіоні. У той же час матеріали цієї газети дотепер вивчені недостатньо.

Мета даної статті — розкрити джерельну цінність публікацій газети "Кавказ" з проблеми становлення благодійності в Кавказькому регіоні в середині XIX ст.

"Кавказ" — політична й літературна газета, що виходила в Тифлісі спочатку щотижня, з 1850 р. — 2 рази на тиждень, з 1868 р. — 3 рази, а з 1877 р. — щодня. В 1846–1847 р. газета видавалася російською і вірменською мовами. Протягом майже двадцяти років (до 1864 р.) вона друкувалася при канцелярії Кавказького намісника й була офіційним виданням. Крім офіційних документів, у газеті публікувалися численні матеріали з історії, культури, археології, економіки краю, бібліографічні огляди, замітки про найважливіші події в прилеглих країнах. Коло питань, що розглядаються у газеті, поступово розширювалося за рахунок введення телеграм і політичних новин.

Редакторами газети послідовно були: О. Константинов, І. Сливичський, Є. Вердеревський, М. Берзенов, Ф. Бобильов, Е. Шварц та інші. В 1848 р. при газеті був виданий "Збірник газети "Кавказ" історико-літературного змісту. В 40–50-і рр. XIX ст. у редакції "Кавказу" співпрацювало багато представників місцевої інтелігенції: М. Берзенов, П. Юсселіані, Р. Ерістов. На сторінках газети публікували свої добутки столичні літератори В. Соллогуб, Я. Полонський. У зв'язку з поширенням преси в регіоні й появою "Ставропольских", "Кубанских" й "Терских ведомостей", газета "Кавказ" зробилася органом переважно Закавказзя. До газети "Кавказ" з 1856 р. виходили "Казенные прибавления" або "Закавказский вестник", що раніше видавався окремо. З 1864 по 1899 р. газета здавалася в оренду приватним особам з видачею їм субсидій.

В офіційному відділі газети "Кавказ" знайшла відбиття діяльність М. С. Воронцова на посаді намісника Кавказького. Він вважав, що інтеграція місцевої хансько-бекської верхівки в громадське життя Росії стане найкращою гарантією стабільності на Кавказі. З цією метою частина військової адміністрації губерній й округів була замінена на місцевих представників. У навчальних закладах збільшилося число місцевих народів.

Важливу роль у зміцненні позицій Росії на Кавказі повинен був зіграти й розвиток благодійності в краї. Ця проблема у середині сторіччя зайняла помітне місце на сторінках видання. Як повідомляла газета, перша, але безуспішна спроба заснувати благодійне товариство в регіоні, була розпочата в 1840 р. дружиною головнокомандуючого Закавказьким краєм Є. П. Головіній. Ефективніше діяла, опираючись на свій досвід на підставі одеського жіночого благодійного товариства, дружина намісника Кавказького Є. К. Воронцова. Навесні 1846 р. "Кавказ" повідомляв про те, що 5 травня в Тифлісі відбулося урочисте відкриття жіночого училища Святої Ніни, ініціатором заснування якого виступила Є. К. Воронцова. Свою назву цей навчальний заклад одержав на честь першої просвітительки Грузії¹. 14 червня 1846 р. газета опублікувала Устав жіночого благодійного товариства Св. Ніни, у якому були визначені його мета й завдання, джерела формування капіталу, система керування й правила заснованого їм навчального закладу. Одним з найважливіших завдань благодійного товариства було виховання й освіти дівчаток зі збіднілих дворянських родин².

Доходи товариства склалися з відсотків з капіталу, щорічних внесків його учасниць, добровільних пожертвувань, а також надходжень від розиграшу лотерей, проведення благодійних концертів, спектаклів і балів. У перші чотири роки існування училище Св. Ніни успішно розвивалося. Його капітал досяг 7081 руб. сріблом. На власні кошти й пожертвування приватних осіб учасниці товариства побудували двоповерховий будинок у Куках, доходи від оренди якого надходили на користь навчального закладу.

Число учениць постійно росло, і в середині сторіччя в навчальному закладі навчалось 89 дівчаток. В училище приймали дівчинок у віці від 8 до 12 років. Навчання було двокласним. У 1 класі викладали катехізис, російську, вірменську й грузинську мови, граматику й арифметику. У другому класі коло досліджуваних предметів збільшилося за рахунок викладання географії та історії. Важливе місце в курсі навчання належало рукоділлю. По закінченню училища вихованки одержували свідчення про успіхи в навчанні й поведінці³.

Газета "Кавказ" систематично повідомляла про відкриття в містах регіону філій навчальних закладів жіночого благодійного товариства

Св. Ніни, подібних Тифліському. Наприкінці 40-х — початку 50-х рр. XIX ст. такі училища були відкриті в Кутаїсі й Шемахі. Капітал Кутаїського училища Св. Ніни становив 4000 руб., Шемахинського — деякі́лько менше — 3792 руб., але матеріальна база училищ істотно збільшувалися за рахунок постійних пожертвувань⁴. По даним звіту правління товариства, що був опублікований 24 травня 1859 р. на сторінках газети, у Кутаїському навчальному закладі навчалось 35 вихованок; у Шемахинському — 38 учениць⁵.

Діяльність жіночого благодійного товариства Св. Ніни поступово виходила за рамки території Грузії. Редакція газети "Кавказ" інформувала читачів, що в 1850 р. товариством було засновано Єреванське жіноче училище Св. Репсимії, назване на честь просвітительки Вірменії. Ініціатором його створення знову виступила Є.К.Воронцова, яка пожертвувала на формування матеріальної бази навчального закладу 2000 руб. Першими ученицями училища стали тільки 4 дівчинки, однак число вихованок постійно росло, і в 1859 р. у ньому вже навчалось 18 дітей⁶.

За повідомленнями газети, 12 жовтня 1849 р. у Ставрополі розпочало роботу жіноче училище Св. Олександри. Його першими членами-благодійницями стали 86 ставропольських дам: О. Завадовська, Ю. Лазарєва, М. Золотницька, М. Волобуєва, О. Алафузова та інші, що пожертвували одночасно на заснування училища понад 2560 руб.⁷. За даними на 1859 р. у ставропольському училищі Св. Олександри вчилися 112 вихованок. У Баку навесні 1861 р. був утворений навчальний заклад Св. Ніни, що став правонаступником зруйнованого землетрусом в 1859 р. жіночого училища в Шемахі. Усього в навчальних закладах товариства Св. Ніни навчалось 233 вихованки⁸.

Приклад успішної діяльності товариства Св. Ніни був оцінений і сприйнятий у Катеринодарі, де в 1865 р. також було засновано жіноче благодійне товариство, у складі якого активно працювали Є. Сумарокова-Ельстон, Н. Пиленко, Д. Бабіч, Л. Шарап та інші. Основним напрямком у його діяльності стало поширення освіти. Катеринодарське благодійне товариство на приватні пожертвування і доходи від благодійних спектаклів відкрило жіночу школу в Таманському окрузі⁹.

Газета також повідомляла про інший напрямок діяльності жіночих благодійних товариств — наданні допомоги бідним родинам Тифлісу. Наприкінці 40-х — 50-і рр. XIX ст. "Кавказ" систематично інформував читачів про збір благодійним товариством Святої Ніни пожертвувань на користь бідних. Зокрема, газета відзначала, що в 1848 р. з нагоди новорічних свят на зібрані 628 руб. була надана допомога 51 родині (10). Допомогу бідним надавали не тільки благодійні това-

риства, але й окремі громадяни. У газеті "Кавказ" систематично друкувалися списки осіб, що вносили пожертвування на користь бідних у Тифлісі, Александрополі, Катеринограді ¹¹.

Важливим етапом у розвитку благодійності в кавказькому регіоні стала Кримська війна (1853–1856). Офіційна газета практично не приділяла уваги гострому становищу, що створилося на Кавказі у зв'язку з боротьбою гірських народів за незалежність під проводом Шаміля. Масив публікацій газети був спрямований на популяризацію ідеї допомоги пораненим і родинам загиблих у боях з турками, яку надавали російським військам жителі краю й представники місцевої адміністрації. У ті роки "Кавказ" писав: "Члени і чиновники Закавказького приказу суспільного піклування, бажаючи взяти участь у пожертвуваннях на користь Батьківщини, одностайно зробили приношення 205 руб. сріблом для роздачі пораненим і хворим нижнім чинам діючого корпусу на турецькій границі" ¹². Газета повідомляла, що жителі Олександрополю пожертвували продукти харчування військам, що брали участь у розгромі турків на Баше-Кадиклярських висотах. У Пятигорську аматори театрального мистецтва зібрали за два спектаклі 355 руб. і передали їх на користь поранених. У Тифлісі чиновники суду й опіки пожертвували 105 руб. на користь поранених і родин загиблих у боях з турками ¹³.

Війна завдала серйозної шкоди благодійним закладам Кавказу. 29 вересня 1857 р. газета із цього приводу писала: "Внаслідок війни положення притулків в останні роки було дуже жалюгідним" ¹⁴. Після закінчення воєнних дій у регіоні стали відкриватися товариства піклування про поранених і хворих воїнів, почалося відродження діяльності благодійних товариств і закладів.

Газета "Кавказ" наприкінці 50–60-х рр. XIX ст. уважно стежила за поширенням благодійних організацій у краї. За даними газети, у Тифлісі, крім жіночого товариства Св. Ніни, в 1859 р. почало свою діяльність Тифліське благодійне товариство. Його первісною метою було надання допомоги незаможним родинам, але з 1862 р. його головним завданням стало виховання і освіта дітей з бідних сімей. Учасники товариства заснували 4 школи, а у квітні 1865 р. заснували притулок для маляток, у якому діти перебували до шестирічного віку ¹⁵. Усього на кошти Тифліського благодійного товариства утримувалося 6 жіночих шкіл, 1 школа для хлопчиків і 2 притулки (один з них — для старих і хворих). Товариство систематично надавало допомогу малозабезпеченим родинам, студентам.

Редакція газети привітала в 1861 р. відкриття в Тифлісі Комітету грамотності, що існував за рахунок благодійників. Головними напрямками його діяльності стали: безкоштовне постачання шкільними

приладдями бідних шкіл, устрій книжкових складів, підготовка кадрів учителів для сільських шкіл. "Кавказ" в 60-і рр. XIX ст. постійно повідомляв читачам про відкриття нових навчальних закладів у краї: у Владикавказі — жіночого безкоштовного училища (1861); у Темир-Хан-Шурі — жіночого училища (1864), Ольгинського училища (1865), ремісничої школи для хлопчиків бідних батьків (1867), ремісничого училища (1868); у Манглисті — безкоштовної школи для дітей (1869); у Кутаїсі — школи для хлопчиків (1863); у Баку — безкоштовної російської школи при православному соборі (1867); у Дербенті — училища для дівчинок-мусульманок з ініціативи Є. Джемардждзевої (1864); в Озургетах — духовно-парафіяльного училища (1869) та інших.

У першій половині 60-х рр. газета із задоволенням констатувала факт швидкого поширення благодійних товариств і комітетів у багатьох містах регіону. Редакція схвалювала відкриття в 1864 р. Катериноградського благодійного комітету, що взяв на себе утримання жіночої й чоловічої Дмитріївської школи¹⁶. Ряд публікацій газети був присвячений відкриттю в Баку в тому ж році "Людинолюбного товариства імені Св. Григорія — просвітителя Вірменії". У його завдання входило поширення освіти й матеріальна допомога вірменському населенню, що історично проживало серед азербайджанців¹⁷.

Аналіз публікацій офіційного видання дозволяє зробити висновок про те, що газета активно виступала за розвиток освіти в регіоні. Слід зазначити, що ця позиція редакції не розходилося з офіційною позицією російської влади. За допомогою об'єктивно позитивного для місцевих жителів явища — поширення освіти в регіоні — царський уряд прагнув закріпити свою владу над недавно приєднаними територіями, у тому числі за посередництвом культурної експансії, намагаючись проводити політику русифікації. Участь у цьому процесі представників місцевої інтелігенції не дозволила здійснитися замисленому царатом. Народи Кавказу зуміли зберегти свою культуру, мову, традиції, вірування, звичаї.

У сфері уваги газети перебував розвиток бібліотечної й музейної справи на Кавказі. Газета інформувала читачів про діяльність й поповнення фондів двох тифліських бібліотек, заснованих на пожертвування. Ці бібліотеки мали у своєму розпорядженні літературу на арабській, перській, французькій, німецькій, польській, вірменській й інших мовах. Серед десятків тисяч книг цих бібліотек були праці по богослов'ю, філософії, юриспруденції, історії, філології, статистиці, географії й іншим наукам¹⁸. В 50–60-і рр. XIX ст. на пожертвування громадськості, по даним газети, були засновані бібліотеки у Ставрополі, Шемахі, Дербенті¹⁹.

"Кавказ" повідомляв також про відкриття 2 січня 1867 р. у Тифлісі музею, що був заснований на пожертвування благодійників. Перше пожертвування було зроблено М. С. Воронцовим — колекція рідких альпійських рослин.

Таким чином, аналіз матеріалів газети "Кавказ", опублікованих на її сторінках у середині XIX ст., дозволяє констатувати, що це офіційне видання широко висвітлювало політику російської влади на Кавказі, у тому числі й процес становлення благодійних товариств і закладів у регіоні. Благодійні організації ставали ініціаторами розвитку освіти, відкриття бібліотек, лікарень, притулків, надання допомоги бідним родинам, що знайшло широке відбиття у публікаціях газети. Особливим етапом у розвитку благодійності на Кавказі став період Кримської війни, коли на перше місце висунулися нові форми благодійної діяльності: пожертвування на утримання військ, надання допомоги пораненим і родинам загиблих. Комплексний аналіз публікацій газети "Кавказ" дозволяє зробити висновок про цінність її матеріалів як джерела для вивчення становлення благодійності в кавказькому регіоні в середині XIX ст.

Примітки:

1. Кавказ. — 1846. — 11 мая (№ 19).
2. Кавказ. — 1846. — 14 июня (№ 24).
3. Там же.
4. Кавказ. — 1848. — 15 января (№ 3); — 1851. — 26 января (№ 7), 21 декабря (№ 97).
5. Кавказ. — 1859. — 24 мая (№ 40).
6. Кавказ. — 1850. — 24 января (№ 6).
7. Кавказ. — 1857. — 12 мая (№ 36).
8. Кавказ. — 1859. — 24 мая (№ 40).
9. Кавказ. — 1865. — 28 марта (№ 25).
10. Кавказ. — 1848. — 17 января (№ 3).
11. Кавказ. — 1848. — 1 января (№ 1); — 1851. — 19 января (№ 5), 15 апреля (№ 28).
12. Кавказ. — 1854. — 28 апреля (№ 32).
13. Кавказ. — 1853. — 9 декабря (№ 91); — 1854. — 30 июня (№ 50), 23 октября (№ 83), 3 ноября (№ 86).
14. Кавказ. — 1857. — 29 сентября (№ 76).
15. Кавказ. — 1866. — 13 февраля (№ 13).
16. Кавказ. — 1866. — 9 января (№ 3), 27 февраля (№ 17).
17. Кавказ. — 1869. — 18 июля (№ 83).
18. Кавказ. — 1850. — 30 марта (№ 22), — 1853. — 20 июня (№ 45).
19. Кавказ. — 1850. — 24 января (№ 6); — 1858. — 24 января (№ 10); — 1859. — 22 октября (№ 83); — 1864. — 9 января (№ 2).

ТРАДИЦІЇ АНТИКОЗНАВСТВА ТА МЕДІЄВІСТИКИ В НОВОРОСІЙСЬКОМУ — ОДЕСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ: КАФЕДРА ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ

Відкриття Новоросійського університету в Одесі, як відомо, відбулося 1 травня 1865 року. Серед факультетів нового центру освіти, як пише в своїх спогадах відомий учений — античник В. І. Модестов, "був непоганий на перший раз і історико-філологічний факультет"¹. Дійсно, біля його витоків стояли сам В. І. Модестов, молодий петербуржець, магістр римської словесності, якому судилося стати одним з провідних російських фахівців з історії стародавнього Рима; викладачі колишнього Рішельєвського ліцею: спеціалісти з античної історії П. К. Брун і В. Н. Юргевич; визначний славіст і візантінознавець В. І. Григорович; випускник Дерптського університету, професор грецької філології, Ф. А. Струве.

Дисципліни антикознавчого профілю і курси з медієвістики читалися по кафедрах грецької і римської словесності, а також загальної історії. Подією в житті історико-філологічного факультету став захист докторської дисертації В. Н. Юргевича у 1866 році. Диспут вівся в класичному стилі на латинській мові. Учасниками його були Ф. А. Струве, В. І. Григорович та В. І. Модестов. В. Юргевич разом з П. Бруном і Ф. Струве були активними співробітниками Одеського товариства історії і старожитностей, а з 1883 року Юргевич фактично очолив товариство, ставши його віце-президентом. Вчений досліджував античну археологію, нумізматику та епіграфіку Північного Причорномор'я і залишив безліч цінних праць, які використовуються сьогодні при читанні загальних і спеціальних курсів по кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків². В 70-ті роки XIX сторіччя (в 1875 р.) до Одеси на кафедру грецької словесності прибув Л. Ф. Воєводській. Його роботи в галузі грецької культури і міфології стали однією з перших у вітчизняній історіографії спроб комплексного підходу до вивчення джерел з використанням методів суміжних дисциплін (етнографії, порівняльного мовознавства і ін.)³.

Ранній етап історії факультету також позначений діяльністю плеяди блискучих медієвістів. Випускник Петербурзького університету, майбутній академік Ф. І. Успенський, працював в Новоросійському університеті двадцять років (1874–1894). Він читав курси з історії ста-

родавнього світу та середніх віків, історії Візантії; жваво цікавився місцевою історією і археологією, був членом Одеського товариства історії і старожитностей. Активний організатор дослідження візантійської старовини, Ф. Успенський став в 1895 році директором Російського Археологічного інституту в Константинополі. Візантія, слов'яни, Київська Русь — ось сюжети, які особливо привертали увагу науковця. В роки його перебування в Одесі навколо нього групувалися колеги і учні, які представляли різні сфери гуманітарного знання: візантінознавець С. Д. Пападімітріу; славіст М. Г. Попруженко; філолог В. М. Істрін. Серед учнів Федора Успенського був також А. Г. Готалов-Готліб, який в 1893 році одержав Золоту медаль за конкурсну роботу "Військовий устрій Візантійської імперії". "Найближчим моїм керівником був знаменитий візантолог, згодом академік Успенський. Після закінчення курсу я працював один рік під керівництвом професора Р. Ю. Віппера, нині академіка, що тимчасово заміщав кафедру загальної історії"⁴ — згадує в своїй автобіографії Артемій Григорович, людина складної і багатогранної біографії і насправді енциклопедичної освіченості. На 20 квітня 1948 року, коли професор Готалов-Готліб завідував кафедрою історії стародавнього світу і археології в Одеському державному університеті, у нього було опубліковано понад 150 статей з всесвітньої історії та історії освіти в "Енциклопедичному Словнику Брокгауз-Єфрон", "Новому Енциклопедичному Словнику Брокгауз-Єфрон", "Великій Радянській Енциклопедії" і "Педагогічній Енциклопедії". Від 1871 до 1888 року на історико-філологічному факультеті викладав ще один корифей візантінознавства, археології та мистецтвознавства — майбутній академік Н. П. Кондаков. Саме в Одесі він захистив свою магістерську дисертацію "Пам'ятник Гарпій з Малої Азії і символіка грецького мистецтва" (1873). За період роботи в університеті вчений читав лекції з історії мистецтва античності та християнських пам'яток до XVI століття⁵. Серед його учнів можна назвати Є. К. Редіна і Д. В. Айналова.

Новий етап в історії факультету починається після затвердження Загального Статуту Імператорських російських університетів від 23 серпня 1884 року⁶. Вивчення стародавнього світу та середніх віків концентрується відтепер на кафедрах класичної філології, загальної історії, теорії та історії мистецтв, церковної історії. Згодом до університету приходить учень перербурзького професора Ф. Ф. Соколова — О. В. Нікітський. З іменем цього дослідника тісно пов'язане становлення грецької епіграфіки в Новоросійському університеті. Сферою інтересів науковця стали західно-локридські та дельфійські написи. О. В. Нікітський розробив спецкурс з грецької епіграфіки (у подальшому продовжений С. А. Селівановим і М. І. Мандесом)⁷.

Понад два десятиріччя в університеті працював автор численних робіт з історії стародавньої Греції і Рима, епіграфіки, археології Північного Причорномор'я, Е. Р. фон Штерн⁸. Великою заслугою професора Штерна є створення власної школи античників: М. І. Мандес, Б. В. Фармаковський, Є. Г. Кагаров, М. Ф. Болтенко гідно представляють університетське антикознавство. Визначний археолог вперше провів ґрунтовні розвідки на місці античної Тири, а з 1904 року почав досліджувати іонійське поселення на острові Березань. Його учні Б. Фармаковський і М. Болтенко виконали зразкові за методикою розкопки античної Ольвії і Березані⁹.

Період на зламі XIX і XX століть характеризується різнобічною діяльністю фахівців кафедр класичної філології та загальної історії, серед яких Ф. Є. Корш, О. М. Деревиський, М. І. Мандес, Б. В. Варнеке, Ф. С. Режабек, Р. Ю. Віппер, Є. І. Щепкин, В. Е. Крусман, П. М. Біцилли. Традицію вивчення пам'яток мистецтва підтримував О. А. Павловський; питання історії становлення і розвитку християнської церкви розроблялися В. М. Войтковським, М. Ф. Красносельцевим і О. П. Доброклонським. Після Жовтневої Революції, в 1920 році, університет було ліквідовано. Центром підготовки істориків став Інститут народної освіти, де продовжували роботу представники "старої школи": М. І. Мандес, Б. В. Варнеке, В. Ф. Лазурський. З'явилося і нове покоління науковців — С. С. Дложевський, М. Ф. Болтенко, О. Л. Вайнштейн, К. П. Добролюбський. В 1933 році університет було поновлено і наступного року було створено історичний факультет, до складу якого увійшли кафедра історії стародавнього світу та археології і кафедра історії середніх віків. Евакуація університету в роки Великої Вітчизняної війни не припинила його діяльності, так що в післявоєнні роки він зумів швидко відновити свою роботу.

Доля викладачів університету склалася по-різному. Деяких з них, хто залишався в Одесі, у тому числі В. Ф. Лазурського і Б. В. Варнеке, після звільнення міста від загарбників було заарештовано за "співпрацю з окупаційними властями". Вже незабаром стала зрозуміла необґрунтованість звинувачень і справу було припинено. Професор В. Ф. Лазурський повернувся до роботи в університеті, в той час як Б. В. Варнеке помер в тюремній лікарні НКВД в Києві (1944)¹⁰. Професор М. М. Розенталь, який за часів евакуації очолював кафедру історії середніх віків, після війни відновив читання курсів по історії Англії і Франції. Кафедрою історії стародавнього світу та археології керував А. Г. Готалов-Готліб, який успішно викладав і готував аспірантів. Серед учнів професора Готалова-Готліба був П. О. Карішковський-Ікар. Майбутній візантізнавець і античник навчався в окупованій Одесі у професора Варнеке. Він закінчив університет

в 1945 році, а в 1946 році поступив до заочної аспірантури і з цього ж часу став асистентом кафедри історії стародавнього світу та археології.

Знаменно, що кандидатська дисертація П. О. Каришковського (1951) на тему "Політичні взаємовідносини Русі, Болгарії та Візантії у 967–971 рр." відбиває основну частину спектру наукових розвідок, започаткованих фахівцями із всесвітньої історії на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету. Петро Осипович, такий же різнобічний і широко освічений, як його блискучі попередники (достатньо пригадати, що він працював в 1947–1952 роках вчителем фізики і астрономії в школі робітничої молоді!) вів велику викладацьку і дослідницьку роботу¹¹. У 1953 році було утворено кафедру загальної історії, де став працювати молодий кандидат історичних наук. Поступово коло його інтересів розширилося і дещо модифікувалося. Його дослідження центрувалися відтепер навколо античної археології та нумізматики. Докторська дисертація П. О. Каришковського — "Монетна справа і грошовий обіг Ольвії (VI в. до н. е. — IV в. н. е.)" була захищена в 1963 році¹². Таким чином, творчість професора П. О. Каришковського втілює багаторічну спадкоємність. Дійсно, лінія: Федір Успенський — Артемій Готалов-Готліб — Петро Каришковський ілюструє безперервну традицію в історії нашої кафедри і факультету XIX–XX століть. В 1963 році саме Петро Осипович очолив новостворену кафедру історії стародавнього світу та середніх віків, яка існує і понині.

Разом з П. О. Каришковським на кафедрі протягом кількох десятиріч поспіль працювала медієвіст доцент І. В. Зав'ялова, досвідчений педагог, спеціаліст з історії Франції. Традиції вивчення античної та середньовічної історії Європи розвивалися в 70–80 роки. В цей час захистили кандидатські дисертації викладачі кафедри А. Г. Загинайло, Р. Д. Бондар, С. Б. Охотніков (з історії античності); І. В. Немченко, О. О. Радзиховська, О. Б. Дьомін (з історії середньовіччя). Одним із найважливіших напрямків антикознавства на кафедрі у цей період стали археологічні дослідження старожитностей Північного Причорномор'я. Розкопки проводились на давньогрецькому городищі Ніконій (с. Роксолани), римській фортифікаційній споруді біля села Орловка, а також на інших античних пам'ятках регіону (острів Березань, Ольвія, Тіра та інші).

Крім античної археології на кафедрі було започатковано дослідження пізньопалеолітичних пам'яток. На цьому терені працював професор В. Н. Станко, який прийшов на кафедру наприкінці 80-х років. З його ініціативи у 1993 році із складу кафедри виділилась нова структурна одиниця — кафедра археології та етнології України. Її очолив профе-

сор В. Н. Станко, в той час як античники та медієвісти продовжували працювати на кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків під керівництвом доцента А. Г. Загинайла, згодом — доцента І. В. Немченко, а з 2000 року — доцента О. О. Радзиховської. У 2004 и 2005 роках на кафедрі було захищено дві кандидатські дисертації — Т. О. Ізбаш (античність) та О. В. Білецької (середньовіччя).

В останнє десятиріччя чітко структурувалася система загальних курсів, що читаються по кафедрі: "Вступ до історичної науки" (доц. Радзиховська О. О.), "Історія стародавнього Сходу" (доц. Бондар Р. Д.), "Історія стародавньої Греції" (ст. викл. Ізбаш Т. О.), "Історія стародавнього Риму" (доц. Бондар Р. Д.), "Історія середніх віків. — 1 частина" (доц. Радзиховська О. О.), "Історія середніх віків. — 2 частина" (доц. Немченко І. В.). Крім загальних курсів читаються спеціальні дисципліни, серед яких: "Міста античного Причорномор'я у VI–I століттях до н. е."; "Культура стародавнього Риму"; "Історичні портрети середньовічної Європи"; "Культура Флоренції XIII–XVI століть"; "Походження латинського письма. Мистецтво читання рукописів"; "Культура арабського Сходу VII–X століть"; "Культура Іспанії доби Ренесансу".

Під керівництвом викладачів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків студенти спеціалізації отримують навички самостійної наукової роботи з археологічними, нумізматичними, епіграфічними пам'ятками, опановують методи читання старовинних рукописів та книг. Студенти спеціалізації мають можливість апробації найбільш змістовних досліджень на щорічних студентських конференціях Одеського національного університету імені І. І. Мечникова та інших наукових форумах. З метою кращого опанування студентами спеціалізації мистецтва читання та датування старовинних текстів на кафедрі було прийняте рішення впровадити музейну практику на базі найвищих значніших книгосховищ України — бібліотек та музеїв Києва та Львова (для студентів II курсу). Для епіграфічної роботи та надбання професійних навичок в галузі проведення екскурсій, кафедра практикує огляд студентами музеїв-заповідників Північного Причорномор'я — Тіри та Ольвії. Особливе місце у планах науково-виховної роботи займає діяльність Студентського наукового гуртка історії стародавнього світу, протягом багатьох років очолюваного доцентом Р. Д. Бондар. На щомісячних засіданнях гуртка обговорюються доповіді, проводяться дискусії, вивчаються відеоматеріали. Під керівництвом доцента О. О. Радзиховської проходять засідання наукового товариства студентів та молодих вчених при Одеському Будинку Вчених. В його роботі приймають участь студенти старших курсів спеціалізації, аспіранти та випускники історичного факультету.

Викладачі, співробітники та аспіранти кафедри організують різноманітні наукові форуми та приймають участь в багатьох міжнародних конференціях та симпозиумах у наукових закладах України, Росії, Греції, Болгарії, Польщі, Нідерландів, Франції, Сполучених Штатів Америки. Кафедра постійно проводить міжнародні конференції "Чтения памяти профессора П. О. Карышковского" (мали місце в 1989, 1991, 1996, 1998, 2001, 2003 роках).

Таким чином, з моменту фундації університету і до теперішнього часу на кафедрі існує безперервна традиція наукового дослідження і викладання античної та середньовічної історії, допоміжних історичних дисциплін, краєзнавчої роботи. Підтримувати та розвивати цю традицію — наш обов'язок вчених та викладачів.

Примітки:

1. Новороссийский университет в воспоминаниях современников / авт. — сост. Ф. А. Самойлов. — Одесса: Астропринт, 1999. — С. 12.
2. Кочубинский А. А. У гроба, перед университетом [речь, произнесенная на похоронах В. Н. Юргевича] // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. XXII. 1900. — IV. Некрологи. — С. 4.
3. Історія Одеського університету за 100 років. 1865–1965. К.: Либідь, 1968. — С. 323 та наст.
4. Архив Одесского Национального университета. — Личное дело Готалова-Готлиба А. Г. — Л. 1–2.
5. Тункина И. В. Материалы к биографии Н. П. Кондакова // Никодим Павлович Кондаков. Личность, научное наследие, архив. — К 150-летию со дня рождения. — Palace Editions. 2001. — С. 9–23; Радзиховська О. О. Кондаков Никодим Павлович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. — Т. 3. — Одеса, 2000. — С. 90–94.
6. Общий Устав Императорских российских университетов от 23 августа 1884 г. — Полное собрание законов Российской империи. — Собрание III. — Т. IV. — 1884. (№ 1934–2642). — СПб., 1887. — № 2404. — С. 456–474.
7. Березін С. Є., Ізбаш Т. О. Нікітський Олександр Васильович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. — Т. 3. — Одеса, 2000. — С. 348–349; Березін С. Є. Греческая эниграфика в Новороссийском университете // "Древнее Причерноморье. В чтения памяти профессора Петра Осиповича Карышковского". — Одесса, 2001. — С. 18–22.
8. Российский Архив Института истории материальной культуры (г. Санкт-Петербург). — Ф. 1. — Д. 8. — Формулярный список о службе ординарного профессора Новороссийского Императорского Университета, действительного статского советника Эрнеста Романовича фон-Штерна. Л. 6–17.
9. Научный архив Одесского Археологического музея Национальной Академии Наук Украины, инв. № 915 — 143 л. [личный архив М. Ф. Болтенко].

10. Тункина И. В. Новые материалы к биографии проф. Б. В. Варнеке // *Древнее Причерноморье. — III Чтения памяти профессора Петра Осиповича Карышковского. — Тезисы докладов юбилейной конференции. — Одесса, 1996. — С. 109–111.*
11. Избаш Т. О. Карышковский Петро Йосипович // *Профессори Одесского (Новороссийского) университета. Т. 3. — С. 34–36.*
12. Карышковский П. О. Монетное дело и денежное обращение Ольвии (VI в. до н. е. — IV в. н. е.). — Одесса, 2003.

Н. І. Швайба

ДОРОБОК Н. Д. ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО З ІСТОРІЇ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА В КОНТЕКСТІ ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СИТУАЦІЇ 1920–1930-х рр.

Серед визначних дослідників запорозької козацької спадщини почесне місце належить відомому українському історику — Наталі Дмитрівні Полонській-Василенко (1884–1973). Доробок її після декількох десятиліть повного замовчування (з огляду на еміграцію під час Другої світової війни) лише з початку 1990-х років став по-новому привертати увагу дослідників. Неодноразово приветали увагу і козакознавчі студії вченої, в сучасній історіографії ми маємо огляди доробку Н. Д. Полонської-Василенко із "запорозької проблематики", в яких висвітлюються окремі положення та думки вченої (наприклад, причини ліквідації Запорозької Січі 1775 року)¹, подаються загальні оцінки її праць з історії Запорожжя², доробок дотично розглядається в загальних дослідженнях³. Але можна констатувати відсутність аналізу студій Н. Д. Полонської-Василенко з історії запорозького козацтва в контексті історіографічної ситуації 1920–1930-х років, основного часу їх написання. Останнє, нажаль, не сприяє визначенню місця спадщини Н. Д. Полонської-Василенко у даному напрямку.

Історіографічна ситуація дослідження історії запорозького козацтва у 1920-х роках визначалась наявністю певних наукових осередків, пов'язаних з конкретними дослідниками. Ці вчені або безпосередньо мали предметом своїх студій історію Запорожжя, або активно сприяли дослідженню запорозької проблематики. Говорячи про такі осередки, слід назвати в першу чергу Одесу, в якій перебував на той час

Архів Коша. Саме цей унікальний джерельний комплекс склав міцне підґрунтя наукових розшуків М. Є. Слабченка та О. О. Рябіна-Скляревського. У Катеринославі (згодом Дніпропетровську) запорозьке козацтво продовжував досліджувати Д. І. Яворницький, передаючи цю традицію своїм учням (І. С. Степаніву, К. Г. Гуслисту), до своєї еміграції плідно студіював козацьку тематику В. О. Біднов, окремі аспекти історії запорозького козацтва розглянув архіваріус місцевого крайархіву В. Греков. Підґрунтя досліджень катеринославських учених виступили матеріали місцевих архівних фондів канцелярії Новоросійської губернії, канцелярій Новоросійського і Азовського губенаторів тощо... Отже на півдні України маємо, принаймні, два регіональні (місцеві) осередки дослідження історії запорозького козацтва. На відміну від них, умовно слід виділити ще один осередок, представлений дослідниками, що мешкали у 1920-х — початку 1930-х років у Києві та Харкові і, як правило, представляли історичну школу Д. І. Багалія (власне Н. Д. Полонська-Василенко) або М. С. Грушевського (М. Ткаченко, С. Шамрай).

Слід зауважити, що в цей час увагу більшості дослідників привертає історія періоду Нової Січі. Крім того, характерні зрушення відбуваються і у методологічних засадах студій з історії запорозького козацтва. На відміну від позитивістських викладів А. О. Скальковського та Д. І. Яворницького з'являються принципово нові, концептуальні бачення соціально-економічного та політичного розвитку Запорозжя у XVIII ст. Саме такий історіографічний факт засвідчили, на нашу думку, студії трьох українських вчених: М. Є. Слабченка, О. О. Рябініна-Скляревського, та поруч з ними київської дослідниці — Н. Д. Полонської-Василенко. Цікаво, що безпосередньо історією запорозького козацтва всі троє почали займатися приблизно в один час — з середини 1920-х років. Так, 1926 року О. О. Рябінін-Скляревський, як робітник Одеського крайархіву, починає займатись описом справ Архіву Коша, а паралельно його історичним дослідженням⁴. 1926 року з'являється ґрунтовна робота М. Є. Слабченка "Соціально-правова організація Січі Запорозької"⁵, цього ж таки року в Києві виходить дослідження Н. Д. Полонської-Василенко "З історії останніх часів Запоріжжя".

Студії цих дослідників мають спільне у тому, що кожен з них значну увагу відвів економічним та соціальним проблемам історичного розвитку козацтва, кожен намагався використати відносно нові методологічні засади (марксизм, соціологічний підхід) та нові концепції щодо поступу історичного процесу у XVIII ст. (торгівельний капіталізм М. Покровського тощо), кожен намагався критично переосмислити та узагальнити вже відоме і на основі опрацювання літе-

ратури, джерел скласти синтезне бачення історичного процесу на Запорозжжі за часів Нової Січі. Ми маємо на меті представити реконструкцію (бачення) саме Н. Д. Полонської-Василенко і визначити її особливості та характерні риси порівняно з доробком М. Є. Слабченка та О. О. Рябініна-Скляревського.

Свої погляди на історію Запорозжжя у XVIII ст. вчена виклала у ряді ґрунтовних праць 1926–1931 років, які й на сьогодні не втратили своєї наукової вартості: "З історії останніх часів Запоріжжя" (1926), "Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей" (1927), "Історики Запоріжжя" (1927), "Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя" (1931)⁶. Доробок цього часу доповнюють також кілька рецензій. Хронологічний підхід у розгляді цих досліджень надає змогу прослідкувати доповнення та зміни у науковому синтезі Н. Д. Полонської-Василенко, який вже чітко представлений у першій її роботі.

"З історії останніх часів Запорозжжя" — ґрунтовне дослідження, метою якого вчена визначила завдання з'ясувати, чому була ліквідована Запорозька Січ⁷. Маємо історію Запорозжжя з огляду на його стосунки з російським урядом, політику останнього по відношенню до запорожців. Історія Нової Січі подається крізь призму боротьби запорожців із російським урядом за свої вольності. "Вольності" Війська Запорозького Н. Д. Полонська-Василенко визначає такими складовими: по-перше, територія (землі); по-друге, політичні права (широка автономія, право самоврядування з допомогою обраної старшини); по-третє, право вільної торгівлі. Але, перш ніж реконструювати обмеження цих вольностей, історик визначає соціально-економічні процеси, що характеризували життя запорозького козацтва Нової Січі: процес економічного розпаду, що весь час поглиблювався, класове розшарування на могутніх козаків-власників (дуків, як окремої верхньої верстви) та сірому (голоту). Між цими крайніми групами — середняки (дрібні власники більшості зимівників і хуторів)⁸. Такими трьома групами визначала дослідниця соціальну структуру запорозького козацтва. До того ж, з 1760-х років різниця між верствами козацтва дедалі збільшується, оскільки зростає на Запорозжжі велике землеволодіння (не землекористування! — Шв.) та капітал.

За таких характерних змін у соціально-економічному житті політика російського уряду по відношенню до запорожців набуває характеру систематичної. Уряд не вважав себе зв'язаним правом власності запорожців на землі, намагався зрівняти їх із загальною масою своїх підданих. Саме запорозькі землі, на думку Н. Д. Полонської-Василенко, становили головний інтерес для держави і головну причину боротьби за них історик вбачала в площині економічних інтересів

(зіткнення двох протилежних колонізаційних рухів — російського та запорозького). Втинаючи політичні права запорожців (загальне виборче право — обирати і скидати військову старшину) російський уряд спирався на класові протиріччя між козацтвом, і надалі, ставши на допомогу "вищій владущій верстві", сприяв класовому роз'єднанню товариства, провадив політику відокремлення інтересів старшини та сіроми⁹.

Визначивши політику уряду, Н. Д. Полонська-Василенко детально реконструює процес поступового втрачання запорожцями своїх територій протягом всього періоду Нової Січі¹⁰. Запорожжя бореться за свої землі як легальними заходами (численними скаргами, зверненнями, депутаціями до двору) так і силовими (згоняє самовільно оселених та ін.). Дослідниця не раз підкреслює, що справжні підвалини боротьби за землі лежать не в політичній сфері, а в сфері суто економічних інтересів. І лише на їх ґрунті виростає боротьба запорожців за політичні права.

Характеризуючи політичний лад Запорозького війська, слід за Д. І. Яворницьким, історик називає його "народоправним", а головним політичним правом запорожців вважає право самоврядування. Поступове його обмеження також реконструйовано в роботі вченої¹¹. Російські урядовці, використовуючи протиріччя між сіромою та військовою старшиною, підвели останню до того, що вона сама відмовилась від права щорічно переобирати владу Коша і згодилась перейти до незмінності виборчих посад, позбавивши таким чином не лише себе, а й сірому виборчого права. Кульмінації, на думку Н. Д. Полонської-Василенко, процес цей набув на переломі 1755–1756 років. Вчена визначає перебіг тогочасних подій як змову старшини з російським урядом і як свідчення подальшого зростання класової диференціації. З одного боку, кошова старшина боялася бурхливих ексцесів з боку сіроми і намагалась втримати набуту владу, з іншого — сірома захищала принцип змінності старшини, свідомо чи несвідомо відчувала в цьому гарантію незалежності запорозьких вольностей. Наступні десять років в політичному житті Січі визначаються дослідницею часом боротьби двох принципів: традиційного, демократичного обиравання старшини (заворушення сіроми 1756-го, 1759-го, 1764-го років), та старшинського (за незмінність виборчих посад). В цій боротьбі проти сіроми кошові отамани (Г. Федоров, а згодом і П. Калнишевський), як підкреслює історик, шукали підтримки і допомоги у московського війська, ставали таким чином прихильними до російського уряду. Звідси і відносини на Запорожжі за останніх часів набули особливих протиріч: сірома, не задоволена політикою російського уряду, вбачала винними за це власну старшину,

що в її очах перетворилась на ренегатів, не здатних боронити інтереси козацтва. Під впливом сіроми старшина змушена була приймати постанови, що вкрай псували стосунки з російським урядом (про виселення самовольно поселених на землях, які запорожці вважали своїми тощо).

В той же час, політику Калнишевського Н. Д. Полонська-Василенко відмічає як колонізаторську, направлену на піднесення хліборобства, збільшення кількості зимівників і слобід, тобто на "утворення нових умов життя на Запорозжі". Шкода лише, що дослідниця не роз'яснює, що вона розуміє під цими "новими умовами".

В умовах гострих протиріч на Січі посилюється наступ "московської держави". Почавши роздавати запорозькі землі ще до ліквідації Вольностей, зазначає вчена, уряд притягує в регіон приватний капітал, сприяє "панській", організовує державну колонізацію. З іншого боку цій колонізації протистоїть колонізація запорозька (своїх же земель), яку історик характеризує як приватно-господарську¹². Отже, в схемі Н. Д. Полонської-Василенко першорядним чинником виступає економічний — зіткнення різновекторних колонізаційних рухів. Але історик не намагається його абсолютизувати. Крім суто економічних причин, Запорозька Січ ще й "з погляду державності" зі своїми вольностями, народоправством, відсутністю суворої підлеглості було явищем неприпустимим для абсолютистської держави. Дослідниця робить об'єктивний висновок, що в умовах життя XVIII ст. Запорозька Січ перетворилась на історичний анахронізм, доля якого була вирішена задовго до його ліквідації.

Отже, схема Н. Д. Полонської-Василенко подає історичний процес на Запорозжі крізь призму впливу на нього зовнішнього фактора — політики російського уряду по відношенню до запорожців. Іншим визначним фактором історичного процесу для вченої виступають економічні відносини, і лише потім, як похідні від економічних — соціальні та політичні. Такий методологічний підхід Н. Д. Полонської-Василенко, на нашу думку, цілком зрозумілий і, навіть, логічний з огляду на цілий ряд чинників. Вчена сформуливалась як історик під впливом М. В. Довнар-Запольського і належала до його київської школи істориків-економістів¹³. Поновила свої наукові студії дослідниця 1925 року під керівництвом академіка Д. І. Багалія, який і сам¹⁴, і його історична школа неабияку увагу приділяли соціально-економічним студіям¹⁵. Залучення в науково-організаційному відношенні до харківської школи Д. І. Багалія¹⁶ надало вченій можливість продовжувати свою наукову роботу, не змінюючи методологічних засад. Щодо історіософського бачення історичного процесу, то саме з середини 1920-х рр. у роботах вченої простежується бажання прослідити

перебіг переломних історичних подій з точки зору інтересів запорожців та населення Запорозьких Вольностей, інтересів українського народу в цілому. Хоча Запорозжя й не називається державою (як у М. Є. Слабченка), але характеризується своїм народоправством, запорожці виступають окремим повноправним суб'єктом історичного процесу, вони свідомо намагаються протистояти іншій державі, захищаючи свою територію та традиційний устрій. Саме такі позиції Н. Д. Полонської-Василенко надали можливість сучасним дослідникам віднести її до виразних представників національно-державницької течії в українській історіографії 1920-х років¹⁷. Додамо лише, що з огляду на пануючі на той час погляди М. Покровського і М. Яворського та безпосередню прихильність вченої до економічного матеріалізму, марксистські терміни і характеристики соціально-економічних явищ запорозької історії не здаються в студіях дослідниці чимось вимушеним. На нашу думку, такий вибір Н. Д. Полонської-Василенко був позначений бажанням відповідати рівню провідних тенденцій тогочасної української історіографії.

Логічним продовженням попереднього дослідження слід вважати роботу Н. Д. Полонської-Василенко "Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей" (1927), в якій історик намагається з'ясувати як зруйнування Січі відбилась у тогочасній суспільній та історичній думці, в уявленні протилежних суспільних груп (запорозького козацтва та російського дворянства). Тобто, вчена не зупиняється на суто соціально-економічному вимірі історичного процесу, вона йде далі, намагаючись з'ясувати як історичний процес сприймався самими його учасниками. З одного боку, Н. Д. Полонська-Василенко аналізує народні пісні і ті настрої, уявлення, що в них відбилися, з іншого — російську історичну літературу другої половини XVIII ст., присвячену запорожцям (твори С. Мишецького, О. Рігельмана, С. Зарульського, І. Болтіна, Г. Міллера та ін.). Вчена зауважує, що остання не лише відбивала однаково вороже ставлення авторів до Запорозжя, а й безпосередньо формувала відповідну суспільну думку. На сьогодні в історіографії ми не маємо більш ґрунтовного аналізу змісту самого "Маніфесту", ніж у роботі Н. Д. Полонської-Василенко. Вчена детально з'ясовує, які причини скасування Січі визначив уряд у політичному, соціальному та економічному відношенні. Історик з'ясовує їх у контексті тодішніх державних ідей та політики вищих урядових кіл, говорить про дві сторони "Маніфесту" — ідеологічну (просвітній абсолютизм з його трактуванням "благоденствія" підданих, фізіократичні теорії) і практичну (ворожість уряду, дворянських кіл до запорожців, як до власників широких родючих степів, заступаючих шлях до Чорного моря, неспівставних з кріпацьким ладом)¹⁸.

Вищенаведені студії Н. Д. Полонської-Василенко були результатом аналізу переважно опублікованих джерел і літератури. Якійсь в цьому плані вирізняється наступна робота з соціально-економічної історії Запорозжя — "Майно запорізької старшини..." (1931). Ми вже звертали увагу на це дослідження, його археографічне та історіографічне значення¹⁹. Цікаво те, що в роботі помічається характерна зміна: основною причиною зруйнування Січі історик називає вже не зіткнення протилежних колонізаційних рухів, а зіткнення різних торговельних капіталів (російського і запорозького). Запорозжя перешкоджало просуванню на південь російського торговельного капіталу і зв'язаного з ним поміщицько-кріпацького ладу імперії. Отже, вже цілком проявилась історіографічна традиція, закладена М. М. Покровським. Віднайдені і опубліковані джерела надали змогу Н. Д. Полонській-Василенко реконструювати фактичну картину життя у зимівниках, встановити, що являло собою старшинське зимівчане господарство, його організацію і функціонування, напрями господарювання, умови праці та соціальний склад зимівників²⁰. Вчена наголошувала, що реконструкція її відбиває останній, кульмінаційний пункт розвитку господарства Запорозжя, момент, за яким почалась руйнація соціально-економічного ладу цього регіону. Вцілому ж, для Н. Д. Полонської-Василенко економічний розвиток Запорозжя за часів Нової Січі визначався поступовим переходом до форм капіталістичного господарства, формуванням власної буржуазії у вигляді економічно заможної і політично впливової старшини, і власне виділенням її у окрему верству, подальшою диференціацією населення Вольностей.

На відміну від студій Н. Д. Полонської-Василенко, підхід М. Є. Слабченка вирізнявся своїм юридично-правовим забарвленням, поглядом на Запорозжя як на військову державу із військовим правом. Саме це зумовило специфіку його бачення і змісту робіт. М. Є. Слабченко намагався представити правовий, політико-адміністративний та соціально-економічний устрій Запорозжя як держави, в якій керували січовики. Дослідник звернув увагу більш на організацію курінної та паланкової влади на Запорозжі у XVIII ст. В цьому контексті він зауважував, що на Запорозжі військовий лад так і не встиг замінитися на земельно-феодальний і справа колонізації Вольностей не встигла дійти свого кінця. Вчений вважав, що у другій половині XVIII ст. політику Коша визначали, головним чином, настрої курінної (січової) отаманії²¹. Дослідник розглянув боротьбу за політичну владу між кошовим і курінними отаманами. Але те, в чому М. Є. Слабченко вбачав перевагу курінної отаманії над кошовим, Н. Д. Полонська-Василенко розцінювала як ознаки боротьби найвищої старшинської верстви за свою політичну владу взагалі,

до того ж за підтримки російського уряду. Як рецензент роботи "Соціально-правова організація Січі Запорозької" Н. Д. Полонська-Василенко закидала М. Є. Слабченку, що він не звернув достатньої уваги на ту роль, яку відіграв російський уряд в історії останніх десятиліть Запорозжя, — роль фактору, що значною мірою вплинув на зміну характеру і обсягів влади кошового, курінних отаманів, старшинської ради²².

О. О. Рябінін-Скляревський намагався визначити обставини внутрішнього життя Запорозжя у XVIII ст., які впливали на його соціально-економічний, і відповідно політичний розвиток. Маємо історичний нарис крізь призму кризи промислового характеру господарства Запорозжя (процесу "переходу з форми степового промислового — до землеробського господарства"). Доречі, помітне намагання залучити слушні положення як Н. Д. Полонської-Василенко, так і М. Є. Слабченка, але в той же час це критичний підхід і предсталення своєї цілісної реконструкції історичного процесу. Характерною відмінністю виступає висновок, що, попри значну диференціацію людності, процес економічного розпаду Запорозжя не встиг досягнути свого кульмінаційного рівня, окремого класу "дуків-багатіїв" (як у Н. Д. Полонської-Василенко) або "феодалів" (як у М. Є. Слабченка) так і не з'явилося²³. О. О. Рябінін-Скляревський наголошував на наявності дрібної козачої буржуазії (господарі дрібних зимівників) на Запорозжі, на що зовсім не звернула увагу Н. Д. Полонська-Василенко. Саме ця дрібна козача буржуазія, на думку О. О. Рябініна-Скляревського, і панувала в куренях, у Коші, і саме політику цієї запорозької "торговельно-хуторської верстви", що переживала процес колонізації запорозьких земель, провадив в останнє десятиліття П. Калнишевський, як типовий її представник²⁴.

Отже, серед досліджень 1920–1930-х рр. соціально-економічної і політичної історії Запорозжя XVIII ст., доробок Н. Д. Полонської-Василенко визначається власним дослідницьким підходом. Характерною рисою його є намагання визначити історію запорозців в контексті впливу зовнішнього фактору — політики російського уряду по відношенню до Запорозжя, намаганням з'ясувати як сприймали історичний процес його безпосередні учасники, реконструкцією зимівчаного господарства за останніх часів існування Запорозжя. Самостійні, глибоко аналітичні дослідження Н. Д. Полонської-Василенко засвідчили якісні зрушення в історіографії Запорозжя, поповнили її "золотий фонд" 1920–30-х рр. та визначили напрями подальших козакознавчих студій.

Примітки:

1. Верба І. В. Причини ліквідації козацької республіки — Запорізької Січі у творчій спадщині Н. Д. Полонської-Василенко / *Українська державність: історія і сучасність. Матеріали наукової конференції.* — К., 1993. — С. 79–81. Його ж. *Запорізька проблематика в наукових працях Н. Д. Полонської-Василенко / Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали III-х Всеукраїнських читань.* — К., 1993. — С. 130–132.
2. Мазур І. Д. Водотика С. Р. Н. Д. Полонська-Василенко як історик Запоріжжя / *Шляхи розвитку слов'янських народів. Актуальні проблеми історії. Збірник науково-методичних праць.* — Київ, 1992. — Вип. 2–3. — С. 219–228. Верба І. В. *Забута спадщина // Наука і суспільство.* — 1993. — № 7–8. — С. 53–55.
3. Водотика С. Г. *Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років.* — Київ, Херсон, 1998. — С. 52–62; Верба І. В. *Життя і творчість Н. Д. Полонської-Василенко.* — К., 2000. — С. 139–156.
4. Андрєєв В. М., Батуріна С. С. О. О. Рябінін-Скляревський як історик запорізького козацтва / *Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного інституту ім. П. Д. Осипенко. Історія.* — Бердянськ, 2000. — С. 16.
5. Водотика С. Г. *Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Нарис життя та творчості.* — Київ-Херсон, 1998. — С. 88.
6. Полонська-Василенко Н. Д. / *Запоріжжя XVIII століття та його спадщина.* — Мюнхен, 1965. — Т. 1. — С. 11–27, 45–106, 138–381.
7. Її ж. *З історії останніх часів Запоріжжя / Запоріжжя XVIII століття та його спадщина.* — Мюнхен, 1965. — Т. 1. — С. 45–106.
8. Там само. — С. 47, 69–70.
9. Там само. — С. 52, 79, 83–87.
10. Там само. — С. 52–69, 96–104.
11. Там само. — С. 71–85.
12. Там само. — С. 102.
13. Верба І. В. *Життя і творчість Н. Д. Полонської-Василенко.* — К., 2000. — С. 59–60. Герасименко Н. Митрофан Довнар-Запольський / *Історіографічні дослідження в Україні.* — Вип. 12. — К., 2003. — С. 244, 256.
14. Кравченко В. В. Д. И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. — Харьков, 1990. — С. 68–69, 76–77.
15. Водотика С. *Національно-державницька течія в українській історіографії 1920-х років / Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* — К., 2003. — Вип. 8. — С. 113.
16. Його ж. *Формування історичних шкіл в Україні (на прикладі школи Д. І. Багалія) / Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* — К., 1998. — Вип. 4. — С. 284.
17. Його ж. *Національно-державницька течія в українській історіографії 1920-х років // Там само.* — С. 113.
18. Полонська-Василенко Н. Д. *Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей / Запоріжжя XVIII століття та його спадщина.* — Т. 1. — С. 184–185.

19. Швайба Н. І. Праця Н. Д. Полонської-Василенко "Майно запорізької старшини як джерело для дослідження соціально-економічної історії Запорозжя" / Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ, 2003. — Випуск 7. — С. 276–284.
20. Швайба Н. І. Запорозький зимівник у студіях Н. Д. Полонської-Василенко / Козацька спадщина, Вип. 1. — Нікополь, 2005. — С. 148–153.
21. Слабченко М. Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей / Праці комісії для вивчення історії західноруського і українського права. — К., 1929. — Вип. VI. — С. 238, 246.
22. Василенкова-Полонська Н. Д. Рецензія. Проф. М. Є. Слабченко "Соціально-правова організація Січи Запорозької" / ЗІФВ ВУАН. — Кн. XVI (1928). — К., 1928. — С. 300.
23. Рябінін-Склярєвський О. О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. / Малинова Г. Л., Сапожников І. В. А. А. Рябинин-Склярєвский. Матеріали к биографии. — Одеса, 2000. — С. 91–92.
24. Там само. — С. 160.

І. В. Немченко

ПРОБЛЕМИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ КУЛЬТУРИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ НАУКОВЦІВ НОВОРОСІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Непересічний внесок одеських науковців у вивчення західноєвропейської культури доби середньовіччя, здається, не є досі оцінений вповні. Серед плеяди видатних істориків та філологів початку XX сторіччя сяють дві найяскравіші зірки — Петро Михайлович Біциллі (1879–1953) та Володимир Едуардович Крусман (1879–1922).

Астролога могло б зацікавити, що народилися вони одного року, хоч у різних кутках імперії, яка зовні здавалася непорушною. В. Е. Крусман — уроджений в Симбірську, випускник Петербурзького університету, учень І. М. Гревса та Г. В. Форстена. У Новоросійському університеті він опинився 1908 р. в якості приват-доцента по кафедрі всесвітньої історії. 1915 р. саме в Одесі вийшло друком головне дослідження його, на жаль, надто нетривалого життя — книга "На заре англійського гуманізму. Корреспонденти перших англійських гуманістів в ближайшей обстановке"¹. У січні наступного року він захистив її як магістерську дисертацію у Петербурзі. (Сьогодні, коли поняття "магістр" чи "магістерська робота" впевнено за-

йняли місце в академічному житті, незайвим було б зазначити, що за науковим рівнем робота В. Е. Крусмана значно більше нагадує сучасну докторську дисертацію).

1917 р. в умовах громадських та політичних складностей вчений був змушений залишити наше місто. Отже, В. Е. Крусман мешкав та викладав в Одесі протягом 9 років — з 1908 до 1917 рр.².

П. М. Біциллі — спадковий одесит. Уся його творча біографія, аж до еміграції 1920 р. пов'язана з нашим університетом. Він випускник 1906 р. по кафедрі всесвітньої історії. У 1911 р. П. М. Біциллі — приват-доцент, а 1916 р. вийшло друком його дослідження "Салимбене. Очерки италянской жизни XIII века"³. У передмові до книги автор висловлює глибоку вдячність Новоросійському університету, "воспитавшему меня и давшему мне возможность написать настоящую работу"⁴. У травні 1917 р. працю захищено як магістерську у Петербурзі. Вже у вересні Біциллі стає штатним професором Новоросійського університету по кафедрі всесвітньої історії, а у травні 1919 р. — професором. Він викладає курс історії середніх віків, який щойно читав Крусман. Знову ж в Одесі виходить у світ друге фундаментальне дослідження П. М. Біциллі "Элементы средневековой культуры" (1919)⁵.

У лютому 1920 р. починається довгий та драматичний період еміграції вченого. Подібно до вигнання Данте, чия творчість була йому такою близькою, Біциллі зазнав гіркий чужий хліб та високі чужі пороги. Історик чинив опір долі та продовжував плідно працювати. Дослідження П. М. Біциллі доби еміграції заслуговують на особливу увагу за межами цього невеликого повідомлення, але ж підкреслимо, що блискучі опуси "Игнатий Лойола и Дон Кихот" (1925), "Св. Франциск Ассизский и проблема Ренессанса" (1927) та, нарешті, "Место Ренессанса в истории культуры" (1933)⁶, вирости на фундаменті, що закладений був в Одесі.

Зацікавлення Біциллі питаннями культури визначилося й у працях, що ніби присвячені іншим темам. Так, у виданому друком курсі лекцій, що прочитані були в університеті та на Вищих Жіночих Курсах 1919 р., "Падение Римской империи"⁷ особлива увага приділена саме таким аспектам: ролі християнства в пізньоантичному суспільстві, ставленню християнських авторів до культурних досягнень греко-римської цивілізації⁸.

Яку б роботу П. М. Біциллі ми не відкрили, вражає надзвичайне багатство ідей, їхня глибина, а також та неймовірна щедрість, з якою автор розсіює їх по сторінках своїх творів. Усі його ідеї вичерпно ґрунтовні: Біциллі — професіонал найвищого гатунку. Читачеві доводиться весь час напружено вдумуватися. А Біциллі, вільний від будь-якої повчальності, не представляє їх як щось непохитне або

єдине правильне, він з аристократичною легкістю дарує їх нам та йде далі: в нього ще багато.

Сучасний читач, який вперше знайомиться з "Елементами середньовічної культури", час від часу зазнає відчуття дежа вю: а я вже десь про це читав — у французьких, американських чи вітчизняних істориків, та й все у гідних книгах... Пригадується й школа "Анналів", й твори Артура Лавджоя, й А. Я. Гуревича. Лише пізніше приходять усвідомлення, що 1915 року ці автори були ще надто далекі від створення своїх славетних досліджень зі середньовічної культури. (Наприклад, "Королі — чудотворці" Марка Блока⁹ вийшли друком 1924 р., "Великий ланцюг буття" А. Лавджоя¹⁰ — 1936 р., а "Категорії середньовічної культури" А. Я. Гуревича¹¹ — й зовсім 1972 р.).

Я не ставлю за мету встановити, чи мали місце прямі впливи, ймовірно, що у деяких випадках мали. Фактом є те, що в творах одеського історика, написаних у 1915–1919 рр., у концентрованому вигляді присутні найважливіші характеристики середньовічного типу культури, накреслена парадигма середньовічної культури — настільки гармонійна та історично правдива, що числені дослідження науковців ХХ сторіччя не похитнули її, не звели до простого епізоду з історії медієвістики. Гадаю, що праці П. М. Біцилли можна розглядати як класику у царині вивчення середньовічної культури.

Відповідаючи на питання, які він ставить сам: як середньовічні люди бачили світ? І як вони його розуміли?¹² Біцилли визначає потяг до універсальності, прагнення охопити світ загалом, зрозуміти його як "некоторое законченное всеединство", символізм та ієрархізм як "формулу середньовічного мировоззрения", всієї середньовічної культури¹³. "Все вещи, — цитує Біцилли Григорія Великого, — от неодушевленных предметов и кончая духами бесплотными, вытягиваются... в один ряд, в сплошную цепь, отдельные звенья которой скреплены отношениями властвования и подчинения"¹⁴. Такими є властивості середньовічної *mentalité*, — Біцилли вживає термін, розповсюдження якого звично асоціювалося зі школою "Анналів" та її прибічниками на пострадянському просторі.

У середньовічній свідомості "мир есть целое лишь постольку, поскольку он весь целиком зависит от Бога, является его творением и его отображением"¹⁵. Бог — це ключ склепіння. Людина ж є одною з ланок ланцюга, одним з елементів космосу, мікрокосмом та макрокосмом одночасно, й копією, й взірцем великого універсального організму¹⁶.

Окрім того, П. М. Біцилли означає такі особливості середньовічного суспільства та свідомості людей, що пізніше отримали назву "ко-

поративність". Він пише про характерні для середньовіччя "небольшие общественные ячейки, на которые распадается общество", при цьому "каждый мирок стремится обособиться, отгородиться от остальных — грамотами, как отгораживаются стенами и рвами" ¹⁷. Universitas — комуна, цех, гільдія, місто, станова група — захищає "своїх" від "чужих". Індивідуальність, — підсумовує Біциллі, — розчинена у соборності ¹⁸.

У той же час "Елементи" містять блискучий нарис, що присвячений середньовічному містицизму. Цей напрямок передбачав "полное слияние познающего субъекта с конечным объектом познания — Богом"; отже він заперечував символічний світогляд ¹⁹. Розвиток містичного богослов'я у XII ст. (найвидатнішим його репрезентантом був Бернард Клервальський), за думкою П. М. Біциллі, приніс із собою цілком нову для середньовіччя ідею розвитку душі, душі індивідуальної ²⁰. "Індивідуалізм, — пише Біциллі, — не был порождением мистики, т.к. мистика сама есть одна из форм проявления индивидуализма. Скорее эти явления объясняются общим культурным подъемом конца XI — начала XII вв., особенно во Франции" ²¹.

У своїй монографії "Салімбене" Біциллі вказує на певну групу, свого роду гурток освічених людей, які навчалися у першій чверті XII ст. у школах Парижу. Їхнім духовним керманічем був П'єр Абеляр. Серед них — Іоанн Солсберійський, Гіральд Камбрійський, Вальтер Мап. На думку вченого, загальна їхня риса — гуманізм. (Біциллі не ставить це слово в лапки). Він має на увазі "предпочтение, оказываемое ими изящной словесности" ²², любов до науки. Саме "наука сообщает человеку истинное благородство, благородство души", а не шляхетність, зумовлену випадковістю народження.

Риси нового напрямку найяскравіше визначилися у П'єра Абеляра. Це тверда впевненість у собі, у силі свого розуму, прагнення до всебічного розвитку своїх дарувань, жадання успіху та слави — риси, що, за Біциллі, "споріднюють" цих перших гуманістів із їхніми побратимами доби Відродження. Що стосується XII ст., то Біциллі наявно дає зрозуміти — це ще не є Відродженням.

Що можна почерпнути з цих положень сьогодні? — По-перше, середньовічна культура виявляється багатшою та складнішою у своїх окремих представниках, ніж припускають її загальні установки. По-друге, напрочуд ясно можна побачити, як суто ренесансна культура виникає з середньовічної, відгалуджується від неї.

Цей феномен Біциллі блискуче аналізує, звертаючись до особистості та праць Салімбене — ченця-францисканця, автора хроніки, що складена була 1282–1287 рр., яка має виразні автобіографічні, тобто мемуарні властивості. Брат Салімбене, за Біциллі, — людина цілком

середньовічна. "Человек XIII столетия мерит себя общепризнанною мерою и еще не обзавелся собственным аршином... Его нельзя отождествлять с безусловным самоутверждением личности эпохи Возрождения". Попри це, у хроніці Салімбене активно присутня його індивідуальність; "чувство личности", "культ личности" відчувається у кожному рядку його твору²³.

До цієї ж значущої наукової проблеми генетичних зв'язків культури Ренесансу зі середньовічною культурою звертався й В. Е. Крусман. Його книга "На заре англійського гуманізму", як й обіцяє назва, присвячена витокам гуманістичного руху в Англії XIV ст. Головний її герой — Річард де Бері (1286–1345), єпископ Дургемський — відомий бібліофіл, автор твору "Філобіблон", що оспівує любов до книги, власник величезної бібліотеки, до якого звертався з листами Франческо Петрарка.

Другий розділ монографії Крусмана присвячений ще одній помітній фігурі другої половини XIV ст. — архієпископу Кентерберійському Томасу Ерунделу. Цей прелат брав надзвичайно активну участь у політичних катаклізмах свого часу, п'ять разів призначався канцлером Англії²⁴, виконував дипломатичні місії. Під час перебування в Італії він зазнався з славновісним канцлером Флорентинської республіки гуманістом Колуччо Салутаті й у 1399–1403 рр., вже повернувшись до Англії, отримав від нього три листи.

Факт листування зі Салутаті вражає, як, здається, він колись вразив В. Е. Крусмана. Але конче сумнівний дослідник, Крусман попереджує: в Ерундела значно менше гуманістичних рис, ніж у деяких його сучасників-англійців, "едва ли он заслужил название гуманиста"²⁵. Навіщо ж тоді приділяти йому стільки уваги? — може запитати наш прагматичніший сучасник.

Відповідь — у головній концепції книги — гуманізм Ренесансу при всіх своїх новаторських рисах зріс зі середньовічною культурою, й це відбувалося у XIV ст. не лише в Італії. Крусман показує, як поступово та зі своїми особливостями цей процес проходив в Англії. "Гуманизм отнюдь не является Минервой, покинувшей голову Зевса в полном вооружении, а типом мало помалу выработавшимся в эволюции европейской культуры средневековья"²⁶. Така постать, як, наприклад, Річард де Бері, не може бути означена неодмінно — вона належить до свого часу, отже має й старі, й нові ознаки. "В ту пору еще нельзя было отмечать: се эллин, се иудей"²⁷. Має місце "естественное сплетение средневековых и гуманистических авторитетов и сосуществование средневековых и гуманистических идеалов"²⁸. Люди типу Річарда де Бері стоять десь між середніми віками та Новим часом й так природно переходять "з середніх віків до Ренесан-

су й назад", "как мы переезжаем на извозчике или в поезде какой-нибудь географический меридиан" ²⁹.

Особлива увага обох одеських дослідників — П. М. Біцилли та В. Е. Крусмана — до проблем генези ренесансної культури та зміст їхніх трактовок дозволяють розглядати їх творчість й в популярному сьогодні європейському аспекті — як учасників "заколоту медієвістів" перших десятирічь ХХ ст. ³⁰ — наукової течії, представники якої — Е. Жільсон, Ж. Марітен, Дж. Тоффанін, Й. Гейзінга та ін. — робили акцент на високому творчому потенціалі пізнього середньовіччя.

Багато про що спонукають нас замислитися вчені нашого університету минулих років. Зокрема про те, що у словосполученнях "середньовічна культура", "ренесансна культура" ключовим є саме іменник — культура, а це така особлива субстанція, у розповсюдженні якої у нашому місті чималий внесок зробили Петро Михайлович Біцилли та Володимир Едуардович Крусман.

Примітки:

1. Крусман В. Э. На заре английского гуманизма. Корреспонденты первых английских гуманистов в ближайшей обстановке. — Одесса, 1915.
2. Докладніше про долю вченого та його головного твору див.: Немченко І. В., Попова Т. М. Крусман В. Е. // Професори Одеського (Новоросійського) університету. — Одеса: Астропринт. — Т. 3. — 2001. — С. 151–153. Немченко І. В. Научные изыскания В. Э. Крусмана в Одессе // IV Чтения памяти профессора П. О. Карышковского. — Одесса, 1998. — С. 100–105.
3. Бицилли П. М. Салимбене (Очерки итальянской жизни XIII века). — Одесса — 1916.
4. Там же. — С. 14.
5. Бицилли П. М. Элементы средневековой культуры. — Одесса, 1919.
6. Вказані праці містить збірка: Бицилли П. М. Место Ренессанса в истории культуры / Сост., предисловие и комментарии Б. С. Кагановича — СПб.: Мифрил, 1996.
7. Бицилли П. Падение Римской империи. — Одесса, 1919.
8. Античність для них, — пише Біцилли, — "старый мир, от которого они отрекались, как современные догматические социалисты от "буржуазного" мира, в котором все для них "буржуазно". — Там же. — С. 76. Доречно пригадати ще деякі невеликі за обсягом, але вельми змістовні та ґрунтовні публікації одеського вченого доби його викладання у нашому університеті: Общественные движения в изображении средневековых историков. — б. г. б. м.; Происхождение исторической науки и аббат Дюбо. — б. г., б. м.; Заметки об иоахимизме. — б. г., б. м.

9. Блок М. Короли — чудотворцы: очерк представлений о сверхъестественном характере королевской власти, распространенных преимущественно во Франции и в Англии. — М.: Школа "Языки русской культуры", 1998.
10. Lovejoy A. *The Great Chain of Being. A Study of the History of an Idea.* — Harvard University Press.- Cambridge, Massachusetts. — 1936. Лавджой А. Великая цепь бытия. История идеи. — Дом интеллектуальной книги. — М.: 2001.
11. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. — М., 1972.
12. Бицилли П. М. Элементы средневековой культуры. — С. IV.
13. Там же. — С. 3.
14. Там же. — С. 37.
15. Там же. — С. 61.
16. Там же. — С. 67.
17. Там же. — С. 77.
18. Там же. — С. 80.
19. Там же. — С. 15.
20. Бицилли П. М. Салимбене. — С. 111.
21. Там же. — С. 115.
22. Там же. — С. 116.
23. Там же. — С. 145.
24. Крусман В.Э. На заре английского гуманизма. — С. 397.
25. Там же. — С. 418.
26. Там же. — С. 209.
27. Там же. — С. 353. Відмітимо, що деякі авторитетні джерела не рекомендують цього робити взагалі.
28. Там же. — С. 218.
29. Там же. — С. 295.
30. Брагина Л. М. Итальянский гуманизм. — М., 1977. — С. 9.

І. С. Гребцова

ВИКЛАДАННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ В НОВОРОСІЙСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Проблема викладання русистики в Новоросійському університеті в тій чи іншій мірі ставала об'єктом дослідження у роботах, присвячених історії Одеського університету, в біографічних нарисах окремих істориків¹. Однак до цього часу немає узагальнюючого дослідження з цієї теми. Важливим джерелом для вивчення викладання історичних дисциплін, в тому числі і російської історії на історико-філологічному факультеті, є видання, що виходило під назвою "Обозрение препода-

вання наук в імператорском Новороссійском университетѣ". Це видання у процесі розвитку університету рік за роком зростало за обсягом, ставало більш змістовним. Якщо перше "Обозрение за 1865/1866 учебный год" складало всього 5 сторінок², то до кінця XIX ст. істотно розширюється коло питань, що висвітлювалися, уточнюється назва видання і його окремих частин. Важливою складовою частиною його стає "Обозрение преподавания в императорском Новороссійском университете на историко-филологическом факультете на осеннее и весеннее полугодие и учебный план факультета". Ряд цінних відомостей з історії викладання русистики містять щорічні "Отчеты о состоянии и деятельности императорского Новороссійского университета". Опубліковані матеріали суттєво доповнюються й уточнюються архівними документами, що зберігаються у фондах Державного архіву Одеської області. Мета даної статті — розглянути склад викладачів кафедри російської історії, виявити основну сферу їх наукової діяльності, простежити зміни в дисциплінах, які читалися ними у другій половині XIX — на початку XX ст.

Не можна не зазначити, що традиції викладання русистики в Одесі були закладені ще в епоху діяльності заснованого в 1817 р. Рішельєвського ліцею, однією з помітних кафедр якого була кафедра російської історії і статистики, а з 1859 р. — власне кафедра російської історії. Її яскравими представниками були М. Н. Мурзакевич, який викладав у ліцеї з 1838 по 1853 р., С. В. Єшевський — з 1853 по 1855 р., М. П. Смирнов, що працював на кафедрі з 24 листопада 1855 р. до перетворення ліцею в університет.

У період заснування Новороссійського університету формування кафедр на історико-філологічному факультеті здійснювалося відповідно до університетського статуту 1863 року. Як і в інших університетах Російської імперії на факультеті налічувалося 11 кафедр. З 16 грудня 1868 р. історико-філологічний факультет був розділений на три відділення: 1) класичної філології; 2) слов'яно-російської філології; 3) історичних наук. У 1869 р. підготовка студентів і вільних слухачів здійснювалася вже відповідно до навчальних програм відділень. Провідними кафедрами історичного відділення, природно, були кафедри всесвітньої і російської історії.

З відкриттям університету кафедру російської історії очолив професор Рішельєвського ліцею Михайло Павлович Смирнов (1833–1877), який працював на цій посаді 12 років (1865 по 1877). На історико-філологічному і юридичному факультетах М. П. Смирнов читав для студентів I курсу по 2 години на тиждень загальний курс "Історії Росії зі стародавніх часів до XIV ст.", II курсу — історію XV–XVI, студентам III курсу викладав "Історію царювання Петра

Великого" ³. Його магістерська дисертація "Доля Червоної або Галицької Русі" (1860) і докторська "Ягайло — Яків — Владислав і перше об'єднання Литви з Польщею" (1868) були присвячені проблемам українсько-польсько-литовської історії. Проте М. П. Смирнову належить і ряд робіт безпосередньо з історії Росії: "Карамзін як історик" (1866), "Петро I — реформатор" (1872). На формування історичної концепції М. П. Смирнова великий вплив мали погляди його вчителя у Петербурзькому головному педагогічному інституті (з 1819 р. — університеті) М. Г. Устрялова, а також відомого історика С. М. Соловйова.

У викладанні русистики М. П. Смирнов прагнув відійти від характерного для дворянської історіографії висвітлення політичної історії через діяльність виключно правителів держави і приділяв значну увагу долям народних мас. Вчений зазначав, що "при викладанні історії допетровської Русі, постійно мав на увазі той справедливий докір, на який заслуговує велика частина наших дослідників, що пишуть історію держави і не звертають уваги на історію народного життя" ⁴. Не менш важливою рисою викладацької діяльності М. П. Смирнова було прагнення глибше познайомити студентів з історичними джерелами, спираючись на які він викладав матеріал з російської історії. Вчений називав джерела "найстарішими пам'ятками суспільного життя наших предків" ⁵. З 1870 по 1873 рр., будучи редактором університетського наукового збірника "Записки императорского Новороссийского университета", вчений багато сил і часу віддавав його редагуванню. Тривалий час М. П. Смирнов був дійсним членом Одеського товариства історії та старожитностей.

22 жовтня 1871 р. Рада університету обрала М. П. Смирнова деканом історико-філологічного факультету. З 1874 по 1877 рр. він працював на посаді проректора університету. У цей період вчений багато зробив для надання в аренду благодійному Попечительству про недостатніх (незаможних) студентів 10 квартир в дешевих Коганівських будинках ⁶. Як зазначав у своїх спогадах О. І. Маркевич, який слухав його лекції в студентські роки: "М. П. Смирнов був людиною вельми доброю і готовою все зробити для своїх слухачів, інтереси яких він завжди приймав близько до серця" ⁷.

Наступником М. П. Смирнова на кафедрі російської історії став учень С. М. Соловйова, випускник Московського університету Григорій Іванович Перетяткович (1840–1908). Обидві його дисертації були присвячені історії народів Поволжя: магістерська — "Поволжя в XV–XVI ст." (1877) і докторська — "Поволжя в XVII і на початку XVIII ст." (1882). Вчений у висвітленні кожної проблеми, що досліджувалась, завжди спирався на обширний архівний матеріал. Як

відомий дослідник Поволжя він для свого часу зробив вагомий внесок у вивчення історії даного регіону.

У Новоросійському університеті Г. І. Перетяткович почав працювати з 1877 р. на посаді доцента кафедри російської історії. Для роботи над докторською дисертацією Г. І. Перетяткович у 1880–1881 навчальному році був відряджений до Московського університету. У цей період він посилено працював над текстом дисертації, поповнюючи новими джерелами й матеріалами розробки, які почав писати за часів викладацької діяльності в Одесі. Захист його докторської дисертації відбувся у 1882 р. в Московському університеті. Серйозний дослідник і гарний лектор, Г. І. Перетяткович мав підтримку декана історико-філологічного факультету Новоросійського університету І. С. Некрасова. Будучи впевненим, що йому на кафедрі і в подальшому створять всі необхідні умови для наукової роботи, вчений повернувся до Одеси. Протягом 1886 р. Г. І. Перетяткович стає спочатку екстраординарним, а потім і ординарним професором кафедри російської історії Новоросійського університету⁸. На історичному відділенні він читав у різні часи курси лекцій: "Стародавня російська історія до вступу на престол дома Романових" (3 лекції на тиждень), "Російська історія з епохи перетворень до новітнього часу" (3 лекції на тиждень), "Огляд найголовніших джерел і посібників для знайомства з російською історією" (2 години на тиждень), "Російська історіографія"; а також керував роботою семінару "Читання і пояснення джерел зі стародавньої російської історії"⁹, який був нічим іншим, як підготовкою майбутніх істориків-фахівців до праці з історичними джерелами.

Серед викладачів російської історії на історико-філологічному факультеті помітне місце належить Олексію Івановичу Маркевичу (1847–1903). Вихованець Новоросійського університету, з осені 1880 р. він став приват-доцентом кафедри російської історії. О. І. Маркевич читав загальний курс історії Росії (2 години на тиждень)¹⁰ і підготував біля 20 спеціальних курсів, серед яких "Внутрішній побут Московської держави в XVII ст.", "Внутрішній побут Російської держави в XVIII ст.", "Історія першого Самозванця" присвячені безпосередньо російській історії. Серед його спецкурсів також були російська історіографія, джерелознавство, історична географія й етнографія Південної Русі, історія Новоросійського краю тощо. Яскраві лекції О. І. Маркевича, які іноді були наповнені тонким сарказмом стосовно абсолютизму і російського централізму, дуже подобалися студентам.

Обидві його дисертації були присвячені формуванню російського державного апарату: магістерська — "Про місництво" (1879) і докторська "Історія місництва у Московській державі", що в 1888 р.

захищена у Київському університеті. Місництво у його працях показано як пережиток періоду феодальної роздробленості, який гальмував розвиток держави. О. І. Маркевич також вивчав проблеми розвитку літописання, розробляв питання історіографії, збирав матеріал з історії університету. До сфери його наукових інтересів входили й питання соціально-економічного і культурного розвитку Південної України. Йому належать понад 400 робіт, багато з яких є фундаментальними дослідженнями ¹¹.

Не замикаючись на викладацькій діяльності в університеті, О. І. Маркевич охоче читав лекції і в інших аудиторіях: від'їздив з цією метою до Кишиневу, Тирасполю, Балти, Миколаєва, Херсона. Особливо активну просвітницьку діяльність він розгорнув у Одесі. Студент історико-філологічного відділення О. Левітський писав про О. Маркевича: "Одеса знала його чудово, він своєю діяльністю цілком належав їй; і мало знайдеться осіб, що користувалися такою великою популярністю в самих різноманітних верствах населення Одеси, як О. І. Маркевич. Він викладав і в середній школі, тому що любив молодь різного віку, яка вчиться; він читав публічні лекції і реферати для інтелігентної публіки; він, нарешті, був самим популярним лектором з літератури у народній аудиторії; в багатьох освітніх і благодійних товариствах він був головою" ¹². Як свідчать матеріали архіву, в 80-ті рр. XIX ст. О. І. Маркевич неодноразово виступав ініціатором заснування благодійних вечорів на користь "недостатніх студентів" ¹³.

Його громадська і публіцистична діяльність викликала незадоволення уряду і місцевої адміністрації. У 1884 р. О. Маркевичу заборонили читати спецкурс "Історія Південно-Західної Росії з XIV до XVII ст.". Приводом до заборони став той факт, що обраний ним курс, на думку попечителя Одеського учбового округу, "може викликати питання і пояснення до них, що незручні при викладанні предмета у студентській аудиторії" ¹⁴. Остаточню О. І. Маркевич був усунений від викладання в університеті у 1895 р. після того, як його затримали на прикордонній станції з нелегальною літературою (творами Ф. Лассаля, О. Пушкіна, П. Куліша, М. Драгоманова, В. Засулич, С. Степняка-Кравчинського), яку він намагався таємно провести до Росії ¹⁵.

У жовтні 1884 р. приват-доцентом кафедри російської історії історико-філологічного факультету Новоросійського університету став Іван Андрійович Линниченко (1857–1926). Він закінчив університет св. Володимира у Києві, де його вчителем був В. Б. Антонович. 13 травня 1884 р. у Санкт-Петербурзькому університеті І. А. Линниченко захистив магістерську дисертацію "Взаємовідношення Руси

і Польщі до половини XIV ст." Протягом 1884–1885 навчального року в Новоросійському університеті І. А. Линниченко читав загальний курс з історії Русі до монгольської навали і курс російської історіографії. На початку 1886 р. вченому було надане наукове відрадження терміном на півтора роки з метою збору матеріалів для написання докторської дисертації. Потім ряд років І. А. Линниченко викладав у Московському університеті, продовжуючи працювати над докторською дисертацією. Під час роботи у Московському університеті І. А. Линниченко став одним з фундаторів "Слов'янської комісії" у складі Московського археологічного товариства (1892). 30 травня 1894 р. у Київському університеті, нарешті, відбувся захист його докторської дисертації "Риси з історії станів Південно-Західної (Галицької) Русі XIV — XV ст."

12 березня 1896 р. І. А. Линниченко був призначений екстраординарним професором кафедри російської історії Новоросійського університету. У цьому ж році він почав читати загальний курс "Російська історія XVII–XVIII ст." (2 години на тиждень в III і IV семестрах), проводив практичні заняття з російської історії; незабаром вчений розробив спеціальні курси з русистики: "Епоха перетворень Петра I", "Епоха Пушкіна", "Російське суспільство другої половини XVIII — початку XIX ст." тощо ¹⁶.

І. А. Линниченку належить обширний масив робіт з різних тем російської історії — від періоду Київської Русі до початку XX ст. Він був членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук, успішно виступав на міжнародних конгресах, став засновником і учасником багатьох наукових товариств, публікувався в одеській пресі. Одним з напрямків діяльності вченого була благодійність. І. А. Линниченко був активним членом, а потім і головою Одеського слов'янського благодійного товариства ім. св. Кирила і Мефодія, учасником Одеського товариства допомоги літераторам та вченим, Товариства ідалень для недостатніх студентів Одеси, Товариства допомоги майбутнім курсисткам Вищих жіночих курсів, Товариства заступництва персонам, які звільнилися з місць ув'язнення. Його благодійна діяльність виходила за межі Новоросійського краю. Вчений входив до складу 115 професорів Новоросійського університету, які у 1909 р. пожертвували по декілька примірників своїх наукових праць на користь бібліотеки приватних Вищих жіночих курсів у Тіфлісі ¹⁷.

У роки громадянської війни І. А. Линниченко продовжував викладати в Новоросійському університеті. У січні 1920 р. разом з відступаючими частинами Білої армії він покинув Одесу і переїхав до Криму. У 1920–1925 рр. І. А. Линниченко працював у Таврійському університеті в Сімферополі, де і помер 9 червня 1926 р.

Випускником, а потім приват-доцентом Харківського університету був Євгеній Парфенович Трифільєв (1867–1925). Наказом від 21 березня 1911 р. він був призначений виконуючим обов'язки екстраординарного професора кафедри російської історії Новоросійського університету, а з липня 1915 р. — виконуючим обов'язки ординарного професора. Його магістерська дисертація "Нариси з історії кріпосного права в Росії. Царювання Павла I" була написана з антикріпосницьких позицій. Автор розглядав не тільки найбільш одіозні прояви кріпацтва, але й висвітлював антикріпосницькі виступи селян у кінці XVIII ст.

В якості екстраординарного професора Є. П. Трифільєв у 1911–1912 навчальному році читав на кафедрі російської історії загальний курс з історії Росії (3 лекції на тиждень), "Російську історіографію" (1 лекція на тиждень для студентів історичного відділення); спецкурс "Історія кріпацтва в Росії"¹⁸. Вчений також вів практичні заняття з російської історії для студентів історичного відділення у 3–4 семестрах, що проходили у формі підготовки письмових рефератів, написаних на основі першоджерел (2 години на тиждень).

Після подій 1917 р. Є. П. Трифільєв продовжив викладацьку діяльність, брав участь у реформі вищої школи в Одесі. З 1920 р. після утворення Інституту народної освіти на базі скасованого Новоросійського університету він керував кафедрою російської історії в новому радянському вузі і багато зробив як організатор краєзнавчої роботи в Одесі, очолюючи соціально-економічну секцію в Одеській комісії краєзнавства¹⁹. Як історик-краєзнавець вчений досліджував аграрну історію та історію революційного руху на півдні України.

Навчальні плани викладачів кафедри російської історії свідчать про те, що вони рекомендували для вивчення студентам праці видатних вітчизняних вчених: С. М. Соловйова, В. О. Ключевського, К. М. Бестужева-Рюміна, М. І. Костомарова, М. Г. Устрялова тощо.

Традиції провідних професорів кафедри російської історії у різні часи продовжували приват-доценти. Випускник історико-філологічного факультету Новоросійського університету О. Є. Билюгов, який декілька років працював вчителем у Кишиневі, в 1894/1895, 1895/1896, 1896/1897, 1897/1898 навчальних роках читав в університеті спецкурси: "Історія періоду від смерті Петра Великого до вступу на престол Катерини II", "Історія царювання імператриці Катерини Великої", "Історія царювання імператора Олександра I", історіографо-джерелознавчий спецкурс "Царювання Івана Грозного. Огляд джерел і літератури епохи"²⁰.

У 1896/1897 навчальному році до кафедри російської історії прийшов вчитель Миколаївської гімназії П. О. Іванов. Він займався насамперед краєзнавчою тематикою і читав у статусі приват-доцента спецку-

пси "Новоросійський край у XV–XVII ст.", "Історія Новоросійського краю у XVIII ст." (дві години на тиждень). Для бажаючих П. О. Іванов читав спецкурс "Історія малоросійського козацтва"²¹. Приват-доцент О. С. Грушевський, брат відомого вченого М. С. Грушевського, у 1908/1909 навчальному році підготував і читав змістовний спецкурс "Історія після Петра Великого (від Катерини I до Катерини II): станові відносини й адміністративний лад", а також спецкурс з історії України "Нарис з української історії XVI–XVII ст."²².

Спробу стати приват-доцентом кафедри російської історії у 1904 р. зробив випускник історико-філологічного факультету Новоросійського університету, магістр російської історії С. Л. Аваліані, магістерська робота якого мала назву "Селянське питання у Закавказзі". Проте, незважаючи на успішно проведені пробні лекції, він не був затверджений на цій посаді, після чого ряд років викладав історію в середніх учбових закладах Одеси, а також займався науковою діяльністю, у тому числі в руслі російської історії. У грудні 1916 р. приват-доцентом кафедри став випускник Новоросійського університету Є. О. Загоровський, який успішно склав іспити на ступінь магістра російської історії. В радянські часи Є. О. Загоровський викладав у вузах Одеси, але його доля склалася трагічно: у кінці 30-х років вченого було репресовано. В своїх наукових роботах Є. О. Загоровський аналізував розвиток зовнішньої політики Росії у XIX ст., а також займався історією краю.

За радянських часів у 1934 р. в період відродження історичного факультету в Одеському університеті була заснована кафедра історії РСРС, яка проіснувала до 1996 р., коли, нажалі, була скасована.

Таким чином, викладання і дослідження проблем русистики має давню традицію і міцну базу в Одеському (Новоросійському) університеті, яка пов'язана з діяльністю відомих українських і російських вчених. Ця традиція може і має бути продовжена у подальшому.

Примітки:

1. *Історія Одеського університету за 100 років.* — К., 1968; *Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник.* — Одеса, 2005. — Т. 2–4.
2. *Обозрение преподавания наук в императорском Новороссийском университете за 1865–1866 учебный год.* — Одесса, 1865. — С. 3.
3. *Обозрение преподавания наук в императорском Новороссийском университете за 1868–1869 учебный год.* — Одесса, 1868. — С. 2.
4. *Державний архів Одеської області (далеє — ДАОО).* — Ф. 44. — Оп. 3 (1862). — Спр. 27. — Арк. 9.
5. ДАОО. — Ф. 44. — Оп. 3 (1862). — Спр. 27. — Арк. 20.
6. ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 12 (1876). — Спр. 749. — Арк. 1.

7. Маркевич А. И. Воспоминания о преподавателях историко-филологического факультета Новороссийского университета // Новороссийский университет в воспоминаниях современников. — Одесса, 1999. — С. 33.
8. Перетяткович Григорій Іванович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. — Одеса, 2005. — Т. 3. — С. 447–449.
9. Обзорение преподавания в императорском Новороссийском университете в осеннем полугодии 1887 года. — Одесса, 1887. — С. 12; Обзорение преподавания в императорском Новороссийском университете на весеннее полугодие 1891 года. — Одесса, 1891. — С. 14; Обзорение преподавания в императорском Новороссийском университете на 1901/1902 учебный год. — Одесса, 1901. — С. 17.
10. Обзорение преподавания в императорском Новороссийском университете в первом полугодии 1886/1887 учебного года. — Одесса, 1886. — С. 10; Обзорение преподавания в императорском Новороссийском университете на осеннее и весеннее полугодие 1892–1893 года на историко-филологическом и юридическом факультетах. — Одесса, 1892. — С. 16.
11. Алексей Иванович Маркевич (1847–1903). Библиографический указатель. — Одесса, 1997. — С. 87–110.
12. Левитский А. Памяти А. И. Кирпичникова и А. И. Маркевича, профессоров Новороссийского университета // Новороссийский университет в воспоминаниях современников. — Одесса, 1999. — С. 51.
13. ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 8 (1888). — Спр. 74. — Арк. 1.
14. ДАОО. — Ф. 773. — Оп. 149. — Спр. 783 (1882). — Арк. 1.
15. Алексей Иванович Маркевич (1847–1903). Библиографический указатель. — Одесса, 1997. — С. 68–69.
16. Обзорение преподавания в императорском Новороссийском университете в 1896/1897 академическом году. — Одесса, 1896. — С. 16; Отчет о состоянии императорского Новороссийского университета за 1902 г. — Одесса, 1903. — С. 11; Обзорение преподавания на историко-филологическом факультете императорского Новороссийского университета в 1910/1911 академическом году. — Одесса, 1910. — С. 6.
17. ДАОО. — Оп. 9 (1909). — Спр. 17. — Арк. 52–53.
18. Обзорение преподавания в императорском Новороссийском университете (на осеннее и весеннее полугодие) на историко-филологическом факультете в 1914–1915 академическом году и учебные планы факультета. — Одесса, 1914. — С. 16; Обзорение преподавания в императорском Новороссийском университете (на осеннее — весеннее полугодие) на историко-филологическом факультете в 1915–1916 академическом году и учебные планы факультета. — Одесса, 1915. — С. 13.
19. Попова Т. Н., Гребцова И. С. Из истории преподавания историографии в Новороссийском университете: Е.П. Трифилев // Историко-культурное наследие человечества и его изучение при подготовке учителей без отрыва от производства. Сборник тезисов выступлений на украинско-российском научно-методическом симпозиуме. — Одесса, 1992. — С. 95.
20. Обзорение преподавания в императорском Новороссийском университете (на осеннее и весеннее полугодие) на историко-филологическом факультете в 1914–

- 1915 академічному році та навчальні плани факультету. — Одеса, 1914. — С. 15–16; *Обзор преподавания в императорском Новороссийском университете (на осеннее — весеннее полугодие) на историко-филологическом факультете в 1915–1916 академическом году и учебные планы факультета.* — Одеса, 1915. — С. 12.
21. *Обзор преподавания в императорском Новороссийском университете в 1894/1895 академическом году.* — Одеса, 1894. — С. 16; *Обзор преподавания в императорском Новороссийском университете в 1896/1897 академическом году.* — Одеса, 1896. — С. 16–18.
22. *Обзор преподавания на историко-филологическом факультете императорского Новороссийского университета в 1908/1909 академическом году.* — Одеса, 1908. — С. 12.

О. А. Горчакова

РОЗВИТОК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК НА ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОМУ ФАКУЛЬТЕТІ НОВОРОСІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Вже в перші роки існування Новоросійського університету психологія та педагогіка зустрічаються в навчальних планах історико-філологічного факультету. Але їх в той час викладали як частину філософії, а не як окремі самостійні дисципліни.

Першим викладачем психології в Новоросійському університеті був Роберт Васильович Орбинський. Він одержав освіту в Головному педагогічному інституті в Петербурзі, після чого був призначений у Ришельєвський ліцей на посаду ад'юнкта по кафедрі педагогіки. Про його прогресивну педагогічну позицію свідчать дружні стосунки з М. І. Пироговим. Роберт Васильович належав до тих викладачів ліцею, що були однодумцями М. І. Пирогова в реформуванні освіти в Одеському навчальному окрузі, і продовжували втілення його ідей у життя і після від'їзду вченого з Одеси.

У пам'яті колишніх студентів Новоросійського університету професор Орбинський залишився як найцікавіший лектор, що вмів саме складне вчення викласти доступно і зрозуміло, а також як вимогливий і суворий екзаменатор. Особливий інтерес викликали в університеті його лекції з психології, що відвідувалися всім університетом. "Самая большая аудитория, ...рассчитанная более чем на 150 слушателей, далеко не могла вместить всех желающих: стояли вдоль стен,

сидели на окнах, на ступеньках кафедры у ног професора, у товарищей на коленах, или чередовались по 1/4 часа при занятии места на скамейке и т. п." ¹.

З самого початку викладання педагогіки та психології в Новоросійському університеті було пов'язане з діяльністю видатних вчених, що мали міжнародне визнання та авторитет. Так, в 1883–1886 рр. курс психології читав М. Я. Грот — відомий філософ і психолог, професор Новоросійського і Московського університетів, який згодом став головою Московського психологічного товариства, засновником та першим редактором журналу "Питання філософії та психології". В своїй науковій діяльності М. Я. Грот активно співпрацював і підтримував дружні стосунки з В. С. Соловйовим, М. М. Страховим, Б. М. Чичеріним, Л. М. Лопатіним, братами Трубецькими, Л. М. Толстим та іншими мислителями.

Після закінчення філософського відділення історико-філологічного факультету Петербурзького університету, М. Я. Грот спочатку був призначений екстраординарним професором Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородько, проходив стажування за кордоном у провідних наукових центрах Європи. Його магістерська дисертація — "Психология чувствований в ее истории и главных основах" — була захищена в 1880 р. А вже в 1883 р. Н. Я. Грот захистив і докторську дисертацію "К вопросу о реформе логики: Опыт новой теории умственных процессов".

1883 р. М. Я. Грот був обраний ординарним професором філософії в Новоросійському університеті. Він читав курси з античної філософії, з історії філософії Нового часу, логіки, психології, спецкурси.

У фондах Наукової бібліотеки ОНУ ім. І. І. Мечникова зберігаються роботи М. Я. Грота "Еще по поводу вопроса о психологии чувствований" (1881), "О душе" (1886). Вони показують, що вчений прагнув надати курсові психології характер серйозної наукової дисципліни, насичуючи її даними власних шукань і досліджень видатних психологів.

М. Я. Грот був переконаний у тому, що причина кризи в духовному житті суспільства в 80-і рр. XIX ст. полягає в девальвації вищих моральних ідей, у тому числі до вищих моральних цінностей він відносить "идею неиссякаемой силы человеческого знания и творчества, идею личной свободы человека" ².

Значний розвиток психології та педагогіки в Новоросійському університеті (і в інших навчальних закладах міста) пов'язаний з ім'ям видатного вченого — М. М. Ланге, який почав свою наукову діяльність в Новоросійському університеті в 1888 р.

М. М. Ланге був залишений для підготовки до професорського звання на історико-філологічному факультеті Петербурзького універ-

ситету після його закінчення. В 1887 р. він був відряджений за кордон, де спеціалізувався в інституті експериментальної психології В.Вундта при Лейпцігському університеті. Результатом стажування стала дисертація на здобуття вченого ступеня магістра філософії "История нравственных идей XIX века", яку М.М. Ланге успішно захистив і був призначений на посаду приват-доцента Новоросійського університету. Незабаром — у 1892 р. — він захистив у Московському університеті докторську дисертацію "Психологические исследования. Закон перцепции, теория волевого внимания". У 1893 р. М.М. Ланге став екстраординарним, а в 1896 р. — ординарним професором Новоросійського університету, в якому протягом десяти років читав курси філософії, психології, логіки і педагогіки.

Будучи прихильником жіночої освіти М.М. Ланге організував в Одесі Вищі жіночі курси й очолював їх як директор протягом ряду років. Вивчивши стан викладання педагогіки в жіночих навчальних закладах Новоросійського краю, М.М. Ланге написав працю "До питання про викладання педагогіки в жіночих гімназіях" (1895). Н.М. Ланге був учасником декількох міжнародних психологічних конгресів, організатором з'їздів з експериментальної педагогіки, брав участь у з'їздах учителів. Н.М. Ланге відомий у російській і радянській історіографії насамперед як психолог, засновник експериментальної психології в Росії. Його фундаментальні праці в області психології, напевно, і стали причиною деякого "забуття" досліджень вченого в царині педагогіки. Невелика за об'ємом праця М.М. Ланге "Душа ребенка в первые годы жизни" (1892) дотепер становить безсумнівний інтерес для батьків, а також учених — педагогів і психологів. Протягом тривалого часу вона була навчальним посібником для вищих жіночих курсів.

Починаючи з 1894/95 навч. року М.М. Ланге з власної ініціативи читав поряд з філософією курси психології й педагогіки — спочатку як розділи курсу філософії, а потім як окремі курси. Розроблений ним курс педагогіки для університету був для тих років великим новаторством, та, на наш погляд, не втратив свого наукового значення й досі.

Цікавим для сучасних дослідників є машинописний рукопис курсу "Основы дидактики" (1910), складений В. Юшко за редакцією М.М. Ланге, а також програма даного курсу, складена самим вченим. Аналіз рукопису дозволяє говорити про те, що задача педагогіки розглядається М.М. Ланге досить широко "як теорія способів передачі культурних цінностей" від покоління до покоління. Таке розуміння змісту педагогічної науки і змісту освіти як сукупності культурних цінностей близько сучасним педагогічним дослідженням.

У цьому контексті і сам університет з його науковими традиціями розглядається вченим як "один з органів педагогічної традиції культури"³. "Основи дидактики" привертають увагу дослідника й тим, що необхідною основою дидактики М. М. Ланге насамперед висуває принципи етики, а, по-друге, психології. І якщо психологічні засади дидактики сьогодні ні в кого не викликають сумнівів, то етичну складову багато дослідників обходять стороною. Хоча відповіді на питання "У чому полягає справжня освіченість?", "Яку цінність мають різні культурні блага?", мабуть, сьогодні не менш важливі в педагогіці, ніж пізнання психологічних особливостей учнів.

М. М. Ланге вперше висловив думку про необхідність створення при університетах кафедр педагогіки і психології, які б займалися підготовкою студентів до педагогічної діяльності. В 1905 р. професору М. М. Ланге офіційно дозволили поділити курс філософії на два окремих курси: філософії і педагогіки. Так вперше в історії університетів в Новоросійському університеті на історико-філологічному і фізико-математичному факультетах читався курс педагогіки. Але досить швидко Міністерство освіти скасувало своє розпорядження.

Педагогічна наука вже у той період була дуже тісно пов'язана з психологією. Учений не протиставляв педагогіку психології. Він, викладаючи педагогіку та її історію, об'єднав навколо себе передових педагогів того періоду, був тісно зв'язаний зі школою та її проблемами.

Найбільш яскраво це виявилось в створенні та діяльності Педагогічного відділу Історико-філологічного товариства при Імператорському Новоросійському університеті.

Метою педагогічного відділу було вивчення й обговорення як загальних питань по вихованню і навчанню, так і окремих — про викладання історико-філологічних наук, з дидактики і методики інших предметів, про сприяння особам у підготовці до педагогічної діяльності, а також популяризація досягнень педагогічної науки⁴. Протягом ряду років головою педагогічного відділу історико-філологічного товариства був М. М. Ланге.

У своїх педагогічних роботах і виступах у Педагогічному відділі М. М. Ланге торкався всіх актуальних питань педагогіки й організації шкільної справи в країні. Він категорично виступав проти бюрократизації системи освіти, за залучення громадськості до участі в справі освіти, за надання обов'язкової елементарної освіти представникам усіх станів, національностей і віросповідань.

У результаті аналізу психолого-педагогічних поглядів М. Я. Грота і М. М. Ланге можна зробити висновок про те, що їхня специфіка полягала в тому, що вони викладали як педагогіку, так і психологію на основі широкого філолофсько-етичного знання. Тому їхні психоло-

го-педагогічні погляди тісно пов'язані з етичними і базувалися на глибокому знайомстві з ведучими філософськими ідеями свого часу.

Відомий історик Новоросійського університету І. А. Линниченко зробив свій внесок в популяризацію педагогічних знань в Одесі. З 1903 по 1917 рік він читав лекції на Вищих жіночих курсах. З погляду педагогіки інтерес представляє його лекція про вищу освіту, в якій учений формулює сутність поняття "освіта", виділяє характерні риси саме вищої ступіні освіти. І. А. Линниченко вважає, що сутність освіти полягає в тому, щоб "дать прирожденному качеству возможность наиболее совершенного и продуктивного творчества"⁵, а метою вищої освіти є оволодіння сучасним рівнем наукового знання, засвоєння методів самостійної творчої роботи, а головне — формування особистого "науково-критичного" світогляду в студентів.

Тут необхідно відзначити, що в радянський період розвитку педагогічної теорії і практики перевага віддавалася не розвитку творчості і "критичного" мислення учнів, а формуванню вірної ідейної позиції і колективістських якостей особистості. І тільки сьогодні ми можемо гідно оцінити передові для свого часу педагогічні погляди І. А. Линниченко, що, до речі, не вписувалися і в рамки офіційної школи кінця XIX — початку XX ст.

З 1917 по 20-ті роки з Одесою та її вищими навчальними закладами пов'язана діяльність видатного психолога С. Л. Рубінштейна, який народився та зріс в Одесі. Він закінчив з золотою медаллю Рішельєвський ліцей, протягом 6 років навчався та працював в Німеччині, де захистив дисертацію "Исследование проблемы метода" та одержав звання доктора наук. У 1917 р. на підставі поданого професором М. М. Ланге відгуку про його роботи історико-філологічний факультет обрав С. Л. Рубінштейна приват-доцентом кафедри історії філософії історико-філологічного факультету. Він читав курси психології, логіки і теорії пізнання, історії філософії. Згодом С. Л. Рубінштейн напише: "Моею спеціальністю стає педологія". У 1921 р. він був обраний на вакантну після смерті М. М. Ланге посаду професора кафедри філософії і психології Інституту народної освіти. С. Л. Рубінштейн розробив і читав курси лекцій з психології, теорії мистецтва, логіки, математичної логіки, основ теорії знання, історії філософії російською та німецькою мовами. В цей період С. Л. Рубінштейн опублікував статті "Н. Н. Ланге" та "Принцип творческой самодеятельности. К философским вопросам современной педагогики". В останній роботі він вперше формулює принцип єдності свідомості і діяльності.

Вагомий внесок в розвиток педагогіки в 20–40 рр. зробив випускник історико-філологічного факультету, учень професора Ф. І. Ус-

пенського А. Г. Готалов-Готліб. З 1921 р. він зв'язав свою долю з вищою школою, став її професором, а згодом завідувачим кафедрою педагогіки Одеського університету.

Як свідчать роботи вченого, що зберігаються в Науковій бібліотеці університету, коло наукових інтересів педагога було надзвичайно широке. Він велику увагу приділяв питанням історії і теорії педагогіки, експериментальній психології, дидактиці та методиці викладання. З-під його пера вийшло близько 200 праць, більшість яких пов'язана з історією середньої і вищої школи, з історією педагогічних і суспільних ідей.

А. Г. Готалов-Готліб був великим знавцем системи народної освіти за рубежом. В радянський період він написав кілька книжок на ці теми: "Педагогічна освіта в Німеччині", "Педагогічна освіта в Європі й Америці", "Нові школи в Німеччині" тощо. З його неопублікованих праць слід відзначити "Питання народної освіти у Франції перед буржуазною революцією XVIII століття", "Історія освітньої політики та системи народної освіти в епоху імперіалізму" (4 томи), "Філософсько-педагогічні теорії в епоху імперіалізму". Багато уваги приділяв вчений питанням народної освіти й розвитку педагогічних ідей в Росії ("Російський педагогічний журнал дореволюційного періоду", "Російська педагогічна журналістика першої половини XIX століття і К. Д. Ушинський", "Історія Одеського (Рішельєвського) ліцею" та ін.).

Сьогодні на історичному факультеті Одеського національного університету продовжується традиція співробітництва з кафедрою педагогіки. І це співробітництво, на наш погляд, досить плідно і корисно як для кафедри, так і для факультету. Дуже приємно відзначити, що вже другий рік спільна наукова праця в галузі української етнопедagogіки одержує визнання на всеукраїнському рівні. У 2004 р. робота "Традиційна обрядовість українців як засіб формування національної самосвідомості студентів університету", яка була представлена І. Цуркан, зайняла 1 місце у Всеукраїнському конкурсі наукових робіт студентів "Родина і сімейне виховання в українській національній педагогічній культурі". А на Всеукраїнській олімпіаді з педагогіки робота ввійшла в трійку кращих.

У 2005 р. наукова робота, яка була представлена на Всеукраїнській олімпіаді з педагогіки, — "Традиційна весільна обрядовість українців як засіб підготовки студентської молоді до сімейного життя" була визнана кращою і студентку І. Цуркан нагородили дипломом за кращий захист наукової праці.

Крім того, на факультеті створено творчі наукові студентські групи, основними напрямками роботи яких є: вивчення розвитку освіти

на Півдні України; розвиток педагогічної освіти і думки в Новоросійському університеті; етнографія виховання і етнопедагогіка Півдня України.

Результатом творчої наукової праці студентів є їхня участь у наукових конференціях та публікація статей.

Примітки:

1. Маркевич А. И. Воспоминания о преподавателях историко-филологического факультета Новороссийского университета // Новороссийский университет в воспоминаниях современников. — Одесса: Астропринт, 1999. — С. 39.
2. Нападиста В. Г. Історія етики в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.). — К.: Либідь, 2004. — С. 135.
3. Ланге Н. Н. Основы дидактики: курс лекций, составленный студентом ИФФ В. Юшко под ред. Н. Н. Ланге (рукопись) — б. м., 1910. — С. 2.
4. Устав педагогічного відділу — Одеса, 1914.
5. Линниченко И. А. Высшее образование. Вступительная лекция на женских педагогических курсах в Одессе проф. И.А. Линниченко. — Одесса, 1903. — С. 8–9.

Розділ V

РЕЦЕНЗІЙ. ПЕРСОНАЛІЙ. ХРОНІКА

О. Ф. Самойлов, Ф. О. Самойлов

НАУКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА Ф. І. УСПЕНСЬКОГО В ІМПЕРАТОРСЬКОМУ НОВОРОСІЙСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Федір Іванович Успенський (1845–1928) — один з широковідомих, світового рівня історик-візантиніст, славіст, археолог.

Народився він в родині паламаря сільської церкви. В 1854–1860 рр. навчався в Галицькому духовному училищі. Закінчив Костромську духовну семінарію (1866). В 1866–1867 рр. — викладач російської мови в Галицькому повітовому училищі. В 1867–1872 рр. — навчання на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету. В 1872 р. видана його перша книга "Первые славянские монархии на Северо-Западе", написана на третьому-четвертому курсах та відзначена першою премією ім. Св. Кирила та Мефодія. Був залишений при університеті для приготування до професорського звання. В 1874 р. захистив магістерську дисертацію по темі "Византийский писатель Никита Акоминат из Хон", а в 1879 р. — докторську дисертацію "Образование Второго болгарского царства".

20 років життя Ф. І. Успенського — з 1874 р. по 1894 р. — були пов'язані з Імператорським Новоросійським університетом. В 1874 р., ще молодим доцентом, почав він тут читання лекцій з Всесвітньої історії, саме тут у травні 1879 р. він був обраний екстраординарним¹, а згодом — у вересні 1879 р. — і ординарним² професором.

В 1876 та 1886 рр. Ф. І. Успенський перебував у закордонних від'їздах для досліджень грецьких та слов'янських рукописів західноєвропейських сховищ. Від самого початку діяльності при університеті Історико-філологічного товариства (1889) Федір Іванович був обраний його головою³. З ініціативи Ф. І. Успенського при підтримці професорів університету О. І. Кирпичникова, Ф. Є. Корша, О. О. Кочубинського, М. Ф. Красильникова та Ф. І. Леонтовича в складі

Товариства в 1891 р. був створений візантійській відділ. Ініціатори організації вважали за доцільне утворення такого відділу через те, що, як вони вважали, "Візантія була доброю матір'ю нашої цивілізації" і "вся наша староруська культура перебуває в... зв'язку з Візантією".

Про життя, місце Ф. І. Успенського у науці написано чимало⁴, але нема підстав для твердження, що всі сторони його діяльності розкриті, досліджені повною мірою. Особливо це стосується наукових та методико-педагогічних здобутків професора Ф. І. Успенського періоду його праці в Новоросійському університеті. Цей етап творчого життя вченого лише частково відбитий в спеціальних дослідженнях про нього та в енциклопедичних статтях⁵.

У Новоросійському університеті Федір Іванович працював на одному з найменших факультетів — історико-філологічному, на трьох відділеннях якого (класичному, історичному та слов'яно-руському) навчалося близько 50 студентів. Читання курсів Всесвітньої історії було поділено на факультеті між двома професорами: Ф. І. Успенський викладав історію стародавньої Греції та Риму, а також історію Середніх віків, О. С. Трачевський — Нову історію (з XVI ст.), історію стародавнього Сходу, а інколи — історію первісної культури.

Крім загальних курсів, Федір Іванович читав багато спеціальних курсів: історію хрестових походів, історію південних слов'ян до турецького завоювання, історіографію Візантії, історію візантійсько-руських стосунків в IX–X ст. та ін. Крім того, він проводив різноманітні практичні заняття. Певні відомості про зміст, науково-методичний рівень лекцій Федора Івановича, оцінки керованих ним занять лишили Д. М. Овсянко-Куліковський, О. І. Маркевич, А. Є. Кауфман⁶. Особливо важливими в цьому плані є спогади про свого вчителя А. Г. Готалова-Готліба⁷. Узагальнення даних цих джерел і складають основу нашої розвідки.

Науковий рівень, змістовність та продумана структура лекцій професора Ф. І. Успенського, вимогливість до себе та до своїх учнів забезпечили його широку популярність серед студентства. Всі, хто лишив спогади про нього як свого вчителя одностайно вважали, що це був не тільки великий вчений, але й визначний педагог, який міг найскладніші історичні процеси, суспільні явища викласти, розтлумачити ясно та дохідливо, ніколи не захоплюючись деталями, а вдало, переконливо визначаючи найсуттєвіше. Читав він без нотаток, тільки інколи заглядаючи в аркуш, де попередньо був написаний план лекції⁸. На заняттях Федір Іванович говорив часто із запалом, гаряче захищаючи те чи інше положення, але ніколи не переходив на рейки публіцистики.

На лекціях з історії Середньовіччя професор Ф. І. Успенський спростував досить поширену на той час думку, нібито вся історія Візантії являє собою суцільну картину тисячолітнього занепаду та руйнування, зашкарублого, одноманітного тупцювання на одному місці. На яскравих прикладах він переконливо доводив, що історія Візантії наповнена запеклою боротьбою навколо соціально-економічних, політичних та ідеологічних питань, що за боротьбою богословських партій стояли політичні угруповання, що культурний вплив Візантії на Захід значно давніший XV ст.

Викладаючи стародавню історію слов'ян, Федір Іванович обов'язково проводив ґрунтовний аналіз джерел, підкреслював при цьому, що для розуміння форм взаємовпливу Київської Русі та Візантії важливо, крім інших джерел, звертатися до праць Прокопія Кесарійського та Костянтина Багрянорідного.

Проводячи огляд літератури з проблем слов'янознавства, Федір Іванович акцентував увагу на працях П. Шафарика, М. Дрінова, І. Забеліна, О. М. Пипіна, В. В. Макушева, В. І. Григоровича, В. Томека, Ф. Палацького, дослідженнях Ф. І. Леонтовича, та С. Котляревського з історії слов'янського права, О. Х. Востокова, І. І. Срезневського та О. М. Бодяньського із слов'янської філології.

На протязі усього свого лекційного курсу професор Ф. І. Успенський наполегливо проводив думку про те, що історію Візантії та слов'янських народів необхідно вивчати та викладати не ізольовано, а у тісному зв'язку з історією Західної Європи, користуючись порівняльним методом. Він рішуче відкидав теорію про "самобутній" розвиток Візантії, цілком відмінний від розвитку Заходу, доводив, що економічні, соціальні процеси відбувалися у Візантії дещо інакше, своїми темпами, у інших формах, але по суті ці процеси і на Заході і у Візантії були аналогічні.

Створена професором Ф. І. Успенським власна методика університетського викладання, керівництва науковими заняттями молоді базувались на використанні як вітчизняного, так і зарубіжного педагогічного досвіду: під час своїх закордонних поїздок Федір Іванович не тільки вивчав візантійські та слов'янські документи у бібліотеках та архівах, але й відвідував лекції та семінари найвідоміших представників західної історичної науки. Дотримуючись позитивістських поглядів помірковано-ліберального спрямування, професор Ф. І. Успенський не був безпристрасним дослідником минулого. Подібно до свого вчителя В. І. Ламанського, він відкидав відчуженість науки від національних та суспільних інтересів, хоча ці національні інтереси трактувались зовсім не так, як представниками російського офіційного націоналізму: перед усе він був гуманіст.

Будучи глибоким знавцем слов'янського світу, Федір Іванович завжди уникав крайнощів слов'янофільства, намагався обґрунтувати доцільність, прогресивність синтезу слов'янофільства та західництва.

У 70-ті — на початку 80-х рр. XIX ст. помітно посилюється увага російських істориків (М. І. Карєєв, В. Г. Василевський, М. М. Ковалевський, П. Г. Виноградов та ін.) до питань, пов'язаних з земельними стосунками, станом селянства, долею общини тощо. Не лишився сторонь цього наукового інтересу і Ф. І. Успенський. З 1883 р. стали друкуватися його дослідження про землеволодіння та селянську общину у Візантії, про зв'язки соціальних реформ та соціальних рухів у Візантії із слов'янською еміграцією, про процес феодалізації візантійського суспільства та ін. В подальшому Федір Іванович працював не лише над проблемами соціально-економічної історії Візантії та слов'ян, він звертався і до вивчення політичної історії Київської Русі та Російської держави XVI ст. — "Русь и Византия в X в." (1888), "Сношения Рима с Москвой" (1884–1885), "Переговоры о мире между Москвой и Польшей в 1581–1582 гг." (1887) та ін. Вражаючим був творчий доробок вченого у дослідженні участі слов'янського елемента в формуванні специфічної форми візантійського феодалізму — "Значение византийской и южнославянской истории" (1883), "К истории крестьянского землевладения в Византии" (1883), "Материалы для истории землевладения в XIV в." (1883), "Византийские землемеры" (1888). В Одесі написана і монографія "Очерки по истории византийской образованности" (1892), в якій висвітлено складну картину ідейно-політичної боротьби в останній період існування Візантійської імперії. В зазначених та інших працях Ф. І. Успенський широко використовував невідомі раніше матеріали, неопубліковані до того джерела.

Надаючи великого значення ролі слов'ян в житті імперії VI–XIV ст., Ф. І. Успенський розглядав славістику та візантієзнавство як невід'ємні одна від одної сфери історичного знання. Він розвивав ідею "візантизму" як специфічної системи, що до XIII ст. забезпечувала непохитність імперії й силу імператорської влади та базувалась на трьох головних інститутах візантійського суспільства: слов'янській сільській общині, яка складала основу податкової та військової організації, греко-римської цивілізації (православ'я) та необмеженої монархічної влади. Будучи представником позитивістської школи в російській історіографії останньої чверті XIX — початку XX ст., вчений значну увагу приділяв проблемі розвитку феодальних відносин в Візантії, просліджуючи долю общинного селянського землеволодіння, яке він трактував переважно як слов'янське.

Розвиток феодалізму Ф. І. Успенський розглядав як процес, що зумовив поступове ослаблення сільської общини, ерозію суспільних

та державних інститутів і в кінці-кінців — занепад імперії. З цієї точки зору Федір Іванович ідеалізував політику іконоборчих імператорів (VIII–IX ст.) як систему заходів, спрямованих (при опорі передусім на слов'янську общину) на посилення царської влади й таку перебудову державного апарату управління військами, яка забезпечувала перемогу над арабами. В законодавстві імператорів Македонської династії (друга пол. IX — перша третина XI ст.) Ф. І. Успенський убачав заходи по захисту дрібного селянського землеволодіння від феодалних елементів, які послідовно проводила царська влада. Відмова від цієї політики з другої пол. XI ст. обумовив, на думку вченого, через 100–150 років швидке зростання феодалного землеволодіння, зокрема проній, крайнє послаблення сил імперії та її розпад під ударами хрестоносців у 1204 р. Феодалізм виникає у працях Ф. І. Успенського як альтернатива "візантизму", його антипод, який відіграв фатальну роль в історії Візантії та південних слов'ян, розвиток державності у яких відбувалось під безпосереднім та сильним візантійським впливом.

Помітним був внесок професора Ф. І. Успенського у викладання античної історії. Розглядаючи найдавніший період історії Греції, він широко використовував висновки археології, порівняльної філології. Характеризуючи критсько-мікенський період, аналізуючи гомеровське питання, професор знайомив студентів з поглядами Т. Ньютона, Ш. Тексьє, О. Рейє та А. Тома, І. Дройзена, С. Крамера, Е. Ваксмута, Г. Кнауфуса, Е. Курціуса та ін. При висвітленні епохи Перікла, подій Пелопонеської війни залучав епіграфічний матеріал, праці Павсанія, Фукідіда, Плутарха, Ксенофонта, Страбона, співставляв точку зору найбільш відомих на той час фахівців з цієї проблеми: Г. Бузольта, К. Белоха, Е. Целлера та ін.

Досить солідно для свого часу Федір Іванович викладав курс історії стародавнього Риму. Побудований курс був на даних археології, порівняльної лінгвістики, інших допоміжних дисциплін, працях Римських аналістів Т. Лівія, Дионісія Галікарнаського, Полібія, Цицерона, Аппіана та ін. З захопленням, помітним піднесенням розглядалися аграрні питання, особливо в епоху Гракхів, не лишалися поза увагою професора і історіографічні огляди, давався змістовий аналіз праць Т. Момзена, Б. Нібура та ін. відомих дослідників історії стародавнього Риму.

Необхідно зазначити, що професор Ф. І. Успенський нерідко відходив від поширеної на той час професорської традиції читати лекції у мовчазній аудиторії. Він активізував слухачів запитаннями, зверненнями, зауваженнями. Наприкінці семестру влаштовувався "колоквіум", на який виносились вузлові теми. Ця форма приваблювала сту-

дентів, давала їм можливість робити огляд усього курсу, глибше засвоїти найголовніші моменти. Для професора це була зручна нагода індивідуально ознайомитися з слухачами, оцінити їх знання. Студенти, які слухали лекції Ф. І. Успенського, побоювались його, як суворого та вимогливого екзаменатора, але завжди віддавали належне професору за вміння збудити інтерес до любимої науки⁹.

Вершиною науково-педагогічної творчості Федора Івановича були практичні заняття із студентами з історії Середніх віків. Вони полягали у читання та з'ясування тлумачення основних джерел: Тацита, Прокопія Кесарійського, Костянтина Багрянорідного, "варварських правд", уривків з хронік та ін. Кожному джерелу професор давав ґрунтовну характеристику відносно його походження, достовірності й т. п. Тексти читалися переважно студентами, що примушувало їх заздалегідь готуватися до занять. Професор у разі необхідності коментував прочитане, подавав відомості про різні тлумачення відповідних джерел у науковій літературі, роз'яснював власну точку зору. Саме тут виявлялася унікальна обізнаність Ф. І. Успенського у джерелах та спеціальній літературі. В бібліотеці Одеського університету зберігся великий зошит, у якому зафіксовані назви тих наукових видань, що їх брав тут Федір Іванович за час перебування у Новоросійському університеті. Список цей вражає і кількістю, і різноманітністю видань.

Навколо Ф. І. Успенського в роки його праці в Новоросійському університеті групувалось кілька вчених, його учнів та колег, які утворили справжню, авторитетну наукову школу. Так, його учень С. Д. Пападімітріу досліджував проблеми візантійської літератури та просопографії, інший його учень — М. Г. Попруженко, плідно працював над історією слов'ян, філологи О. І. Кирпичников та В. М. Істрін (майбутній академік, який працював в Новоросійському університеті в 1891–1907 рр.) розробляли питання візантійсько-слов'янських літературних зв'язків, юрист Ф. І. Леонтович присвятив деякі зі своїх досліджень питанням давньоруського права в його зв'язку з візантійським тощо. Авторитетними вченими стали і інші учні Ф. І. Успенського: Б. В. Фармаковський став видатним археологом, М. І. Мандес став солідним фахівцем в галузі класичної філології, Д. В. Айналов — відомим мистецтвознавцем, Ф. С. Режабек спеціалізувався у сфері історії імператорського Риму й т. д. Всі вони вважали Ф. І. Успенського своїм вчителем й зберігали про нього світлу пам'ять.

Професор Ф. І. Успенський був і непересічним організатором науки. Як вже відзначалося, йому належала заслуга ініціатора утворення в складі Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті візантійського відділу. Слід підкреслити, що завдяки діяльності саме Федора Івановича відділ став справжнім центром віт-

чизняної візантології. Не рідко на засідання відділу приїжджали фахівці з інших університетів. Ф. І. Успенський був редактором наукового органу Товариства "Летопись Историко-филологического общества при Новороссийском университете" (Т. 1–5, 1890–1895).

За ініціативою та при активній участі Ф. І. Успенського було створено Російський Археологічний інститут в Константинополі (1895). Він очолював цю наукову установу аж до її ліквідації в 1914 р., був редактором "Известий" (Т. 1–16, 1896–1913), які видавалися цим Інститутом, керував археологічними розкопками та експедиціями по розшуку та вивченню письмових та речових пам'яток на територіях Туреччини, Болгарії, Греції, Сербії. Очолюючи зазначену установу, Федір Іванович підтримував постійні зв'язки з одеськими вченими, залучав своїх колишніх учнів по університету до праці в Інституті. Визнанням наукового авторитету Ф. І. Успенського стало обрання його членом-кореспондентом (1893), академіком (1900) Петербурзької Академії наук. Під його редакцією в 1922–1927 рр. побачили світ останні три томи (23–25-й) старої серії головного наукового органу російських візантиністів "Византийского временника".

Таким чином, наукова та викладацька діяльність професора Ф. І. Успенського в Новоросійському університеті лишила помітний слід в історії цього вищого учбового закладу України, вітчизняної історичної науки взагалі. Методично-педагогічні наробітки Федора Івановича зберігають свою цінність і в сучасних умовах, урахування його творчої спадщини має чимале значення для підготовки фахівців-істориків у наші дні.

Примітки:

1. *Протокол заседания Совета Императорского Новороссийского университета от 7 мая 1879 г. // Записки Новороссийского университета. — 1880. — Т. 29. — С. 99–106.*
2. *Протокол заседания Совета Императорского Новороссийского университета от 20 сентября 1879 г. // Записки Новороссийского университета. — 1880. — Т. 30. — С. 143–145.*
3. *Історія Одеського університету за 100 років. — К., 1968. — С. 404.*
4. *Попруженко М. Г. 40-летие ученой деятельности акад. Ф. И. Успенского: Речь, сказанная в заседании историко-филологического Общества при Императорском Новороссийском университете в день юбилея 3 ноября 1911 г. — Одесса, 1912.; Безобразов П. 40-летие ученой деятельности акад. Ф. И. Успенского // Византийский временник. — 1913. — Т. 20. — Вып. 1. — С. 103–104; Лозовик Г. Н. Творчий шлях акад. Ф. І. Успенського // Східний світ. — 1928. — № 6. — С. 13–20; Горяинов Б. Т. Ф. И. Успенский и его значение в византиноведении (К 100-летию со дня рождения) // Византийский временник. — 1947. — Т. 1 (26). — С. 29–*

- 108; Удальцова З. В. К вопросу об оценке трудов акад. Ф. И. Успенского // Вопросы истории. — 1949. — № 6. — С. 116–127; Самойлов Ф. О. Наукова та педагогічна спадщина Ф. І. Успенського періоду його праці в Новоросійському університеті // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. — Харків, 1995. — С. 340–345.
5. Ф. И. Успенский // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. — СПб., 1902. — Т. 35. — полут. 69. — С. 22–23; Удальцова З. В. Успенский Ф. И. // Советская историческая энциклопедия. — М., 1973. — Т. 14. — Стлб. 882–883; Ее же Успенский Ф. И. // Большая советская энциклопедия. — М., 1977. — Т. 27. — С. 119–120. — Стлб. 345–346; Ее же. Успенский Ф. И. // Украинская советская энциклопедия. — К., Т. 11. — Кн. 1. — С. 427. Дьомін О. Б., Самойлов Ф. О. Успенський Ф. І. // Професори (Новоросійського) Одеського університету. — Одеса, 2000. — Т. IV. — С. 266–268.
6. Овсяннико-Куликовский Д. Н. Литературно-критические работы: В 2-х т. — М., 1989. — Т. 2. — С. 384; Маркевич А. И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. — Одесса, 1890. — С. 200–202; Кауфман А. Е. За кулисами университета-юбилея // Голос минувшего. — 1915. — №10. — С. 174.
7. Готалов-Готлиб А. Г. Ф. И. Успенский как профессор и научный руководитель / / Византийский временник. — 1947. — Т. 1. — С. 114–126.
8. Готалов-Готлиб А. Г. Ф. И. Успенський как профессор и научный руководитель // Новороссийский университет в воспоминаниях современников. — Одесса, 1999. — С. 157.
9. Кауфман А. Е. За кулисами университета-юбилея (Из воспоминаний и бесед) // Там само. — С. 87.

В. Г. Берковський, В. М. Хмарський

**MOKLAK J. W WALCE O TOŻSAMOŚĆ UKRAIŃCÓW.
ZAGADNIENIE JĘZYKA WYKŁADOWEGO W
SZKOŁACH LUDOWYCH I ŚREDNICH W PRACACH
GALICYJSKIEGO SEJMU KRAJOWEGO. 1866–1892.
KRAKÓW, 2004. 318 S.**

Без перебільшення можна стверджувати, що проблематика теренів Західної України, а зокрема Галичини, є однією з найбільш досліджуваних тем в польській україністиці¹. Завдяки цьому світ побачила значна кількість різноманітних досліджень т. з. "галицької історії". До грона таких публікацій належить й рецензована книга краківського дослідника, українця за походженням, Ярослава Мокляка "В боротьбі

за торжество українців. Проблема викладання мови в народних і середніх школах у діяльності галицького крайового сейму. 1866–1892" (Краків, 2004. 318 с.), присвячена такому досить складному питанню як реконструкція боротьби галицьких українців за свою ідентичність — впровадження української мови як мови викладання в народних та середніх школах Галичини другої половини ХІХ ст. та сеймова боротьба навколо цього. Така реконструкція звичайно вимагає не лише ґрунтового знання тогочасної суспільної ситуації, літературної та політичної традиції, але й вміння дати раду тому різноманітному масиву свідчень яким довелося оперувати дослідники.

Отже рецензована праця складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, бібліографії, покажчика особових назв та додатків. Вже перегляд бібліографічного покажчика даної праці вказує на високу ерудованість науковця в обраній тематиці, оскільки було використано не лише значну кількість різного роду літератури, але й значний масив джерел архівного (45 позицій), публіцистичного (32 позиції) та мемуарного (19 позицій) характеру.

У вступній частині автор обґрунтовує мету своєї роботи як прагнення показати та проаналізувати боротьбу членів галицького Крайового Сейму — депутатів від української (русинської) спільноти за доступ до освіти на початковому та середньому рівнях. Зокрема, зосереджується увага на досягненні політичних цілей за допомогою легітимізації у віденському сеймі та парламенті рішень та ухвал органів місцевого самоврядування. Власне прагнення русинів до самоідентифікації, усвідомлення своєї окремішності, викликало спротив в польському середовищі, оскільки в польських концепціях розвитку Східної Галичини мова йшла про диференціацію краю за етнографічною ознакою (русином гарантувалося місце в межах польської культури), однак в інших питаннях це мала бути однорідна суспільна структура, що мала підтримувати виключно і єдине польські політичні ініціативи. Таким чином прагнення русинів до надання українській мові в краї статусу рівнозначного з польською для поляків виглядало як спротив суспільній уніфікації, спольщенню Галичини.

В першому розділі рецензованого дослідження розглядається проблема гарантування збереження кирилиці в історично-політичному контексті розвитку української освіти. Не можна не погодитися тут з автором, що в середині ХІХ ст. на території Галичини розгорілася запекла боротьба за впровадження своєї, національної мови викладання в середніх навчальних закладах між представниками русинської (української) спільноти та поляками. Результатом цієї боротьби, всупереч трактуванню польської сторони про національну монолітність краю, стало рішення міністерства освіти імперії Габсбургів про поділ краю на

русинську Східну Галичину та польську Західну, з відповідним запровадженням мови викладання. Щоправда на території Східної Галичини тимчасово запроваджувалася, як основна мова викладання, німецька до часу остаточного формування руської мови, оскільки "національні почуття русинів менше здригаються перед німецькою, ніж перед польською мовою"². Звичайно, що подібне становище не могло задовольнити польські урядові кола, в особі галицького намісника Агенора Голуховського, які намагаючись змінити ситуацію на свою користь впроваджують в життя проект латинської абетки для руської мови. Поряд з цим, як вказує Я. Мокляк, вперше починає звучати теорія про існування окремої "галицько-руської мови". Загалом автор рецензованого дослідження досить влучно вказує на політичну ситуацію яка панувала на той час в Галичині, що дебати навколо освіти та школи лише напружували національні стосунки на місцях, створювали конфліктні ситуації і ділили саме руське (українське) суспільство на три групи: прихильників польськості, старорусинів та младорусинів³.

У другому розділі висвітлюється становище української мови та ставлення до неї зі сторони різного роду сеймових груп в період 1866–1871 рр. Дослідник вказує, що дискусія яка точилася навколо статуту Шкільної Крайової комісії виявила феноменальне явище в середовищі галицьких русинів — поділ на захисників українського руху та представників так званого "gente Rutheni natione Poloni", що являли собою практично духовно спольщену частину української еліти. На цьому тлі вчений констатує, що спроби порозуміння між представниками польської та української спільнот фактично не могли бути довготривалими в першу чергу через те, що "прихильників польсько-українського зближення було за мало, а противників за багато"⁴. Власне це стало однією з підстав того, що український централізм програв боротьбу навколо шкільництва польському централізму, оскільки імперія, послаблена подіями 1866 року, радше ставала на бік сильнішої сторони.

Хронологічно продовжуючи розгляд боротьби за національну школу в третьому розділі Я. Мокляк зупиняє увагу на дискусіях, що точилися навколо чотирирічних шкіл (ім. Маркіяна Шашкевича, львівської греко-католицької та інших) та класичних гімназій (т. з. академічних) м. Львова. В період т. з. польської автономії динаміка розвитку українських шкіл майже зупиняється, а в польському суспільстві продовжує побутувати думка про те, що подальший розвиток руської (української) спільноти в майбутньому переродиться в російський. Власне на цій підставі в 1870-х рр. розпочинається новий виток українсько-польського конфлікту, зокрема в рецензованій праці вказується на драматизм ситуації в яку потрапили українські сеймові

посли. З одного боку не розуміння того, що сучасний їм історичний образ регіону вже давно не відповідає геополітичній картині часів Данила Галицького, а з іншого боку переважаюча чисельність польських послів в сеймі та сеймових комітетах, що до певної міри негативно відображалося на рішеннях відносно петицій українців. Особливо яскраво це відобразилося на проблемі заснування українських чотирикласних шкіл та впровадження української мови до викладання в гімназіях м. Львова.

Окрему увагу дослідник звернув на проблему перегляду статуту про мову викладання в середніх та народних школах від 22 червня 1867 року. Зокрема розгляду піддаються спроби Теофіла Павликівка, Миколи Антоневича та Юліана Романчука. Мова йде про дискусію навколо проекту ліквідації III артикулу в уставі про мови, де говорилося про обов'язкове вивчення тієї мови, що не була навчальною в краї. На початку ця постанова стосувався лише німецької мови. Однак українські послы побоюючись, що дія цього проекту пошириться і на українську мову винесли на розгляд сейму три різних проекти, що мали вберегти русинів Галичини від мовних обмежень. На жаль жодна з цих розробок, як і резолюції пропоновані шкільною комісією у відповідь, не були прийняті, що на думку краківського вченого в першу чергу було політичною помилкою української громади Галичини.

Врешті останній п'ятий розділ рецензованого нами дослідження присвячено питанню поширення концепції української народної школи в Східній Галичині в 1886–1892 рр. Власне в цей період в сейм надходить значна кількість скарг на антиукраїнське ставлення Крайової Шкільної Ради, яка призначала в українські школи викладачів зі слабким знанням української мови; інспектора якої часом примушували до навчання польською мовою. Поряд з цим значно активізується діяльність української інтелігенції щодо структуральних змін в шкільництві. Підсумовуючи даний розділ дослідник вказав, що тільки після 1890 року український національний рух добився визнання своєї політичної окремішності, а українська мова — права на повну присутність в секторі публічного шкільництва.

Підсумовуючи хотілося б вказати на певні вади праці Я. Мокляка. Зокрема йдеться про досить розпливчасту термінологію "український" — "руський", адже самоідентифікація себе як "українців" в населення Галичини відбулась лише наприкінці XIX ст. З огляду на це використання дефініції "українська" мова, народ, по відношенню до періоду 1840–1850-х рр. видається нам не завжди коректним. Більш того автору дослідження варто було б звернути увагу на трансформацію поняття "руськість" в бік "українськості" і її вплив на розвиток шкільництва.

Однак попри ці зауваження рецензоване дослідження безумовно є важливим явищем в історії дослідження розвитку українського шкільництва. Залишається лише сподіватися на те, що невдовзі вийдуть друком й інші розвідки вченого щодо тем засигналізованих у висновках до даної книги, зокрема проблема шкільного законодавства Галичини, позашкільної освіти тощо.

Примітки:

1. Див. покажчик "*Rozprawy doktorskie i habilitacyjne*" на інтернет-сторінці <http://nauka-polska.pl/>.
2. Kozik J. *Miedzy reakcja a rewolucja: studia z dziejow ukraińskiego ruchu narodowego w latach 1848–1849*. — Krakow, 1975. — С. 154–155.
3. Moklak J. *W walce o tozsamosc Ukraincow*. — С. 54–55.
4. Там само. — С. 58.

О. Бачинська, Т. Гончарук

ПОРЕФОРМЕНА ОДЕЩИНА ТА ОДЕСА НА СТОРІНКАХ НАВЧАЛЬНОГО ПОСІБНИКА

Самойлов Ф. О. Історія Одещини й Одеси (II половина XIX ст. — 1917 р.): Навчальний посібник. — Одеса: Астропринт, 2006. — 264 с.

Навчальні посібники, учнівські та студентські підручники, довідники для вчителів є одним зі специфічних жанрів спеціальної літератури. Незалежно від віку учнів або студентів і тем, що вони вивчають, посібники мають зберігати усі необхідні складові учбового процесу: основний матеріал теми, завдання для самоконтролю і роботи на уроці, джерела та документи до теми, перелік літератури, пояснення термінів тощо. Не мають бути виключенням і посібники з краєзнавства. Можливість подібної роботи цього чудово показали науковці Запоріжжя — А. Бойко та Ф. Турченко, які підготували підручник українською мовою для 9 класу середньої загальноосвітньої школи — Історію рідного краю (Запорізька область): XVIII — початок XX ст. у 2000 р. [1]. В Одесі до останнього часу подібної роботи майже не проводилися.

Не заважаючи на те, що перша "учбова книжка" з історії Одеси була написана відомим краєзнавцем Доротеею Атлас майже сто років тому [2], бібліотека видань навчальної історико-краєзнавчої літератури для учнів шкіл нашого краю залишалась нечисленною. За радянських часів під час викладання курсів вітчизняної історії краєзнавчим аспектам уваги приділялося обмаль, хоча окремі краєзнавчі публікації того періоду (як наприклад "По сторінкам історії Одеси та Одещини" В. Загоруйко) адресувалися в тому числі і вчителям та учнівській аудиторії [3]. Вже на початку 1990-х рр., побачив світ перший випуск "Книги для читання з історії Одещини". Її 43 нариси, написані А.Бачинським, А. Добролюбським та Є. Новіцьким, охоплювали найбільш важливі події періоду від найдавніших часів до початку XIX ст. й мали слугувати учням 8 класу та середніх спеціальних закладів "додатковим матеріалом до вивчення відповідних розділів підручників з "Історії України", "Історії СРСР" [4]. На жаль традицію видання зазначених випусків не було продовжено, адже підготований до друку другий випуск "Книги для читання" не побачив світ.

Хоча ринок краєзнавчої літератури Одеси в останнє десятиліття переживає справжній "бум", ґрунтовних навчальних посібників з цієї проблематики майже не з'явилося. Можна згадати лише підручник "Ми — одесити", в якому нариси історико-краєзнавчого характеру поєднувалися з культурологічними, економічними, політичними тощо, узагальнюючий краєзнавчий посібник І. Шкляєва та підручник з народознавства Одещини В. Кушніра [5]. Враховуючи вищезазначене, навчальний посібник Ф. Самойлова є по-суті першим ґрунтовним підручником з історії Одещини та Одеси другої половини XIX — початку XX ст. Означений період вибраний не випадково, адже це так званий період індустріального розвитку Одещини визначив провідне місце Одеси в розвитку промисловості на Півдні України. Ф. Самойлов — є одним з провідних фахівців в історії соціально-економічного та культурного розвитку Росії та України, історії Одеси та Одещини в Одеському національному університеті ім. І. І. Мечникова, має декілька монографій з даної проблематики і тому не випадковим є те, що саме він є автором такого видання.

Посібник складається із семи тем-розділів і значних за обсягом додатків. Розділи легко вписуються в тематику загального курсу "Історія України" та курсів з всесвітньої історії і розглядають особливості селянської реформи 1861 р. в Херсонській губернії, економіку краю, історію населення, громадських організацій, соціальні рухи та розвиток культури. Всі теми вдало структуровані, до кожної подані список літератури та запитання для самоперевірки, як по матеріалу попереднього розділу, так і по розділу, що вивчається безпосередньо.

Важливим позитивом посібника є тексти історичних та історіографічних джерел до кожної теми з відповідними запитаннями, на які мають відповісти учні. В кінці вміщено солідний список літератури, "короткий термінологічний словник" та перелік перейменованих населених пунктів області, що має полегшити роботу з матеріалом посібника і учням і студентам. Особливу увагу (про це відзначається і у вступі до посібника) автор приділив гуманітарним аспектам історії і тому розвиток науки та культури в краї відображено в посібнику якнайповніше. Відображаючи роль Одеси та Одещини у культурному розвитку різних етносів, Ф. Самойлов провідне місце надає національному відродженню українців. Подібна гармонійність характерна і для викладення політичного життя в регіоні, зокрема революційних подій початку ХХ ст. Зауважимо, однак, що на нашу думку можна було б більше уваги приділити подіям 1905 р. — повстанню на панцернику "Потьомкін", діяльності екстремістських організацій тощо.

Окремо хотілось би означити важливість матеріалу поданого в додатку "Традиційно-побутова культура основних етносів краю", що можна було б виділити як окремий розділ. Тут схарактеризовані основні особливості житла, господарства, одягу, їжі, обрядів українців, росіян, болгар, молдаван, євреїв, німців та інших етносів, які як мозаїка склали етнічно строкату картину Одеси й Одещини.

Серед важливих моментів видання наголосимо також на тому, що автору вдалося уникнути відокремленості історії Одеси від історії України, яка притаманна для численних популярних краєзнавчих книжок. Ф. Самойлов показує місце одеських подій в загальноукраїнському та загальноімперському контексті, визначає їх вплив на плин історії України в цілому. Одночасно автор уникнув і так званого "одесацентризму" і тому історія Одеси не затуляє собою історію інших місцевостей краю, а гармонійно поєднується з останньою.

Для навчальних посібників і підручників особливе значення має ілюстративний матеріал. В цьому плані книга Ф. О. Самойлова приємно відрізняється на тлі численних публікацій історичного та історико-краєзнавчого характеру, які здебільшого (ймовірно через цілком об'єктивні причини) практично не забезпечені ілюстраціями. Рецензований посібник містить десятки цінних ілюстрацій, в тому числі кольорових, з історії багатьох населених пунктів області: листівки і плакати, з зображенням важливих будівель (в багатьох випадках вони надають можливість порівняти вигляд пам'яток історії та архітектури ХІХ — початку ХХ ст. з їхнім сучасним станом), портрети діячів культури і політиків, фотокартки важливих подій з дореволюційної преси. Відзначимо, що доречно також було б подати в посібнику карти, схеми, діаграми.

Навчальний посібник Ф. Самойлова є цінним подарунком для викладачів вузів, вчителів і студентів. Можна лише побажати, щоб такі посібники, зокрема, щодо інших періодів нашої історії краю, частіше виходили друком та їх вже готові рукописи не чекали на публікацію протягом довгих років.

Примітки:

1. Бойко А. В., Турчанко Ф. Г. *Історія рідного краю (Запорізька область): XVIII — початок XX ст.* / Під ред. Турченка Ф. Г.: Підручник для 9 класу середньої загальноосвітньої школи. — Запоріжжя: Прем'єр, 2000. — 128 с.; іл.
2. Атлас Д. Учебная книжка "Одесса". Руководство для учащихся в низших и средних учебных заведениях. — Одесса, 1915–1916.
3. Одесса. Очерк истории города-героя. — Одесса, 1957. — С. 3; Загоруйко В. *По страницам истории Одессы и Одесщины.* — Одесса, 1957. — Вып. 1. — С. 3.
4. Бачинский А. Д., Добролюбовский А. О., Новицкий Е. Ю. Книга для чтения по истории Одесщины для учащихся средних школ и средних специальных учебных заведений. — Вып. 1. *С древнейших времен до начала XX века.* — Котовск., 1992. — С. 3.
5. Ми — одесити. Експериментальний навчальний посібник з краєзнавства для учнів шкіл, ліцеїв, гімназій. — Одеса, 1997. — 320 с.; Шкляев И. Н. *Историческое краеведения Одесщины. Учебное пособие.* — Одесса, 2004 — 72 с.; Кушнір В. Г. *Народознавство Одесщини. Навч. посібник* — Одеса, 1998. — 245 с.

О. А. Прігарін

"ДРЕВНЕ БЛАГОЧЕСТЯ" МІЖ ЄВРОПОЮ ТА АЗІЄЮ

Рец.: Данилко Е. С. Старообрядчество на Южном Урале: очерки истории и традиционной культуры. — Уфа: Гилем, 2002. — 219 с., 13 илл., 4 карты

Так склалося у житті, що старообрядницькі пам'ятки оточували мене з дитинства. Проте потрібно було "навчитися" їх знаходити. Вже як історик, я зацікавився минувиною одеських прихильників "древнего благочестя", й дізнався, що молдаванський провулок, де пощастило мені жити, раніше мав назву "Старообрядницький". Цей топонім був зв'язаний з старообрядницьким Петропавлівським храмом, який згодом був відібраний єдиновірцями, а у 1930-х рр. — зруйнований. Половину свого дитинства провів у Нижньому Тагілі — одному

з провідних центрів старовірства. Але про це вже дізнався дорослою особою. Тому духовна атмосфера старовірства для мене прийнятна і зрозуміла. Це важливо, адже присутність "альтернативного" простору відкривається лише уважним та підготовленим спостерігачам.

Саме такий "прихований" характер групи й змушує уважно стежити за працями з історії та етнографії старообрядництва. Дослідження в цій галузі переживають бурхливий історіографічний етап. Безумовно, що вони народилися ще під час полеміки, порою трагічної, другої половини XVII–XVIII ст., пройшли крізь суспільно-політичну неоднозначність XIX–XX ст. Але позбавитися притаманним їм апологетики або, навпаки, критики мають можливість лише тепер, коли складається медіативний погляд на старовірство як історико-культурний феномен. Його витoki — наполеглива та виразна творчість А. М. Клібанова, М. М. Покровського, І. В. Поздєєвої тощо. Вдалим прикладом такого зваженого академічного підходу є монографічне дослідження О. С. Данилко. Після знайомства з цим текстом залишилося багато думок та вражень.

Одразу ж відзначу, що книга вражає своєю комплексністю та трансдисциплінарністю. Обравши об'єктом дослідження один із важливих в історії старообрядництва регіонів, авторка ретельно, послідовно і коректно поєднала фахові якості та навички з різних дисциплін з метою досягнення поставлених завдань. Причому, це не лише формально-тематична еклектика — "трішки історії (розділ I), "трішки етнографії" (розділ III), а посередині — релігієзнавство з фольклористики, насичених елементами якісної соціології (розділ II). Це — справжній синтез методів та джерел різноманітної спрямованості. Завдяки такому органічному поєднанню, глибокому розумінню предмета вдалося створити високопрофесійний твір — зразок щодо вивчення аналогічних тем в інших регіональних вимірах. Широчезний емпіризм чітко підпорядкований дослідницькому теоретичному інструментарію у поєднанні з фаховими інтуїцією та ерудицією дозволили створити твір без зайвого дискрипта та занадто абстрактних малозрозумілих побудов.

Особливості авторського підходу деталізуються у вступі з лапідарними, стислими характеристиками джерельної бази та історіографічним аналізом. Окреслені методологічні принципи послідовно простежуються по всьому тексту роботи.

Перший з розділів монографії присвячений формуванню та етапам розвитку етноконфесійної спільноти на Південному Уралі. Знайомство з передумовами, чинниками та факторами заселення уральських територій старообрядцями, як з'ясовується, дуже схоже за соєю природою із синхронними процесами колонізації їхніми одновірцями укра-

іно-молдовських теренів. Обидві периферії Російської імперії заселялися старовірами після розгрому центрів "древнього благочестя" (Керженця, Стародуб'я, Веткі та інших). Стабілізація відбувалася за рахунок присутності організованих верств населення — козацтва та міщанства. Специфікою Уралу були старообрядці-робітники, а також присутність, хай і неістотна, серед представників даної конфесії мордви. Ще однією виразною рисою була релігійна строкатість складу населення — тут діяли представники різних напрямків та толків старовірства.

Аналізуючи взаємини між державою та старообрядцями, дослідниця конкретизувала репресивну політику щодо прихильників старих обрядів у православ'ї. Вдало показано, як група "поза законом" виживала та створювала необхідну релігійну інфраструктуру на Уралі. Базуючись на оригінальних археографічних та експедиційних джерелах, О. С. Данилко відтворила історію етноконфесійних груп за часи Радянської влади. Зокрема, ретельно встановлені не лише факти руйнації релігійних громад, а й малодоступні сюжети існування у "підпільному" становищі скитів і священників, збереження своїх релігійних поглядів, обрядової практики. Порівнюючи політику Російської імперії та Радянського Союзу щодо старообрядців, авторка приходить до слушної тези про їх принципову відмінність, незважаючи на близькість формального негативного ставлення. Саме через соціальні трансформації радянського часу (знищення заможного селянства, торгівців та козаків), створюється критична ситуація у відтворенні старообрядництва. Описуючи драматичні наслідки цих процесів, дослідниця звернулася до сучасного стану старообрядців на Південному Уралі. На конкретних прикладах проілюстровано, що "подальші перспективи південно-уральського старообрядництва залежать від вирішення цілої низки найскладніших завдань, тобто відтворення господарських та соціальних структур, необхідність пошуку форм адаптації до сучасних умов старовірських побутових вимог, залучення неофітів" (с. 87). Це наукове футуристичне прогнозування може бути екстрапольоване і на інші регіони.

Новаційним слід визнати розділ монографії, який був присвячений релігійній традиції та специфіці побуту. В ньому авторка аналізує та наводить матеріали, щодо символічного сприйняття південно-уральськими старообрядцями Світу та проектування такого вельми специфічного світогляду на культурно-побутову практику. У класичному фольклористичному контексті розглянуто ставлення прихильників давнього благочестя до історії, як до системи хронологічних векторів, так і до реальних подій минувшини. Робить яскравим даний сюжет фактографічно багаті і теоретично оригінальні включення сюжетів

"легенди про Біловодье" і есхатологічних уявлень. Наведенні оригінальні матеріали про реальне міцне переплетіння повсякденності з міфологічними уявленнями, про співіснування та взаємодії писемної та усної традицій у формуванні та побутуванні ідей про "Кінець Світу", про ознаки приходу Антихриста тощо.

Розглянуті процеси життєдіяльності уральських старообрядців крізь аспекти "організації сакрального: зовнішні атрибути та засоби прояву релігійності". Вивчена та показана роль скитів, храмів, етикетної поведінки, ікон, книжок, духовного співу та інших семіотично значущих форм. Ці спостереження логічно переходять до сюжету про побутові маркери старообрядництва на регіональному варіанті. Господарство та явища матеріальної культури (житло, одяг, система харчування) описані у контексті існування та підтримання кордонів "свого" світу. Саме огляд стереотипів та символів старообрядницької культури на підставі структурно-функціональних методів дозволив О. С. Данилко відтворити знакові аспекти створення та побутування старовірських маркерів. Разом з тим, авторка показала конкретні впливи екологічних обставин та взаємин з іншим етнічним досвідом.

Окремий розділ монографії присвячений обрядовій культурі старообрядців Південного Уралу. В ньому авторка за сталою класифікацією розглядає виразність сімейного циклу звичаїв та обрядів. На наш погляд, така назва обіймає значно більший обсяг явищ — календарні, трудові, оказіональні обрядодії. Сподіваємося, що ці сюжети знайдуть своє місце у подальшому розвитку теми.

Дослідниці вдалося показати російсько-християнський інваріатив і, водночас, конфесійну, регіональну та локальну специфіку обрядових традицій родильного, весільного та поховально-поминального комплексів. Слід відзначити і якісні ретроспективні студіювання окремих компонентів та обрядів, широко залучаючи дані XIX — початку XX ст., що сприяє розгляду явищ в історичній динаміці. Намагаючись з'ясувати семантику дій та елементів, О. С. Данилко залучає широкі аналогії з інших культур та історико-етнографічних груп старовірів. Все це робить розділ ґрунтовним, оригінальним та корисним щодо синхронних та діахронних порівнянь. Особливо слід відзначити екскурси у різниці поглядів окремих конфесійних толків на ритуали життєвого циклу та їхні практики.

Робота закінчується глибокими та аргументованими висновками. Серед них відзначимо той, до якого ми також прийшли на нашому регіональному матеріалі. Це теза про "високі адаптивні якості" старообрядництва, які виявляються, незважаючи на принциповий усвідомлений традиціоналізм групи, "...що дозволяє соціуму органічно вписуватися до навколишнього контексту і динамічно розвиватися... м-

ханізм самозбереження можна визначити у такий спосіб — підтримка рівноваги або оптимального балансу між традицією та новацією, між замкненістю та відкритістю" (с. 210).

Сприйняття змісту монографії О. С. Данилко істотно додають карти розселення старообрядців різних згод та унікальні фотоматеріали. Вони мають не лише суто ілюстративний характер, але й несуть значне інформативне навантаження, допомагають уявити собі побуту, конфесійні, архітектурні та інші реалії життєдіяльності старообрядців Південного Уралу.

Залишається лише привітати шановну Олену Сергіївну з виходом якісної праці, завдяки якій ліквідована тематична та регіональна прогалина в історії та етнографії старообрядців, накреслені нові перспективні можливості пошуку та узагальнень.

Список скорочень:

ЗНТШ — Записки наукового товариства імені Т. Г. Шевченка.
КС — Киевская старина
ООДА — Одеський обласний державний архів

Здано у виробництво 21.09.2005. Підписано до друку 05.12.2005.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 21,86. Тираж 300 прим. Зам. № 493.

Видавництво і друкарня «Астропринт»
(Свідоцтво ДК № 1373 від 28.05.2003 р.)
65082, м. Одеса, вул. Преображенська, 24
Тел./факс: 726-98-82, 726-96-82, 37-14-25

www.astroprint.odessa.ua

